De Gulden Passer. Jaargang 20

bron
De Gulden Passer. Jaargang 20. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1942

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005194201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

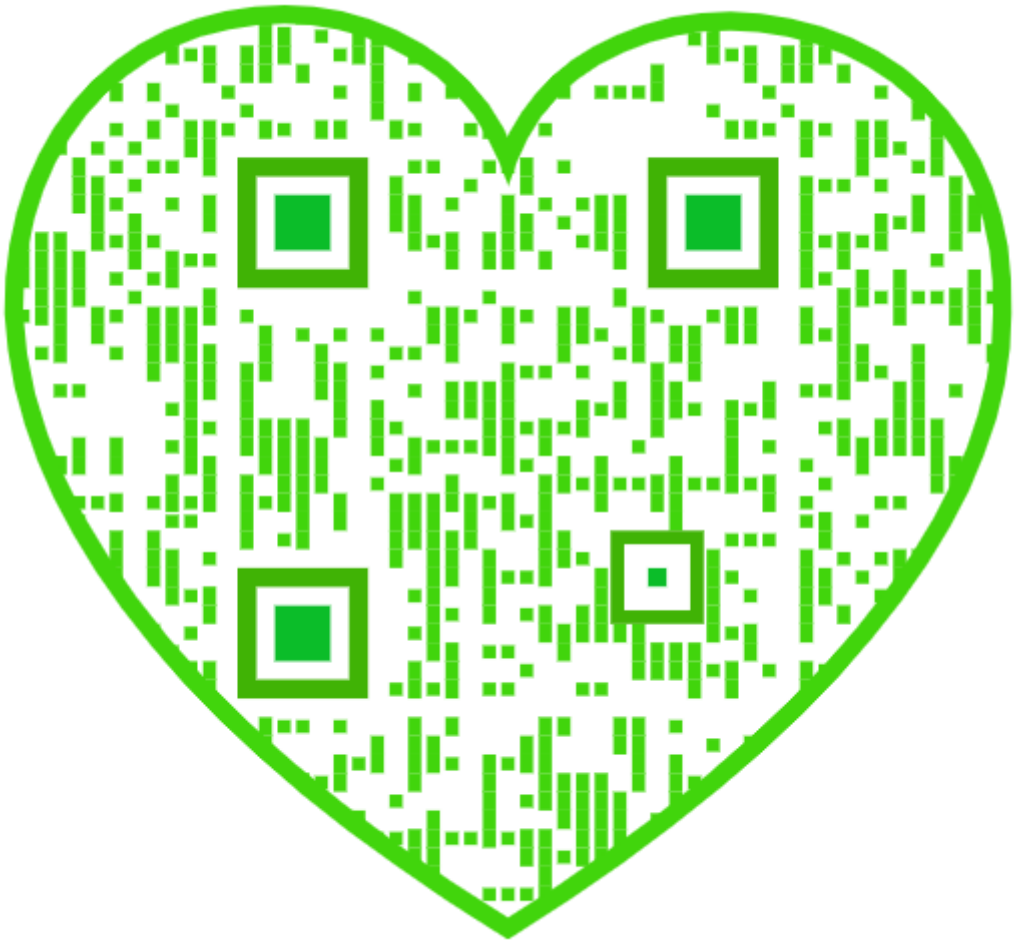

[De Gulden Passer 1942]

[Nummer 1-2]

De boekencensuur
Historisch overzicht

Door boekencensuur verstaat men het onderzoek waaraan de geestelijke of wereldlijke overheid dikwijls de geschriften en prenten van allerlei aard onderwerpt, vooraleer toelating te geven tot hunne uitgave of verspreiding. Zóó opgevat, krijgt zij den naam van *preventieve censuur.*

Wanneer, om een gewisse oorzaak, dit voorafgaand onderzoek niet plaats grijpt, en één dezer twee overheden het lezen of verspreiden van een reeds verschenen uitgave verbiedt, dan spreekt men van *repressieve censuur.*

Wanneer de maatregel (voorafgaand onderzoek of verbod) uitgaat van de geestelijke overheid of van de wereldlijke macht, zoo wordt dan gesproken, in het eerste geval, van *geestelijke censuur,* in het tweede geval, van *wereldlijke, staats*- of ook *politieke censuur.*

Bevatte het werk, na onderzoek, niets verdachts of laakbaars, zoo kreeg de auteur dan toelating om het te doen drukken en verspreiden.

Deze toelating werd in het gekeurde boek geplaatst en heette *goedkeuring,* in 't latijn *approbatio*; soms vindt men de uitdrukking: *toelating tot drukken*; thans spreekt men van *imprimatur.*

De formule van goedkeuring was niet gestereotypeerd, en tijdens de XVII^{de} en XVIII^{de} eeuw, laschtten zekere censors er dan ook werkelijke lofbetuigingen in, terwijl zij meteen de geloovigen het lezen van het boek vurig aanbevolen.

Op onze dagen is deze formule meestal zeer kort, ja lakoniek: *imprimatur, imprimi potest.*

In bijna iederen tekst van approbatie vindt men twee bestanddeelen, t.w.: den naam van den censor of van den persoon die zijn toelating gaf, en het jaartal waarop deze laatste gegeven werd.

Soms ook, voorheen althans, droeg een werk geen goedkeuringsformule van wege den censor, maar op het titelblad prijkte, onder het bibliografisch adres en het jaartal van uitgave, de

geijkte formule '*Cum approbatione et privilegio*'. Dit gebeurde vooral bij de heruitgave van een boek, waarvan de eerste uitgave, in-extenso, de goedkeuringsformule bevatte.

Heden staat het '*imprimatur*', ofwel op de achterzijde van het titelblad, ofwel aan het einde van het werk. In de oude drukken staat zij achter de opdracht of de inleiding, zooniet aan het einde.

Het huidige imprimatur is in het Latijn geformuleerd, zelfs indien het werk in een andere taal geschreven werd; vroeger, in het Latijn ofwel in een moderne taal, meestal deze waarin het boek geschreven was.

Niet te verwarren zijn het *imprimatur* en het *privilege (privilegium)*; dit laatste bestond uit een akte door een vorst, een prelaat of een sekuliere overheid gegeven en waardoor aan een drukker het uitsluitend recht toegekend werd, een bepaald werk gedurende een bestemden tijd te mogen drukken. Het doel van het privilegie was een drukker of een uitgever tegen onaangename of oneerlijke mededinging te beschermen. Want in de XVI^{de} eeuw was de intellektuele eigendom niet beschermd en onkiesche drukkers konden onbelemmerd de werken hunner vakgenoten nadrukken. Ook trachtten, vanaf de XVI^{de} tot het einde der XVIII^{de} eeuw, de uitgevers zich te verdedigen door het aanvragen van een privilegie aan de overheid.

In België schijnt Claes de Graeve, te Antwerpen, de eerste te zijn die een privilege verkreeg: op 15 Januari 1512, kent een officieele akte hem het uitsluitend recht toe de werken die hij wenscht uit te geven, te herdrukken; te Brussel bekomt Thomas van der Noot dezelfde gunst op 30 Januari 1512 voor een tijdperk van drie jaar; de Gentsche drukkers S. Cock en J. Petri bekomen ze in 1513.

Spoedig wordt dit, in het begin, algemeen privilege, beperkt tot één, wel bepaald werk; de duur daarvan is veranderlijk voor ieder afzonderlijk geval, doch gemakkelijk hernieuwbaar. Het privilege geeft aanleiding tot contracten, het kan gekocht worden en overgeërfd(1).

* * *

(1) A. VINCENT. *La typographie en Belgique (sauf Anvers) au XVIe siècle,* in *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique*, 3e part. Bruxelles, 1924-1925, blz. 69-70.

Tijdens de Oudheid en de Middeleeuwen bestond de preventieve censuur niet, wat niet belette dat de geestelijke en wereldlijke overheden de boeken, die zij gevaarlijk achtten voor den godsdienst of voor de bestaande burgerlijke orde, vervolgden en verboden.

Zoo werd te Athene, in 411 v. J.C. openbaar op het Agora, een boek verbrand van den sophist Protagoras, waarin deze twijfel uitte omtrent het bestaan der goden.

Te Rome, twee jaar vóór zijn dood, in het jaar 12 onzer jaartelling, vaardigde keizer Augustus een edict uit, waardoor de schrijvers van hekelschriften en libellen(1) als schuldig aan hoogverraad en veroordeelbaar tot de doodstraf moesten aanzien worden. Daarbij herniewde hij de oude wetten tegen de astrologen en doet al hunne werken in het vuur werpen (*libri fatidici*). Diocletianus gebood al de gewijde boeken der christenen door het vuur te vernietigen.

Eveneens veroordeelde het christendom al de geschriften die zijn leer en zijn tucht aanrandden.

Het Concilie van Nicea veroordeelde in 325, het werk van Arius, *Thalia.* Hetzelfde jaar vaardigde keizer Constantinus een decreet uit dat tot de doodstraf veroordeelde al degenen die schriften van Arius zouden achterhouden en niet uitleveren om verbrand te worden.

In 388 verbood Theodosius de Groote de schriften van Porphyrius tegen de Christenen en deed ze verbranden. Pausen, keizers, concilien en bisschoppen gingen, tijdens de volgende eeuwen, voort met de dwaalleeren te bestrijden en hunne geschriften te verbieden. Men herinnere zich slechts de dwalingen der Pelagianen, der Donatisten, der Manicheërs, der Nestorianen, der Monophysieten, enz.

Aan paus Gelasius I (492-496) schrijft men een catalogus toe waarvan het eerste deel een lijst inhield van werken door kerkvaders en orthodoxe auteurs geschreven, en daarnevens een reeks van authentieke martelaarsakten; een tweede deel bevatte daarentegen een opsomming van apocriefe schriften en kettersche boeken, welke de paus verbood te lezen op straf van kerkban. Deze catalogus wordt gewoonlijk *Decretum Gelasianum* genoemd en veelal

(1) Het zijn de *libelli famosi.*

beschouwd als de eerste 'index' van verboden boeken[1].

Talrijk nog waren, tijdens de middeleeuwen, de leeren die verboden werden als strijdig met het christen geloof, de goede zeden en de kerkelijke tucht. Verwijzen wij slechts naar de veroordelingen opgeloopen door Bérenger de Tours (1050), Abélard (1120), de Katharen, Gioacchino da Fiore (1215), Scottus Erigenus (1225), Wicleff (1387, 1408, 1415), Johannes Huss (1415) en vele anderen.

Over de dwalingen dezer leeren en geschriften zijn wij nauwkeurig ingelicht door de akten der conciliën en pauselijke documenten die er over bestaan. Zoo zien wij het IVe Concilie van Latranen in 1215, met name, een traktaat veroordeelen van den cistercienser abt Gioacchino da Fiore (1132-1202), dat als titel droeg *De unitate et essentia Trinitatis* en gericht was tegen den beroemden meester der sententien, Petrus Lombardus[2].

Op 5 October 1256 veroordeelde paus Alexander IV het *Tractatus brevis de periculis novissimorum temporum*, uitgegeven door den doctor in godgeleerdheid en Parijschen leeraar Guillaume de Saint-Amour (1202-1272) waarin deze de bedelorden, vooral de Dominikanen en Franciscanen aanviel, ten einde hun recht tot onderwijs in de universiteiten in te krimpen. De paus verbood niet slechts het lezen van het schriftje, doch beval ook aan allen die het zouden bezitten, het te verbranden binnen de acht dagen[3].

De akten van het Concilie van Constanz verbieden formeel, op straf van kerkban, het lezen der werken van Wicleff en Huss; de bisschoppen waren gedwongen, onder bedreiging van zware kerkelijke straffen, deze werken te verzamelen en te verbranden[4].

* * *

(1) Cfr. *Das* '*Decretum Gelasianum*' *de libris recipiendis et non recipiendis.* In kritischen Text hrsg. und untersucht von ERNST VON DOBSCHÜTZ. Leipzig, 1912. (Texte u. Unters. z. Geschichte der altchristl. Literat., XXXVIII, 4).

(2) DENZIGER-BANNWART. *Enchiridion Symbolorum,, definitionum et declaratiorum de rebus fidei et morum.* Ed. 18-20. Friburgi Brisgoviae, 1932, blz. 200-203.

(3) DENZIGER-BANNWART, op cit., blz. 213-214.

(4) Cfr. MANSI. *Amplissima collectio.* Ed. novissima. T.XXVII. Venetiis, 1784, col. 634-635 en 753.

Na de uitvinding der boekdrukkunst konden de geschriften, van allerlei aard, veel vlugger en op grooter schaal, verspreid worden.

De Kerk begreep het nut dat ze kon trekken uit de nieuwe kunst; maar zij zag er ook een geweldig werktuig in, voor de voortplanting van stelsels in strijd met de principes van het katholiek geloof. Zij besloot dan ook een waakzaam toezicht over de drukkunst te houden.

Op 17 November 1487 verscheen het eerste pauselijk document dat zich met de drukkunst inliet; 't was de bulle van Innocentius VIII tegen de drukkers van verboden boeken, ‘contra impressores librorum prohibitorum’: geen werk mocht uitgegeven worden zonder voorafgaand onderzoek in zake zuiverheid van geloof en zonder toelating tot drukken. Met dit examen en het geven der toelating werden, te Rome, de Meester der Vaticaansche Paleizen, belast, elders, de ordinarissen, d.i. de bisschoppen. Degenen die zich niet onderwierpen, zouden door den kerkban getroffen worden; de veroordeelde boeken dienden verbrand te worden. Het was dus de invoering der preventieve censuur.

Paus Alexander VI gaf in 1501 nagenoeg een zelfde bulle uit, doch enkel geldig voor de kerkelijke provinciën van Keulen, Mainz, Trier en Magdeburg.

Een bulle van Leon X bedreigde de bisschoppen met strenge kerkelijke straffen, indien zij niet ieder geschrift grondig censureerden.

Het was op 31 October 1517 dat Luther te Wittenberg zijn 95 thesen over de aflaten aanplakte. Na zijn plechtige veroordeeling door de bulle ‘*Exsurge Domine*’, van 15 Juni 1520, werden overal veiligheidsmaatregelen tegen het verspreiden der nieuwe ideeën genomen.

In Frankrijk, wezen de faculteiten van godgeleerdheid op de gevaren der drukkunst. Een ordonnantie van 1521, hernieuwd door een edikt van December 1547, verder door het edikt van Chateaubriant van Juni 1551, onderwierp ieder boek, over godsdienst handelend, aan een voorafgaande censuur, uit te oefenen door de Parijsche Faculteit van godgeleerdheid. Vier censors werden in 1534 aangesteld, maar door den gestadigen aanwas

der intellectueele productie, klom hun getal aldoor, tot 82 in 1751, 119 in 1760, 178 in 1789.

In het Keizerrijk werd de regeling der drukkerij vastgelegd door het Edict van Worms, van 8 Mei 1521, dat Luther en zijn leer veroordeelde.

Dit edict gaat tot voorbeeld strekken aan alle verdere ordonnantiën in zake boekencensuur tijdens de XVI^{de} en XVII^{de} eeuwen.

De keizer gebood erdoor al de werken van Luther en zijn secte te verbranden, alsook alle lasterende boeken en prenten; hij verbood ten strengste het drukken van een werk van godsdienstigen aard, zonder toelating van den diocesanen bisschop, en van elk ander boek, zonder deze van den vorst. De overtreders werden gelijk gesteld met beschuldigden van majesteitsschennis, bedreigd met lijfstraf en verbanning.

Het Edict van Worms werd ook toegepast in de Nederlanden(1). doch de voorziene straffen werden snel door strengere vervangen, naarmate de Hervorming in kracht toenam.

Zoo veroordeelde de ordonnantie van 17 Juli 1526 de schuldigen tot eeuwigdurende verbanning. Deze van 14 October 1529 verbood nevens het drukken, verkoopen, aankoopen, verspreiden, ja zelfs het eenvoudig bezitten der werken van Luther of andere ketters, ‘alle werken in de tien laatste jaren uitgegeven, zonder schrijversnaam of drukker’; daarbij nog de geschriften over godsdienstige geschillen in een andere taal dan het Latijn, en de spotprenten op God, de Maagd Maria en de heiligen. Alle verboden werken moesten afgeleverd worden aan den magistraat der dichtst nabije stad, op straf van terechtstelling, de mannen door het zwaard, de vrouwen door den kuil, de wederafvalligen door het vuur. Geen werk mocht gedrukt worden zonder toelating van den ordinaris of zijn afgevaardigde en zonder het verkrijgen van gepatenteerde brieven van octrooi afgeleverd door de overheid, op straf van 500 gulden carolus. Een ordonnantie van 1531 bedreigde de schuldigen te merken met een gloeiend ijzer in kruisvorm, hun een hand af te hakken of een oog uit te steken, naar keuze van den rechter.

(1) In de Nederlanden, vaardigde Karel V, reeds op 20 Maart 1521, een ordonnantie uit om de luthersche boeken en schriften openbaar te verbranden.

Op 9 Februari 1538 verbood de keizer den invoer in de Nederlanden van alle boeken sedert drie jaar in 't buitenland gedrukt, zonder voorafgaande toezending, aan de Raden van justitie, der inventarissen, met de schrijversnamen, het onderwerp van de boeken, en de plaats van uitgave. Op 7 April 1543, werd de verkoop van werken in de Spaansche of Engelsche taal verboden. Volgens de ordonnantie van 30 Juni 1546, moesten de boekhandelaars, publiek in hun magazijnen, een inventaris van al hunne boeken leggen. De boeken voor de jeugd dienden goedgekeurd door de Universiteit van Leuven.

Een edict van 16 Maart 1550 behield den verkoop van boeken voor aan de gezworen boekhandelaars en bedreigde met den strop ieder die kettersche boeken verkocht.

Eindelijk werd dan de ordonnantie van 29 April 1550 uitgevaardigd, werkelijk de organische wet van het drukkersbedrijf in de XVI^{de} eeuw, die al de vorige maatregelen samenordende:

Werd ter dood veroordeeld, eenieder die boeken van Luther, Zwingli of Calvijn drukte, afschreef, verkocht, uitdeelde, kocht of te huis bewaarde.

Om een drukkerij op te richten, behoefde men de toelating van den vorst. Voor iederen druk werd er, vooraf, een toelating der burgerlijke overheid geeischt. De boeken, uit den vreemde ingevoerd, moesten uitgepakt worden in het bijzijn van een vertegenwoordiger der burgerlijke macht, die den verkoop ervan toeliet of verhinderde.

Tot 1546 waren de titels der verboden boeken te vinden in de *keizerlijke ordonnantien en placaten,* maar vanaf dit jaar werden zij vernoemd in speciale catalogi. De eerste dergelijke catalogus, in onze gewesten gedrukt, werd opgemaakt door de Faculteit van godgeleerdheid der Universiteit van Leuven, en verscheen op 30 Juni 1546 onder den titel: '*Mandament der Keyserlycker Maiesteit wytgegeven int jaer 46 met dintitulatie ende declaratie vanden gereprobeerde boecken, gheschiet bijden doctoren in de faculteit van theologie in Duniversiteit van Loeven; duer dordonnantie ende bevel der selver K.M.' Loeven, Servaes van Sassen, 1546.*

In Engeland deed Hendrik VIII, vóór zijn echtscheiding een vurig ijveraar ten bate van het katholiek geloof, in 1526 een

catalogus uitvaardigen met achttien werken van Luther, Melanchton, Zwingli, Oecolampadius, Bucer, Brenz, Wycliffe en Huss; in 1529 een lijst van vijf en twintig verboden boeken, en in 1538, onderworp hij het drukken en verkoopen van boeken, aan de goedkeuring der Kroon. Door een brief aan den aartsbisschop van Canterbury, gebood hij het verbeurd verklaren en verbranden van de werken der Anabaptisten.

De Sorbonne publiceerde in 1544 een catalogus van 170 titels van verboden boeken, gevolgd in 1545 van een dergelijk repertorium uitgegeven op bevel der stad Lucca.

Op haar beurt ging de Kerk nu voorbeeld nemen aan deze initiatieven die, buiten haar om, genomen geweest waren.

De Romeinsche Inquisitie of Heilig Officie deed in 1559 den eersten 'Romeinschen Index' der verboden boeken verschijnen, opgemaakt onder speciaal toezicht van paus Paulus IV; de titel luidde: '*Index auctorum et librorum qui ab officio Sanctae Romanae et Universalis Inquisitionis caveri ab omnibus et singulis in Universa Christiana Republica mandantur, sub censuris contra legentes, vel tenentes libros prohibitos in Bulla, quae lecta est in Coena Domini expressis et sub aliis poenis in Decreto eiusdem Sacri Officii contentis.*' Romae, Antonius Bladius, 1559, 8°, 44 bl.

Deze Index bestond uit drie afdeelingen; de eerste klasse gaf een lijst van veroordeelde schrijvers met opsomming van al hun werken; de tweede bevatte de verboden boeken van gekende schrijvers; de derde de veroordeelde werken van ongekende schrijvers. Onder de belangrijkste uitgaven van den Romeinschen Index telt men deze van 1564, opgemaakt door het Concilie van Trente, die van 1596 onder Clemens VIII, van 1664 onder Alexander VII, van 1758 onder Benedictus XIV, eindelijk van 1900 onder Leo XIII. De laatste werd uitgegeven in 1940 onder het pontificaat van Pius XII, de '*Index librorum prohibitorum SS. D.N. Pii XII iussu editus anno 1940*'. [Roma, 1940, 8°, XXIV - 308 blz.]

De Index van het Concilie van Trente bevat tien regels waarvan de negen eerste allerlei categoriën van boeken veroordeelen, terwijl de tiende herinnert aan de Constitutie van Leo X (1515), betreffende de preventieve censuur.

Deze tien regels, later af nog vermeerderd door andere pause-

lijke decreten maken, van 1564 tot 1897, de algemeene kerkelijke wetgeving uit, in zake censuur en boekenverbod.

De uitgave van Alexander VII, in 1664, verving de drieledige klassenindeeling der werken door éénen, algemeenen, alphabetischen lijst.

Van belang was de uitgave van 1758, onder Benedictus XIV, daar zij zich inspande om een groot getal bibliografische onjuistheden te doen verdwijnen die de vorige edities ontsierden.

In de uitgave van 1900 liet Leo XIII 800 werken en auteurs uit de vorige edities wegvallen. Het gold vooreerst de boeken, vroeger verboden uit hoofde van speciale omstandigheden die nu, op het einde der XIX^{de} eeuw, sedert lang niet meer actueel waren, en voorts al de boeken, veroordeeld vóór het jaar 1600.

In 1571 stelde Pius V de Congregatie van den Index in, waarvan de taak klaar in de pauselijke decreten uitgedrukt werd: *Heilig Collegie der EE. RR. Cardinalen der Heilige Roomsche Kerk, aangesteld door Z.H. den Paus ...en door den H. Apostolischen Zetel, om den Index op te maken der boeken van kwade leering, dezelfde te verbieden, te zuiveren en toe te laten in de gansche christene Republiek.*

Benedictus XIV gaf op 9 Juli 1753 zijne constitutie '*Sollicita ac provida*' uit, met het doel de inrichting en de proceduur der Congregatie tot in de kleinste bijzonderheden te regelen, ten einde ze van de meest gewenschte waarborgen der onpartijdigheid te omringen.

Op het einde der XIX^{de} eeuw waren de tien regels van het Concilie van Trente nog bezwaarlijk toe te passen. Daarom publiceerde Leo XIII, in 1897, de constitutie '*Officiorum ac numerum*' die de regels van het Concilie van Trente verving door een nieuwe wetgeving op verbod en censuur der boeken. Zij kenschetste zich door een merkelijke verzachting, vergeleken bij de vorige.

De verorderingen der constitutie '*Officiorum ac numerum*' werden, licht gewijzigd, opgenomen in den Codex van kerkelijk recht door Benedictus XV afgekondigd op Pinksterdag van het jaar 1917. Zij beslaan titel XXIII van het boek III, onder de algemeene rubriek '*De praevia censura librorum eorumque prohibitione*', en loopen van canon 1384 tot canon 1405, de huidige

wetgeving betreffende de boekencensuur vormend. Niettegenstaande de verzachtingen, behelst de Index nog circa 4000 werken. Doch daar de werken van zekere schrijvers vermeld staan als ‘opera omnia’, mag men het aantal der verboden schriften op 5000 schatten. Achter ieder werk staat het jaartal en den aard van het document dat de veroordeeling uitsprak (pauselijke breve, apostolische constitutie, decreet van het Heilig Officie of der Congregatie van den Index).

De meest uiteenloopende werken worden er in vermeld. Van af de Hervorming, zijn al de theologische, philosophische, literaire en sociale stroomingen vertegenwoordigd door éénen of anderen van hun leiders: jansenisme, gallicanisme, quietisme, rationalisme, modernisme, politieke en sociale stelsels der XIX^{de} eeuw, daarbij nog een reeks geschriftjes over verschijningen, openbaringen, visioenen, profetieeën en onbetrouwbare mirakels, ofwel nieuwe devoties van twijfelachtigen aard.

De Index veroordeelt, zonder aanzien van personen; zijn roede treft zoowel geestelijken als leeken, op zijn lijsten staan kerkelijke dignitarissen, gekroonde hoofden, geleerden, ja ook vrouwen. Wij vinden er o.a. Cardinaal Pietro Matteo Petrucci (1636-1707), Bossuet, Fénélon, Jacob I, koning van Engeland, Frederik II, koning van Pruissen, George Sand, Caroline-Elisabeth, prinses von Sayn-Wittgenstein, enz. enz.

Tenslotte dient opgemerkt, dat een zeer groot getal werken op den Index voorkomen, zonder dat men ooit den schrijver ervan heeft kunnen ontdekken.

* * *

Op deze uiteenzetting over den oorsprong, de evolutie en het karakter van den Romeinschen Index, volgt nu nog een bondige historiek der boekencensuur in de verschillende Europeesche landen.

In de Nederlanden ontmoetten wij reeds een ordonnantie van Keizer Karel V, die al de vroegere maatregelen in zake kettersche boeken samenvatte. Geen drukkerij of boekhandel mocht zonder vorstelijke toelating geopend worden, iedere druk moest eerst aan de goedkeuring van de burgerlijke overheid onderworpen worden.

Kort na zijn troonbestijging bekrachtigde Filips II de ordonnatie van 1550, door een dekreet, te Gent gegeven op 20 Augustus 1556. Een nieuw edict, van 19 Mei 1562, kwam de vorige schikkingen versterken, door het inrichten van nog strenger toezicht op de drukkers en boekhandelaars.

Filips II stichtte ook het ambt van 'prototypograaf' of 'eerste typograaf', belast met het hooger toezicht op het drukkersbedrijf in de Nederlanden. Deze moest meesters en knechten keuren in zake beroepskennis en hun een bekwaamheidscertificaat afleveren, zonder hetwelk zij geen toelating bezaten om hun ambt uit te oefenen.

Heel de activiteit van den typograaf was uiterst stipt geregeld. Het duurde nochtans tot 1570 eer de eerste titularis benoemd werd; men koos Christoffel Plantin, den vermaarden Antwerpschen drukker.

Dit ambt was voor hem slechts een karwei, die trouwens vlug in belang verminderde; in 1570 leverde hij 44 certificaten af, de volgende jaren slechts enkele. Toen, in 1576, de Nederlanden in de handen der Staten vielen, was de rol van den prototypograaf in feite geeindigd en werd daarna niet meer heringericht(1).

In 1569 deed Filips II den Romeinschen Index van Pius IV uitgeven. Een ordonnantie van 1570 bepaalde verder dat ieder drukker twee certificaten moest bezitten: het eerste, gegeven door den diocesanen inquisiteur, stelt de volkomen orthodoxie van den candidaat vast, het tweede, afgeleverd door den magistraat zijner woonplaats, is een bewijs van goede zeden.

Voor het onderzoek der boeken, moesten bisschop en inquisiteur de regels van het Concilie van Trente volgen. De examinatoren, en ook de locale officieren, waren verplicht dikwijls de drukkerijen te bezoeken. De drukkers moesten zweren geen enkel ongecensureerd boek uit het buitenland te krijgen noch te verkoopen; iedere buitenlandsche zending moest door een bisschoppelijken commissaris onderzocht worden.

Gedurende de XVII^{de} eeuw, bleef deze wetgeving ongeveer dezelfde, met enkele nieuwe maatregelen. Daaronder, wijzen wij

(1) A. VINCENT, op. cit., blz. 71-72.

op het edict van 11 Maart 1616, dat den drukker gebood in ieder boek het privilege en het drukkersmerk te plaatsen, en ook een goed zichtbaar uithangbord te hebben[1].

In de tweede helft der eeuw, had het bestuur der Nederlanden sterk te ijveren om de voortplanting van het jansenisme te bekampen. Niet alleen werd op 15 Maart 1661 het jansenisme veroordeeld, ook een reeks edicten verhinderde het verspreiden van brochures ten gunste der nieuwe leer.

Onder het Oostenrijksch regiem vaardigde de regentes Maria-Elisabeth op 25 Juni 1729 een ordonnantie uit waardoor een drukker geen patentbrieven ontving zonder een certificaat van katholieke geloofsbelijdenis, afgeleverd door zijn bisschop of zijn pastoor, en een bewijs van goed gedrag, gegeven door het stadsbestuur.

Voorts werd uitdrukkelijk verboden eenig boek uit te geven, dat niet toegelaten was door het Concilie van Trente en door een lijst opgemaakt te Madrid in 1624. Nogmaals werd de doodstraf uitgevaardigd op 12 Februari 1739 tegen diegenen die boeken drukken zouden waarin de godsdienst, de vorst, de dignitarissen der Kerk of van den Staat aangevallen werden.

Tot hiertoe was de boekencensuur, vooral dank zij de devote prinses Maria-Elisabeth, bijna gansch onderworpen geweest aan den invloed der geestelijkheid.

Onder Maria-Theresia en Jozef II zal de politieke censuur den voorrang krijgen op de geestelijke, vooral na de aankomst van Karel van Cobenzl, als gevolmachtigde minister in de Nederlanden, in 1753.

De stelsels van Van Espen en Febronius hadden nu de gunst, te zamen met de principes der ‘Verlichting’, terwijl de ultramontaansche strekkingen systematisch door de wereldlijke autoriteiten verboden werden; natuurlijk tot groot ongenoegen van clerus en episcopaat, die meermalen protest aanteekenden.

Alhoewel het Staatsbestuur bijna altijd in conflict was met de kerkelijke censors, wanneer het een toelating voor een bepaald werk gold, zoo gaf de regeering een schijn van voldoening aan

(1) A. VINCENT: *La typographie bruxelloise au XVII*e *et au XVIII*e *siècle,* in *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours.* 4e part. Bruxelles, 1925-1926, blz. 11.

de klachten der Kerk, door het verbieden van den *Emile* van J.J. Rousseau en verschillende werken van Voltaire.

Twee pogingen tot reorganisatie der censuur in de Nederlanden, op schoeisel der Weensche censuur, leden schipbreuk, de eene in 1755, de andere in 1778.

Het conflict tusschen Kerk en Staat, begonnen onder Maria-Theresia, komt tot openlijken strijd onder Joseph II. De tweestrijd wordt zoo scherp dat de Staatscensors eindigen met goed te keuren al wat de kerkelijke censors verboden hadden, en ook omgekeerd.

In 't begin toonde Joseph II zich heel breed in zake censuur. Hij dierf zelfs, in zijn ordonnantie van 21 Juni 1782, den raad geven zich heel toegeeflijk te toonen tegenover de werken die gewaagde stelsels verdedigden, indien zij maar blijk gaven van grondige eruditie; hij liet ook kritiek op den vorstelijken persoon toe, indien de schrijver het gematigd deed en ze onderteekende met zijnen naam als waarborg. Er werd geen censuur meer gevergd voor boeken over medicijnen, natuurwetenschappen, rechten - uitgenomen kerkelijk recht -; ook werd zij niet meer uitgeoefend op boeken, niet voor den handel bestemd. Eindelijk, sprak een keizerlijk decreet van 10 September 1782 strenge straffen uit tegen de priesters die zouden willen het lezen verhinderen van de boeken door de leeken censors toegelaten.

Doch naar gelang het vermeerderen der openbare misnoegdheid tegenover de hervormingen van den keizer, zag men een steeds grooteren bloei van libellen, die hardnekkig en heel onstuimig de regeering aanvielen. Stilaan moest Joseph II zijn verdraagzaamheid prijsgeven en van 1784 tot 1789 een reeks maatregelen nemen om den vloed van pamflettenliteratuur te beteugelen: in 1787, bedreigt hij met verbeurdverklaring iederen aanval op den godsdienst, 't gemeenebest, den vorst, de ‘Tribunalen’, Staten of Corpsen der openbare macht; met gevang of boete aanvallen tegen geestelijke of burgerlijke dignitarissen, of tegen particulieren; in 1788 vaardigde de burgerlijke censuur een catalogus der boeken uit, die men als verboden diende te beschouwen: *Catalogue des livres défendus par la Commission impériale et royale jusqu'à l'année 1786*, Bruxelles, 1788, 8°. Onder die boeken vindt men: *Abrégé de l'histoire ecclésiastique* van *Fleury,*

de *Essais et Traités* van Hume de *Lettres philosophiques* van Voltaire, enz.; vele dezer werken waren vroeger toegelaten geweest. Trauttmansdorf laat publiek door den beul, op het schavot, een werkje verbranden dat hij denkt door Van der Noot geschreven te zijn: *Guide fidèle pour l'étude du duché de Brabant ...avec esquisse de la constitution de la province... 1788, 8*°.

Al die maatregelen doen een steeds heftiger literatuur ontstaan, en de keizer ontziet niet een som van tienduizend of zesduizend gulden uit te loven aan hem die de schrijvers of verspreiders dezer oproerige schriften aanklaagt. Zoo wordt de censuur onder Joseph II steeds strenger, naarmate de Brabantsche Omwenteling nadert.

Tijdens de korte onafhankelijkheid der Etats Belgiques, bleven de justitieraden maatregelen uitschrijven tegen de politieke passies.

De Oostenrijksche restauratie voert haar vorige maatregelen terug in en verbiedt den invoer der Fransche bladen en boeken, die propaganda maken voor de Fransche Revolutie.

Toen de Fransche legers onze provinciën veroverden, werd de censuur afgeschaft; het Directoire moest nochtans maatregelen nemen tegen zekere theoriën der 'loi agraire' en het Keizerrijk voerde de censuur terug in, die op zeer strenge wijze toegepast werd.

Onder het Hollandsche regiem werd de vrijheid der drukpers uitgeroepen, doch Willem I deed verschillende publicisten aanhouden die, in hunne werken, zijn politiek aanvielen.

Artikel 18 der Belgische grondwet van 7 Februari 1831 voorzag de volledige vrijheid der pers en de afschaffing der censuur.

In Frankrijk zagen wij Frans I maatregelen nemen tegen de kettersche boeken. De Sorbonne, de Universiteit van Parijs en het Parlement beijverden zich erg met de repressie. De Sorbonne vervolgde heftig de calvinistische leer, terwijl het Parlement hard of zacht optrad naar gelang de politieke omstandigheden en de wisselvalligheden van den godsdienstoorlog.

In de XVII^{de} eeuw trof de censuur, zoo kerkelijke als seculiere, de jansenistische boeken, doch niet zonder de Gallicaansche principes te doen oplaaien. En in tegenstelling met den Romein-

schen Index, werkte de censuur van Parlement en Sorbonne in een anti-Roomsche en pro-Gallicaansche richting.

Gedurende de XVIII^{de} eeuw vervolgde het Parlement philosophen, economisten en alle hernieuwers, op strengere wijze, dan de regeering, en de meeste hunner werken werden op zijn orde veroordeeld, vernield of verbrand. De *Encyclopédie* werd verboden op 7 Februari 1752, na 't verschijnen van het tweede deel.

De vrijheid der pers, in 1789 uitgeroepen, werd ingekrompen tijdens de Conventie, wegens misbruik dezer vrijheid. Een decreet van 31 Maart 1793 bedreigde met doodstraf eenieder die door zijn geschriften de nationale vertegenwoordiging in gevaar bracht, de herstelling van het koningdom of iedere macht in strijd met de souvereiniteit van het volk verdedigde. Dit decreet bleef niet theoretisch; twintig journalisten en vijftig schrijvers beklommen het schavot.

Tijdens het Consulaat, en vooral tijdens het Keizerrijk werden zestig der drie en zeventig politieke bladen opgeheven.

Ook de Restauratie behield een strenge censuur en het Romantisme werd door haar heftig tegengewerkt.

Werd zij afgeschaft door de Revolutie van 1830, zoo zag men toch de preventieve censuur weer in voege komen in 1835, in zake dramatische literatuur en tentoonstellingen van teekeningen en gravures.

Nogmaals afgeschaft door de Republiek van 1848, werd ze hersteld in 1850 en bleef behouden gedurende het geheele Tweede Keizerrijk. Opgeheven op 30 September 1870, kwam zij nogmaals in voege op 2 Februari 1874. In 1881 werd de preventieve censuur op teekeningen en prenten geschorst, en eindelijk in 1905 de credieten, aan de censuur toegekend, van het budget geschrapt, wat hare practische verdwijning meebracht.

In het Oostenrijksch Kroongebied der XVIII^{de} eeuw heeft de censuur een gansch eigenaardig karakter. Langen tijd was zij in de handen der Jesuieten geweest. Doch haar beheer werd door Maria-Theresia aan den Hollander Geraard van Swieten (1700-1772), haren lijfarts, toevertrouwd, en in 1754 verscheen de *Catalogus librorum rejectorum per Concessum Censurae.* Viennae, 1754, 8°, 42 bl. Hij werd regelmatig bijgehouden, met

jaarlijksche supplementen, kreeg een nieuwe uitgave in 1762, met ‘Nachträge’, zoodat een belangrijke literatuur aldus vereenigd werd. Men vond er bijna al de werken der Fransche encyclopedisten in, ook der Engelsche empiristen, alsmede de galante literatuur van af Ovidius' *Ars amandi*, langs Boccacio's *Decameron* tot de meest schunnige werkjes der XVIII^{de} eeuw.

Onder Joseph II werd de censuur strenger, en meer anticlericaal. In 1786 stelt hij de preventieve censuur in voor al de min of meer belangrijke werken die betrekking hebben op eruditie, godsdienst en studie; steeds weet hij de wet te intrepreteeren in den zin zijner persoonlijke meening. Al wat theologie aangaat, gebeden, aflaten, liturgische boeken, heiligenlevens, vielen onder zijne beperkingsmaatregelen, terwijl pampfletten als Johan-Valentin Eybels' *Was ist der Papst?* openlijk begunstigd werden.

In 1787 verleent de keizer vrijheid aan de pers in Weenen, doch moest, wegens misbruik, deze vergunning weer intrekken. Na zijn dood blijft de censuur in Oostenrijk even streng en soms eng. Zij wordt in 1848 opgeheven, toch werden in de tweede helft der XIX^{de} eeuw, nog talrijke wetten en repressieve maatregelen tegen de pers genomen.

* * *

Niet alleen in de katholieke landen heeft de boekencensuur bestaan, tijdens heel het Oude Regiem hebben ook de protestantsche landen ze toegepast, soms met groote kracht.

In Holland verboden de Synoden der protestantsche kerken het drukken van godsdienstige boeken zonder toelating van kerkhoofden of professors in theologie. Zoo veroordeelde het Synode van Dordrecht de leer van den protestantschen theoloog Jacob Harmensz, of Arminius († 1609) die, tegen zijn collega Frans Gomar († 1641), een verzachte interpretatie van Calvin's leer der vóórbestemming verdedigde. De gomaristen maakten er gebruik van om een strenge censuur uit te oefenen op de werken die niet strookten met hunne orthodoxie.

In de eerste helft der XVII^{de} eeuw tegen de Arminianen gericht, bestreed de Hollandsche censuur der tweede helft dezer eeuw, vooral de wijsgeerige werken van Spinoza, Hobbes, Descartes en hunne aanhangers. Zelfs Vondel heeft last met de censuur bij het uitgeven van *Maria Stuart* en *Lucifer.*

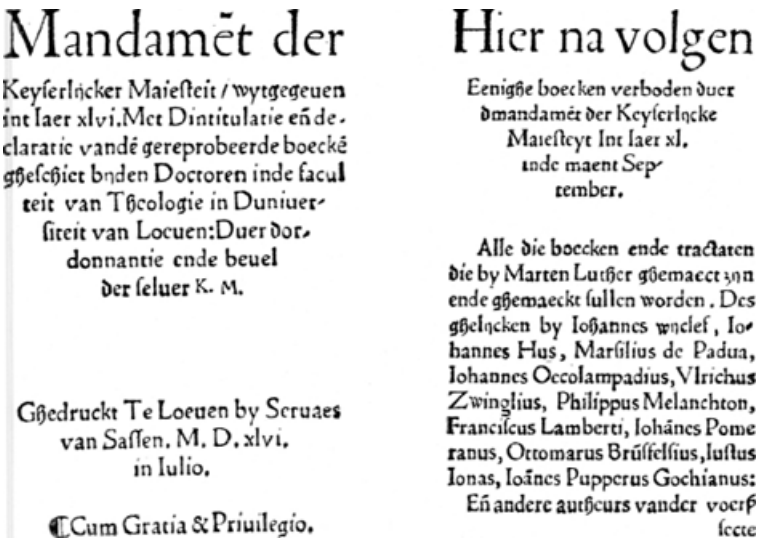

Mandamēt der

Keyſerlycker Maieſteit / wytgegeuen int Iaer xlvi. Met Dintitulatie eñ declaratie vandē gereprobeerde boeckē ghеſchiet bnden Doctoren inde faculteit van Tɦeologie in Duniuerſiteit van Locuen: Duer dordonnantie ende beuel der ſeluer K. M.

Ghedruckt Te Loeuen by Seruaes van Saſſen. M. D. xlvi. in Iulio.

¶ Cum Gratia & Priuilegio.

Hier na volgen

Eenighe boecken verboden duer dmandamēt der Keyſerlycke Maieſteyt Int Iaer xl. inde maent September.

Alle die boecken ende tractaten die by Marten Lutɦer ghemaect zyn ende ghemaeckt ſullen worden. Des ghelycken by Ioɦannes wyclef, Iohannes Hus, Marſilius de Padua, Iohannes Oecolampadius, Vlrichus Zwinglius, Philippus Melanchton, Franciſcus Lamberti, Iohānes Pomeranus, Ottomarus Brūſſelſius, Iuſtus Ionas, Ioānes Pupperus Gochianus: Eñ andere autɦeurs vander voorſ ſecte

Het titelblad van en een bladzijde uit het *Mandement* van 1546.

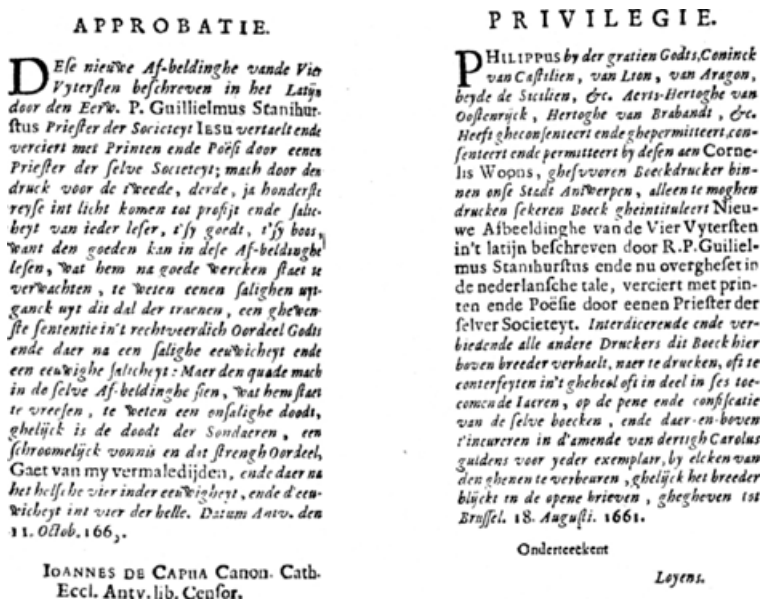

APPROBATIE.

DEse nieuwe Af-beldinghe vande Vier Vyterſten beſchreven in het Latijn door den Eerw. P. Guillielmus Stanihurſtus Prieſter der Societeyt IESU vertaelt ende verciert met Printen ende Poëſi door eenen Prieſter der ſelve Societeyt; mach door den druck voor de tweede, derde, ja hondertſte reyſe int licht komen tot profijt ende ſalicheyt van ieder leſer, t'ſy goedt, t'ſy boos, want den goeden kan in deſe Af-beldinghe leſen, wat hem na goede wercken ſtaet te verwachten, te weten eenen ſalighen uytganck uyt dit dal der traenen, een ghewenſte ſententie in't rechtveerdich Oordeel Godts ende daer na een ſalighe eewicheyt ende een eewighe ſalicheyt: Maer den quade mach in de ſelve Af-beldinghe ſien, wat hem ſtaet te vreeſen, te weten een onſalighe doodt, ghelijck is de doodt der Sondaeren, een ſchroomelijck vonnis en dat ſtrengh Oordeel, Gaet van my vermaledijden, ende daer na het helſche vier inder eewigheyt, ende d'eewicheyt int vier der helle. Datum Antw. den 11. Octob. 1663.

IOANNES DE CAPHA Canon. Cath. Eccl. Antv. lib. Cenſor.

PRIVILEGIE.

PHILIPPUS by der gratien Godts, Coninck van Caſtilien, van Leon, van Aragon, beyde de Sicilien, &c. Aertz-Hertoghe van Ooſtenrijck, Hertoghe van Brabandt, &c. Heefs gheconſenteert ende ghepermitteert, conſenteert ende permitteert by deſen aen Cornelis Woons, ghesworen Boeckdrucker binnen onſe Stadt Antwerpen, alleen te moghen drucken sekeren Boeck gheintituleert Nieuwe Afbeeldinghe van de Vier Vyterſten in't latijn beſchreven door R.P. Guilielmus Stanihurſtus ende nu overgheſet in de nederlanſche tale, verciert met printen ende Poëſie door eenen Prieſter der ſelver Societeyt. Interdicerende ende verbiedende alle andere Druckers dit Boeck hier boven breeder verhaelt, naer te drucken, ofi te conterfeyten in't gheheel ofi in deel in ſes toecomende Iaeren, op de pene ende confiſcatie van de ſelve boecken, ende daer-en-boven t'incureren in d'amende van dertigh Carolus guldens voor yeder exemplaer, by elcken van den ghenen te verbeuren, ghelijck het breeder blijckt in de opene brieven, ghegheven 1st Bruſſel. 18. Auguſti. 1661.

Ondertecken

Loyens.

Approbatie en Privilegie uit *Nieuwe Afbeeldinghe van de Vier Uytersten beschreven in het Latijn door... Guilielmus Stanihurstus.* (Antwerpen, Cornelis Woons, 1566).

In 1762 onttrekken de Staten een reeds verleend octrooi aan den drukker, voor het uitgeven van den *Emile*, daar dit werk, zeggen zij, 'valsche en verderfelijke ideeën bevat'.

Nochtans blijven de Vereenigde Provinciën het drukken toelaten van in vele andere landen, zelfs in Frankrijk verboden boeken; talrijke werken van Voltaire, Hobbes, e.a. verschenen aldus op de XVIII^{de} eeuwsche Hollandsche persen.

Ook in Engeland zal de censuur met strengheid optreden in de XVI^{de}, XVII^{de} en XVIII^{de} eeuw.

Wij hebben reeds Hendrik VIII een eerste lijst verboden boeken zien uitgeven. Onder Elisabeth vaardigde het Parlement, in 1571, de straf van hoogverraad uit tegen al wie bullen, decreten of andere pauselijke stukken in het land zou brengen; doodstraf wachtte dengene die in het bezit van katholieke drukken gevonden werd, vooral indien hij de pauselijke oppermacht verkondigde. Deze vorstin vervolgde puriteinen, katholieken, anabaptisten, Brownisten of ultra-puriteinen.

Jacob I deed ook allerlei werken veroordeelen die zijn meening mishaagden; hij was, trouwens, theoloog en versmaadde het niet soms een polemiek aan te binden met katholieken, ook met puriteinen en andere protestanten.

Tegen de heimelijk gedrukte boeken vaardigde hij een ordonnantie uit in 1624.

De Sterrekamer verbood, door de wetgeving van 1637, den invoer uit het buitenland van al de boeken, in strijd met den geest der bestaande Kerk.

Onder de XVII^{de} eeuwsche boeken in Engeland veroordeeld, vinden wij: de *Introduchtion à la vie dévote* van den H. Franciscus van Sales (1637), de *Doctrina christiana* van Milton, alsmede zijne *Aeropagitica.*

De Engelsche preventieve censuur werd in 1694 afgeschaft, doch vele werken werden, daarna nog, vervolgd en veroordeeld, o.a. werken van de deïsten: John Toland, *Christianity not mysterious* (1696), Matthew Tindall, *Christianity as old as the creation* (1730), enz. benevens vele politieke pamfletten.

Stilaan verminderde de strengheid, alhoewel zelfs in de eerste helft der XIX^{de} eeuw, zekere Engelsche wetten nog vervolgingen

voorzagen tegen den verkoop van onzedige boeken en tegen de schrijvers, drukkers en verkoopers van oproerige of goddelooze schriften.

In Duitschland, maakte de verdraagzaamheid der eerste Hervormers, vlug plaats voor meer onverdraagzaamheid.

In het eerste tijdperk van zijn opstand, was Luther, persoonlijk, tegenstander van eenige censuur, maar naar gelang hij bestreden werd door de Kerk en de katholieke prinsen, veranderde zijn inzicht en vroeg hij aan de protestantsche vorsten het uitgeven van werken, in strijd met zijne leer, te verbieden.

Melanchton was partijganger der censuur. Zijn leus was '*Repressi et reprimam maledica scripta edituros*' (Ik heb gestraft en zal nog straffen deze die kwade boeken zullen uitgeven). Een edict van den Keurvorst van Saksen tegen de werken der Anabaptisten, der Zwinglianen en andere secten in strijd met Luther, was door Melanchton geïnspireerd.

De machthebbende volgelingen van Luther vroegen overal, voor hun grondgebied of hunne juridictie, een censuur als een organisme met blijvend karakter en allen oefenden zij een streng toezicht uit op het drukkersbedrijf.

In Zuid-Duitschland trof de censuur Johann Kepler, die op order der Universiteit van Tubingen, een heel hoofdstuk uit zijn *Mysterium cosmographicum* moest weglaten, omdat hij daarin wou bewijzen dat het systeem van Copernic niet in strijd was met de H. Schriftuur.

Tegen het einde der XVII^{de} eeuw vervolgde de Saksische censuur Christian Thomasius (1655-1728), professor aan de universiteit te Leipzig. Vrije geest, zoo hekelde hij de nog in voege verouderde methodes der wetenschap, viel het oude bijgeloof aan, o.a. de heksenprocessen; hij werd door het Hooger Consistorie van Dresden veroordeeld tot een boete van 200 gulden, werd afgezet als hoogleeraar en kreeg verbod nieuwe geschriften uit te geven (16 Mei 1690).

In Pruisen werd Christiaan Wolff (1679-1754), discipel van Leibniz en Thomasius te Halle, van zijn professorsambt beroofd, verbannen en zijn boeken werden verboden.

Frederik II nam strenge maatregelen tegen de *Diatribe du*

docteur Akakia van Voltaire, waarin Maupertius, bestuurder der Berlijnsche Akademie aangevallen werd. Het boek werd publiek door den beul verbrand, vóor het huis van Voltaire.

Fichte werd als professor der universiteit van Iena ontslagen, wegens een artikel, in het *Philosophisches Journal*, van atheïsme verdacht.

In 1819 nam de Duitsche Bond een besluit waardoor ieder werkje van minder dan twintig bladzijden aan de preventieve censuur moest onderworpen worden. Het doel was het verschijnen van pamfletten te bestrijden. Om aan de wet te ontkomen, werden dan een reeks dezer schriftjes te zamen in één bundel gedrukt.

Na de omwenteling van 1830, kwam er nog verscherping der wetgeving in zake drukpers. En zelfs na 1850 kende Duitschland nog tijdperken, dat de politieke censuur streng optrad, namelijk tijdens den 'Kulturkampf' en na het uitgeven der anti-socialistische wetgeving van Kanselier Bismarck die in voege bleef, van 1878 tot 1890.

* * *

Wij zien dat de censuur in de bijzonderste landen van Europa sedert de XVI^{de} tot het midden der XIX^{de} eeuw als een bestendige staatsinrichting blijft bestaan. De liberale omwentelingen van 1830 en 1848 riepen eerst de vrijheid der drukpers uit en brachten aldus het afschaffen der censuur mede.

Nochtans bleef er steeds een wetgeving gehandhaafd, tegen de zedenkwetsende boeken en prenten gericht. Zijn sommige landen min of meer inschikkelijk op dat gebied, zoo zien wij echter andere landen streng optreden en de overtreders onverbiddelijk straffen.

Gedurende den wereldoorlog van 1914-1918 werd de preventieve censuur in de oorlogvoerende landen overal hersteld, vooral wat de dagbladen betreft.

Van haar zijde heeft de Katholieke Kerk nooit opgehouden de preventieve censuur toe te passen op een reeks werken, handelend over geestelijke wetenschappen. Door een speciale wetgeving en den Index der verboden boeken, behoedt zij de geloovigen tegen geschriften die zij gevaarlijk acht, die dwalingen bevatten of aanvallen tegen hare leer en hare tucht.

Dat alles wijst uit, dat niettegenstaande de voortdurende verzachting der censuur sedert de XVI^{de} eeuw, een absolute verdraagzaamheid tegenover de drukpers feitelijk nooit bestaan heeft en waarschijnlijk nooit bestaan zal.

F. REMY
Bibliothecaris bij de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Bibliographie

J.P. BELIN. *Le commerce des livres prohibés de 1750 à 1789.* Paris, 1913.
J.D. BODEL-NIJENHUIS. *De wetgeving op de drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot het begin der XIX^{de} eeuw.* Amsterdam, 1892.
(Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, 4).
A. BOUDINHON. *La nouvelle législation de l'Index.* 2e éd. Paris, 1924. [Bevat een uitmuntende geschiedenis van den Index].
G. CASATI. *L'Indice dei libri prohibiti. Saggi e commenti.* Milano, 1936-1939, 3 dln.
K.J. DERKS. *De Index.* (In '*Bibliotheekleven*', bijzonder nummer, 1926, p. 12-44.)
J. FORGET. Artikel *Index* (In '*Dictionnaire apologétique de la foi catholique*'. III. Paris, 1911, col. 702-715).
J. HILGERS. *Der Index der verbotener Bücher, in seiner neuen Fassung dargelegt und rechtlich-historisch gewürdigt.* Freiburg i/Br., 1904.
H.H. HOUBEN. *Verbotene Literatur von der klassischen Zeit bis zur Gegenwart. Ein kritisch-historisches Lexikon über verbotene Bücher, Zeitschriften und Theaterstücke, Schriftsteller und Verleger.* 2. Aufl. Dessau, 1925. W.P.C. KNUTTEL. *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden.* Beredeneerde catalogus. 's Gravenhage, 1914.
(Bijdrage tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, XI).
A. MONIN. *De Curia Romana.* Lovanii, 1912.
[Bevat blz. 30-34 en 291-297 inlichtingen over den oorsprong, de geschiedenis en de werkzaamheid van den Index].
O. NOORDENBOS. *Verboden boeken.* (In '*Bibliotheekleven*'. XVIII (1933). blz. 174-192).
G. PEIGNOT. *Dictionnaire critique, litteraire et bibliographique des principaux livres condamnés au feu, supprimés ou censurés.* Paris, 1806. 2 dln.
G. PEIGNOT. *Essai historique sur la liberté d'écrire chez les anciens et au moyen âge, sur la liberté de la presse depuis le 15e siècle et sur les moyens de répression dont ces libertés ont été l'objet dans tous les temps.* Paris. 1836.
L. PETIT. *L'Index; son histoire, ses lois, sa force obligatoire.* Paris, 1888.
A. PUTTEMANS. *La censure dans les Pays-Bas autrichiens.* Bruxelles, 1935.

(Academie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Mémoires in-8°, XXXVII, 1).
J. REST. *Die erste allgemeine päpstlichen Zensurverordnung.* (In '*Zentralbl. für Bibliothekwesen*', XXXI (1914), blz. 68-69).
F.H. REUSCH. *Der Index der verbotene Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen- und Literaturgeschichte.* Bonn, 1883-1885, 2 dln.
F.H. REUSCH. *Die* '*Indices librorum prohibitorum*' *des sechzentes Jahrhunderts, gesammelt und herausgegeben.* Tübingen, 1886. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, CLXXVI).
J. SALMANS. *De Index en de kerkelijke boekwetten.* Antwerpen-Brussel, 1938.
A. SLEUMER. *Index Romanus. Verzeichnis sämtlicher auf dem römischen Index stehende deutschen Bücher, desgleichen aller wichtigen fremdsprachlichen Bücher seit dem Jahre 1750.* 9. Aufl. Osnabrück, 1934.
B.TH. STOVERINCK. *De Index en de boekencensuur in de Roomsch-Katholieke Kerk.* Nijmegen, 1920. (Geloof en Wetenschap, XIV, 1.)
A. THOUVENIN. Artikel '*Index*' (In '*Dictionnaire de théologie catholique*'. VII, 2de deel. Paris, 1923, col. 1570-1580).

Eligius Houckaert
Een schoolman uit het begin der XVIe eeuw.
door Dr. Phil. Dr. Paed. M. Grypdonck

Het verband tusschen het HUMANISME en het onderwijs binnen onze gewesten, wordt in het meerendeel van de klassieke leerboeken der historische paedagogiek vooral gezocht in de vrij talrijke tractaten over opvoeding en onderwijs, die in den loop der XVIe eeuw verschenen zijn. Uiteraard leeren ons echter dergelijke algemeene opstellen weinig meer kennen dan het i d e a a l, dat een bepaald persoon zich voorgespiegeld heeft voor het onderwijs dat zou moeten kunnen gegeven worden: en reeds in dien tijd wordt 'onderwijs' opgevat als een onderricht verbonden mèt opvoeding.

Over de werkelijke c u l t u u r h o o g t e en -d i e p t e van die dagen ontdekken we er evenwel weinig zekere gegevens. Deze geschriften uit dien revolutionairen toestand weerspiegelen wel de oplossing, zooals een schrijver die eindelijk gevonden heeft voor den strijd binnen zijn gemoed: weerhouden door de nog niet geheel verstorven cultuurperiode der laat-middeleeuwen eenerzijds, en anderzijds bekoord door den lokkenden roep van de nieuwe strekking, die levensvreugde belooft. Maar vaak is er geen grens te trekken tusschen een formule en een gedachte, tusschen een eisch en een voorstelling.

De Italiaansche Renaissance had nu voor den aanstaanden cultuurmensch de formule aangeduid van den welbespraakten redenaar, waarvan CICERO het voorbeeld is en waartoe door QUINTILIANUS de opleiding omschreven geworden was in zijn *Institutio oratoria.* Daar de meeste schrijvers uit den humanistentijd zich onverwijld bij QUINTILIANUS aansloten, is er misschien een verklaring voor te bezorgen, waarom er schijnbaar zooveel eensgezindheid bestaat omtrent het ware opvoedingsideaal, en hoe er zoo licht over de onderrichtsquaestie heengestapt

wordt. Men zou anders toch licht uit den declamatorischen toon en de heftigheid der formuleering, toestanden willen gissen, die van het voorgestelde beste een heel eind vèr verwijderd stonden.

Bovendien is het persoonlijk gehalte van schrijvers van tractaten doorgaans tamelijk hoog verheven boven de middelmaat, vooral wanneer ze als scheppers een plaats verworven hebben in de geschiedenis van de beweging. Daarmeê hebben we echter nog geen duidelijk beeld over de volgelingen, over de massa van epigonen, die tot de middelmatigen van de toenmalige elite behoorden.

Het ligt voor de hand, dat we het o n t s t a a n van deze massa moeten trachten te achterhalen in de toenmalige scholen, en even natuurlijk vloeit daar uit voort, dat we de prototypen van die middelmatigen zullen moeten gaan zoeken onder de leiders van die scholen, indien dan niet in het onderwijzend personeel: vermits deze dan toch in den engeren zin van het woord de 'cultuuroverdracht' hebben moeten volbrengen. Dies lijkt het van belang, het beeld van den ideaal-renaissancemensch te gaan meten naar de gestalte van een dezer schoolmeesters (aldus letterlijk vertaald hun titel *ludimagistri).*

Het ideaalbeeld van den gecultiveerden Renaissancemensch is er een van een persoon met een gedegen kennis, met een uitgebreid bezit in belanglooze en belanghebbende cultuurgoederen, elegant en voornaam, vormelijk maar los van zwier, sober maar vloeiend in zijn uitdrukking, sportief en intellectueel, vitaal en artistiek, dienstvaardig maar ambitieus. Het zou juister zijn te zeggen, dat dit het beeld is, zooals de Italiaansche Renaissance het met al zijn verlokkelijkheid in de wereld gestuurd heeft, - des te verlokkelijker, omdat het volgde op het cultuurbeeld van de laat-middeleeuwen, waar allerlei invloeden de persoonlijkheid eerder noopten tot versterving(1).

In Frankrijk, bij voorbeeld, wordt bij het ontluiken van het humanisme rond de Universiteit te Parijs, schier elke aandacht gewijd aan de verfijning van de taal, aan de uitbreiding van de kennis der nuanties, aan het bezit van een snedige en gebloemde

(1) J. HUIZINGA, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden.* Haarlem, 1935[4].

zegswijze, aan een zuiver Romeinschen vorm in doen en zeggen: dit alles blijkbaar met de laatste bedoeling over heel de lijn de dichters te evenaren, die door een strenge façonneering van hun moedertaal in hun verzen een eeuwigen roem verworven hadden[2].

Voor het Noorden, en dan meer bepaald voor onze gewesten, lijkt het voorbarig te gewagen van een Renaissance vóór de XVIe eeuw, althans, indien men onder het woord wil bevatten het herboren worden van de klassieke cultuur. Het lijkt wellicht beter den heropbloei van de Latijnsche taal onder de Broeders van den gemeenen Levene te aanzien voor een herbeleving van objectieve cultuurwaarden; daarbij aansluitend zou een zuiverder inzicht in de beteekenis van de taal als taal in het onderwijs, te verklaren zijn, als een uiting van een gezonden realiteitszin van den Noorderling[3]. In ieder geval is de waardeering voor de taal lang niet dezelfde bij de Broeders als bij de Parijsche gegradueerden: wanneer de beide opvattingen elkander zullen bevruchten en beinvloeden, zal er echter een nieuwe vorm van humanisme ontstaan, die typisch zal zijn voor het Noorden: oorspronkelijk uit Frankrijk overgewaaid en geteeld op Vlaamschen bodem, zal het zijn eerste strekking naar schoonheid bewaren, maar het zal een nieuw, realistisch doeleinde verwerven, namelijk dienstbaar gemaakt te worden aan den nationalen aard.

De Fransche 'zin' van het humanisme werd in onze gewesten onder andere en meest verbreid door de oud-studenten van de Parijsche Universiteit, die hier school hielden.

Te Gent onderwees reeds in 1510 een priester, die te Parijs in 1504 het doctorsbonnet ontvangen had in de philosophie, nadat hij ook daar het magisterium in de Kunsten behaald had als student in het *Collège Montaigu*[4], namelijk ELIGIUS

(2) A. RENAUDET, *Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie.* Paris, 1916. A. RENAUDET, *Erasme, sa vie et son oeuvre jusqu'en 1517.* (Revue Historique, CXL, p. 257 sv.; CXII, p. 245 sv.). O. SCHOTTENLOHER, *Erasmus im Ringen um die humanistische Bildungsform.* Münster 1933. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Heft 61).

(3) A. ROERSCH, *L'humanisme belge à l'époque de la Renaissance. Etudes et portraits*. I., Bruxelles, 1910, p. 33 sv.

(4) SANDERUS, *De Gandauensibus eruditionis fama claris libri III.* Antuerpiae, apud Gulielmum a Tungris, 1624, Lib. I., p. 39.

VANDEN HOECKE, of VAN HOECKE, die zich zelf ook heet HOUCARIUS of HOUCHARIUS, en wat nog treffelijker klinkt EUCHARIUS, naar den verlatiniseerden vorm doorgaans geheeten HOUCKAERT. Hij was de zoon van Gillis en van Margaretha CNOPS. Hij had nog twee broers, Jan en Paul (deze laatste zal hem later opvolgen aan het hoofd van zijn school) en twee zusters, Liesbet, die zou huwen met Jan VAN DER VELDE(5), en Barbara, die, door haar echtgenoot, Jan Allaert, verlaten, van de jaren 1510 af bij haar broer gewoond heeft en hem van grooten nutte geweest is(6).

In Februari 1510 ontving deze jonge schoolmeester een antwoord van een zijner professoren uit Parijs, waardoor hij duidelijk gesitueerd wordt en tevens ook op voortreffelijke wijze, met een werkelijke humanisten-hoffelijkheid wordt voorgesteld:

'Antonius SOLERIUS, door de genade Gods Doctor in de beide Rechten, aan Eligius HOUCARIUS, voortreffelijk leeraar in de schoone Kunsten, Heil!

Twee maal reeds sedert uw vertrek van hier hebt ge ons genegen en voorkomend met een brief bedacht, zeer geleerde Eligius. Hoe zeer me die brieven welkom geweest zijn, zou ik nooit onder woorden kunnen brengen, omdat ze, overrijk van smuk en van degelijke uitdrukkingen, getuigen van uw goede gevoelens ten onzen opzichte. Ik ben er uiterst om verheugd, door een jongen man, als gij zoo geloofd, te worden gewaardeerd en daarenboven ook bemind. Indien ik dan tot nog toe mijn antwoord uitgesteld heb, dan gebeurde dit niet omdat ik me uwer stilaan, - wat trouwens nog lang moge uitblijven - minder begon te gedenken: aangezien ik me altijd Eligius herinner als een eigen zoon, dien ik nog met een wondere genegenheid toegedaan ben.

(5) VAN DER HAEGHEN, c.s., *Bibliotheca Belgica,* s.v. HOUCKAERT, H. 776; - SANDERUS, l.c. aanziet Houcarius en Eucharius voor twee verschillende personen.

(6) F. DE POTTER, *Geschiedenis van de Gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*, 3e Reeks, Gent, van den oudsten tijd tot heden, Negende aflevering, Gent 1888, p. 590, haalt een acte aan, waarbij Houckaert in 1532 voor zijn zuster Barbara een lijfrente legt op zijn huis, bedragende drie pond gr. 's jaars, om wille van de 22 jaar 'besurghen vanden huuse en stede van hem, comparant.'

Uw zeer helder verstand heb ik destijds aanzien als de Kunsten toegewijd, en ik heb ook nooit geloof gehecht (aan mijn waan) dat de zuivere letteren van de “humanitas” u zouden volstaan, - een fout die juist aan alle “artisten” (zooals ze geheeten worden) van dezen tijd gemeenzaam is. Diensvolgens ben ik er uitzonderlijk om verheugd, dat ik mij in dezen bij mijn voorstelling heb vergist, nu ge niet afwijkt van het voorbeeld van voorgaande geleerden, die philosopheerden, en met recht geprezen worden, maar zelfs nog het spoor volgt van hen die den goddelijken FICINUS nagevolgd hebben, en den eenigen foenix PIC DE LA MIRANDOLLE. Deze beide schitterende lichten èn van de Latijnsche taal, èn van de philosophie, hebben ook hun talrijke philosophische werken steeds getooid met de sierselen der schrijfkunst.

Deze beide hebt ook gij lofwaardig nagevolgd, en door zulk een groote juistheid van woorden en sierlijkheid schittert ge, dat ge ongeveer den geur hebt van hun stijl: aldus getuigen uw sierlijke, taalkrachtige brieven.

Wat zal ik dan nog zeggen van uw ongewoon geleerde verzen? Hun zachtheid is voorzeker wonderbaar, wonderbaar hun zoetheid, wonderbaar nog hun gedegenheid; de gratie koppelen ze met de fijne keuze van de stof.

Uitzonderlijk ben ik er om verheugd, dat mijn meening me tot nog toe bedrogen heeft, nu ik in u die werkelijk prijzenswaardige zijde heb leeren bevroeden, daar ze me vroeger onbekend was. Dit gaf dan ook aanleiding tot een aanzienlijke uitbreiding van mijn genegenheid ten uwen opzichte.

Groet zeer genegen Meester Joannes Crocius van Gent uit mijn naam: hij haakt er inderdaad naar te weten, wat onze genegenheid hem ten opzichte doet. Vaarwel!

Te Parijs, den 10n Februari 1510.’[(7)]

Blijkens dezen brief behoorde dus HOUCKAERT, tijdens zijn studiejaren in het *Collège Montaigu*, tot de schare studenten,

(7) Origineel in het Latijn, door Houckaert afgedrukt als aanhangsel bij de Grisellis, ([Hiiij] v^{o}). (*In hoc opere contenta Grisellis, tribus actis scęnicis, per Eligium Eucharium ludimagistrum Gandensem decorata. ...*Antuerpiae, apud Michaelum Hillenium, 1519). Zie literat. n^{r} 5. De aanhangsels bij deze uitgave (waarover verder uitvoerig gehandeld wordt) merken we voor het vervolg als *Suppl. Grisell.*

die een verfijnden uitdrukkingsvorm achterna joegen. En het lijkt wel waarschijnlijk, dat toen reeds, onder andere professoren, door SOLERIUS de vrees geopperd werd, als zou dit formalisme uitvallen ten nadeele van de philosophie, - dat is dus ongeveer de middeleeuwsche encyclopedie van de kennis. Ongetwijfeld vinden we hier vanwege de leeraars in de traditioneele colleges een uiting der wantrouwige teruggehoudenheid tegenover de nieuwe beweging. Deze doctor in de beide Rechten, die in het holle van den nacht de muzen te gast had(8), voelde wel voor een zekeren smuk in de taal: maar de zucht naar den zuiveren vorm lijkt hem uit den booze. Uit dit schrijven blijkt hier dan toch ook weer duidelijk, hoe in het begin van de XVIe eeuw de leeraars van de Parijsche colleges hun studenten niet hebben kunnen weerhouden de jongste mode te volgen.

Vermoedelijk is het Solerius ontgaan, dat die Houckaert, - van wien hij een herinnering bewaard heeft als was hij zijn eigen zoon, - niet heelemaal aan zijn proefstuk was in het verzen maken. Reeds in zijn college-jaren had de student immers enkele Latijnsche verzen gedicht, ter bladvulling van een schooluitgave van een anderen leeraar uit datzelfde college. Het gaat er hem hier om de uitgave van de *Logica* en de *Physica* van Aristoteles door Luis CORONEL, een theoloog uit Segovia(9). Indien echter Solerius de uitgave van zijn collega wel heeft gekend

(8) Solerius stuurde onder andere nog aan Houckaert een gedichtje, waarin hij dezen prijst zooals in zijn brief. Eveneens opgenomen onder de *Supp. Grisell.* f^{o} I j, r^{o}; voordien gepubliceerd *ad limin.* van de *Levini vita* (Zie blz. 31: cfr. literat. n^{r} 1).

(9) Van CORONEL getuigt Houckaert, dat deze zijn leermeester geweest is: *Suppl. Grisell.* f^{o} N iij, r^{o}: '*... in quo, qui me amauerunt, valeant valetudine perpetua. Imprimis praeceptor meus dominus Ludouicus Coronel Hispanus theologus, qui ob eximiam scientiae suae vim & prestantia vna cum fratre, regio stipendio dotatus verbi dei sator animas christo lucrifacit, quae precipua Theologorum prouincia..*,' *&c.*
Aan denzelfden Coronel draagt Houckaert zijn gelegenheidsgedicht op, *Charis et Ganda* (1519), waarin hij den dood van Maximiliaan en de kroning van Karel bezingt. Uit de opdracht blijkt weer, dat hij studeerde onder Coronel, in het *Collège Montaigu,* en dat hij voor diens werken enkele latijnsche verzen schreef; verder dat Coronel, predikant des konings geworden, vaak bij Houckaert kwam, toen Karel te Gent verbleef (16 Juni 1517) vooraleer naar Spanje te vertrekken. (Zie Literat. n^{r} 7).
Uit dit getuigenis kunnen we afleiden, dat de philosophische opleiding van Houckaert onder dezen Spaanschen theoloog sterk traditionalistisch moet geweest zijn. In het begin van de XVIe eeuw inderdaad golden de Spanjaards als de meest verwoede traditionalisten aan de Parijsche Universiteit. Cfer. RENAUDET, op. cit.

en daarmeê ook kennis gemaakt heeft met het studentenwerk, dan krijgt de herhaalde betuiging van blijdschap ‘zich te hebben vergist, in een vroeger gevoelen’, ‘te kunnen terugkeeren op een vroegere meening’, ‘niet te hebben geloofd’ en dies meer, een zeer bijzondere beteekenis.

Men kan zich terecht afvragen, waarom de jonge schoolmeester, (die als ‘artist’ volgens de algemeene mode aan bellettrie gaan doen is, en die, om den vorm uit te zuiveren, zich enger aangesloten had bij het voorbeeld der klassieke Latijnsche dichters), ten slotte tóch teruggekeerd is naar de middeleeuwsche traditie en de ‘philosophie’ niet slecht bewaard heeft, maar haar aanzienlijk uitgebreid, zij het dan ook in een minder barbaarsche taal?

Misschien is het wel, omdat hij, van zijn milieu afgezonderd, te Gent, op een paar uitzonderingen na, slechts menschen van den ouden stempel heeft kunnen ontmoeten, die ten hoogste de opvatting van de Broeders deelden, en aan deze geringe vernieuwing genoeg hadden. Nog altijd immer wordt de quaestie van de nieuwe methode in het onderwijs niet gesteld, en er is geen spraak van een nieuwen geest, die langs de school in de jeugd moet geblazen worden. De werking van Badius van Assche is nog tot zeer enge kringen beperkt gebleven; zelfs Erasmus heeft het op dat oogenblik nog niet verder gebracht dan tot het afbreken met het traditionalisme: het *De Ratione Studij* van 1512 is een duidelijke omschrijving van de hoofdprincipes van QUINTILIANUS, en het *De Duplici copia verborum ac rerum* brengt het tot een p o g i n g om den leerlingen een onderwijsinhoud aan de hand te doen volgens de beginselen der nieuwe theorie[10].

Maar het is even goed mogelijk, dat HOUCKAERT van zijn eersten positieven arbeid af bezeten geworden is door een erfenis uit de Laat-Middeleeuwen, nl. door den angst niet kristelijk te zullen zijn of doen[11]. De bestendige vrees voor hei-

(10) O. BURGER, *Erasmus von Rotterdam und der Spanier Vives,* Diss. München 1914.

(11) Zijn verhouding ten overstaan van dit gevoelen wordt achteraf nog uitvoerig uiteengezet voor de jaren 1518 en volgende, aan de hand van teksten, die wijzen op Houckaerts paedagogische doelstelling. Voor de algemeene gevoelsstemming van den tijd mogen we hier weer verwijzen naar HUIZINGA, *Herfsttij der Middeleeuwen,* boven geciteerd.

densch te zullen gescholden worden heeft zelfs de loslevende Italiaansche humanisten te pakken gekregen. Wanneer men nu rekening houdt met allerlei kleine bijzonderheden uit de loopbaan van onzen *ludimagister*, dan wint de tweede hypothese aan waarschijnlijkheid. Daar is bijvoorbeeld reeds de keus van zijn stof voor het dichten, en de bedoeling waarom hij schrijft.

De jonge priester, die reeds in Februari 1510 praeceptor wordt geheeten, en zeker op het einde van 1510 ludimagister of schoolmeester is[(12)], moet aan zijn leerlingen den traditioneelen opvoedingsinhoud meegeven, waarbij onder andere ook Terentius behoort[(13)]. Hij weet zeker, dat dergelijke lectuur niet geschikt is voor kinderooren, al zijn dan nog de meest scabreuse gezegden geweerd of gemilderd. In elegische versmaat dicht hij dan zuiver godsdienstige stukken - o.a. over het leven van Gents beschermheilige, Livinus. Volledig luidt de titel: '*In hoc opusculo contenta Liuini seu Leuini archiepiscopi & martyris Gandauorumque tutelaris diui vita ab Eligio Houcario Gandauensi elego carmine conscripta.*

Ad eundem cum laudibus supplicatio.
Bertulphi confessoris eorundemque protectoris vita breuissime elucidata.
Ad eundem & commendatio & votum.
In Colletam virginem longe venerabilem paean elegiacum.
Haec tibi Gandaui venalis lector opella est
magna vbi Victoris Bibliotheca patet.'[(14)]

(12) Blijkens het hexastichon van Petrus RESCHOTUS, Houckaert's student, opgenomen aan het einde van het *Leuini vita,* f° XXIII, r^{o}:

> 'Me compluro monent, praeceptor, alumne Mineruae,
> Vt tibi det meritum nostra camoena decus;
> Sed tibi perpetuum decus est quod Homeri Ulyssi
> Quod musa Aeneae vergiliana pio.
> Vivete et Augusti cupimus secla aurea, post hanc
> Aetatem eliseas inhabitate domos.
> Vale.'

(13) Voor de *Canon lecturae* zie M. MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München, 1911-1931, passim. - M. MANITIUS, *Beiträge zur Geschichte Römischer Dichter im Mittelalter. Philologus,* Supplementband, VII, pp. 721-768.

(14) XXIIII ff. Rom. gecijferd; XXIIII v^{o} blank.
Ff^{o} I. r^{o} - XV v^{o} *Vita diui Leuini*, 688 vv.
Ff^{o} XV v^{o} - XVI v^{o} *In beatum Leuinum Archiepiscopum Paean, 60 vv.*
Ff^{o} XIX v^{o} - *In divam Colletam virginem carmen*, 10 vv.
Ff^{o} XVIII v^{o} - XIX r^{o} *Ad eundem confessorem Elegia*, 36 vv.
F^{o} XIX v^{o} - *In divam Colletam virginem carmen*, 10 vv.
Ff^{o} XIX v^{o} - XXIII r^{o}, *In diuam virginem Colletam carmen*, 172 vv.
We vinden den lofzang op Gent's heiligen opnieuw overgedrukt in het *Officium de Sanctis Ecclesiae Cathedralis diui Bauonis Gandensis proprijs, ad normam Breuiarij Romani, iussu Pij V Pontificis Max. nuper editi accommodatum.* (Gandaui, apud viduam Gerardi van Salenson, MDLXXII. Typis Egidij Radoei) onder den titel: *In beatum Liuinum martyrem caeterosque Diuos Ecclesiae Cathedralis Gandensis, eruditi iuxta ac pij viri D. Eligij Houcarij Gandani quondam ludimagistri Paean.* 56 verzen: uit het oorspronkelijk zijn de vv. 47-50 (gewijd aan Gerulphus en Chartesianus) uitgevallen.

Het druksel draagt op de titelbladzijde het merk van Badius Ascensius. De laatste bladzijde vermeldt dat het werkje gedrukt werd op de persen van Badius, voor rekening van Victor '*Curuipons, vulgo Crombrugghe*' en Geert de Zweemere, den 15^{n} Januari 1511. Het eigenlijke dichtwerk van onzen schoolmeester gaan verschillende liminaria vooraf, waarvan enkele belangwekkende inlichtingen verstrekken.

Vooraf gaat een brief van BADIUS aan Antonius CLAVA of COLVE,[15] waarin aan dezen Raadsheer in den Raad van Vlaanderen gevraagd wordt, dat hij Houckaert zou blijven beschermen, (wat dan trouwens later ook gebeurd is). De schrijver zelf van den *Leuinus* krijgt van Badius den raad door te werken en de verwachtingen, die hij gewekt heeft, in vervulling te brengen in een werk van langeren adem en volgens een solieden geest.

Na de opdracht van Houckaert aan denzelfden C l a v a , gedateerd uit Gent op 27 November 1510, volgen acht stukjes Latijnsche poësie, waaronder een van Solerius, reeds vermeld, en twee van Badius, die alle den schrijver complimenteeren als een keurig dichter.

Het is vermoedelijk wel geen toeval, dat die lofbetuigingen bijna onmiddellijk gevolgd worden door een kort vers van een der studenten van den schoolmeester,[16] gericht tegen de afbrekers, waarbij dan het vers aansluit tegen de afgunstigen,

(15) Antonius CLAVA, eigenlijk COLVE, uit Brugge, werd blijkens onderhavigen brief van Badius, verkozen tot Raadsheer van Vlaanderen boven veel waardige Gentenaars.
Hij was een humanist, die op aanraden van Badius de Alpen overgestoken was, niettegenstaande den oorlog, om te gaan studeeren te Ferrara. Sanderus, *De Brugensibus eruditionis fama claris libri duo,* Antverpiae, apud Gulielmum a Tongris, M.DC.XXIV, heet hem '*trium linguarum callentissimus*'. Hij blijkt in correspondentie te zijn met Erasmus, die den lof van Claua niet spaart. Sanderus, p. 18.

(16) 'Joannis LACTEI *in detractores hexastichon.*' Over Lacteus zie hieronder.

en om te besluiten nog een aanspraak van het boekje zelf tegen den (eventueelen) bijter.

Deze houding van Houckaert, bij het begin van zijn reeks publicaties, is teekenend voor het algemeen gevoelen in dezen tijd van onzekerheid en verwarring. Er bestaat eenerzijds, onder de jongeren vooral, een duidelijk streven naar vernieuwing en verbetering in den uiterlijken vorm van het beschavingsleven; daar tegenover echter werkt een sterk remmende reactie van de traditie, die vreest voor haar levensinhoud. De boven geciteerde brief van den Parijschen Solerius liet trouwens deze tegenstrijdige strekkingen reeds doorschemeren. Nu is Houckaert blijkbaar geen vechtersnatuur geweest, uit de stof geknipt van een Erasmus, nóch een onafhankelijk gemoed naar het voorbeeld van zijn tijdgenoot Barlandus. Houckaert voelt zich te zwak om alleen tegen stroom op te roeien: hij voelt zich eerst veilig met den beschermenden steun van aanzienlijke lieden uit de literaire en politieke wereld. En onder die dekking pas wendt hij zich in alle bedeesdheid tot de bijters, nadat een paar minder gekende lieden den hoogeren toon gevoerd hebben tegen de kritikasters.(17)

Daardoor is dan zonder meer uit te maken uit welken hoek die kritiek kwam waaien. Te Gent zooals elders zijn er mannen geweest van den ouden stempel, die geloofd hebben, dat met een ommekeer van zegswijze en gevoelen ook de verworven posities in het gedrang zouden gebracht worden. En met de verworven posities zouden natuurlijk ook de orde, de tucht, de onderwerping, het hooger belang van de Kerk benadeeld worden!

In werkelijkheid echter wil Houckaert juist dat alles handhaven en bestendigen. Zijn verzen, gewijd aan heiligen, zijn bestemd, om door zijn leerlingen op school gelezen te worden(18): aldus schept Houckaert door de leerstof zelve een

(17) Vanwege COLVE heeft Houckaert om diens steun verzocht, 'opdat het werk geen kaal, onbepluimd ding zou zijn, dat het nest verlaat' (opdracht aan Colve); waarop misschien wel de verzen van BADIUS van antwoord dienen waar deze zegt:

> 'Cum nullo indigeas praecone politus ad unguem
> Laudator volui pectoris esse pij'

(Ascensius ad Houcarium, f^{o} [III. i]).

(18) Een van de liminaria zou daarop althans wijzen:
'*Iodoci* CRANAE *Fornensis: rei litterariae tyronibus enunciatum carmen:*

> Eligium studiosa cohors Gandensis amato:
> Cui tribuit graciles doctus Apollo modos.
> .....
> Patronos elego geminos in carmine laudes
> Paucula Colletae virginis acta canas
> .....
> Ex gymnasio magistri Ma. MAURI nono calendas Iulias.'

Misschien is dit vers van Crana letterlijk op te nemen waar hij zegt: '*canas*'. Dit zou althans geen uitzondering beteekenen voor de scholen van dien tijd. Er bestaan bij voorbeeld van den blinden Bruggeling, die school hield te Parijs, met name Petrus DE PONTE (met wien Houckaert trouwens bekend was) NOVEM PAEANES CARMINIBUS VARIJS ET PERIUCUNDIS, die alle moeten gezongen worden, waarvan zeven naar bekende Fransche wijsjes uit de XVIe eeuw, zooals die toen volop in den mond waren. (Uitgegeven als vervolg van de *Sunamitis Quaerimonia*, Paris, J. de Gourmont, 1507).

zeer godsdienstig-georienteerde sfeer, die in niets afbreuk doet van den geest der middeleeuwen. Nog datzelfde jaar 1511 geeft de jonge schoolmeester-dichter dan een nieuw gedicht, waarvan de *Bibliotheca Belgica* ons een exemplaar signaleert in de Universiteitsbibliotheek van Leuven van vóór 1914.

Het gedicht zou zes ff. in 4° beslaan hebben, behelzende 126 disticha, gedrukt eveneens bij Badius, den 5^{n} April, voor rekening van denzelfden Victor van Crombrugghe[19]. Het heet *In laudem Saluatoris a morte resurgentis.*

De bedoeling van dergelijke poësie hebben we reeds kunnen gissen. We vinden haar trouwens uitdrukkelijk bevestigd, enkele jaren later, door een ondermeester van Houckaert zelf, Paschasius ZOUTERIUS.

In 1518 gaf Zouterius inderdaad een heruitgave bij Pieter DE KEYSERE, van: Joannes Quintinianus Stoa, *Tragedia de Passione Domini Nostri Iesu Christi quae Theoandrothanatos inscribitur.* (in eerste uitgave te Parijs in 1514)[20]. In zijn

(19) Valère ANDRE spreekt van een nieuwe uitgave in 1519, (p. 201).

(20) Zie Hoeffer, *Nouvelle Biographie Générale*, T. XI, 666 sv. Eigenlijk heet hij Giovani Francesco Quinzani Conti (van Quinzano, bij Brescia, daarom Brexianus). Hij is een Italiaansch polygraaf, Stoa (M*ουσ□ν* C*τ□α*) geheeten, wegens het gemak waarmee hij verzen brouwde. Hoeffer spreekt van een acht honderdtal daags. Geboren te Quinzano 1486, aldaar overleden 1557.
Deze Theoandrathanatos maakt deel uit van een heele reeks:

Theoandrogenitus, oda de natiuitate Domini;
Theoandrothanatos, tragoedia de passione Domini;
Theoanastasia, sylua de resurectione Domini;
Theoanabasis, corollarium de ascensione Domini;
Theocrisis, tragoedia de extremo iudicio;

in Deiparae Virginis laudem oratio, cui titulus Parthenoclea.
Paris 1514 in fol.
Waarom slechts het tweede stuk verkoren werd voor de heruitgave is een zaak van den uitgever:
'Successiuis quibusdam temporibus, (bonarum litterarum antistites studiosissimi) cum Ioannis Quintiani me inuoluerem illucidationi: a nonnullis emunctae instructionis cultoribus Petrus Cesar Bibliopola (citra omnem arrogantiam) fidelissimus persuasus occurrit. ea inquam motus sententia: mediusfidius qui propediem felici augurio se hunc Quintiniani de passione contextum prelo mandaturum deliberasse enunciauit: cui denique opinioni acutius addendum esse calcar censui: ne tritico zizaniam talpei osores immiscerent, quominus adoptatae metae consecutionem hoc perueniret exordium. Materia enim est non tiresiae vaticinationi equoparanda: verumque in arce poni quasi minerua phidiae: sedulo (vt lippis tonsoribusque notum est) promeruit. Quamoberem huic icculo quotquot palladi militamus congratulari debemus omnes. Nempe qui tandem post opacam nubem secundis hominum successibus inimicam: litterarum energia salutis recessum complectens diffusius apparuit. Intendamus igitur neruos (viri praestantissimi, a quibus totius flandriae tum salus: tum vigor: tum denique reipublicae: magna ex parte dependet incolumitas) sic ad sinceram huius doctrinae prestantiam auditores instigare: vt ab optimis assuescentes tandem et his suos subditos sic instituant. Quod enim a teneris insitum est unguiculis tenatius heret: alludente horatio Quo semel est imbuta recens seruabit odorem testa diu... &c.'
Ex vertice montis arenosi. Anno Domini M.D. Decimo octauo.
Decimo septimo Kalendas Decembres.

voorrede ‘aan de bestuurders van het gymnasium der Broeders (van den gemeenen Levene nl.), Liuinus Vulpes (De Vos), Petrus Masseus en Guillermus (sic) Truncus, tevens aan den bestuurder van de school op den Zandberg, Houckaert, en aan al diegenen die in Gent school houden,’ zegt Zouterius, om de volgende reden het werkje te hebben heruitgegeven: opdat de leerlingen, door zich te gewennen aan het beste, daaraan blijvend onderworpen naar dien vorm zouden groeien; wat inderdaad van kindsbeen af in den aard ligt, houdt er veel steviger in vast, of, om Horatius aan te halen: ‘waar eenmaal de (reuk)flesch meê gedrenkt werd, blijft lang nageuren’...

Die uitgesproken godsdienstig-zedelijke strekking in het onderwijs, belet Houckaert nochtans niet met alle mogelijke middelen het humanisme te verbreiden, en zelfs de strekking naar zuivere vormen voor het publiek te brengen. Zoo liet hij bij voorbeeld in 1512 door zijn leerlingen een Latijnsch tooneelstuk, met moraliseerende strekking, opvoeren, namelijk de legende van Grisellis. Het is duidelijk, dat het stuk gekozen werd, om de zedeles van de verduldigheid, die er in besloten ligt. Het thema is gekend: het behandelt de geschiedenis van het arme

meisje, dat wegens haar ongewone deugdzaamheid en haar zeldzame schoonheid tot vrouw verkoren wordt door een hertog, op voorwaarde echter dat ze blindelings al diens bevelen zal uitvoeren. De vrouw wordt dan verschrikkelijk op de proef gesteld: haar kinderen worden achtereenvolgens weggevoerd, zoogezegd om ze ter dood te brengen; ze wordt schandelijk naar haar vader teruggestuurd, en later weer geroepen om het maal te bezorgen van 's hertogen tweede huwelijk. Tot ze, dat alles zonder morren verdragen, in eere hersteld wordt en haar kinderen mag terugzien.

De geschiedenis is tot deze opvoering geraakt door de Latijnsche vertaling van Petrarca (in 1373) uit het Italiaansch van Bocaccio(21). Ze werd opgevoerd in 1512 door de leerlingen van Houckaert, in het hof ten Ghistele, of het huis ten Ghistele, in het Latijn althans geheeten ‘aedes Ghistellanae’.(22)

Het initiatief kwam waarschijnlijk niet van Houckaert zelf; het lijkt eerder alsof deze eerste opvoering zou te danken zijn aan de zorgen van een vriend en beschermer van onzen schoolmeester, namelijk Baudewijn VAN HULLE, wiens naam verlatiniseerd werd tot HULLEUS.

Het voorbeeld werd ten andere reeds in 1508 en 1509 gegeven te Leuven, waar de leerlingen van Dorpius de *Aulularia* resp. de *Miles* opgevoerd hadden.

De geschiedenis heeft van onzen Van Hulle slechts schaarsche

(21) P. SAINTYVES, *Les contes de Perrault et les récits parallèles.* Paris, 1923, pp. 499-577. (Geciteerd door E. VAN HEURCK, *Voyage autour de ma Bibliothèque. Livres populaires et livres d'école flamands in 4*^{o}. Anvers, aux dépens de l'auteur 1927, p. 113. - E. GOLENISTCHEFF, *L'histoire de Griseldis en France au XIV*^{e} *et au XV*^{e} *Siècle,* Thèse, Paris, 1933.

(22) In de teksten van Houckaert wordt het drie maal vermeld: in een in 1515 gepubliceerd ‘*Scholasticorum institutionum libellus*’ *heet het:*

> ‘Sesquianni mille a Christo surgente labarant
> solque nitens senum bis remearat iter,
> dum gistellanis grisellis in aedibus acta est;
> egerunt ferulae subdita turba meae.’

Verder wordt het huis nog twee maal vernoemd in de voorrede van den uitgegeven tekst van hetzelfde tooneelstuk (1519):
‘... Gesta illa Grisellidis, ... (quae in aedibus Ghistellanis... cantata sunt,...’ e.q.s. Zie verder blz. 39.
En elders:
‘... discipulus meus magister Ioannes Lacteus, ... qui alios illius succi particeps efficere (desideret), quem de pleno copiae cornu olim in aedibus Ghistellanis exhausit.’ *e.q.s.*

trekken overgehouden, die dan nog schier alle verband houden met Houckaert. Aldus weten we dat Hulleus een Gentenaar is, een beproefd vriend van Houckaert en - tenminste indien de humanistische termen niet àlle beteekenis verliezen - diens familielid.(23) Hij moet zich een tijdlang begeven hebben aan de opvoeding van de jeugd, waarschijnlijk toen hij nog te Gent woonde(24). Vermoedelijk is hij door hoogere ambities naar Parijs aangetrokken geworden(25). Hij heeft inderdaad geluk gehad: op 6 September 1518 vernemen we uit een brief van Houckaert, dat Hulleus professor is in de schoone kunsten, en op 21 October wordt de vriend door Houckaert gefeliciteerd ter gelegenheid van zijn verkiezing tot Rector van de Parijsche Alma Mater. Hij moet dus reeds een tijdlang professor geweest zijn in de faculteit der schoone kunsten(26). In 1520 vermeldt een officieel stuk Hulleus als 'Regent te Parijs int colleghe Zoeboen, alias Caluij'(27).

(23) '*Quamobrem non possum non applaudere contribuli, conterraneo & coamico omnium integerrimo*'. *(Houcarius Hulleo, Sûppl. Grisell.* f^{o} [M iiij], v^{o}. - '*Collendissime Domine Nepos*' (Ibid. f^{o} N i, v^{o}).

(24) '*Qui, quo tempore instituendae iuuentuti deditus eras, consuesti non vanis, futilibusue nugis discipulorum aures obtundere, sed pro eorum captu demittens te, salubria eademque optima eis praecepta tradere.* (Houckaert aan Hulleus, Inleiding op de Grisellis).

(25) 'Ik geloof zelfs dat ge destijds door een juist voorgevoel geleid werdt, zelfs dat ge bijna als een ziener uw eigen lotsbestemming hebt voorzien, toen ge werkelijk altijd het bezit van den waren roem en van de glorie nagestreefd hebt, nooit teleurgesteld in een uiterst rijke hoop, nu ge Gent geplaatst hebt op den top van de sterkte door uw hoogsten rang, Gent van waar ge geboortig zijt, haar betoonende een zooveel te vruchtbaarder moeder te zijn van groote geesten, als gij, haar zoon, verheven zijt tot een hooger waardigheid.' (Houckaert aan Hulleus, *Suppl. Grisell.* f^{o} N i, r^{o}.)

(26) '*Artium liberalium Professor*' heet hem Houckaert in de inleiding tot de Grisellis, 1518, 6 Sept. - De verkiezing van Hulleus tot Rector van de Universiteit is voor Houckaert een gelegenheid om dezen met zijn gelukwenschen ook zijn bedenkingen aan te bieden, en er op te wijzen hoe onstandvastig de aardsche verhevenheid wel is. Hij gebruikt daarbij herhaaldelijk het beeld van het rad van avontuur. *Suppl. Grisell.* (f^{o} [M iiij] v^{o} - N ij v^{o}).

(27) Stadsarchief Gent, Staeten van goederen, 1520-1521, f° 252, r^{o} (f^{o} ij, r^{o})
'*Kenlyc sy allen lieden, dat Rubbrecht Vutenhove als in huwelyc hebbende de weduwe van fransoys doens ende voort als vooght van heuren kinderen by den seluen fransoys vernoemd, kende ende lydde ende verclaerde ontfangen hebbende van Gheert de Zweemere / inden name van meestere Baudin van hulle, Regent int colleghe Zoeboen, alias Caluij ende meestere dominicus everaert // de somme van seuen ende veertigh gouden croonen, die deselue meester Baudin onder hem behielt vanden penninghe die hy ontfenc vuten sterfhuuse vanden seluen fransoys te Parys overleden // volghende ende naer vutuuysen eender cedulle // die de voorsyde meester Baudin ende de voorsyde Gheert daeraf ghegheven heeft met desen den seluen gheerde weder gherestitueert / hem Gheerden mits desen ende insghelycx den voorsyden meestere Baudin ende meestere Dominicus van tgheunt voorschreuen wettelyc quyte sceldende ende garandt belouende opdats sy nu ende teeuuighen daghen actum den eersten in Septembre XV. C twintigh //*'

Alle persoonlijke trekken moeten we dan van Houckaert aanvaarden, die zijn vriend trouwens door en door kent[28]. Houckaert aanziet hem dan voor een man met een sterk-persoonlijken kijk op de dingen, zelfstandig in zijn oordeel en standvastig in zijn gedragslijn, ook in de meest vleiende posities van de fortuin. Bovendien objectief voor zich zelf en de anderen, en derhalve een betrouwbaar leidsman[29]. Naar het oordeel van Houckaert is juist om de waarde van zijn persoonlijkheid Hulleus tot Rector verkozen, en niet om redenen van geboorte noch van fortuin, zooals het te dien tijde meestal gebeurde[30]: zoodat alles samen de Gentsche priester terecht van zijn vriend

(28) '*Tu vero, intus mihi et in cute notus*' (Houcar. Hulleo, *Suppl. Grisell.* f^{o} N iij, v^{o}).

(29) 'ge behoort... niet tot diegenen, die bij het zien van een druif blauw van kleur zoudt gaan worden als de druif zelf, en die, inwonende met een die mank gaat, ook zoudt gaan hinken; de beide kanten van de fortuin verdraagt ge met een gelijk gemoed, lief voor iedereen, en voor niemand hatelijk. Van u zelf zijt ge de beste leider, en daarna die van de anderen; en dat alles heeft vroeger reeds vóór zich uitgedragen de grondvesten van de hooge waardigheid die ge nu vervult. Daarom kunnen we ons niet weerhouden het familielid, den stadsgenoot en den vriend van harte geluk te wenschen, omdat ge, in het album de hooggeleerden ingeschreven, een taak hebt op u genomen, onder dewelke de hemeldrager Atlas en de monstertemmer Heracles zouden bezwijken'. (Ibid. f^{o} [M iiij] v^{o}).

(30) 'Het is voorzeker niet de massa van uw fortuin, noch uw geboorte, die de Universiteit in u heeft in acht genomen in het vooruitzicht dat ze u, met den rectorsstaf begeleid, zou verheffen, maar wel de uitmuntende rechtschapenheid van uw gemoed, uw voorzichtigheid en uw uiterst hoffelijke manieren, zonder dewelke voor niemand een waardigheid zou dienen toegankelijk te zijn...' (Ibid. f^{o} N ij, v^{o})

'Diegenen die (thans) aan het hoofd staan, hebben, voor het meerendeel, nooit geleerd onderworpen te zijn. Wie niet met een schip vertrouwd is vreeze een schip te sturen. In dezen tijd kan men apen zien in purper, ezels geparfumeerd, en om het in één gezegde uit te drukken, zwijnen met gouden ringen door den neus geboord. Met hun hoevelen zijn ze te Parijs, hoeveel te Leuven, bekwame mannen, zelfs van ons volk, die zouden kunnen de kerke Gods met voorbeeld en woord leiden, het volk aan de hand geleiden, de verdoolden op een beteren weg brengen, en die toch voor niets meer aanzien worden als voor een o in cijfer.
Doch elkendeen houdt meest van zijn inkomsten en hij berekent in oogenblikken vol spanning. Het zijn u werkelijk "gouden tijden"! De meeste eer gaat naar het goud, en met het goud koopt ge de liefde.' Enz. (Ibid. f^{o} N i, r^{o} - v^{o})

den Rector mag verwachten, dat deze zijn rectoraat zal voeren onder het teeken van de rede, met beheersching van de zinnen.(31)

Voor Houckaert zelf is Hulleus altijd een beschermer geweest en een vriend terzelfdertijd: hij patroneert inderdaad diens tooneelopvoeringen, niets slechts deze van 1512, maar ook alle andere, die nog zullen volgen tot 1518. Als Professor te Parijs krijgt hij het jongste dichtwerk van 'den vriend uit Vlaanderen' ter inzage, en draagt er tevens zorg voor, dat dit bij den uitgever geraakt, door tusschenkomst van een vriend of student, indien hijzelf niet over den noodigen tijd beschikt(32).

Het valt niet bepaald te zeggen, in hoeverre Van Hulle meêgewerkt heeft aan het ten tooneele brengen van de GRISELLIS-legende in 1512. Er wordt beweerd, dat hijzelf de auteur zou zijn van den tekst(33). Deze hypothese is ontstaan uit een ver-

(31) '*Tu... facturus... es, vt dominetur ratio & sensus vbique pareant*' (Ibid. f^{o} N iij, v^{o}).

(32) Op het einde van het *Genethliacon* (zie literatuur n^{r} 8) wordt aldus verhaald hoe dit met nog een paar andere stukjes op die manier bij den uitgever geraakten: *Ioannes Taguatius Ausemontanus, Eligio Euchario...* &c. f^{o} F iij, v^{o}.

(33) Dr. VAN DER MEERSCH, in de inleiding van *Die Historie van der goeder vrouwen Griseldis, die een spieghel is gheweest van patientiën* (Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen), Gent 1849, en A. Pr., in de Messager des Sciences historiques, 1854, p. 334, meenen dat het stuk zou gedicht zijn door Hulleus, en door Houckaert's leerlingen opgevoerd in de school van Hulleus te Gistele-bij-Brugge. De vraag werd nader onderzocht in de Bibliotheca Belgica, s.v. HOUCKAERT, *Grisellis*, maar dit eindigde met het stellen van verschillende vragen, die tot nogtoe onbeantwoord bleven. Al de daar geformuleerde mogelijkheden onderzoeken we nader in deze noot.
Dat dit 'aedes Ghistellanae' de school van Houckaert zou moeten beteekenen, en te Ghistele zou moeten gesitueerd worden, is zonder meer uitgesloten. Wat zou inderdaad de beteekenis zijn van een werkje als de Livinus, waarin alle Gent's heiligen worden vereerd en geprezen, indien de school, voor dewelke datzelfde werkje bestemd was, te Gistele gelegen was?
Of Hulleus zelf een school openhield te Gistele is een vraag, die niet eens wacht op antwoord. Dit zou inderdaad willen zeggen dat een schare leerlingen van een Gentschen schoolmeester een Latijnsch tooneelstuk zou gaan voordragen in een dorp als Gistele. Alles wijst er inderdaad op, zooals de 'Bibliotheca Belgica' aanvoert, dat het 'aedes Ghistellanae' een huis beteekent te Gent zelf, waar dan zonder twijfel Houckaert zijn school heeft gehad, vermoedelijk vóór dat hij op den Zandberg gaan wonen is.
Aldaar heeft inderdaad de ongewoon knappe Joannes LACTEUS ten volle uit den overvloedshoorn geschept bij Houckaert, '*quondam discipulus meus energeticus*' heet hij, en niet *noster*! Waar ondubbelzinnig uit af te leiden is, dat de school in het huis ten Ghistele niet onder de leiding stond van Hulleus zelf, zooals de Bibliotheca Belgica als een niet onmogelijke hypothese voorstelt. En evenzeer is het niet aan te nemen, dat Houckaert dan ondermeester zou geweest zijn bij Hulleus, zooals op dezelfde plaats als mogelijk voorgesteld wordt. Hoe zou anders die uiterst knappe gewezen leerling als een oervreemde worden voorgesteld door den oud ondermeester aan den toenmaligen schoolmeester, zonder eenige herinnering aan den vroegeren band; en vooral hoe zou Houckaert het ooit hebben kunnen nalaten zich er op te beroemen, dat hij zijn eerste schreden zou gezet hebben in het onderwijs, onder de hoede van wie nu Rector is aan de Universiteit te Parijs?
Ook heeft het geen zin het bestaan te veronderstellen van twee scholen tezelfdertijd, één in het huis ten Ghistele onder de leiding van Hulleus, en een andere onder de leiding van Houckaert op den Zandberg: dan moest inderdaad Lacteus een oud leerling zijn van Hulleus en niet van Houckaert.
Blijft dan nog een laatste veronderstelling, namelijk dat Hulleus een medewerker van Houckaert zou geweest zijn in diens school. Volkomen onmogelijk is dit niet, en dat we er geen allusie op vinden is ook juist geen argument, vermits Houckaert over voldoende tact schijnt te beschikken om die vroeger minderwaardige positie niet in het licht te stellen ter gelegenheid van een rectorale benoeming. Maar dan staan we weer voor dezeflde moeilijkheid,

keerde interpretatie der inleiding, van het tooneelspel zooals dat, door Houckaert herzien, naderhand uitgegeven werd te Antwerpen in 1519, nadat het 't jaar te voren met vollen luister opnieuw opgevoerd geworden was in de school van onzen *ludimagister* zelf.

Volledig overgedrukt, luidt dit woord vooraf, dat zooveel is als een verantwoording en een opdracht:

> ELIGIUS HOUCARIUS FLORUS, BALDUINO HULLEO egregio, artium liberalium professori, SALUTEM.
> Gesta illa Grisellidis, foeminarum patientissimae, (quae in aedibus Ghistellanis per solertes aliquot adolescentulos tuo primum studio cantata sunt, auditoribusque spectaculi loco exhibita) non potui non in manus resumere, eademque discipulis nostris ediscenda committere, partim vt responderent votis paucorum id mirifice postulantium, partim vt ad limam tuam tornati, possent evadere cultiores. Qui, quo tempore instituendae iuuentuti deditus eras, consuesti non vanis, futilibusue nugis discipulorum aures obtundere, sed pro eorum captu dimettens te, salubria eademque optima eis praecepta tradere. Ex quibus vnum creberrime repetitum inculare solebas non esse videlicet Grisellide hac nostra pulchriorem Comoediam. Quae, cum prius ridiusculo quasi filo videretur contexta, feci pro ingenioli nostri opibus alia moenia, quibus immensam tantae matronae gloriam intercipere possem: quae, si cuipiam domesticorum externorumue hostium infirma videbuntur, paratus sum pro eorum meliori arbitrio arenae caicem addere, et adiuuante minerua muros erigere stabiliores. Si quid autem a me aptius exierit, quod vel obelisco sit vel notula dignum, nec ob id laudari metuam, nec blaterones complusculos dentatosque mastigias pertimescam: quasi fastidiunt holusculum

dat de collega (om het op zijn zachtst uit te drukken) van den schoolmeester diens besten leerling niet zou gekend hebben.

nostrum, opipara aliorum condimenta perquirant. Nobis etiam in precio erimus, quo modo (vt adagione celebratur) Chara est formicae formica, cicada cicadae.
Tu quidem, mi Balduine, si quam aggressi sumus pugnam, arma imprimis ministrasti, quod montem Arenosum tui et ornandi et excolendi cupidissimum Comoedijs tuis aureis vegetum super floridumque conservaris. Cuius foelici auspicio tyrunculi nostri praeter apologos, epycedia, threnodias, Mimos aliaque id genus exercitandae virtutis incitabula egere Veteratorem dolotechnen, Grauatomachiam, Alithiam, Sergium: & iam octauo Idus Septembres coram celeberrimo auditorum conuentu optimo maximoque fauente egere delicatam suam et molliculam Grisellida.
Ex quibus sane laboribus, si quid emolumenti auditores habuerint ipsi sublato supercilio iudicent, Omnia quidem munda mundis, sed attrita frons teste beato Hieronymo, interpretatur saepe quod nescit. Sic enim insimulantur nunc qui salubre quippiam cogitant quasi ventosae plebis suffragia venentur. Qui alijs vellicantibus adhaerent donec implumes sint extolluntur laudibus ollari illa amicitia copulati, quae aduerso ventorum turbine ingruente dissoluitur. Quare non desinam quoad dominus deus studia nostra fortunauerit in id incumbare, vt adolescentuli ad limam nostram castigandi euadant non tam doctrinis humanioribus quam praeclaris virtutum ornamentis imbuti. Si quid turpe paras (inquit Iuuenalis) ne tu pueri contempseris annos, maxima debetur pueris reuerentia, & Horatius sententiarum optimarum fons vberrimus in epistolis ita mandatum reliquit: Nimirum sapere est abiectis vtile nugis, Et tempestiuum pueris concedere ludum. Ac non verba sequi fidimus modulanda latinis, sed vere numerosque modosque ediscere vitae. His praeceptis aurem accomodent qui erudiendae iuuentuti praesunt. Non enim interdictum puto scholasticis alumnis in propatulum quandoque facetias vel sales ferre, dum nihil habeant cum spurcitia commune. Alioqui condemnabuntur erroris. Quintinianus auctor emunctissimus. Hermolaus barbarus. Io. Boccatius Philippus Beroaldus, & poetarum christianorum unica phoenix Baptista Mantuanus, qui interim ad leuiuscula sua exercitamenta delapsi, ludicra quaedam & scommata et apologetica in vulgus emisere, cum lectoris erudiendi tum animi sui recreandi gratia. Facessat itaque zoilae inuidia tua, quod enim et cum Martiale loquar, dentem dente iuuabit rodere, carne opus est si satis esse velis.
Latius proserpit epistola quam volebam, sed aequi bonique consulet omnia lector bonus: qui nouit fugere mel de petra, oleumque de saxo durissimo.

Vale, ornatissime vir, & Paulum fratrem sic ad unguem tuum leuiges, ne opera et impensa pereant.
Gandaui, ex cella nostra octaua idus Septembres Anno Christi redemptoris nostri M.D. duodevicesimo.[34].

(34) Zie literatuur nr. 4. *In hoc opere contenta Grisellis. &c.* Op het v^{o} van f^{o} H iij leest men: '*Acta Gandaui in Rosa montis arenosi domino Ioanne Samssachtio* (sic) *Leuino Gruterio consulibus. Actores Arenicolae: Modulatores arenicolae. Aura bis ter quater*

We moeten met den redacteur van de Bibliotheca Belgica erkennen, dat het niet opgaat op grond van dezen tekst het opstel van de opgevoerde Grisellis-legende aan Hulleus toe te schrijven; het '*tuo primum studio cantata sunt*' zou inderdaad buiten den context eventueel nog kunnen beteekenen 'die voor het eerst door u in verzen gezet werd'; maar bepaald door '*per aliquot solertes iuuenes*' kan de vertaling bezwaarlijk anders luiden als 'gespeeld', 'gereciteerd', 'opgevoerd'. De Bibliotheca Belgica wijst er terecht op dat '*tornati*' en '*cultiores*' als masculina pluralia moeten betrokken worden, nièt op het neutrum '*gesta*', maar op '*adolecentuli*'. Indien dus de eerste volzin geen aanduiding geeft in verband met het auteurschap, dan zou de derde volzin eerder wijzen op Houckaert zelf. Want, om samen met den redacteur van de Bibliotheca Belgica den lof onbesproken te laten, waarvan Hulleus destijds den mond vol had (en waaraan hier herinnerd wordt) in verband met de Grisellis-legende, zou het toch moeilijk te begrijpen zijn, dat Houckaert den auteur, den actueelen professor in de schoone kunsten aan de Universiteit te Parijs, er zou aan herinneren, dat in de eerste redactie de draad van het spel eerder pover was, en dat hij, Houckaert er niet buiten kan den tekst grondig te bewerken, vooraleer hij dien in handen van zijn studenten kan geven ter studie en ter opvoering, opdat de vorm eenigszins de waardigheid van het onderwerp zou benaderen.

Elders heet Houckaert die eerste redactie een misbaksel, een soort ongelikt berenjong, dat hij later, om allerhande dringende redenen, en nog wel vóór alle ander werk, onder beteren vorm moest brengen, en, voor zoover dat zou lukken, met poëtische bloemen sieren: dat alles om de pogingen van zijn leerlingen bij te staan en met een waardigen lof goed te keuren. Vermoedelijk is hier spraak over de poging tot heropvoering, aangezien in de inleiding tot de nieuwe uitgave spraak is van het dringend verzoek van enkelen(35).

inserena: tandem propicia. Auditores pauci sed docti: animus actorum multus. Principium omnium & finis Deus.
Het Memorieboek der Stad Gent geeft inderdaad aan als Schepene van der Keure Jan van ZAEMSLACHT, ruddere, en als Schepene van Ghedeele Lieven DE GRUTERE, voor het dienstjaar 1518-1519 (ingang 15 Augustus).

(35) '*Eli. Hon.* (sic) *Florus fratri Ioanni Claroligno predicatori S.*
.....
debui tamen non paucis rationibus id persuadentibus hanc nostram Grisellidem licet infirmiorem partum ursino quodam more in formam redigere et quantulumcunque pigmentis decorate poeticis, vt alumnos nostros... equa laude dignarer'. *Grisell. Suppl.* f^{o} H iij, v^{o}.

De redactie van den tekst der eerste opvoering der Grisellis-legende is ongetwijfeld wel niet van Hulleus, al eischt Houckaert die toch ook niet uitdrukkelijk voor zich zelf op. '*Grisellis... per Eligium Eucharium... decorata*'[36], zegt de titel van het werkje in de tweede bewerking. Blijkens zijn eigen gezeggen wil Houckaert ten hoogste geweten hebben, dat hij als een soort ommuring opgetrokken heeft, waarin de actie zal verloopen. Dat hij het aldus voorstelt, al is de bewerking ondubbelzinnig van hemzelf, moge te verklaren zijn door het feit, dat voor hem de auteur van het stuk PETRARCA zelf is, wiens tekst hij in handschrift ten minste met één van zijn leerlingen vóór 1513 in de handen gehad heeft[37]: zoodat zeer waarschijnlijk de naaste

(36) In de andere stukken heet het respectievelijk, waar Houckaert wijst op zijn auteurschap:

1) *Leuini vita... concripta*
   elucidata
2) .....
3) *Tractatus de poenitentia... concinnatus*
   (XII art. fid.) singulis distichis elucidati
   (V sensus) in tetrasticho expressi
   (X praecepta Dei) in carmine elegiaco enarrata
   (nenia et dialogus) carmine heroico compositus
4) *Scholasticorum institutionum Eligij Houcarij libellus*
5) *Grisellis decorata.*
6) *Charis & Ganda... auctore E. Euchario*
7) *Genethliacon... depromptum*
8) *Libellus (Annae Byns) translatus.*

(37) In de *Suppl. Grisell.* komt o.a. volgende keurige uitnoodiging voor van DE BEWONERS VAN DEN ZANDBERG AAN DE STUDENTEN IN DE LETTEREN.
Den zesden September zullen we, met Christus' bijstand, een Grieksche evenzeer als een Latijnsche comedie opvoeren. Daarom zoudt ge verdienstelijk werk verrichten, indien ge anderhalf uur uw bezigheden liet ophouden. We hebben er ons immers met man en macht voor ingespannen, om de fijne maag van de toehoorders een heerlijk en keurig gerecht op te disschen. We hebben inderdaad het woud der meest prijzenswaardige vrouwen doorloopen, zooveel als er zijn, die in aantrekkelijke schriften herdacht worden. En daar hebben we Grisellis aangetroffen, als de schoonste, de liefelijkste, de zuiverste, die met de schittering van een onsterfelijken roem het geduld gepaard heeft. Ze moge derhalve voor iedereen gelden als een na te volgen voorbeeld. Het staat buiten kijf dat wij, die de eerlijke rijkdommen van den roem als doelwit nastreven, de uitmuntendheid van dit voorbeeld prijzen in het eigen voorhof. Het weefsel mocht zonder eenigen twijfel op het getouw gebracht worden, en indien het nu ook moeilijk ging, dan is daar toch geen schande aan verbonden. Geen enkele inzinking mocht ons van dit opzet weerhouden, a a n g e z i e n d e z o e t v o o i z i g e v e r h e e r l i j k i n g b e s t a a t v a n F r a n c i s c u s P e t r a r c h a , waarin betracht wordt Grisellis in de wolken te verheffen. Derhalve verzoeken we u, als degelijk en goed raadgever, aanwezig te zijn bij alles wat we zullen opvoeren: en indien ge geen twee stuivers te missen hebt, koopt dan de zaak ten minste gratis. Vaartwel! Uit ons symposion, alwaar bij fijne tafel de banketten geroemd worden door koning Apollo, de vader der muzen en der dichters. (f^{o} K i, r^{o}).
Anderzijds is er ook nog de brief van Houckaert aan frater Joannes Claerhout, van de orde der predikheeren, een oud-student, die vijf jaar reeds 'zijn hand weggetrokken heeft van onder de roede' van Houckaert.
'Ik geloof', schrijft hem Houckaert (Ibid. f^{o} [Hiiij] r^{o}) dat ge het h a n d s c h r i f t g e z i e n h e b t v a n F r a n c i s c u s P e t r a r c h a , waarin hij onze Grisellis als voorbeeld van alle lofwaardige vrouwen zoodanig verheft, zoodanig looft, dat het niet noodzakelijk zou geweest zijn dat ze door ons, die maar over karige middelen beschikken, in een tamelijk lompenachtig bundeltje van lofbetuigingen zou geprezen worden.' Over dezen vorm echter is Houckaert

bekenden geweten hebben dat Houckaert alleen maar een tooneelbewerking gedicht heeft.

wel tevreden (zie reeds de bescheidenheid van de inleiding). Aan Claerhout opent hij ook hierover zijn hart: ‘Maar ik keer terug’ (na de uitweiding over de ondankbaarheid en de kwaadwilligheid van oudstudenten) ‘tot de Grisellis, die, betrouwend mede op uw gevormd oordeel, het waagt darteler uit te vliegen, omdat ze niet vreest dat een sikkel haar dadelijk zou wegmaaien met het onkruid. Ze is volkomen kuisch, totaal vol afgrijzen van lage liefde en gemeenheid; wie in haar zijn (Momus) tand zet, moge weten, dat hij een zware karwei te vervullen krijgt, zoowel om wille van de waarachtigheid van de geschiedenis, die we s a m e n g e w e v e n hebben, als om de bescheidenheid van stijl en dichtwerk’. (Ibid.)

Blijft dan nog te onderzoeken, wat Houckaert wel kan bedieden, met '*Montem Arenosum, tui et ornandi et excolendi cupidissimum, comoedijs tuis aureis vegetum floridumque conseruaris*'. Deze eerste opvoering van de Grisellis-legende in 1512, en de voorstelling naar den herzienen tekst van 1518 zijn niet de eenige tooneelfeesten, die door de leerlingen van Houckaert vóór het publiek gebracht werden. Om niet te spreken over kleinere voordrachten van gelegenheidsgedichten en andere kortere teksten, werden nog vertoond tusschen 1512 en 1518 de *Veterator,* de *Dolotechnes,* de *Grauatomachia,* de *Alithia,* de *Sergius.* Luidens een voordracht nu van Houckaert's leerling, Henricus HEROUS, konden die voorstellingen doorgaan dank zij de 'suffragijs doctissimorum virorum', waarbij zonder eenigen twijfel Hulleus (en misschien wel de reeds vermelde Antonius COLVE) moet gerekend worden; het is derhalve niet uitgesloten, dat, om wille van het initiatief, waarschijnlijk aan Hulleus toe te schrijven voor de tooneelvoorstellingen te G e n t , en omwille van den steun dien de Parijsche professor bleef

schenken, àl de tooneelvoorstellingen hem toegewijd zijn en derhalve ook toegewezen werden - een zeer kiesch compliment inderdaad vanwege Houckaert te zeggen: ‘mijn school houdt ge in frisschen bloei door uw tooneelopvoeringen’, (al zijn die dan ook misschien slechts stoffelijk afhankelijk van den beschermer.)(38)

Wanneer we in deze lijst de tooneelspelen natellen, dan vinden we er een precies voor elk jaar tusschen 1512 en 1518, de beide uitgesloten omdat in elk van de twee een Grisellis opgevoerd werd, zij het dan niet onder denzelfden vorm. Dit zou ons er kunnen toe brengen te veronderstellen, dat reeds in dien tijd op het einde van het schooljaar een soort feestelijke opvoering plaats greep van een Latijnsch tooneelspel, omkleed met voordrachten en zang.(39)

In 1518 was het inderdaad reeds een gewoonte geworden een Latijnsch spel op te voeren voor een keur van genoodigden. En de laatste opvoering, waarvan we door de uitgave van de Grisellis menig detail gekregen hebben(40), is wel degelijk omkleed

(38) De lijst wordt ons in de aanhangels nog twee maal medegedeeld: in de zooeven vermelde declamatie van Henricus HEROUS ‘*propter auram inserenam patientiae encomium*’... ‘*Egimus enim, omissis plerisque luculentioribus apologis & facetijs, veteratorem illum oppido versipellem et vulpinum. Egimus dolotechnen grauatomachiam sergium alithiam, quibus immortalis gloriae decus... adepti sumus.* (Ibid. f^{o} I ij, r^{o}) en verder in de prosopopeia van Minerva tot haar kweekelingen, waarin ze het voorbeeld roemt van deze van den Zandberg onder de leiding van Houckaert: ‘*Egere enim iam per annos aliquot exactos veteratorem dolotechnen grauatomachiam captiuos et sticum plautinos sergium alithiam & pleraque alia non penitendorum auctorum literaria recreamenta, quibus studijs quantum sibi famae quantumue laudis promeruerint nemo est qui nesciat*’ (Ibid. f^{o} K iijn r^{o}). Daaronder vinden we dus twee stukken, die aan Plautus toegeschreven worden: namelijk de Captiui, (zonder eenige liefdesintrige) en de Stichus (met een paar uitzonderlijk mooie vrouwenkarakters). Wanneer we er rekening meê houden, hoe Houckaert er op gesteld is te betuigen, dat de Grisellis geen vuile liefdesgeschiedenissen bevat, dan is het duidelijk waarom hij juist die twee stukken laten opvoeren heeft.

De Dolotechne werd door Dr. Joos, *(Wetenschap in Vlaanderen,* 4^{e} Jaargang, 1938-1939 kol. 78) geidentificeerd met een tooneelstuk van den Italiaanschen schrijver Bartholomeus Zambertus.

(39) ‘*Iam cesserunt seria ludis, incepit arridere fortuna blandior, in cuius effrenatan petulentiam possem pleno stomacho invehi...*’ e.q.s. (*Suppl. Grisell., Henricus Herous,* l.c. f^{o} I ij, v^{o}) ‘*... comoedijs, organis & alijs id genus iucunditatibus animos mentesque recreare decrevimus*’. Ibid.

(40) *Liuinus* QUATIUS *politioris litteraturae cultoribus.* (Ibid. f^{o} K ij, r^{o}) ‘*Sequuntur nonnullae lucubratiunculae per montem Arenosum & incolas eius editae, quibus, quo tempore Grisellidem acturi erant, pijs auditoribus consignificatum est*’ (Ibid. f^{o} I ij, v^{o}).

geworden door enkele voordrachten door studenten[41]: tal van de in aanhang gepubliceerde stukjes wijzen althans uit, dat deze met die bedoeling geschreven werden. Het is trouwens aan deze stukjes, die we reeds herhaaldelijk citeerden onder de afkorting *Suppl(ementa ad) Grisell(idem),* dat we een duidelijken kijk op de opvoering zelf en een nuttig detail over verschillende betwijfelbare punten betreffende Houckaert en zijn werk danken.

Henricus HEROUS, dien we reeds citeerden als een student van Houckaert, beweert dat al de opvoeringen een succes geworden zijn, en dat ze elke punt (van het spel) gewonnen en voor zich aangeteekend hebben[42].

De doeleinden waren anders niet gering gesteld. We vernamen reeds, hoe het er hem bij sommigen om te doen was te bewijzen, dat het jaar in vollen nutte, en de schoone letteren ten bate, vruchtbaar gesleten werd; die vlijtige studenten verzoeken ons trouwens te gelooven, dat het er bij hen op één nacht werk niet op aankomt, wanneer ze de som van hun inspanningen willen berekenen. Maar dit laatste is misschien een formule, die ze over gehouden hebben uit klassieke reminiscenties[43]. We gaan de oppervlakkige meening van den student Joris THUISBAERT voorbij, en gelooven eigenlijk niet dat ze zouden spelen om de gewoonte getrouw te blijven, - al voegt hij daar ook

(41) '*Solent enim iuuenes, quibus optima inest indoles, monstri quippiam (quo totum hoc anni curriculm frugaliter perduxisse probent) in media afferre*'. *(Franciscus* HYMANNUS *amatorculis musarum.* Ibid. f^{o} K iij, v^{o}).
'*Non explendae lasciuiae, sed obseruandae consuetudinis et exercitandi animi gratia lusitabimus*'. *(Omnibus amasijs Georgius* THUISBARDUS, *S.* Ibid. f^{o} I iij, v^{o}).
'*Ea de re, consuetudinis hactenus obseruatae non immemores, lumbos accingimus*'. (MONS ARENOSUS *lectoribus, s.* Ibid. f^{o} [K iiij], r^{o}).

(42) 'Nouimus quantum placuerint olim vobis nostro marte congesta spolia: quibus ingenia vestra delectare, delicatisque auditoribus mella construere conati sunus' (Henricus HEROUS, 1. c. Ibid. f^{o} I iij, r^{o}).

(43) 'Daarom hebben wij, Scholieren van de Roos, opdat niet één dag de zooveel samengebrachte dagen en nachten inspanning zou te niet doen,' (nl. door het slechte weer met een mislukte open-lucht-vertooning) 'u tot drie- en viermaal uitgenoodigd, dat ge u zoudt gewaardigen aan onze tooneelvoorstellingen uw bijval te schenken' (lettrl. met den witten steen te stemmen, zie Plin. Ep. 1, 2, 5. - *Suppl. Grisell.* f^{o} I ij, r^{o}) - 'Daarom hebben we deze geschiedenis voorbereid, ten bewijze dat we menige dagen en nachten gesleten hebben aan de studie van de schoone kunsten'. (Ibid. f^{o} L i, r^{o}).

onmiddellijk aan toe, dat de spelers tevens hun geest willen oefenen[44].

Hoofdzaak is zonder twijfel een degelijke vorming te winnen 'We behooren immers niet tot diegenen, zegt Herous (l.c.), die buiten de goede manieren nog iets meer najagen... Dies danken we den goeden, grooten God, bij wiens goedgunstige genade in passende verzen gedicht werd over de verduldigheid, de bewaarster van alle deugden, en haar lof uitbundig verkondigd', nl. in de Grisellis. (Ibid. f° I, ij, v°).

Of, om Houckaert zelf aan het woord te laten, ziehier ten volle uit de maanrede van Minerva tot haar kweekelingen (*Suppl. Grisell.* K iij r°):

> 'Minerva aan haar kweekelingen, heil!
> Ik zou me moeten boos maken op u, al doe ik dat ook met tegenzin, omdat gij, alhoewel zoo vaak terechtgewezen door onze raadgevingen, met een doof oor alles overslaat wat we u ingeprent hebben. Ge ziet toch ook op welke wijze onze bewoners van den Zandberg, die van heel jongs af aan onze borst gelaafd zijn - met welk een hunkering streven ze naar den waren roem! - niet ophouden altijd maar iets nieuws voor te dragen; en dit brengt eerst en vooral aan ons veel eer bij, maar levert bovendien ook voor de buitenstaande professoren in de schoone letteren ongemeen veel nut op. Ze hebben inderdaad in het het verloop van de jongste jaren opgevoerd de VETERATOR, de DOLOTECHNES, de GRAVATOMACHIA, de CAPTIVI en de STICHUS van Plautus, de SERGIUS en de ALITHIA, en nog veel andere literaire producten van werkelijk - verdienstelijke schrijvers: door dien ijver nu hebben ze zich een reputatie en een lof verworven, waarvan iedereen zich rekenschap geeft. Daarenboven wordt door oefeningen van dien aard de geest van de jongelieden gespijsd, worden minder-voorname manieren verbeterd, en de zuiverheid van de Latijnsche taal blijft steviger kleven, zelfs bij diegenen, die dat niet opzettelijk gewild hebben.
> Hun opzet zou zonder twijfel afkeurenswaardig, zelfs verfoeilijk zijn, indien ze de zaak zouden aanvatten zonder nadenken, in een schroeienden dorst naar ijdelen roem. Maar vermits ze er naar hunkeren, - verre van hen geweerd het geestelijk niets-doen - zich een naam te verwerven onder de aanstaande letterkundigen, moet men ze vooral loven, en met beide duimen goedkeuren[45].
> Gij echter! gij slaapt op beide uw ooren en met beide uw oogen; op den stekenden prikkel weert ge u niet, maar ge behoudt de striemen van

(44) Zie noot 41, tweede alinea.

(45) Romeinsch gebruik: den duim door de andere vingers omsloten houden, wat evenveel beteekent als goedkeuren.

> de schande op uw huid; stommer als de kikvorschen van Seriphos hokt ge in uw huis! Het is een gemeenplaats, dat het voor de letteren niet nadeelig is de deugd te vermeerderen onder de aansporing van prikkels. Door dit gezegde worden waarachtig zij gegispt, die de overduidelijke bewijzen van andermans rechtschapenheid niet kunnen bewonderen, terwijl diegenen op het voetstuk gebracht worden, die zich wezenlijk aanstellen als een voorbeeld. Indien ge derhalve voor het vervolg geen nabootsers wilt zijn, en u niet als bastaards wilt toeleggen op deze studies, die Gode, goed ende groot, glorie verschaffen (en die trouwens aan uw leeftijd, die opleiding noodig heeft, zeer goed aangepast zijn) dan zult ge de school verlaten, gepolijst naar onzen duim, en na een lastigen zaaitijd zult gij u een vruchtrijken oogst binnenhalen. Vaartwel, van uit onze academie op den Zandberg, met een eigen tegenteekening van de hand van uwe voedster, door Vergilius, den ziener, aldus geformuleerd: LEER, KNAAP, VAN MIJ DE DEUGD EN DEN WAREN ARBEID.'

Het achterhalen van roem en reputatie is niet een toevallig en dankbaar aanvaard gevolg van hun inspanningen; de leerlingen van Houckaert zitten al diep genoeg in de humanisten-mentaliteit geschoven om dezen roem ook bewust achterna te jagen, feitelijk dus om aan hun naam de zoo gegeerde literaire onsterfelijkheid te hechten.

> Immers 'diegene blijkt te leven en genot te hebben van zijne ziel, die een roemruchte of een verhevene daad najaagt: daarom hebben we besloten, wij bewoners van den Zandberg, - opdat we niet den naam zouden krijgen te slapen als Epemenides,(46) of, wat nog schandelijker zou zijn, ingedommeld te heeten als hazelmuizen - door comedies, muziekspel en andere vermakelijkheden van dat slag de gemoederen en de geesten te verstrooien...' (*Liuinus* QUATIUS, *politioris literaturae cultoribus, Suppl. Grisell.* f° K ij, r°).

Die studenten zijn er trouwens van bewust gemaakt, dat het niet opgaat zich met beuzelarijen bezig te houden, wanneer men den roem nastreeft: de roem laat zich niet winnen zonder een taaien kamp:

> 'Daarom, de gewoonte tot hiertoe onderhouden indachtig, omgorden we onze lenden. We nemen onze bogen op en bereiden onze pijlen voor, om den palm te winnen, die geschonken wordt aan die waken, en niet aan die slapen. Gij echter, ziet goed toe, want we staan op een tweesprong en

(46) Van Epemenides wordt verteld, dat hij gedurende 57 jaar zou gedompeld gelegen hebben in een slaap, waarin hij als knaap zou verzonken zijn.

> zitten in het nauw, wij allen, die verlangen den roem te bemachtigen. Een dubbele weg staat voor den mensch open: ééne van de deugd, (zooals Vergilius goed acht); de andere van de ondeugden. Deze laatste smakt aan den uitersten paal diegenen neer, die er in gevangen zitten; de eindpaal echter van den eersten (weg) schenkt aan de vermoeiden de rust op den hoogsten top. Aan nuttige zaken het oor leenen, en slapen voor dingen die de ziel kwetsen: dat is de hoogste voorzichtigheid!
> Moge dit echter voor u klaarder zijn als de zon op vollen middag, dat de geschiedenis, die we voor u zullen opvoeren, niet handelt over geitenhaar(47) noch over den schaduw van een ezel, maar over het onnavolgbaar voorbeeld van de meest beroemde onder de vrouwen en onder de stervelingen'. (*Mons arenosus Lectoribus. S. Suppl. Grisell.* [K iiij], r°).

Het is niet zoo gemakkelijk te achterhalen, waar vandaan Houckaert aan zijn studenten het motief van den roem meêgegeven heeft: maar het is wel zeer waarschijnlijk, dat hij eng aansluit bij de roemzucht van de klassieke literatoren. In ieder geval draaien de formules altijd zeer dicht rond deze voorbeelden. Aldus zegt ons Egidius LONGETIUS in een aangehecht stuk, gericht aan de beoefenaars van de Apollinische kunsten: (*Suppl. Grisell.* f° L i, v°)

> 'Aangezien enkelen waarschijnlijk aangetrokken worden door de nieuwigheid, zeer geleerde heeren, hebben wij, bewoners van den Zandberg en dienaars van de deugd - vermits Minerva dan toch hier haar stede heeft, en ook hier haar zetel gevestigd, en nog, aangezien zij beesten en menschen beheerscht, er niet voor terugschrikkend zich te bewegen tusschen vijandige gelederen en door vijandige kampen - hebben wij dus een historie gereedgemaakt, die Zeus en de onsterfelijkheid(48) en trouwens nog het qualiteitsmerk waardig is, opdat we niet den schijn zouden aannemen lasteraars te zijn en vaandelvluchtigen van het antiek ideaal, dat overwint boven alles.
> De jongelingen immers, die niet zonder talent zijn, en die zich boven den schijn van de ontaarding willen uitwerken, plegen te dingen naar de waardigheid van hun voorzaten, daar elk van dezen zeer omzichtig en uiterst bedrijvig, door zijn rijkdom en bezit wijd en zijd geschitterd heeft. En door een deel daarvan te besteden aan den arme, een ander deel aan de Kerk en ten slotte een deel voor zich zelf aan te wenden, hebben ze zich met goed recht een naam verworven van voorbeeldige burgers en godvreezende kristenen. Enkelen hebben zelfs, onder de aanwinst van hoogen roem, de Rechten bestudeerd, en wonderlijk veel nut opgebracht,

(47) Spreekwoord: *de lana caprina rixari:* om 't keizers baard, om kleinigheden twisten.
(48) *Carmina linenda cedro:* de onsterfelijkheid waardig.

niet voor zich zelf alleen, maar voor den naasten tijd. Daarom dus moeten we, wij die trachten de ontaarding te vermijden, nuttig zijn voor het nageslacht. Murmellius heeft terecht gezegd, dat het niets-doen, zonder schoone kunsten, het graf is voor een levend mensch, terwijl door een geletterde bezigheid de dood overwonnen wordt. Daarom hebben wij deze geschiedenis voorbereid, ten bewijze dat we menige dagen en nachten gesleten hebben aan de studie van de schoone kunsten.
Gij vindt er geen vuile liefdegeschiedenis als bij Plautus en Terentius, maar de geschiedenis wedijvert met de Eneis en de Ilias naar een palm, die haar voorzeker niet kan ontgaan.
Maar toch noodigen we hier niet uit de vitters noch de kronkelaars, de blaffers noch de groenen, en evenmin de zweepslagers-op-Homeras, die, al zijn ze ook niet boven de eerste beginselen van de letteren uitgewassen, zich hullen in de valsche overtuiging van de wetenschap, en juist maar de opvoeringen bijwonen om met hun valsche stem-als-een-klok de spelers te stooren.
Gij echter, onze ouderen, wier naam geschreven staat in het album van Apollo's volgelingen, weest gij aanwezig: voor u hebben we deze geschiedenis op touw gezet. Ze is - zonder pluimstrijkerij - Zeus wel waardig, ze zal u buitengewoon aangenaam zijn, en u bovendien veel lach en jolijt bijbrengen. Maar ik staak hier den lof, vermits eigen lof niet net staat, en het ten andere overbodig is goeden wijn met klimop te omranken.
Vaartwel! Vooraf echter wil ik u er om verzoeken, dat ge het voor goed zoudt nemen, indien er aan mijn brief wat tekort is in verband met de sierlijkheid en de vriendelijkheid: en dat er veel aan tekort is, staat voor iedereen buiten elken twijfel. Nogeens, vaartwel!’

Het tweede deel van deze uitnoodiging biedt ons een eigenaardigen kijk op de toestanden, die we reeds van het begin af van Houckaert's schrijverschap vermoed hebben, en deze uitval tegen de kritikasters is in het kader van deze opvoering (met de publicatie van den tekst) niet de eenige. Herhaaldelijk wordt geschoten op de lasteraars en kwaadwilligen, met pijlen, die blijkbaar alle uit denzelfden koker komen. Het zou voorzeker de moeite loonen, de geschiedenis van het scheldwoord en de herkomst ervan in deze periode nader te onderzoeken. Waar Terentius' en Plautus' woordenschat in gebreke bleven werd er rijkelijk bijgebrouwen.

De leerlingen van Houckaert verdedigen zich tegen den laster, als zou hun tooneelspel blijk geven van ledigheid en als zou hun optreden in het openbaar ingegeven worden door een dorst naar ijdelen roem; terwijl nog tusschen de regels te lezen staat, dat

aan den priester verweten werd zijn leerlingen naar de zedeloosheid te stuwen door het tooneelspel in het Latijn.

Trouwens, de afbrekerij ging waarschijnlijk niet direct tegen een tooneelvoorstelling op zich zelf, maar maakte deel uit van een heftige campagne tegen de school van Houckaert, dat wil zeggen tegen zijn onderwijs, uiteindelijk dus tegen de vernieuwende opvatting, die door den meester in zijn school aanvaard en toegepast werd. Aldus betoogt Livinus QUATIUS (*Suppl. Grisell.* f° K ij, r°):

> '... We willen echter wel weten, dat hier enkele kritikasters en wijsneuzen zullen zijn, die ons om onze voordrachten en onze inspanningen, - o o k a l z o u d e n z e d i e i n d e s t a d v o o r u i t s t e k e n d a a n z i e n h e b b e n - met de kaak zullen bekijken, net alsof ze een hondengezicht hadden. Ze zullen bij ons juist zoo goed gekomen zijn als een hond in de badplaats, of als een gans onder de zwanen. We schatten ze trouwens voor niet meer, als een wolvlok van onze kleeren. Ze mogen wel varen, zij die gekomen zijn, niet om hun geest te verstrooien, maar om te kwetsen.'

Het is dus duidelijk, dat Houckaert zich keert tegen de lieden van den ouden stempel, 'die, al zijn ze ook niet uitgewassen boven de eerste beginselen van de letteren, zich hullen in valsche wetenschap'. Hij voelt zich langs alle kanten bedreigd, en daardoor sterk belemmerd in zijn dichterlijke bedrijvigheid. Aldus schrijft hij aan Joannes Claerout, den reeds vermelden Dominicaan, zijn oud leerling:

> 'Ge wenscht immers, en ge verzoekt bijna uitdrukkelijk, dat het Leven van den H. Dominicus, den vaandrig van de orde der Predikheeren, dat ik reeds een heelen tijd geleden samengesteld heb uit de opwelling van een onverzorgden dichtader, in het licht zou gegeven worden. In deze zaak durf ik echter geen gehoor geven aan uw verzoek, daar ik weet dat in dezen tijd d e d o o r n h a g e n z o o v e e l g r o e n e h a g e d i s s e n b e d e k k e n , e n d e d e u g d z o o v e e l m i s p r i j z e r s h e e f t , a l s d e h e m e l s t e r r e n .' (Ibid f° [H iiij] v°).

Die hagedissen ontmoette Houckaert blijkbaar ook onder zijn oud-leerlingen! Aldus mag dezelfde Claerout van Houckaert de ontboezeming opvangen, dat hij 'moge weten, met welke genegenheid' Houckaert hem toegedaan is:

> ‘u’, zegt Houckaert, ‘en die zeer geliefden, die trachten zich ten mijnen overstaan verdienstelijk te maken zooals ze dat kunnen, en die me binnen mijn school juist met denzelfden eerbied bejegenen als daarbuiten. Diegene bewijst een vrucht te zijn van overspelenden, die uit het nest geworpen wordt zonder pluimen, ofwel die, de moederborst vergetend, aan een andere borst gaat aanliggen; zoodanig dat hij ofwel walg verwekt bij zijns gelijken, ofwel zijn ouders overstelpt met smaad. Op die goddelijke voorbeschikking werd ik met nadruk gewezen door dat brandend ongeduld van menigeen, die, zoodra ze zich uit onzen korf den besten honig geborgen hebben, ons niets te aanvaarden weerbrengen, tenzij kwaadwilligheid en onwetendheid; ten andere, ik schat ze voor niets meer dan een haar van mijn hoofd. Ze zullen later wel beseffen, wien juist ze met slagen bedeeld hebben’.

Houckaert doet bovendien nog zijn best om ook de andere te negeeren, diegene vermoedelijk die door Thuisbardus bedacht worden door de spreuk van de paarlen voor de zwijnen, of nog van de zwijnen met den gouden neusring; diezelfde die door Quatius geheeten worden wijsneuzen en kritikasters, en door Longetius de vitters, de kronkelaars, de blaffers en de groenen; of volgens heel duidelijk gezegd wordt door den ZANDBERG aan de lezers: ‘de meeste van die ledigaards, die werkelijkmolachtige handelaars in de letteren’ (f^{o} [K iiij] r^{o}); die bazelbazen en scherpgetande vlegels, door Houckaert in de inleiding vermeld.

> ‘Wat mij betreft’, zegt hij elders, ‘bekommer ik er me niet om, wat kwaads mijn kwaadwillige strikkenspanners zaaien; het is hùn taak van iedereen de studies te benijden, en toe te bijten; maar mijn deel zal het geweest zijn, geen zier gegeven te hebben om geen van allen, met zoovelen ze zijn. Door geprezen lieden met lof bedacht te worden, en door minderwaardige met afkeuring, dat is in den grond de ware roem.’
> ...‘Ik weet dat ik zal behagen aan de jongelieden met een fijnen neus, en aan die mannen, die reeds van lang her de overtuiging bezitten dat ze een vruchtbaar leven leiden: maar vermits er van dat slag slechts enkelen zijn, zal ik veel stukken-bijters tellen, weinig liefhebbers’. (Ibid. f^{o} N ij, v^{o}).

Die roem blijkt dus wel degelijk het doeleinde te zijn, niet slechts van de tooneelopvoeringen, maar van het heele leven (daarom werden de pennevruchten van de leerlingen aan den drukker bezorgd, ten einde die te laten inlasschen in de uitgave van de Grisellis), en zeer zeker dus ook het doeleinde van Houckaert's onderwijs en school.

'Factum est vt à nobis, h o n e s t a s g l o r i a e d i u i t i a s a m b i e n t i b u s' e.q.s., zeggen de bewoners van den Zandberg zelf in hun uitnoodiging (*Suppl. Grisell.* f° K i, r°). Houckaert komt zelf rondborstig uit voor deze doelstelling in zijn reeds meermaals geciteerden brief aan den predikheer Claerout. Hij wil inderdaad de pogingen van zijn leerlingen steunen, waar deze met zooveel aandrang hem er om verzocht hebben opnieuw die merkwaardige Grisellis-legende te laten opvoeren(49).

> 'Indien immers in vroeger dagen standbeelden opgericht werden voor diegenen, die ergens een roemrijke daad gesteld hadden, met het gevolg en de bedoeling, dat ze bij het nageslacht de onsterfelijkheid zouden genieten, dan aanzie ik het voor wenschelijk dat men deze jongelieden zou overladen met eer, die in hun dichtwerk geen andere fout blijken te hebben bedreven - al zou men ze nog afwegen met de schaal van Cato - tenzij dat ze, met een opborrelend woord en met een levenden geest onafgebroken wedijverend in het strijdperk, het zelfs tegenover het zand niet hebben willen afleggen.
> Hun geest loof ik, niét omdat ze, Gods glorie terzij gezet, een ijdele vermaardheid zouden zoeken, maar wèl omdat ze een niets-doende jeugd prikkelen, die blijkbaar tegen haar zin naar den eindpalm toeloopt, en daardoor zichzelf nut bijbrengen maar tevens ook voor hun naastbestaanden, en ten slotte voor de nakomelingen het bewijs zullen afgelegd hebben van een uitzonderlijke deugdelijkheid. Er zijn nu verschillende onder de spelers, die een gunstige faam genieten, en ons toegestaan hebben dat hun stijlproeven als appendix bij dit, ons werkje zouden toegevoegd worden, opdat ze er eer uit halen - de eer, die, naar het getuigenis van Aristoteles, den prins der philosophen, een belooning is voor de deugd - en daarenboven, opdat derwijze ook door deze aansporing nog andere liefhebbers van de letteren zich mogen aangetrokken voelen om op de pijlers van Hercules gelijkaardige teekenen van overwinning te hechten...' (Ibid. f° H iij, v°).

Die roem mocht echter voor Houckaert niet steunen op uiterlijken schijn, noch gepaard gaan met een verfijning, die niet ver meer afstaat van de verwijfdheid. Aldus valt hij uit op de verslapping van het mannenkarakter (in zijn brief aan den Rector Hulleus), nadat hij er zich over beklaagd heeft, dat in zijn tijd de verantwoordelijke posten bezet werden door apen in purper gehuld en door geparfumeerde ezels.

(49) 'Partim vt responderent (sc. gesta illa Grisellidis) votis paucorum id mirifice postitulantium...' (Inleid. op de Grisell.)

> ‘De magistratuur geeft aan mannen de gelegenheid zich te toonen in hun waarde, zegt Bias, op de plaats waar hij de verwijfde koningen hekelt, die niets kenden tenzij wat binnen hun huis gebeurde tusschen spinrokken en klossen en getouwen. Het behoort inderdaad aan mannen de gewichtige zaken te beredderen, de boeken te hanteeren en de kennis van de voorvaderen te onderhouden en ten slotte de bezigheden te bedrijven, waarvoor de vrouwelijke zwakheid niet in staat is ze ter hand te nemen. Is er werkelijk iemand die in een staatsbestel zijn steun zou willen verleenen aan een mensch, die door zijn leven en voorbeeld een blikpunt zou moeten zijn in geheel zijn wezen, maar feitelijk een roemloos leven slijt, een leven vol dwaasheid en flauwigheid? Iemand die de geestigheid in zijn hart kan bergen, wiens oogen in het aangezicht schitteren, die zijn hand vaardig houdt en de voeten gegespt voor de reis, iemand ten slotte die alle kenteekenen in zich draagt van de voornaamheid, dié moet de magistratuur voeren. Wanneer de bestuurders philosophen zullen zijn, of minnaars van de philosophie, pas dàn zullen, naar Platoon getuigt, de republieken gelukkig kunnen heeten. Wie zou met een onverstoord gemoed kunnen verdragen, dat de deugdelijkheid, gehuld in lompen, ten ondersten lage wordt neergesmakt, terwijl in elk geval mannen de eer genieten door welker toezien niet de paarden vet worden, maar de stalknechten?’ (Houckaert aan Hulleus ter gelegenheid van de rectoraatskeuze, 21 October 1518, *Suppl. Grisell.* N ij, r^{o}-v^{o}).

Wat nu den vorm betreft, dien Houckaert najaagt, betuigt hijzelf, dat hij wel wil een zuiverder latiniteit bereiken, maar onder de uitdrukkelijke en exclusieve voorwaarde, dat in geenen deele afbreuk gedaan wordt aan het ideaal van de kristenheid. Nog altijd deelt hij met de laat-middeleeuwen den afkeer van de heidensche zinnelijkheid. Den vorm om den vorm neemt hij niet aan, en het criterium van de zuiverste klassiek is niet voor hem. Hij deelt nog altijd in dat half-middeleeuwsch, half renovalistisch esthetisch ideaal, waarbij iets schoon blijft, zoolang het door een geoefend oor niet gewraakt wordt. Hij is daarbij vrij zelfstandig in zijn oordeel, niet zonder een tikje overmoed, dien we gemakkelijk kunnen aanvaarden in een periode van regellooze kritiek, waarvoor het persoonlijk inzicht de hoogste norm beteekent, en derhalve ook de veiligste betrouwbaarheid biedt. Waar hij aldus de esthetische waarde van zijn tweede bewerking der Grisellis-legende in tooneelvorm bespreekt met zijn confident Joannes Claerout, raakt hijzelf zijn eerder karige poetische middelen aan - niet zonder de noodzakelijke valsche bescheidenheid. Maar, zegt hij verder,

> ‘wie geweten heeft dat onder een vuil plunje soms de wijsheid schuilt, en dat de groenteboer dikwijls rake dingen zegt, zal onze stoutmoedigheid verontschuldigen. Wie mij langdradig zou vinden, moge luisteren naar het woord van den Satyrist, die zegt: ‘Dingen, waarvan ge niets kunt laten wegvallen, zijn niet lang’. Wie vindt, dat ik te bondig ben, vindt Horatius op zijn weg om mij te verdedigen, wanneer deze zegt: ‘Wat ge ook zoudt mogen voorschrijven, zeg het kort, opdat dadelijk gereede geesten het gezegde zouden mogen opvangen en trouw bijhouden’.
> ‘Het poetisch genre, dat we toegepast hebben, is van drieërlei aard: de trimetrische jambe, de epische hexameter en de elegische pentameter. Ik heb er zelfs geen zorg voor gedragen de antieke schrijvers van comedies op den voet te volgen, vermits - zooals Aulu Gellius naar waarheid bekent - de actueele woorden moeten aangewend worden voor de antieke gebruiken. En ik zie niet in, welke gebruiken ik in deze zou navolgen, buiten de dartelheid en den opsmuk der woorden. De woorden, die we opgenomen hebben spruiten niet uit de Ciceroniaansche bron, en al hebben ze niet den geur noch de verhevenheid der groote dichters, toch zijn ze van dien aard, dat een vormhebbend oor ze niet wraakt, noch worden ze afgewezen door geleerde lieden.

En dadelijk daarop geeft de schrijver ons den laatsten grond van zijn eigen-aardige verhouding ten overstaan van de neoklassiek, die altijd nog niet goed weet, of het ernst is of vormelijkheid, wanneer ze speelt met heidensche goden en godinnen. Kan men dan wezenlijk tezelfdertijd een gepatenteerd kristene zijn, en zich toch onledig houden met alles wat de heidensche genot-wereld aan het nageslacht gelaten heeft op literair gebied? Houckaert schuwt er zich wel voor! Indien tenminste de goede zeden daarbij maar niet in het gedrang kwamen.

> Maar ‘wat, bid ik u,’ zoo gaat hij voort in zijn brief aan Claerout, ‘kunt ge leeren uit de lectuur van Terentius? Dit namelijk, wat uitgedrukt wat uitgedrukt wordt in deze verzen: “Ik heb de zeden beschreven van de menschen, jong en oud; hoe de slaven hun heeren bedriegen, wat een lichtekooi en wat een gierige koppelaar met hun listen uitvinden”; aldus zal al wie dit leest, naar ik meen, gewaarschuwd zijn. Het past den kristene niet, zich te dompelen in den mestpoel, waar alles obsceen is en glibberig van den modder.
> Laten we veeleer, samen met Vergilius, uit Ennius' drekverzen bloemen halen, en laten we er ons voor zwichten, dat we niet besmeurd worden door het pik van die auteurs, wanneer we ze met den top van de vingeren aanraken. De dichter van Mantua, wiens schriften verrukkelijk zijn, en vóór alles geschikt voor het leven, vaart aldus uit in een vers tegen de geile dichters: “De Muzen zijn kuisch; kuisch de nymphen van den Lybetros”.

> Vandaar dat de heele waarachtige poësie den schroom in eere houdt. Ons is buiten elken twijfel verboden de vuile en overspelende lectuur, die Christus, de Heer, in het evangelie voor onkruid houdt, dat met het graan opschiet, en dat naar Zijn voorschrift moet uitgerukt worden, uit vrees dat misschien met het onkruid ook het graan zou weggerukt worden. Het is immers uitgesloten, dat iemand, die bittere dingen in zijn maag werkt, zoetigheid zou smaken! Wanneer ik overtuigd ben achteraf aldus de lectuur van profane schrijvers op den voet te volgen, dat ik dan tenminste hun voeten, indien deze al te zeer in de modder gekleefd hebben, niet ongewasschen weergeve. Moge ik aldus de scholieren onderwijzen, dat ze niet minder kristelijk als Latijnsch spreken.'

En hier geeft hij dan toch wel blijk van een gezonden zin voor realisme, waar hij een werkelijke bruikbaarheid van de gedichten vereischt: het eerste teeken dat het humanisme bij ons niet te vereenzelvigen is met het Parijsche noch met het Italiaansche: al is het onze dan toch een directe loot van de beide andere, maar geteeld op Vlaamschen bodem in een koele, bezonnen atmosfeer.

> 'Den vruchtenloozen vijgenboom, zoo maant ons Heer, moet men uitroeien, zelfs indien hij zou getooid zijn met wijde en groene takken. Ook aan de dwaze maagden, die geen olie in hun kruiken meêgenomen hadden naar het bruidsmaal, werd de toegang ontzegd. Door de parabelen worden bedoeld de onvruchtbare schriften van menigeen, waarvan onze Horatius zegt dat ze te mijden zijn, waar hij betoogt: "ofwel willen de poëten nuttig zijn, ofwel verstrooien, ofwel tezelfdertijd prettige en levensnuttige dingen zeggen." Wie is dan wel als een nuttig auteur te beoordeelen? Die voor iedereen nut oplevert, niemand kwetst, (zooniet, om het met een waarheid uit het evangelie te zeggen, bederft een klein ferment het heele deeg). Dit moet met mij elkendeen bekennen, die een minnaar is van de letteren, wie hij ook moge zijn'. (Houckaert aan Claerout, *Suppl. Grisell.* l.c.)

In dit verband begrijpen we dan beter de voorafgaandelijke verdediging, die Houckaert in verband met zijn werk aan den jongstverkozen rector van de Parijsche Universiteit aanbiedt:

> 'Verre van mij daarheen mijn schreden te richten (als auteur, nl.) waar in de plaats van aan God, aan gedrochten geofferd wordt. Indien ik tot nog toe aan de menschen behaagd had, zegt de Apostel, zou ik Christus' dienaar niet zijn. We moeten dus, zooals in de handelingen der Apostelen geschreven staat, meer Gode dan de menschen behagen. Wat

> ‘we in ons werkje (de Grisellis, nl.) uiteengezet hebben, is het dan ook niet georakeld van af een driepikkel, het is dan ten minste niet afkeerig van de waarheid, het is nuttig, het is aangenaam, en in de geringste waardeering is het nog nuttig voor het leven. De menschelijke zwakheid moet immers niets anders laten blijken, tenzij dat ze (zooveel haar krachten zulks toelaten), de goddelijke werking uitbeeldt. Wie maakt dan toch van de gedichten, die God voorbeschikt had voor een geheiligd gebruik, goddelooze wapens en verderfbrengende verzen? De zedelooze dichter. Cicero zelf zegt in het *Officium Oratoris:* “Het is een hoedanigheid van den orator goed, duidelijk en sierlijk te spreken”. Het purper en goud derhalve is de bevaligheid van het spreken, dat niets bereikt zonder den overvloed van de gezegden. Velen geven aan Vergilius den voorkeur in een context van tragische verzen. Ik heb er niets tegen, indien ze maar niet met schoonsprakerige leugens worden opgesmukt.
> Maar de opvoeding van een k r i s t e n m e n s c h moet iets ànders zijn! Naar het woord immers van het evangelie plukt men geen druiven van een doornstruik, noch vijgen van distels. Indien het groen u aangenaam is, zegt Minerva, ben ik thuis, en ik schuif ook den grendel niet voor de deur. Buiten echter staan de bastaards, zoovelen als er zijn, die hun moeder, d.w.z. het katholiek geloof afvallen...[(50)]. Zullen we om enkele kristene uitlatingen Maro een kristene heeten? Hij heeft inderdaad guldene dingen geschreven, maar niet zonder een bijsmaakje. En zoomin als er lange dingen zijn waar niets meer kan afgedaan worden, is iets fijn te heeten, waarin nog kan geschrapt worden.’

En hier keert Houckaert zich beslist tegen een beweging, en bewijst hij door voorgaande uiteenzettingen een reactie te willen voeren:

> ‘Aldus zal ik er in het vervolg zorg voor dragen, dat ik voor mezelf geen Suffenus zal zijn, en de gezegden van anderen zal ik niet goedsmoeds derwijze aannemen, dat ik zou afkeuren wat zij wraken, en zou goed heeten wat zij loven. Er is een maat in die dingen, en er bestaan perken, waar het niet mogelijk is dat een rechte lijn er tezelfdertijd binnen en buiten zou loopen. Cicero heeft geleerd, dat men de middelmaat moet onderhouden: op welk gezag ik me vroeger verlaten heb om niet te zwijgen, wanneer mijn gezwijgzaamheid me zou geschaad hebben, en om niet te spreken wanneer het spreken niet kon nuttig zijn.’

Indien we dus de houding van Houckaert als vroeg-humanist in een meer gebalden vorm zouden moeten formuleeren, zouden

(50) Zie boven: “Diegene bewijst de vrucht te zijn van overspelenden, die uit het nest geworpen wordt zonder pluimen, ofwel die, de moederborst vergetend, gaat aanliggen aan een andere borst, zoodanig dat hij zijn ouders overstelpt met smaad...” (F^{o} H iiij, r^{o}).

we dit als volgt kunnen voorstellen: de priester hangt met alle vezels vast aan de nog niet geheel-verstorvene levensopvatting van de laat middeleeuwen; een eigen inzicht veroorlooft hij zich enkel, waar geen godsdienstige waarden bij betrokken worden. Derhalve wil hij wel een zekere sierlijkheid, die zoowat de vermoderniseering is van het oude rhetorenideaal, in acht genomen dat de oude vormen moeten dienen voor nieuwe levensomstandigheden. Op zedelijk gebied heeft hij echter een heilige afkeer voor de zedelooze of onzedige geschriften van de heidenen, en van deze wil hij slechts een tot-het-laatste-gezuiverde aanpassing. Die hem eigen opvatting meent hij als een apostolaat te moeten opvatten tegen de vollere humanisten, die ‘offeren aan gedrochten in de plaats van aan God’. Voor de versleten opvatting van het zoo juist voorbije taalonderricht heeft hij slechts woorden van misprijzen.

Aldus is zijn school dan ook een schakel in de humanistenbeweging. De eigen producten van de leerlingen wijzen er op. dat ze het gemakkelijkst werken onder de opgave van een thema, uitgewerkt onder dankbaar gebruik van gestereotypeerde wendingen en uitdrukkingen, woorden en gezegden, met een zweem van preciositeit, die een gewisse slordigheid niet uitsluit. Dit alles is echter veel meer te wijten aan hun zeer jongen leeftijd (tusschen tien en zestien jaar, wellicht), dan aan de qualiteit van het onderwijs dat ze genoten hebben op den Zandberg.

(wordt voortgezet).

Een verlucht gebedenboek (c. 1540) uit de abdij van Sint-Truiden

door Dr. Luc Indestege

In de verzameling handschriften in het bezit van den Antwerpschen bibliophiel E. Denie, berust sedert enkelen tijd een in vele opzichten merkwaardig gebedenboek uit het midden der 16de eeuw.

Het handschrift, op perkament, telt nog 103 folios, doorgaans tot katernen van zes bladen gevouwen, formaat 128 a 132 mm. bij 92 a 96 mm. Het zit niet meer in zijn oorspronkelijken band; bij het eind der 19de eeuw werd het herbonden in bruin fluweel.

Het bevat 1o: een kalender, verlucht met 12 kleine miniaturen (van f. 1v. tot f. 16); 2o: gebeden, evenals de kalender in het Latijn (van f. 16v. tot f. 103). In dit tweede gedeelte komen 37 miniaturen voor wier randverluchtingen, op enkele uitzonderingen na, op de volgende bladzijde doorloopen.

Laten we eerst den kalender bekijken.(1)

JANUARIUS
1. *Circumcisio dni□. Mediu□*
2. Octava Stephani. *xij Lectie□s*
3. Octava Joannis *Co□memo.*
4. Octava Innocentu□ *Co□memo.*
6. *Epiphania dni□. Su□mu□ mi9*
9. Co□memoratio Abbatum
10. Pauli confess. *Co□memo.*
13. *Octava Epipha. Dupl. mi9*
14. Felicis confessoris. *Co□memo.*

(1) De tekst wordt letterlijk weergegeven, met de verkortingen van het handschrift. De feesten staan dus in den genitiefvorm. Wat in rood staat aangeteekend, wordt hier cursief gedrukt. In het hs. worden, wel te verstaan, de dagen niet genummerd; ze worden met zeven letters aangeduid, die, om de beurt, volgens een - weggelaten - tafel, Zondagsletter zullen worden; en er worden regels opengelaten voor die dagen, waarop geen feest is aangeteekend. Zie overigens de reproductie, fig. 1.

15. *Mauri confes. xij Lectioe□s*
16. Marcelli pape & mris□. *Co□.*
17. *Anthonij conf. xij lectioe□s*
18. Prisce virg. & mri□s. Co□me.
20. *Fabiani & Sebastiai□ xij Lec.*
21. *Agnetis virg. & mr□is. xij L'.*
22. *Vincentij mr□is xij Lectioe□s*
24. Timothei apostoli *Co□memo.*
25. *Conversio Pauli. Dupl'. mi9*
28. Agnetis secundo *Co□me.*

We merken dat de maand niet druk bezet is: slechts 19 dagen op de 31. De reden daarvan is - zooals verder wordt aangetoond - dat we met een kloosterkalender te doen hebben. Op een klooster, of liever op een abdij, duidt de Commemoratio Abbatum (9 Jan.).

FEBRUARIUS:
1. Brigide virginis *Comemo.*
2. *Purificatioi□s Marie. Su□. mi9*
3. Blasij episcopi & martyris *Co□*
5. *Agathe virg. & mr□is. xij L'.*
8. Commemoratio fratrum
10. *Scolastice. virg. Dupl'. mi9*
14. Valentini martyris. *Co□me.*
20. *Eucherij e□pi & co□. Su□. mai9*
22. *Cathedra Petri. Dupl'. minus*
24. *Mathie apostoli. Dup. ma.*

In deze maand teekenen we aan: Eucherius (20 Feb.). Eucherius wijst naar het bisdom Luik. In Luik wordt zijn feestdag echter niet Summum maius gevierd. Dit duidt op een plaatselijke vereering, die we zoeken te St.-Truiden, waar reeds in de 11de eeuw, onder het bestuur van abt Gontram, een broederschap van Sint Eucherius werd gesticht[1].

(1) De oorspronkelijke statuten van de broederschap van den H. Eucherius worden medegedeeld in Piot, *Cartulaire de l'Abbaye de Saint-Trond*, Brussel, 1870-1874, I p. 152.

De H. Eucherius, bisschop van Orléans, werd door Karel Martel uit zijn bisdom verbannen en had eerst een schuilplaats gezocht bij een Haspengouwsch edelman, met name Robrecht(1). Naderhand nam hij zijn intrek in de abdij van Sint-Truiden, alwaar hij in 727 overleed. Zijn lichaam werd in de abdijkerk begraven. De vereering van den heilige is er zeer oud. Zijne translatie wordt, volgens dezen kalender, samen met die van den H. Trudo, als hoogdag aangeteekend op 11 Aug.

Behalve de Commemoratio fratum (9 Feb.), die dus weer op een kloostergemeenschap wijst, brengt ook de rood geteekende Scolastica, Duplex minus (10 Feb.), een vermoeden dat we de volgende maand bevestigd vinden: Scolastica was de zuster van den H. Benedictus, wiens feestdag op 21 Maart Summum maius wordt gevierd; we zijn wel in een Benedictijner klooster, in de Benedictijner abdij van Sint-Truiden.

MARTIUS:
1. Commemoratio benefactoru□
12. *Gregorij pape Dupl'. ma.*
17. Gertrudis virg. *xij lectioes*
21. *Benedicti Abbatis. Su□. ma.*
26. *Annunciatio dni□ca. Su□. mi.*

Op te merken valt dat O.L. Vrouw Boodschap, in plaats van op 25 Maart, staat aangeteekend op den volgenden dag: louter ‘verschrijving’?

APRILIS:
4. *Ambrosij ẽpi. Dupl'. ma.*
9. Commoratio fundatorum
14. Tiburtij Valer. & Max. mr□. Co□.
23. *Georgij martyris Dupl'. ma.*
25. *Marci Eua□geliste Dup. ma.*
28. *Translatio S. Lamberti Com.*

(1) Zie Dr. J. Paquay, *Wintershoven, Geschiedkundige Schets.* Hasselt, 1932, bl. 9.

Translatio is ‘de overbrenging der relikwieën van de eene plaats naar de andere’.[1]

MAIUS:
1. *Philippi & Jacobi. Dup. ma.*
3. *Inve□tio Sancte Crucis. Du. ma.*
eodem die Alexa. Eve□ & Theo ij *n□o□c□*.
6. *Joi□s ante porta□ Lati. Du. mi.*
10. Gordiani & Epimachi mr□. *Co*
11. Gengulphi martyris *Com.*
12. Nerei Achillei & Pan mr□. Co□.
13. *Servatii Episcopi. xij Lectio□.*
17. Commeratio fratrum.
25. Urbani pape & martyris *Co□*

Servatius, in rood, met 12 lessen, duidt op het bisdom Tongeren-Maastricht-Luik.

JUNIUS:
2. Marcellini & Petri mr□m *Co□*
9. Primi & Feliciani mr□m *Com.*
10. Comemoratio benefactor□.
11. *Barnabe apl'. xij Lectio.*
12. Basilidis. Cir. Nab. Na. *Com*
14. Basilij epi & con. *Co□memo*
15. Viti Modesti & Cresce□ *Com.*
18. Marci & Marcelliani m□r *Com.*
19. Gervasij & Protasij
24. *Nativitas Joi□s baptiste. Mediz*
25. per octava□ Co□ de s. Joanne
26. Joi□s & Pauli mr□m *Comme.*
29. *Petri & Pauli apl'or. Mediu□*
30. Co□memo□ S. Pauli. *Dupl mi9*

(1) Zie over deze en andere benamingen, in verband met de liturgie der Heiligenvereering, bl. 84 in het opstel van Pater B. Kruitwagen, *De beteekenis van den Middeleeuwschen heiligenkalender, en de kalenders van Utrecht, Toulouse en van de Karmelieten*, in *Het Boek*, deel XXV (1938-'39) bl. 7-44 en 81-112. In Dietsche kalenders heet translatie soms ‘overvaert’; in een Sint-Truidensch handschrift leest men ‘Sint Lambrechts hervoeringhe’.

Opvallend is dat we in Juni geen vermelding vinden van de H. Lutgardis, de bekende Heilige uit de streek zelf, die in 1246 in het Sinte-Katharinaklooster van Benedictinessen, bij Sint-Truiden, overleed. Haar feestdag wordt gevierd op 16 Juni.

JULIUS:
1. Octava s. Jois baptiste *xij L.*
2. *Visitatio beate Marie Su□. mi.*
eodem die Processi & Mar. *Co□*
3. Co□memoratio parentum
4. Translatio s. Martini ep□i *Co□*
6. Octava Apostolorum *xij L'.*
9 Octava visitatiois. *Dupl'. mi.*
10. Septem fratru□ martyru□ *Co□*
11. *Co□ s. benedicti Abbatis*
13. Margarete virg. & mr□is *Co□*
14. *Liberti martyris. Su□. mi.*
16. Monulphi & Gundulphi *Co□*
21. Praxedis virginis *Comeratio*
22. *Marie Magdalene. Dupl. ma*
23. Apollinaris e□pi & mr□is *Co□*
24. Christine virg. & mris *Co□*
25. *Jacobi apl'i. Du. ma.* Chro□pho. *Co□*
26. *Sancte Anne. Dupl'. ma.*
28. Pantalionis martyris. *Co□*
29. Felicis, simpli, fau & bea. *Co□*
30. Abdon & Sennes ma□r. *Co□m*

Behalve op Commemoratio S. Benedicti Abbatis (11 Juli), waarbij de Ordestichter wordt herdacht, valt de aandacht op Libertus (14 Juli). Libertus is een van die Heiligen, die hun bestaan verschuldigd zijn aan de vruchtbare verbeelding van een vroom gemoed. De Sint-Truidensche abt Theoderik (± 1100) riep hem in 't leven! Zie verder, blz. 81.

Monulphus en Gundulphus (16 Juli) waren bisschoppen van Tongeren-Maastricht.

Op 24 Juli wordt Christina de Wonderbare herdacht. Deze bij uitstek Sint-Truidensche Heilige (zij werd geboren omstreeks het midden der 12de eeuw, te Sint-Truiden zelf of in het naburige Brusthem) overleed, na een zeer bewogen leven, dat in alle opzichten wonderbaar dient genoemd, in het klooster der Benedictinessen, te Sint-Truiden, in 1224. Haar relikwieën berusten thans in het Redemptoristenklooster in dezelfde stad. Haar vita werd geschreven door Thomas van Bellinghen, gezegd Cantipratanus, en in Dietsche verzen bewerkt door Broeder Geraert, een minderbroeder van Sint-Truiden, omstreeks 1400.(1)

AUGUSTUS:
1. *Vincula Petri. Dup.* Machabeor. *Co*□
2. Stephani pape & mr□is *Co*□
3. *Inventio Stephani Dupl'. m.*
5. Dominici confes. *Co*□*m.*
6. Sixti pape & mri□s
8. Ciriaci & sociorum ei9 m□ *Co*□
9. Romani martyris *Com*□
10. *Laurentij martyris Dupl'. ma.*
11. *Translatio Trudonis & Euche. su*□
12. Hypoliti & socioru□ eius m□.
14. Eusebij cofessoris
15. *Assumptio bte Marie. Su*□*mu*□
17. Octava Laurentij
20. *Bernardi confesso, Mediu*□
22. *Oct. Assu*□*p. Du.* Timo et Sim. *Co*□
24. *Bartholomei. Dupl'. ma.*
28. *Augustini e*□*pi Dup. ma*
29. *Decollatio Jo*□*is baptiste. Dupl'.*
30. Felicis & adaucti m□r. *Co*□*m.*

De translaties van de HH. Trudo en Eucherius (11 Aug.) worden, volgens dezen kalender, met grooten luister gevierd. Dit is ook het geval in een Dietsch handschrift, thans in mijn

(1) Uitgegeven door J.H. Bormans, Gent, 1850.

bezit, een vijftiendeeuwsch gebedenboek uit het Franciskanessenklooster Sint-Jeronymusdal, te Sint-Truiden. De abdij werd gesticht in 656, door Trudo, een Haspengouwsch edelman, die overleed in de abdij, op 23 November 698, en er werd begraven. Zijn relikwieën worden er al vroeg vereerd. Zie hier verder blz. 88.

De kopiïst volgt een reeds overeeuwsch model van den abdijkalender: het feest Transfiguratio Domini, dat men op 6 Aug. moest aantreffen in de geheele Kerk, naar pauselijk voorschrift uit 1456, wordt niet vermeld.

Op een ‘verschrijving’ in de maand Augustus moge hier worden gewezen: Dominicus wordt op 5, in plaats van 4 Aug. gesteld.

SEPTEMBER:
1. *Egidij confessoris xij Lectio.*
2. Co□memoratio benefactorum.
3. Remacli co□fessoris Co□memo□.
8. *Nativitas Marie. su□.* Hadriai□ *co□*
9. Gorgonij m□r. *Co□*
10. Theodardi e□pi & mri□s *Co□*
11. Proti, Jacinti, fe & re mr□m *Co*
14. *Exaltatio Crucis. Du.* Corne & Cypriani. ij *n□c*
15. Octava nativitatis *Dupl. ma.*
16. Eufemie virg *Co□* Lucie & ge *Co□*
17. *Lamberti martyris. Mediu□*
22. *Matthei apostoli & Eva□. Du.*
23. Mauricij & socior□u ei9 *Com□*
27. Cosme & Damiani mrm□ *Co□*
28. *Michaelis archangeli. Mediu□*
29. *Dedicatio Ecclesie nre. Su□. ma.*
30. Hieronymi confes. *Dupl'. ma*

Remaclus (3 Sept.) volgde Amandus op als bisschop van Tongeren.

Theodardus (10 Sept.) was Remaclus' opvolger; hij stierf den

marteldood in het jaar 668. Zijn relikwieën berusten te Luik.

Lambertus (17 Sept.) is de welbekende bisschop van Tongeren-Maastricht; omstreeks 705 werd hij te Luik vermoord; hij is de Patroonheilige van het bisdom Luik; zie verder over vereering en iconografie, blz. 86 vlgg.

'Dedicatio Ecclesiae nostrae', het feest van de wijding der abdijkerk, werd, zooals in dezen kalender wordt aangeteekend, gevierd op 29 Sept.(1). Daartoe wordt Sint Michiel, wiens feest 29 Sept. wordt gevierd, in onzen kalender een dag vroeger herdacht.

OCTOBER:
1. *Remigij epi & conf. Medium.*
2. Leodegarij ep□i & mri□s
4. Francisci conf.
7. Marci pape *Co*□ Sergij. Bac. Ap. *Co*□
9. *Dionysij & socioru*□ *ei9 xij L.*
10. Gerionis & socioru□ ei9 mr□. *Co*□
14. Calixti pape & mr□is
18. *Luce Evangeliste Dupl'. ma.*
21. *Undecim miliu*□ *virg. Dupl'.*
23. Severini episcopi
24. Commemoratio fratrum
25. Crispini & Crispiani mr□m
28. *Simonis & Jude apl'or. Dupl.*
31. Quintini martyris *medium*

Remigius, bisschop van Reims († 533), wordt herdacht op 1 Oct. Hij komt later nog voor in de Suffragia: zie verder blz. 89.

Over Quintinus, patroonheilige van Hasselt, van Zonhoven en van menige parochie in Limburg, zie verder blz. 84.

Opvallend is dat de H. Amor niet wordt vermeld. Amor wordt voornamelijk te Maastricht, te Tongeren en te Munsterbilsen vereerd. Zijn feestdag valt den 8sten October.

(1) Zie ook G. Simenon, *L'organisation économique de l'abbaye de Saint-Trond depuis la fin du XIII*^{e} *siècle jusqu'au commencement du XVII*^{e} *siècle;* Brussel, 1913; bl. 381.

NOVEMBER:
1. *Omnium Sanctorum. Sumu.*
2. *C□omemoratio oi□m fidelium.*
3. *Huberti ep□i & confes. xij L'.*
6. Leonardi confes. *Co□memo□*
7. Willebrordi epi□ & conf. *Co□m.*
8. Quatuor coronatorum m□ *Co□*
9. Theodori martyris. *Co□m.*
11. *Martini epi□. Med.* Me□ne m□ *Co□*
13. Brictij epi□ & confes. *Comem.*
19. Elizabeth vidue
21. *Presentatio Marie. Su□. mi*
22. *Cecilie virg. et marty. xij L'.*
23. *Trudonis conf. Su□.* Cleme□tis *Co□*
24. Grisogoni mri□s *Co□*
25. *Katherine virginis. Dup.*
29. Saturnini cum soc. mr□. *Co□*
30. *Andree Apostoli Dupl'. ma.*

De feesten die in het oog springen zijn: Hubertus (3 Nov.) en Trudo (23 Nov.). Hubertus is de tweede patroon van het bisdom Luik; Trudo is de stichter van de abdij.

Leonardus (6 Nov.) werd door Remigius van Reims in den katholieken godsdienst opgeleid (VIe eeuw); hij had sedert 1283 een altaar in de abdijkerk. Willibrordus (7 Nov.), apostel der Nederlanden, predikte het geloof onder andere te Antwerpen en in Limburg. Hij was Benedictijn.

DECEMBER:
1. Landoaldi et socioru□ ei9 con. *co□*
4. *Barbare virg. & mar. xij L'.*
6. *Nicolai e□pi & confes. Dupl'.*
8. *Conceptio beate Marie. Su□.*
9. *Co□memoratio benefactor.*
13. Lucie virginis & mr□is xij L'.

17. O sapientia
21. *Thome apostoli Dup. ma.*
25. *Nativitas domini Su□. ma*
26. *Stephani prothomar. Mediu□*
27. *Joannis evangeliste Dupl'.*
28. *Innocentum martyru□*
29. Thome archie□pi & mr□is *Co□*
31. Sylvestri pape *xij Lectioe□s*

Over de H.H. Landoaldus en gezellen (1 Dec.) zegt Dr. J. Paquay, in zijn zooeven geciteerde *Geschiedkundige schets* van Wintershoven. blz. 8-9:

> Bisschop van Tongeren geworden ten jare 646, besteedde de H. Amandus al de krachten van zijn apostolischen ijver aan de geloofsverkondiging in zijn uitgestrekt bisdom. Te dien einde moest de bisschop zich medehelpers verzekeren in zijn lastigen arbeid. Waar zal hij ze vragen tenzij aan 't oude Rome, middenpunt der kristenheid, van waar 't geloof naar alle kanten uitstraalde? Hij vond er inderdaad de apostolische werkers, die hem in de streek van Haspengouw behulpzaam zouden zijn, in den persoon der H.H. Landoaldus en zijne gezellen. Als aartspriester van Amandus hielp Landoaldus hem getrouw in het verkondigen van Gods woord en in het vormen van jongelingen tot den geestelijken stand. Een geschiedkundige bron der X^{e} eeuw, de Vita Landoaldi, ten jare 980, grootendeels naar de getuigenis van Sarabert, pastoor van Wintershoven opgesteld, verzekert dat de jonge Lambertus, de toekomstige bisschop van Tongeren-Luik, de eerste jaren zijner jeugd te Wintershoven doorbracht en er onder de leiding van Landoaldus, de beginselen der gewijde wetenschap aanleerde[(1)]. De overlevering had zelfs het aandenken bewaard van enkele wondere gebeurtenissen die, tijdens het verblijf van Lambertus, voorvielen.
> Bij den H. Landoaldus hadden zich te Wintershoven gevestigd zijne gezellen Amantius, Julianus en Adrianus[(2)], alsook de maagden Vinciana en, later, Adeltrudis. Het is ook zeer waarschijnlijk dat de H. Landrada, die het klooster van Munsterbilsen ten tijde van den heiligen bisschop Lambertus (669-709) stichtte[(3)], hare eerste opleiding ontving in de kloostergemeente van Wintershoven, alwaar zij nadien begraven werd.

(1) ‘Merkwaardig is het dat ook de kerk gelegen bij het erfgoed van St-Lambertus te Maastricht - alwaar later de heilige martelaar begraven werd - aan den H. Petrus toegewijd is, hetgeen de betrekkingen tusschen den H. Bisschop Amandus en den vader van den H. Lambertus kenschetst en uitlegt hoe de jeugdige Lambertus aan Landoaldus toevertrouwd werd en naar Wintershoven kwam.’
(2) ‘Deze laatste, op reis zijnde van Munsterbilsen naar Maastricht, werd om 't leven gebracht bij de “Heiligenbampt” te Hoelbeek.’
(3) ‘In 't klooster van Munsterbilsen trad ook de H. Amelberga, die later - rond 720 - het klooster van Temsche stichtte.’

Deze kalender lijdt zeker niet aan overlading.

Heeft de kalender van het bisdom Luik gewoonlijk 250 dagen bezet, deze moet het met heel wat minder stellen maar daar is het ook een kloosterkalender voor. Van de 365 dagen zijn er slechts 148 bezet, aanzienlijk minder dus dan de helft. In dit aantal zijn dan nog begrepen de commemoraties van de abten, broeders, weldoeners, stichters en ouders, respectievelijk op 9 Januari, 8 Februari, 17 Mei, 24 October, 1 Maart, 10 Juni, 2 September, 9 April, 9 December.

Het ligt voor de hand dat ook de Benedictijnen 'hun eigen ritus volgden en slechts eenige voorname feesten van het bisdom meevierden', zooals P. Kruitwagen op bl. 82 van zijn aangehaald opstel zegt met betrekking tot den 15de-eeuwschen kalender van een cisterciënser abdij in het bisdom Toulouse. En verder: 'De kalenders van kloosterorden vermelden heiligennamen, en meermalen ook geboden feestdagen, die alleen voor de kloosterlingen gelden, en die met de geschiedenis van die orden samenhangen.'

Hoe 'Sint-Truidensch' de HH. Eucherius en Libertus zijn, merken we als we dezen kalender vergelijken met dien uit het *Missale Leodiense*, gedrukt te Parijs bij J. Kaerbriand, voor Michiel Hillen, te Antwerpen, 1540. Eucherius, evenmin als Libertus, komen daar in voor. Quintinus trouwens ook niet.

Den oorspronkelijken bezitter van het Gebedenboek, hem, die opdracht gaf het te maken, hebben we dus in de benedictijner abdij van Sint-Truiden te zoeken. Daarover straks meer.

De kalender is verlucht met twaalf miniaturen, voor elke maand één. Deze miniaturen beslaan ongeveer een derde van de bladzijde, drie centimeters bij zes. Boven het lijstje, waarin ze gevat zijn, staat in den regel de naam van de maand, in rood. Een paar keeren staat de naam van de maand onderaan de bladzijde terwijl het miniatuurtje zelf boven aan de volgende bladzijde voorkomt.

In alle staat het sterrenbeeld rechts boven, in een wolk. Met fijne trekjes geteekend, en met heldere kleuren belegd, zijn de meeste van deze miniaturen inderdaad bevallig; ze doen frisch aan. Zooals gebruikelijk is, wordt voor elke maand de bezigheid aan huis of het werk op den akker voorgesteld. Een enkele maal moet de traditioneele voorstelling de plaats ruimen voor een

andere, ons minder bekende, als bij voorbeeld die voor de maand December. Hier worden de kalenderbeelden beschreven:

F. 1 v. Januarius:

Een interieur met twee mannen en een dame die aan tafel zitten. Een dienaar brengt een schotel aan. Links staat een groote blauwe kachel (in gleiswerk?); op het voorplan, een hond; rechts bij het haardvuur zit een heer zich te warmen: op zijn handen en voeten giet de Waterman, die in een wolk verschijnt, een kruik uit. In het midden, in de deuropening, staat een man met een takkenbos. Het geheel is omgeven met een gouden lijst met gouden fronton, waarboven een leeuwenkop. In dit fronton in rood: Januarius.

In Januari is er geen andere bezigheid dan die welke binnenshuis verricht wordt, aan een welvoorziene tafel, bij voorkeur! Anders wordt dit reeds in de volgende maand.

F. 2 v. Februarius:

Het sterrenbeeld: de Visschen.

Een zaaier is aan 't werk; het land vóór hem wordt geëgd: een wit paard trekt de egge; de boer loopt er naast. Aan den zoom van den akker staat een knotwilg. Bij een bosch, in de verte, zijn drie mannen aan 't werk; een huis en een mijt liggen links. De zaaier draagt bruine laarzen, een blauwe broek, een rooden kolder en daarover een wit zaaischort. De paardenknecht is bijna heelemaal in 't vaalrood gekleed.

Zaaien in Februari is wel vroeg! De korte maand brengt de boer, in onze streken, door in 't hoekje van den haard, in den regel niet op het zaailand.

F. 3 v. Martius:

Het sterrenbeeld is de Ram. In deze maand moet de wijnstok verzorgd worden. Een man met een bundel staken op den rug zien we een heuvel opklimmen waarop reeds drie mannen aan 't werk zijn: ze duwen staken in den grond. Op den voorgrond rechts komt een man, met een bruine mand op den rug, den heuvel op. Links staat een huis waarbij nog twee mannen aan 't werk zijn.

De heele Middeleeuwen door, en ook nog in de zestiende eeuw, was dit beeld niet vreemd in onze gewesten.

F. 5. Aprilis:

Het sterrenbeeld is de Stier.

De voorstelling bij de maand April is weer de traditioneele. April is de maand waarin de natuur openbloeit, het gras groent in de weilanden en de blaadjes zich loswikkelen uit de botten.

De miniaturist heeft dit openbloeien der natuur op geestige wijze gesymboliseerd: we zien een boerenerf met een vrouw in een rood kleed die een koe aan 't melken is; dicht tegen het huis staat een vrouw in het wit, boter te karnen in een boterstand; kippen en ganzen zijn bedrijvig aan 't scharrelen; een haantje springt op een hennetje. We zien een rij knotwilgen, een stukje groen weiland en in de verte een bosch.

F. 6. Maius:

Sterrenbeeld: de Tweelingen. Deze maand is bij uitstek die van het vreugde-vinden in al het geschapene. Dikwijls stellen de miniaturisten en schilders haar voor onder de gedaante van een jongeling die uitrijdt ter jacht, met den valk op de vuist. De symbolische beteekenis is hierbij niet ver te zoeken. Onze verluchter heeft het klassieke thema van de jacht op het tweede plan geschoven. In een bootje op een rivier zit een koppel en vóór hen een nar, in het geel, met schellenkap. De schipper wrikkelt aan het roer. In den vloed bij het bootje staan twee baders. De heele scene is zeer levendig en kleurrijk voorgesteld. Aan de overzij van de rivier, landschap met bosch. Een ruiter achtervolgt een hert; verderop herten en honden. De zon is aan 't dalen.

F. 7 v. Junius:

staat in het teeken van de Kreeft. Een man en een vrouw scheren elk een schaap dat ze op de knieën hebben liggen. Er omheen, schapen; gebouwen; en een landschap met boomen.

F. 8 v. Julius:

Het sterrenbeeld is de Leeuw. De miniatuur stelt voor den hooitijd. Op het voorplan zwaait een maaier de zeis. Rechts van hem ligt een man te slapen, hij houdt een rijf losjes in de rechter-

hand. Een vrouw keert het gras met een hark. Links staan hooioppers, op den achtergrond boerenhuizen.

De vrouw draagt een oranjerood kleed, een wit schort en een stroohoed. De maaier heeft purperen hozen, witte kousen, een gelen kolder; evenals zijn slapende gezel draagt hij een stroohoed met breede randen. Fijne, teere tonen. De diepte in het landschap is goed weergegeven.

F. 10. Augustus:

Het sterrenbeeld is de Maagd. Deze maand brengt den oogst. Tegen een heuveltje aan zitten twee mannen en een vrouw op graanschoven; een van de mannen slaapt, terwijl hij met de linkerhand het hoofd stut. Op den voorgrond staat een mandje met etensgerei en een kruikje; voor deze groep is het schafttijd. Een beetje verderop zijn twee mannen graan aan 't pikken. Licht paars, rood, geel en groen wisselen elkaar af in de kleuren van de kleedij der personages.

F. 11. September:

Het sterrenbeeld is de Weegschaal. Een boer is aan 't ploegen met twee paarden, een bruin en een wit. Zijn ploeg heeft twee wieltjes. Even hooger op stapt een zaaier met wit zaaischort.[+] In de verte ligt een kasteel.

October is de wijnmaand. Het is tevens, in ons land, de maand waarin het graan wordt gezaaid. Onze miniaturist loopt een beetje vóór op de werkzaamheden van een goeden boer. Hij laat reeds in September zaaien! Misschien opdat er gedurende de volgende maand met zooveel te meer ijver en lust in den wijngaard des Heeren zou gearbeid worden!

[+]Zie fig. 1.

F. 12 v. October:

Het sterrenbeeld is de Schorpioen. In een wijnkelder staat een groote bruine kuip: daarin een man die drinkt. Naast de kuip ligt er een die te veel heeft gedronken. Links staat een man bij een liggend vat waarin een trechter steekt. Door de open deur is een man binnengetreden met een mand druiven op den rug.

F. 13 v. November:

Het sterrenbeeld is de Ram. Het varken wordt geslacht: op den rug van het zwijn zit de slager met zijn mes gereed. De boer

1. - Sint-Truidensch Gebedenboek (c. 1540). Kalenderbladen. Zie blz. 72.

2. - Sint-Truidensch Gebedenboek (c. 1540), f. 27v., Man van Smarten, naar Dürer. Zie blz. 74.

3. - Sint-Truidensch Gebedenboek (c. 1540), f. 39v., Maria Magdalena zalft Jezus' voeten. Zie blz. 76.

4. - Sint-Truidensch Gebedenboek (c. 1540), f. 45v., Elias krijgt door een wonder spijs en drank. Zie blz. 76

5. - Sint-Truidensch Gebedenboek (c. 1540), f. 62v., Jezus gebiedt Petrus over het water te wandelen; Scheldezicht. Zie blz. 78.

6. - Sint-Truidensch Gebedenboek (c. 1540), f. 68v.-69, S. Libertus. Zie blz. 80.

7. - Sint-Truidensch Gebedenboek, f. 74v., Marteldood van S. Lambertus. Zie blz. 86.

8. - Sint-Truidensch Gebedenboek (c. 1540), f. 76v., S. Trudo. Zie blz. 87.

9. - Sint-Truidensch Gebedenboek (c. 1540), f. 85v., S. Antonius geplaagd. Zie blz. 90.

10. - Sint-Truidensch Gebedenboek, f. 92v., Maria Magdalena. Zie blz. 92.

staat er naast, leunend op een gaffel; en achter hem de vrouw, met de pan om het bloed op te vangen. Een schoof ligt klaar om het beest te branden. Het hok is rechts; op den achtergrond ligt een gebouw; tusschen de twee in, een boom.

Deze miniatuur is een van de schoonste uit den kalender. Alhoewel er op de teekening wel een en ander te zeggen valt, doet het geheel ongemeen frisch aan, met warmroode, gele en bruine tonen.

F. 15. December:

Het sterrenbeeld is de Schutter. De voorstelling is afwijkend van het gewone kalenderbeeld der wintermaand. Vier mannen halen een net op, vol visch. Een vrouw zit op de knieën, met een vischmand en een visch in de hand. Op den achtergrond, een landschap met twee figuurtjes; verder gebouwen.

De omlijsting van deze miniatuur is eenigszins anders dan die van de overige: een gouden schelp-fronton bekroont ze.

Behoudens enkele uitzonderingen blijven de kalenderbeelden getrouw aan de iconographische traditie, zooals we die in haar vollen bloei waarnemen in het Brevarium Grimani, het Getijdenboek Hennessy, en meer andere.

Tekst en miniaturen.

F. 16 v. komt de eerste groote miniatuur voor.

We zien een altaar, links van een zuilengang die uitloopt op een balustrade, met blik in de verte. In de gang, een personage in rooden mantel, geknield; verder op den achtergrond twee honden. Op het altaar staat een tryptiek, met een voorstelling van het Laatste Oordeel, op het middenpaneel; op de zijpaneelen, gouden inscripties op blauwen grond. Aan het altaar ligt een geknielde figuur, een priester (?), in gebed verzonken.

In de randen, die ook op de volgende bl. doorloopen, akantbladeren, een uil, een zittende aap met blauwe huik en rood kralensnoer, eenden, bloemen, aardbeien, een hopvogel, een vlinder.

F. 17 vangt de eigenlijke tekst aan,[1] met *Confessio vesperi dicenda.* Deze zondenbelijdenis wordt door korte oraties gevolgd.

(1) De verkortingen in den tekst van het hs. worden, waar wij uit dezen tekst citeeren, opgelost.

F. 20 *Sequuntur tres veritates Gersonis.* Prima veritas est... Daarna kleine gebeden.

F. 21 v., groote miniatuur: David in rooden mantel, knielend op groen kussen, den blik gericht op een visioen in den blauwen hemel. Naast hem, koningskroon en harp. Rechts, een gebouw met ingang tusschen twee zuilen. Links, landschap, boomen, bergen.

In de doorloopende randen: bloemen, vogels, vlinders, kikker, huisjesslak, een kalebas, op purperen grond.

F. 22: *Benedictio mane & vesperi dicenda.* Na dezen morgenen avondzegen volgt, steeds op dezelfde bl., *Alia benedictio ad quam Innocentius contulit CCC dies indulgentiarum.*

F. 23: een gebed tegen den plotselingen dood, *Alia contra subitaneam mortem.*

F. 23 v. *Sequuntur preparamenta sacerdotis celebraturi & gratiarum actiones.*

F. 24: *Hymnus* Veni creator, spiritus. Deze hymne komt hier voor met lichte varianten.

F. 24 v.: groote miniatuur, voorstellend het Pinksterfeest. De elf apostelen, met de Heilige Maagd in hun midden, zijn in een zaal vergaderd. De H. Geest, onder de gedaante van een duif, daalt neder over hen.

In de doorloopende randen komen bloemen voor, vogels, een huisjesslak, een vlinder, op gouden grond.

F. 26: *Sequuntur devotissime orationes.* Uit dit vroom gebed van den priester, dat doorloopt op f. 27 en 28, haal ik het volgende aan, f. 27-28:

> Non aspicias peccata mea aut turpes cogitationes quibus flebiliter a tua disiungor voluntate sed misericordias tuas & fidem devotionemque eorum qui per me tuam expetant misericordiam, & quia inter te & populum tuum me fieri voluisti medium, fac me talem ut digne possim tuam exorare clementiam pro me & eodem populo & adiunge voces nostras vocibus angelorum tuorum ut sicut illi te laudant incessabiliter ita nos eorum interventu te mereamur laudare inculpabiliter in hac peregrinatione.

[+] F. 27 v. Groote miniatuur, voorstellend Christus als Man van Smarten, met lendendoek, doornenkroon, doorboorde handen [+]Zie fig. 2.

en geeselroeden, op blauwen grond waarin licht-geteekende engelenkopjes. Deze miniatuur werd vrij trouw nagevolgd naar Dürer's kopergravure Der Mann der Schmerzen, uit 1509.

In de doorloopende randen: akanten, vogels, kreeft en bloemen, op bruinen grond.

F. 28 volgt een gebed tot den lijdenden Christus: O fons totius misericordie qui manare unquam desinis veni...

F. 29 v. volgt een gebed tot de H. Maagd: *Alia pulcherrima precatio ad matrem domini nostri Jesu Christi.* Eya benignissima virgo Maria...

F. 30 v. Groote miniatuur: Mannaregen in de woestijn; 9 personages.

In de doorloopende randen, vogels, bloemen, twee naakte kindjes, een getraliede kooi waarin een leeuw. De fond is bruin.

F. 31: *Sequitur oratio sancti Martini ante missam dicenda.* O domine Jesu Christe fili dei miserere mihi...

F. 33 v. Groote miniatuur: het Laatste Avondmaal. Architecturale renaissance-omlijsting, evenals op de volgende bladzij.

F. 34 v. Gebeden vóór de H. Communie.

Alia oratio ante communionem. Ad mensam dulcissimi convivij tui...

F. 36: *Ante communionem.*

F. 36 v. Groote miniatuur: Abraham en Melchisidech, krijgslieden in harnas, samen 10 personages; paarden en kameelen.

De randversiering op purperen grond, die ook over de volgende bladzijde doorloopt, geeft witte en groene parels in gouden arabesken te zien, een vogel, konijnen, eekhoorn, rups en bloemen.

F. 37: *Oratio ad vitandam prolixitatem in memento.* Precor te omnipotens & misericors deus miserere mei famuli tui indigni sacerdotis...

F. 39 v. Groote miniatuur: Jezus op bezoek bij Simeon den Pharizeër. Maria Magdalena droogt met haar haren Jezus' voeten. Een gouden vaas staat geopend naast haar op den vloer; links, een koelbak met twee wijnkruiken. Het gezelschap zit aan een ronde tafel, met een wit kleed gedekt. Daarop o.m. een bruine

kruik en een blauwe schotel met twee visschen. Aan den muur hangt een vogelkooitje. Doorheen de raamopening heeft men een[+] blik op de stad.

In de doorloopende randen zien we vlinders, rupsen, aardbeien en bloemen, op gelen grond. [+]Zie fig. 3.

F. 40: *Post celebrationem gratiarum actiones.* Hec sunt convivia que tibi placent... De gebruikelijke dankzegging na de Mis.

F. 42 v. Groote miniatuur: de geboorte van Christus. In een met strooien dak overdekte ruimte, bij een gebouw in puin. Maria en Jozef aanbidden geknield het Kindje, dat in een stralenbundel op den grond ligt. Achter hen, de os en de ezel. Daarachter muur met deurtje. Over den muur leunen twee figuren. Op den achtergrond, huizen en boomen. Gulden ster in de lucht.

In de doorloopende randen, vogels, rupsen, aardbeien, bloemen, slak, op lichtbruinen grond.

F. 43: *Alia oratio ad gloriosam virginem Mariam.* O serenissima et inclyta mater domini nostri Jesu Christi...

F. 44: *Alia oratio.* Misericors et pie deus...

F. 44 v. *Precatio Clementis pro remissione defectuum missa commissiorum.* Obsecro te dulcissime domine Jesu Christe...

F. 45 *Alia oratio.*

F. 45 v. Groote miniatuur: De Engel brengt den ingeslapen[+] Elias mondbehoeften voor den tocht door de woestijn. [+]Zie fig. 4.

In de doorloopende randen: twee haantjes, vechtensgereed over een rups; vlinder, aardbeien, bloemen; een sater met een snaarinstrument, een ander blaast in een hoorn; een aap speelt met een ring. Gele fond.

F. 46 v. *Oratio ad deum pro bono fine.* O domine Jesu Christe fili dei vive crucifixi...

F. 47 v., *Oratio beati Gregorij de quinque vulneribus Jesu Christi.* Het bekend gebed van Gregorius, ter eere van de vijf wonden Onzes Heeren[(1)]. Ave manus dextera Christi perforata plaga tristi nos dexteram iube sisti quos per crucem redemisti... Na elk van de vijf strophen volgt *Pater nr. Ave.*

(1) Zie over dit gebed Dr. M. Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden,* II, bl. 8-10. Den Latijnschen tekst geeft zij in de noot, bl. 9. Cfr. Ulysse Chevalier, *Repertorium hymnologicum*, I-VI, Leuven-Brussel, 1892-1920, nr. 1171.

F. 48 v. Groote miniatuur: Christus aan het kruis, tusschen Maria en Johannes.
De rand is gevuld met vogels, vlinder, rups, aardbei, gouden loofwerk op groenen grond.

F. 49: *Oratio coram imaginem crucifixi dicenda cum multorum dierum indulgentia.* Precor te amantissime domine Jesu Christe propter illam eximiam charitatem...

F. 50 v. Op deze en de volgende bladzijden, gebeden ter eere der Heilige Maagd. Eerst het gebed voor een zalig einde: *Oratio ad beatam virginem Mariam pro bono fine impetrando.* O domina dulcissima visceribus misericordie plena succurre mihi...

F. 51 v. Groote miniatuur: De opdracht van Jezus in den Tempel. De hoogepriester heeft het Kind in de handen. Jozef, met zijn hoedje in de hand, heeft het kooitje met de tortels op tafel gezet. Achter de tafel staat Maria en naast haar, Anna de profetes.
In de randen, Adam en Eva, in grauwschildering. Een leeuw en een rund. Vogel, slak, vruchten.

F. 52: Hymme ter eere van de zeven Weeën. Zeven strophen. De eerste volgt hier: *De septem doloribus B. Marie.* Ave dulcis mater Christi que dolebas corde tristi te docente Symione de dire mortis mucrone sis memor huius doloris nunc & in omnibus horis fac me pie memorari penam mortis tui chari.

F. 53 v. *Alia ad eandem.* Memento obsecro dulcissima mater & domina illius venerande stationis...

F. 54 v.: Groote miniatuur: De H. Drievuldigheid. Eenigszins naar Dürer's houtsnede uit 1511. God de Vader, in rooden mantel, houdt den dooden, naakten Christus op den schoot. Links zweeft de H. Geest, onder de gedaante van een duif. De achtergrond is de blauwe hemel met engelenkopjes.
In de randen, op gelen grond, akanten, bloemen, vlinder, vogel.

Na F. 54 is er een blad verdwenen, waarop zeer waarschijnlijk een miniatuur voorkwam met de H. Maagd. Het was reeds opgevallen dat een afbeelding van O.L. Vrouw in het hs. ontbrak.

De tekst waarmede de volgende bladzijde aanvangt is het slot van een gebed tot de H. Drievuldigheid, dat op de rectozijde van het verdwenen blad werd ingezet. Dit slot luidt: '& individua trinitate toto corde & ore confitemur laudamus atque benedicimus tibi gloria in secula.' Deze blz., f. 55, heeft een randverluchting: op gelen grond, een pauw, een vlinder, wit koraal in goud gevat, kralensnoer.

F. 55, een laatste gebed tot de H. Maagd: *Oratio ad divam virginem.* O excellentissima gloriosissima atque sanctissima semper virgo Maria... Nu volgen gebeden waarin worden toegesproken de Engelen, Johannes de Dooper, de Patriarchen en Profeten, de Apostelen, de boetvaardige Maria Magdalena en verder tal van Heiligen, te beginnen met Steven, eersten martelaar.

F. 56 v. Groote miniatuur: Sint Michiel verdrijft den vuurspuwenden draak.

In de randen: vogels, loofwerk, rups, aardbeien, vlinder, anjer, op gelen grond.

F. 57: *De Sancto Michaele arch.* Sancte Michael archangele domini nostri Jesu Christi qui venisti in adiutorium populo dei...

F. 58 *Ad angelum proprium custodem.* Obsecro te angelice spiritus cui ego indignus peccator ad providendum commissus sum...

F. 59 v. *Ad omnes choros Angelorum.* O inflammati seraphin ardentes dilectione O illustrati cherubin lucentes cognitione...

F. 60 v. Groote miniatuur: Christus wordt door Johannes in den Jordaan gedoopt.

In de doorloopende randen, kikker, vogels, rups, vlinder, goudkever, aardbeien, op gelen grond.

F. 61: *De S. Joe Baptista.* Sancte Joannes baptista electa dei tu es angelus qui venisti...

F. 62: *Ad omnes Patriarchas & Prophetas.* Sancti patriarche sancti prophete quibus ab initio mundo omnipotens deus maiestatem...

F. 62 v. Groote miniatuur: Petrus wordt kleinmoedig. Uit het visschersbootje getreden, wandelt Petrus over het water,[+] niet van een meer, maar van de Schelde. De stroom is herkenbaar

[+]Zie fig. 5.

aan de groote bocht vóór Antwerpen waarvan de torens verrijzen in het blauw-grijs verschiet bij zonsondergang. Jezus wenkt Petrus toe van op den rechteroever, zegge van bij het Kiel en Hoboken ongeveer, waar, tusschen boomen, een groepje menschen om een blakend vuurtje heen staan.

In den rand, in grauwschildering, de geboeide Petrus, die door een engel in den kerker wordt bezocht. Hier wordt dus voorgesteld S. Pieters Banden, Vincula Petri (1 Aug.). De rand op de volgende bl. is met bloemen versierd, op gelen grond.

F. 63: *De Sancto Petri apost.* O beate Petre claviger etheree intercedere digneris pro me...

F. 64: *De Sancto Paulo Apostolo.* O gloriosum lumen...

F. 64 v. Groote miniatuur: Johannes op Patmos. Johannes heeft een visioen. Het boek ligt op zijn knieën, de arend staat naast hem. Landschap met stroom, schepen; boomen op den overkant; stad in de verte.

In den rand, twee figuren en kandelaars - uit Openbaring -, in grisaille.

F. 65. *De Sancto Joanne Apostolo.* Valde honorandus est beatus Joannes apostolus qui supra pectus domini in cena recubuit...

F. 65 v. Groote miniatuur: de elf apostelen kijken op naar een Christushoofd dat in een stralenkrans verschijnt. Ze scheiden van elkaar om het Evangelie over de wereld te gaan verkondigen.(1)

In de randen, figuren in renaissance-stijl, een man en een vrouw, halflijfs uitloopend in kabelkruisen.

Een tweede verluchter is hier aan het werk: dit zijn geen miniaturen meer maar wat grovere schilderijtjes.

F. 66: *De omnibus Apostolis Precatio.* O Petre beatissime apostolorum maxime me in fide catholica tua prece consolida.

De apostelen worden allen met name genoemd. Wij halen hier slechts de aanroeping tot Petrus aan.

(1) Dit feest - in den kalender van ons gebedenboek niet aangeteekend - wordt Divisio Apostolorum, Der Apostelen Scheidinge, genoemd, en gevierd op 15 Juli. Zie b.v. Maurice Coens, *Un calendrier-obituaire de Saint-Laurent de Liège*, in *Analecta Bollandiana*, L V III, p. 69; en Willem de Vreese en Edw. Gaillard, *Dietsche Kalenders,* in *Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie,* 1907-1911.

F. 67 v. Groote miniatuur: Sint Steven, als diaken, met de steenen waarmede hij werd gedood, in zijn dalmatiek. Groote gebouwen op den achtergrond. Op een veld gebeurt de steeniging.

In de doorloopende randen, ooievaar die een insect pikt, twee uilen die een muis beloeren, rups, bloemen, vlinders, aardbeien, op gelen grond. Deze miniatuur is, evenals de voorgaande, van de hand van den tweeden verluchter.

F. 68: *De S. Stephano.* O Stephane martyr invictissime Christi regis iodonee interpres, divine legis signifer...

F. 68 v. Groote miniatuur: Sint Libertus. Hij wordt voorgesteld[+] als krijgsman, met harnas, helm en speer. Zijn schild draagt hij over den schouder, zoodat het wapenteeken niet zichtbaar is; het zou anders het Mechelsch, het Berthouderswapen zijn[(1)]. Op den achtergrond, een waterloop met brug, huizen en een kasteel.

[+]Zie fig. 6.

De randen zijn versierd met schelpwerk waarin bloemen, vogels, exotische koppen...

In de randen, renaissance omlijsting.

F. 69: *Ad S. Libertum.* O Beate & gloriose Liberte martyr Christi inclite qui beatissimi Rumoldi confessoris precibus de matre sterili natus tuo sancto exemplo plures postea edificans, plurimis meritorum fecundidatem attulisti, Exaudi me sancte martyr in humili prece ad te confugientem & assiste pro me conspectibus divinis. Impetra quoque mihi famulo tuo tuis precibus gratie fecunditatem ne per aride mentis desidiam ignis ille divini amoris (quem dominus noster Jesus Christus misit in terram et voluit vehementer per sui ardorem amoris in nobis iugiter accendi) in me aliquo modo tepidus fiat, sed eius gratia annitente amor eius in fidei sinceritate spei firmitate ac in charitatis ardore semper in me augmentetur, sitientemque animam meam ad deum fontem vivum inebriet...

Zooals reeds werd opgemerkt (zie blz. 63) genoot Libertus

(1) ‘Saint Libert est présenté d'après le type encore en honneur de nos jours, c'est-à-dire d'un chevalier en cotte d'armes, portant le bouclier aux armes de Malines.’ (Kan. J. Laenen, *Histoire de l'Eglise Métropolitaine de Saint-Rombaut;* Mechelen, Godenne, 1919; I, 130.)

in de abdij van Sint-Truiden een bijzondere vereering. Zoon van Ado, graaf van Mechelen, zou hij, voor de Noormannen uit Mechelen gevlucht, een schuilplaats hebben gezocht bij het altaar van Sint Trudo, in de abdijkerk, en daar door de aanrukkende Noormannen vermoord zijn geworden. (Aldus nog bij J. Coenen, *L'Abbatiale de St-Trond,* in *Verzamelde Opstellen,* Jaarg. II, bl. 34, Hasselt, 1926).

Over het aandeel van abt Theodoricus in het tot stand komen van een vereering van Sint Libertus, schreef kan. J. Laenen, in zijn *Histoire de l'Eglise Métropolitaine de Saint-Rombaut à Malines,* Mechelen, Godenne, 1919, ongeveer het volgende (I, bl. 5 en 6; wij vatten samen): Theoderik, abt van Sint- Truiden, van wien het heet in de kroniek van de abdij, dat hij was 'teutonica et gualicana lingua expeditus, in prosa et versu nulli secundus', schreef aldaar omstreeks 1100 Passio S. Rumoldi, waarin de legende van den H. Rombout, over wien nauwelijks een halve eeuw vroeger, in de *Gesta Episcoporum Cameracencium* (geschreven 1041-1043) enkel wordt vermeld: 'Apud Maslinas, quoque est monasterium canonicoeum ubi quiescit preciosus Dei martyr Rumoldus, genere scotus, qui vitam eremiticam ducens, ibi martyrizatus est', aanzienlijk wordt uitgebreid. Theoderik geeft over zijn held een aantal biografische bijzonderheden die, door hun nauwkeurigheid, afsteken bij de vage korte gegevens van de *Gesta.* Volgens Theoderik werd Sint Rombout in Schotland geboren, en ging hij zich, nadat hij een bedevaart had ondernomen naar het graf der Apostelen, te Mechelen vestigen. Hier genoot hij gastvrijheid bij graaf Ado en zijn echtgenoote Elisa. De heilige beloonde de edelmoedigheid van zijn gastheer, met voor dezen en zijn vrouw de geboorte te bekomen van een zoon, dien hij doopte en Libertus noemde. Dank zij de vrijgevigheid van Ado, kon Rumoldus een abdij stichten in de moerassige vlakte op den rechter Dele-oever.

Later riep hij den knaap, die in de rivier verdronk, door zijn gebed tot het leven terug. De geleerde, streng-critische historicus vraagt zich verder (bl. 130) af, uit welke bron abt Theoderik die nieuwe bijzonderheden heeft kunnen putten. Niet uit de volkstraditie, volgens hem; waar dan wel? Uit zijn eigen verbeelding? Uit het levensverhaal van een ander heilige? Interessant

is het feit dat Theoderik in zijn proloog het leven van den heilige van Malonne aanhaalt, want in die vita vindt men al de bijzonderheden, eigen aan de Passio S. Rumoldi, terug[1].

Ziehier hoe zijn leven verhaald wordt door tijdgenooten van onzen scriptor. In *Cronike van Brabant,* Antwerpen, Rolant vanden Dorpe, 1497, lezen we, in 'Dat xx. capit. Vanden heylighen martelaren sinte Rommoult ende oec van sinte Lybrecht, des graven sone Ado':

> Inden voirseyden tijde van sinte gommaer so leefde een edel man in Brabant geheeten Ado die een graefscap regeerde / hebbende oock een edele huysvrouwe. beyde levende kerstelijck ende duechdelijck in cuysschen huwelijcken state. ghelijc Abraham ende Sara / nochtan sonder vrucht te hebben. Totten welcken ter herbergen quam die heylighe sinte Rommoult eens conincs sone van Scotlant / na dat hi te Rome gheweest hadde. Ende sijn aertsbisdom dat hi besadt den paus Stephano die tweeske overghegeven hadde, / Die by sijnre pauselijcker benedydinghen die plaetse begaefde dair sinte Rommout sijn woninghe maken soude. So quaem hi te Mechlen in Brabant om dat volc in duechden te leeren, ende den wech der ewiger salicheyt te wijzen. Als die voirseide grave Ado desen man gods sach soo noodde hijem ter herbergen, so dat sinte Rombout tot sinen huyse ghinc. Op een tijt so ghebenedide dese man gods sinte Rommoult dese twee man ende wijf. ende verlicht metten gheeste der prophecyen so gheloefde hy hem vruchtbaerheyt, ende hi gheloefde hen dat hy dat kind heffen[1] soude, ende voorseide des kints name. Van welcken woerden sy verscrict waren. nochtan gheloofden sijt. ende na haer ghelove gheschiedde hen. ende die gravinne bracht ter werelt eenen sone die sinte Rommoude ghepresenteert werdt. dien hi doopte. ende noemdet Litbertus. Welck kint opwassende ende metten anderen kinderen spelende opten oever vander delen tot Mechlen. so viel hi int water ende verdranck. Terstont soo waren die ouders ende alle tvolc met droefheden bevanghen. ende men sochte

(1) In zijn laatste werk, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant vanaf het begin der iv*e *tot in de xvj*e *eeuw of Voorgeschiedenis van het Aartsbisdom Mechelen;* Antwerpen, 1935; I, 319-320, voetnota, zegt kan. Dr. J. Laenen, over S. Rombout en zijne legende: 'De oudste vermelding van den Heilige komt voor in een diploma van Karel den Eenvoudige van de eerste jaren der Xe eeuw. Daar heet het, als bij toeval, in een stuk dat hoofdzakelijk het bezit eener *abbatia* door de kerk van Luik betreft, dat deze abdij "gebouwd was ter eere van den Heiligen Rumoldus Martelaar, *in honorem* S. Rumoldi martyris constructam." Het is een doorslaande maar weinig uitvoerige getuigenis. Een latere vermelding dagteekent van 1041-1043, in de soms minder betrouwbare *Gesta Episcoporum Cameracensium,* en in de eerste vita, van 1100. Deze, door Diederik van Sint-Truiden, is veeleer een overdruk van de *vita* van Sint Bertuinus te Malonne.'

(1) heffen: over de doopvont houden.

> dat kint int watere. maar men en konstet niet vinden. So werdt sinte Rommoulde dit claghelijck ghebootschapt, die ooc seer droevich quam totten oever daer dit kint verdroncken was. Hi trooste die ouders, ende hi sprack drie oft vierwerf sijn ghebeth tot gode. ende dat kint Litbertus quam ghevloten levende opt water, ia sonder eenige vochticheyt des waters. dwelc een groot ende wonderlijc myrakel was Ende die ouders seer verblijdt sijnde, dancten gode almachtich. ende gaven dit kint den heylighen vrient gods sinte Rommoult om te leerne ende te regeren in allen duechdeliken wercken, welc kint hi so informeerde ter eeren gods, soe dat hy ten eynde martelaer starf. Want in dier tijt dat die onghelovige Denen haer tyrantscap deden beghinnende vander zee tot Colen toe, al verdervende ende verbrandende al datse vonden, soe was dese Litbertus ghevloden in Haspehouwe tot sinte Truyen, daer sijen voor sint Truyen outaer doodden, ende maectenen gods martelaer.

De kroniek van de abdij dl II bl. 52, verhaalt omstandig het 'terugvinden' van Libertus' stoffelijk overschot.

De abdij bezat dus relikwieën van Sint Libertus! In 1630 schenkt abt Hubert Germeys een gedeelte van den schedel van Libertus aan aartsbisschop Boonen van Mechelen. Deze liet op zijn kosten een relikwiehouder maken in den vorm van een ridderbuste. Uit koper en zilver vervaardigd, werd deze relikwiehouder voor de eerste maal in processie gedragen, den 31sten Aug. 1631[(1)]. In vroeger eeuwen was er te Mechelen zelf weinig of geen vereering voor den H. Libertus[(2)].

Libertus opent dus in ons gebedenboek, de rij van de locale Heiligen.

Het spreekt van zelf dat haast al de Heiligen, die met een afbeelding en een aanroeping worden bedacht, een plaatselijke vereering genoten, hetzij in de abdij zelf, hetzij in het bisdom. Die welke in de abdij zelf worden vereerd, hebben in de meeste gevallen hun graftombe aldaar, of hun relikwieën; soms zelfs een altaar, een kapel in de abdijkerk. In dit verband mag even herinnerd worden aan den eerbiedwaardigen ouderdom der Sint-Truidensche abdij. Het eerste bedehuis werd door den stichter, den Haspengouwschen edelman Trudo, opgericht om-

(1) Zie G. Van Doorslaer, *La corporation et les ouvrages des orfèvres malinois*; Antwerpen, De Sikkel, 1935; p. 204.

(2) Kan. J. Laenen, t.a.p, I, 130: 'Il est assez curieux de constater que le culte de S. Libert était, sinon inconnu à Malines, du moins peu en honneur avant cette époque.' (Namelijk vóór de 16e-17e eeuw.)

streeks het midden van de zevende eeuw, op den rechter oever van de Cicindria of Systeren, en toegewijd aan de heiligen Quintinus en Remigius. In den loop der eeuwen volgden verschillende kerken elkaar op. De abdijkerk, die in de 11de en de 12de eeuw werd gebouwd, was de grootste vroeg-romaansche kerk van het land; zij had een lengte van 102 bij een breedte van 27 meter. De belangstellende lezer wordt hierbij verwezen naar twee belangrijke studies over de abdijkerk van Sint-Truiden; de eerste, *L'Abbatiale de St-Trond,* van de hand van kan. dr. J. Coenen, verscheen in *Verzamelde Opstellen,* uitgegeven door den Geschied- en Oudheidkundigen Studiekring te Hasselt, Jrg. II, 1926, bl. 31-53; de tweede, *De archeologische opgravingen in de voormalige abdij (thans Seminarie) te Sint-Truiden,* van de hand van kan. G. Boes, verscheen in hetzelfde tijdschrift, boekdeel XVI, 1941, bl. 33-54. Beide studies ontleenen hun materiaal voor een goed deel aan de Kroniek der Sint-Truidensche abdij, zooals die werd uitgegeven door C. de Borman, Luik 1877 (twee deelen)(1). In deze bijdrage werden deze publicaties benuttigd zonder dat daarbij telkens naar de betreffende bladzijde verwezen.

De rij van Heiligen wordt voortgezet met Quintinus. Het eerste bedehuis van de monniken werd immers aan hem toegewijd.

F. 70 v. Groote miniatuur: Sint Quinten, naakt, met lendendoek en met rooden mantel, symbool van zijn martelaarschap, over schouders en rug, toont zijn handen met de foltertuigen, de gouden elzen, onder zijn vingernagels gedreven.

In de randen, op purperen grond, ranken, dieren: een aap met een spiegeltje, een hert achternagezeten door een hond; een vaas.

F. 71 Ad te clarissime sanctorum dei martyr Quintine mente & corde ego peccator proclamo...

Omlijsting: op purperen grond, vogels, loofwerk.

F. 71 v. Groote miniatuur: Sint Kristoffel draagt het Kindmet-den-wereldbol door den stroom. De kluizenaar licht hem bij van op den oever.

(1) Over de relikwieën, die de abdij bezat, zie men het 1e deel van de Kroniek, bl. 187; over de altaren, het 2e deel, bl. 147.

In de randen, op valen grond, gouden akantblaren, vogels, aardbeien, bloemen enz.

Een beeld van Sint Kristoffel stond in vroeger eeuwen in haast alle kerken; in vele Limburgsche nu nog; ongetwijfeld was dit ook het geval voor de abdijkerk.

F. 72: *Ad S. Christophorum. Sancte* Christophore martyr dei preciose rogo te per nomen Christi...

Omlijsting: op donkerbruinen grond, gouden loofwerk, bloemen, een vogel bij een slak.

Kanunnik V. Leroquais, in *Un Livre d'Heures de Jean sans Peur,* Parijs, 1939, schrijft de oratio aan Sint Christophorus uit dit getijdenboek in haar geheel over, en wil er aanvankelijk verband in zoeken met de moeilijkheden en de wederwaardigheden waaraan de bezitter van het getijdenboek was blootgesteld. Op bl. 17-18 zegt hij: 'A quoi font allusion ces demandes pressantes? Quel est le personnage qui supplie saint Christophe d'alléger son fardeau, de résoudre ses difficultés présentes, d'adoucir sa misère, ses infirmités et ses tribulations, de déjouer les machinations perverses et les conspirations qui se trament contre lui, ainsi que les entreprises mensongères, les faux témoignages, les desseins occultes ou connus que ses ennemis ourdissent contre lui? La suite de cette étude nous permettra de répondre à cette question.'

Bl. 56 komt hij op het thema terug en schrijft: 'Quant à l'oraison en l'honneur de saint Christophe, elle nous suggère que ce personnage (daarmede bedoelt hij de vorstelijke eigenaar van het getijdenboek) vivait à une époque troublée, au milieu d'intrigues, d'embûches et de complots de tout genre. Et ceci conviendrait assez bien à cette période malheureuse qui va de l'avènement de Charles VI (1380) au Traité de Troyes (1420). J'ajoute cependant que cette même oraison se lit dans d'autres livres d'heures où elle ne prend sûrement pas la signification qui lui est attribuée ici.'

Het gebed ter eere van Sint Kristoffel in ons gebedenboek komt bijna woordelijk overeen met dat uit het getijdenboek van Jan zonder Vrees en heeft hier wel niet, of niet meer, die speciale beteekenis, die Leroquais een oogenblik er wou aan hechten.

F. 73 v. *Ad Sanctum Laurentium martyrem.* Beatus Laurentius dum in craticula suppositus ureretur ad impijssimum tyrannum...

F. 73-74 *Ad sanctum Hadrianum martyrem.* Ave martyr Hadriane qui martyrium immane passus es in corpore stans pro Christo Christiane quando heresi prophane voluisti credere...

Hadrianus, Adrianus, een gezel van Landoaldus, onderging den marteldood te Hoelbeek, in de buurt van Bilzen, zooals we daareven hebben aangeteekend (Zie blz. 68).

F. 75: *Ad sanctum Lambertum maryrem.* Magna vox decet per omnia quo poli chorea gaudet aucta tali compare terra plaudit & resultat digna tanto presule O sacer martyr Lamberte nostra vota suscipe...

Lambertus, bisschop van Tongeren-Maastricht, werd te Luik omstreeks 705 vermoord, met twee zijner verwanten.

F. 74 v. Groote miniatuur met den marteldood van Lambertus. Hij staat aan het altaar met geheven handen. Twee soldaten hebben tegen zijn medeofficianten het zwaard geheven door een opening in het gewelf zien we een derden moordenaar, of althans zijn been, en de gevelde lans, waarmede hij Lambertus den genadesteek zal geven.

In den rand, figuur in grauwschildering, die aan Lambertus[+] kroon en martelarenpalm reikt; vruchten, twee herten. [+]Zie fig. 7.

Ter vergelijking met deze miniatuur reproduceeren we een houtsnede met hetzelfde onderwerp, die voorkomt in het hooger geciteerde *Missale Leodiense;* de Heilige wordt doorboord met een lans (eene lancie, lezen we in oude teksten) terwijl hij het Misoffer celebreert. Zijn gezellen (zijn neven, in oude teksten) hebben den genadeslag reeds ontvangen. Het Missale dateert uit 1540, het tijdstip dus waarop ook deze miniatuur ontstond. De houtsnede zoowel als de miniatuur brengen de moord op Sint Lambertus in beeld, naar het verhaal ook in het brevier. En de miniatuur is den tekst getrouwer dan de houtsnede, waar Lambertus de Mis opdraagt, terwijl hij enkel in gebed voor het altaar verzonken was toen de speer van den moordenaar hem trof doorheen het dak[(1)].

(1) 'Cumque duos nepotes ejus Petrum et Andoletum cum pluribus aliis qui erunt in obsequio beati pontificis crudeliter peremissent, unus ex ipsis tectum oratorii ascendens et revolutis tegulis beatum episcopum ante altare martyrum in oratione prostratum martyribus sociavit lancea perforatum. (V. *Brev. Leod.*, an. 1558).' (J. Daris, *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège,* t. XV, Liège, 1894, bl. 103 ss., L'octave de saint Lambert, 24 septembre).

In K. Künstle, *Ikonographie der Heiligen,* over Lambertus, bl. 394-395: ... 'Ein Holzschnitt in der Vita Sanctorum 1488 stellt ihn dar, wie er knieend durchbohrt wird. Ebenso malte ihn Carlo Sarraceni in S. Maria dell'Anima zu Rom. Auf einem Gemälde in St Bavon [sic] zu Gent trägt er in Ermanglung eines Rauchfasses glühende Kohlen in seinem Kirchengewand zum Altar.'

Een Luiksch psalterium uit de 13e eeuw (Univ.-bibl. Luik, hs. 431), uitgegeven door J. Brassinne, 191, heeft een groote initiaal Q waarin de moord op Sint Lambertus wordt voorgesteld: de bisschop knielt aan het altaar; een van de drie moordenaars, uit een opening in het dak, steekt naar hem met een speer, de anderen gaan hem te lijve met zwaard en dolk. Dit zou, meent Brassinne, de oudste voorstelling van den dood van S. Lambertus zijn.

Aan Lambertus,

Moord op Sint Lambertus; houtsnede in Missale Leodiense, 1540.

patroon van het bisdom Luik, was een kapel toegewijd in de abdijkerk.

F. 75v. *Ad sanctum Sebastianum.* O magne fidei sanctissime Sebastiane miles beatissime cuius meritis & precibus tota patria Lombardie a mortifera peste fuit liberata intercede pro nobis...

F. 76v. Groote miniatuur: Sint Trudo op den voorgrond, in rood koorkleed en gelen mantel. Op de rechterhand draagt hij een kerk, in de linker, een martelarenpalm, die een bonte pluim is. Landschap met boomen, stroom. Op den achtergrond verrijzen de abdijgebouwen van Sint-Truiden.

De rand is versierd met vogels, bloemen, aardbeien.[+]

[+]Zie fig. 8.

F. 77-77v. *Ad Sanctum Trudonem.* Sanctissime patrone noster Trudo qui in juventutis tue flore sancti spiritus gratia preventus voto te obstrinxisti ut si te quandoque paterne hereditatis contingeret fieri heredem ecclesiam in honore dei construeres Quique post parentum discessum eodem spiritu inspirante sancto etiam Remaclo Tungrensi episcopo docente ecclesiam atque cenobium presens ex tuo proprio fundasti & ex propria hereditate sufficienter dotasti Nos famulos die ac nocte iugiter tibi famulantes deo commenda & in tuo servitio devotos ac pacificos & charitati intentos feliciter conserva ut deus & dominus noster Jesus Christus qui te per spiritum suum sanctum docuit terrena relinquere & ad celestia anhelare nobis famulis tuis suam charitatem, castitatem, humilitatem, patientiam, obedientiam pacem & cetera bona dignetur infundere & post hanc miseram et caducam vi(tam) ad perpetuam vitam feliciter suscipere. Amen.

Van Trudo en Eucherius was er, behalve een altaar, ook een dubbel graf met relikwiekast in de abdijkerk. (Zie Coenen, op. cit. bl. 47).

F. 78v. Groote miniatuur: Sint Eucherius met mijter, staf en boek. Achter hem ligt een man ter aarde, met kroon, harnas en schepter: Karel Martel, die Eucherius naar Keulen verbande.

In den rand, die niet meer op de volgende bl. doorloopt, loofwerk, gaaien, rupsen, aardbei, op gulden grond.

F. 79: O Beate & gloriose pontifex Christi Eucheri terrini principis iniquo decreto exiliatus, celestis regis decretis cervicem submisisti...

F. 79v. Groote miniatuur: S. Remigius, met mijter, staf en rooden mantel, staat vóór een muur in puin. Links een witte duif met een kruikje in den bek[1]; rechts, in de verte, een landschap met drie figuurtjes.

(1) 'Men sagh daer terstondt eene duyve komen witter als sneeuw, die in haren beck een flesken vol hemelsch Chrisma brocht; die sy in de handen van den H. Remigius gaf ende verdween...' (P. Ribadineira p. Heribertus Rosweydus, *Generale Legende der Heylighen,* Antwerpen, H. Verdussen, 1640; II, 341).

De doorloopende randen zijn met edelsteenen, in medaljons, versierd: robijnen, saffieren; groteske vogels, parels en een camee in een gouden ovaal; ook een figuur in grauwschildering, met kroon en staf.

Ook Remigius had een altaar in de abdijkerk.

F. 80. *Ad sanctum Remigium.* Sancte Remigi pontifex Christi funde preces pro me...

F. 80v. *Ad sanctum Anthonium.* (De groote initiaal S bleef oningevuld) Anthoni heremita infirmorum spes et vita fac me digne te laudare venerari et amare perpeti memoria in adversis sis protector mediator dux & vector ne cum pravis condemnemur imo cum bonis gloriemur in celesti patria Amen.

Sint Antonius had eveneens een altaar in de abdijkerk.

F. 81v. Groote miniatuur met den H. Benedictus. De ordestichter heeft den gouden kromstaf in de linkerhand, op de rechter draagt hij een boek waarop een gebroken glas. Het glas wijn met gif gemengd, waarmede men hem wilde dooden, brak in zijn handen toen hij zijn zegen er over sprak[1]. Op den achtergrond, landschap met een abdij, links; rechts rijst een steile rots op. Enkele figuurtjes.

In de randen, bloemen, o.a. een groote iris, insecten, vogels, een aap, op gelen grond.

F. 82. *Ad sanctum Benedictum.* Sanctissime confessor domini monachorum pater & dux Benedicte interecede pro me...

F. 82v-83. *Ad sanctum Rochum.* Ave Roche sanctissime nobili natus sanguine crucis signaris schemate sinistro tuo latere...

F. 83v. Groote miniatuur: Hieronymus met den leeuw; vóór hem, een bron met een kruisbeeld erop; op den achtergrond, landschap, rotsen, gebouwen, voetgangers, ruiters.

In de randen, vogels, bloemen, insecten, apen en een hond.

F. 84. *Ad s. Hieronymum.* Ave gemma clericorum iubar stellaque doctorum predicator inclyte extirpator perfidorum illustrator devotorum O sancte Hieronyme deprecare Jesum Christum ut

(1) ‘De monicken wilden hem met venijn dooden, ende 't glas brack door de cracht des H. Cruys.’ (P. Ribadineira p. H. Rosweydus, t.a.p., I 442).

post nequam mundum istum in celesti culmine donet nobis cum beatis in celis glorificatis perenniter vivere.

F. 85. *Ad sanctum Alexium.* Clam liquisti pro Christo dulcis Alexi mites predites claram sponsam...

F. 85v. Groote miniatuur: de bekoring van Antonius. De kluizenaar zit onder een boom, bij een spelonk en vóór een meer te lezen in een boek; hij wordt door drie duivels gekweld; ze leggen het er op aan om hem te verstrooien en een van de drie[+] wendt daartoe een... duivelsch middel aan, zonder evenwel te slagen. [+]Zie fig. 9.

Het water waarin een der duivelen staat versmelt met den rozigen horizont; de boom vóór de krocht is forsch geteekend; in het hol zelf liggen doodshoofd en bidsnoer. Antonius, in paarsen kapmantel, blijft onbewogen zijn lezing voortzetten. De snuit van den duivel, rechts beneden, is een slurf met gaten in, een fluit gelijk; het duiveltje in het water grijnst, met den muil open, den heiligen man toe, terwijl een vogel op den boomtak het spel gadeslaat. Deze miniatuur is een der beste uit het gebedenboek. De duivels zijn ontleend aan Jeroen Bosch. De figuur van den kluizenaar zelf is echter die van Dürer's bekende kopergravure uit 1519, waar Antonius, een beetje meer bijzichtig, uit zijn boek niet opkijkt al zit hij op de wallen van een groote stad.

In de randen, het zwijn, twee liggende naaktfiguren, een groene vogel met rooden snavel, bloemen, aardbeien, fruit.

F. 86. *Ad sanctum Anthonium.* Anthoni pastor inclyte, qui cruciatos reficis morbos sanas et destruis ignis calorem extinguis...

Met Antonius wordt de rij der mannelijke heiligen besloten.

De stoet der vrouwelijke heiligen wordt aangevoerd door de H. Anna.

F. 86v. Groote miniatuur: ‘Anna te Drieën’, de H. Anna gezeten, O.L. Vrouw knielt naast haar; het Jezuskind, tusschen beiden, leest uit het boek dat Anna hem voorhoudt.

Op den achtergrond, een gebouw; een man met een ezel bij een brugje.

In den gelen rand, gaai, vlinder, akolei, aardbei, lelietje van dalen.

F. 87. *Ad divam Annam matrem beate Marie.* Celeste beneficium introivit in Annam...

F. 87v. Groote miniatuur: Sinte Apolonia, met tang in de rechter- en boek in de linkerhand. Op den achtergrond, slot met torens, boomen, een paar figuurtjes.

In den gelen rand, vogels, slak, rups, aardbeien, vruchten: pompoenen of kauwoerden.

F. 88 *Ad sanctam Apoloniam.* Virgo Christi egregia pro nobis Apolonia funde preces ad dominum ut tollat omne noxium ne pro reatu criminum morbo vexemur dentium sed sanitatis capitis gratulemur & anime & corporis.

F. 88v. Groote miniatuur: Sinte Katharina, staande, zwaard in de rechter- en boek op de linkerhand. Roode mantel, gouden kleed en kroon. Aan haar voet, een gebroken rad en een neerliggende gekroonde figuur.

Kasteel, gebouwen en boomen op den achtergrond.

Geen miniatuurkunst meer maar 'geschilder'; de trekken van de figuur zijn grof, onbeholpen.

In den gelen rand, vogel, vlinder, aardbei, bloemen.

F. 89-90. *Ad sanctam Catherinam.* Gaude virgo Catherina quam refecit lux divina ter quaternis noctibus. Gaude quod tua doctrina philosophos a ruina traxit & erroribus. Gaude quia meruisti confortari voce Christi per preces divinitus. Gaude quia convertisti sponsam regis et vidisti rotas fractas celitus. Gaude serto coronata & in Synai venerata olei stillamine Esto nobis advocata apud deum virgo grata in nostro certamine.

F. 89v. Groote miniatuur: de H. Cecilia, een modieus gekleed vrouwtje, zit aan het orgel; een blank en blozend engeltje, met naakt bovenlijf, doet den blaasbalg werken. In rood en goud, met nauwsluitend keurs en mouwen met moesjes, zwartkanten kraag, zwarte baret met witte veer op het goudblond haar, lijkt deze Cecilia een dametje uit de mondaine wereld, zooals b.v. Hans Baldung Grün er tallooze heeft geschilderd.

In den rand, bloemen, loofwerk, een kever, op blauwen grond.

F. 90. *Ad sanctam Ceciliam.* Virgo gloriosa Cecilia semper evangelium Christi gerebat in pectore suo...

F. 90v. Groote miniatuur: De H. Barbara, in blauw kleed en oranje mantel. Rechts een kasteel; links op den achtergrond een landschap met boomen en figuren. Ook hier is de tweede verluchter aan het werk.

In den rand, aardbeien, vogel, rupsen, bloemen, op gelen grond.

F. 91-91v. *Ad sanctam Barbaram.* Ave martyr gloriosa Barbaraque generosa paradysi vernans rosa castitatis lilium Ave virgo pulchra tota charitatis fonte lota dulcis mitisque devota vas virtutum omnium Ave criminis ignara sponsu audis voce clara veni pulchra veni chara veni coronaberis Ave Barbara serena pulchra quasi luna plena singulari cantilena sponsum agnum sequeris Ave Barbara beata que cum sponso preparata nuptiarum adoptata transivisti gaudia Ave fulgens margarita in corona Jesu sita tam in morte quam in vita sis nobis propicia.

F. 92. *Ad sanctam Agnetem.* Beata agnes in medio flammarum expansis manibus orabat. Te deprecor...

F. 92v. Groote miniatuur: Maria Magdalena met het balsemvat.

Evenals Cecilia, ook hier een dametje, naar de mode van den tijd gekleed, met baret en witte veder, blauw manteltje met[+] goudbrocaat, 'crevé'-mouwen, rood lijfje en kleed. Een vrouwelijk halffiguur geteekend naar bestaande modellen. [+]Zie fig. 10.

In den rand, vogels, insecten, bloemen, op purperen grond.

F. 92-93. *Ad sanctam magdalenam.* Maria unxit pedes Jesu et extersit capillis suis et domus impleta est ex odore unguenti.

Met Magdalena wordt de rij der vrouwelijke heiligen besloten, hoewel zij eigenlijk vooraan behoorde te komen. Een altaar was ook haar in de abdijkerk toegewijd.

De tekst zelf besluit met de vijftien revelatiën van de H. Brigitta[(1)].

F. 93-102v. *Sequuntur quindecim orationes de passione domini revelate sancte Brigitte Regine Suetie. Oratio prima.* O Jesu Christe eterna dulcedo te amantium iubilus excedens omne gaudium...

(1) Hierover: Dr. M. Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden,* II, bl. 19-21.

De laatste miniaturen zijn:

F. 93v. Christus bidt in den Olijfhof; op het voorplan liggen drie apostelen te slapen. Op den achtergrond, de stad Jerusalem. Een bende met toortsen nadert.

In den gelen rand, vogels, bloemen en loof.

F. 99v. Christus sterft aan het kruis. Naast het kruis, Maria en Johannes. Op den achtergrond, Jerusalem. Ruiters in de vlakte.

In de randen: vogels, bloemen, een vogel-fenix die uit de vlammen verrijst.

F. 101v. Christus verschijnt op den regenboog, in gouden stralenkrans, tusschen Zijn moeder en S. Jan Bapt., zetelend ten Oordeel. De dooden verrijzen uit hun graven; de engel deelt ze in twee kampen; rechts is de vuurpoel waarin de verdoemden terecht komen.

Deze miniatuur, evenals de vorige, is van minder waarde, omdat ze te grof werd aangelegd. Werk van den tweeden verluchter. De randversiering bestaat uit vogels, bloemen, aardbeien, op gelen grond.

F. 102v. *Item post quinque pater noster dic orationem sequentem.*

F. 103. Het slotgebed op deze laatste bladzijde werd zoo geschikt alsof een gedrukte slotbladzijde werd nagebootst; zooiets heeft de scriptor ook gedaan f. 21.

De schikking volgt hier (de initiaal D bleef oningevuld).

Domine Jesu Christe fili dei vivi
suscipe hanc orationem in amore
illo superexellenti in quo omnia
vulnera tui sacratissimi
corporis sustinuisti
&
miserere
mei famuli tui et omnibus peccatoribus
cunctisque fidelibus tam vivis
quam defunctis da misericordiam
graciam et remissionem et vitam eternam
Amen.

* * *

De miniaturen in dit gebedenboek zijn van tweeërlei aard: de twaalf kalenderbeelden en de 37 overige, die den tekst opluisteren.

De eerste, die van den kalender, zijn ongetwijfeld de interessantste. Het zijn nog èchte miniaturen, met fijne trekjes geteekend en met zuivere waterverfkleuren opgehaald. De compositie is los; tal van pittige details, van 'snapshots', houden onzen blik gevangen. Het traditioneele gaat uitstekend met het anecdotisch element samen, en de verluchter heeft van die twee elementen een goed gebruik weten te maken.

Wat de overige miniaturen betreft kunnen we zeggen dat hun waarde ongelijk is.

Omstreeks het midden der zestiende eeuw, het tijdstip waarop dit gebedenboek ontstond, is de glansperiode der miniatuurkunst voorbij.

Twee verluchters zijn hier blijkbaar aan het werk geweest. De eerste gebruikt nog het, oud, beproefd procédé en al munt hij niet uit door fijnheid, toch gaat van zijn miniaturen nog een zeker charme uit. Al moet bekend, dat deze bekoorlijkheid zich vooral doet gelden als hij naar bestaande modellen werkt, of als hij eenvoudig erkende meesterstukken copieert. Dit is onder andere het geval voor de miniatuur met den Man van Smarten en voor de Bekoring van Antonius. Want vindingrijk, origineel, tracht ook hij niet te zijn.

De tweede kan bezwaarlijk nog een miniaturist worden genoemd: zijn miniaturen zijn veelmeer schilderijtjes, als in olieverf, een beetje vlug en grof, haast schetsmatig behandeld en afgewerkt. Zijn figuren zijn houterige poppen. Van bekoring is hier zelden sprake meer.

Ook in de randen komt die dubbele werkwijze tot uiting: naast de bloemen en ranken-motieven, de apen, vogels, vlinders en rupsen, de juweelenversiering, de medaljons en kralensnoeren, naast de figuren in grauwschildering, duiken ook de stroeve renaissance-omlijstingen op, donkerbruin hout imiteerend en gewoonlijk met twee bolletjes getopt. De ontmoeting van Middeleeuwen en Renaissance is nog geheel ten gunste van de eersten, belooft nog geenszins een 'blijde intrede' van de tweede.

Behalve de miniaturen zijn er nog een aantal gekleurde initialen in den tekst: om wille van hun gering belang werden ze niet afzonderlijk behandeld.

De tekst ontstond vóór de verluchting; herhaaldelijk wordt hij aan den rand door de miniatuur bedekt. Merkbaar is dit o.a. bij de miniatuur die S. Libertus voorstelt. Zie fig. 6. Toch hebben scriptor en illuminator met elkander overleg gepleegd: tekst en beeld passen zich bij mekaar aan.

De bladzijden werden afgeschreven voor vijftien regels, de sporen van het afschrijven evenwel weggevaagd.

Er is slechts één scriptor aan het werk geweest en hij heeft blijkbaar als model daarbij benuttigd de schrijfmethode van G. Mercator, *Literarum Latinarum, quas Italicas, cursoriasque vocant, scribendarum ratio*, Antwerpen, Joh. Richard, 1540. (Nijhoff-Kronenberg, n^{r} 1515). (Van dit werkje verscheen een facsimile-uitgave, onder titel: *The treatise of Gerard Mercator Literarum ... edited in Facsimile with an Introduction by Jan Denucé, Antwerp, and a note by Stanley Morison, London.* De Sikkel, Antwerp, The Pegasus Press, Paris, 1930).

Het is een zeer regelmatig humanistengeschrift met tamelijk veel verstrengelde letters, nu en dan uitloopend in groote schrijfkrullen. Vergelijken we Mercator's schrijfmodellen met het schrift van het gebedenboek, dan valt onmiddellijk de groote overeenkomst in de lettervorming op, bijzonder ook die van de cadellen, wat de conclusie komt bevestigen dat we te doen hebben met een handschrift uit het tweede kwartaal der zestiende eeuw. Vermits Mercator, in 1540 nog, een boek met schrijfmodellen uitgeeft, is dit soort schrift, omstreeks dien tijd, nog niet zoo algemeen.

Waar werd het boek geschreven en verlucht? Hierop een afdoend antwoord te geven is onmogelijk. De miniatuur met het Scheldezicht zou het vermoeden kunnen wettigen dat de arbeid te Antwerpen gebeurde; maar even goed kon dit, naar schilderij en prent, te Sint-Truiden, in de abdij zelf. Precies in deze periode - het tweede kwartaal der zestiende eeuw - beleefde de abdij een tijdperk van bloei. Abt Sarens[(1)], een kunst-

(1) De monnik Pieter Cruels schreef de kroniek der abdij over de jaren 1532-1566; leven en bedrijvigheid van abt Joris Sarens worden er uitvoerig in behandeld.

minnend prelaat, gaf schatten uit ter verfraaiing van de gebouwen en tot opluistering van den eeredienst. En onder de monniken waren er die wisten om te gaan met de pen, maar ook met burijn en graveerstift, als b.v. Pieter Cruels. De abdij had een prior, die als bedreven in het schrijven wordt geroemd in de kroniek (dl 2, bl. 361): 'M. Theodorus Breezips Lovaniensis, prior, qui artis scriptoriae insignia monumenta reliquit duo majora missalia, quibus adhuc in choro utimur, quae sua manu scripsit; obiit anno M.D.LVI...' Zou de abdij binnen haar muren geen monnik hebben geteld die in de kunst van schrijven en verluchten was bedreven?

Een andere vraag: voor wie werd het gebedenboek geschreven? Met een hypothese moeten we ons tevreden stellen.

De eerste eigenaar was priester. Dit leiden we af uit den tekst van sommige gebeden:

F. 26: 'Aures tue pietatis nutissime deus inclina precibus meis & gratia sancti spiritus illumina cor meum ut sanctis misterijs digne ministrare teque eterna charitate deligere merear Per Christum dominum nostrum Amen.' - F. 26v.: 'Deus qui de indignis dignos facis & de peccatoribus iustos & de immundis mundos munda cor meum ab omni contagione peccati & fac me dignum tuis sacris altaribus ministrum & concede mihi ut in hoc altari ad quod ego indignus accedo hostias acceptabiles atque placabiles offeram pietati tue pro peccatis & offensionibus meis...' - F. 37: 'Precor te omnipotens & misericors deus miserere mei famuli tui indigni sacerdotis & per immensam bonitatem qua erga nos peccatores affici soles, concede mihi misero peccatori quicquid mater ecclesia per ineffabile mysterium misse intendit hoc idem reverentur digno honore, vera devotione syncera fide studiose perficere...' - F. 38v.: 'Precipue te rogo eterne rex, conditor miserere parentibus meis tam vivis quam defunctis presertim patri meo, matri mee, fratribus et sororibus, avis & avijs meis & omnibus mihi sanguine affinitate vel familiaritate iunctis qui me de sacro fonte susceperunt quique confessionem tuo nomine audierunt. Iterum supplico domine deus miserere omnibus qui se meis commendaverunt orationibus presertim fundatoribus huius edis sacre & istius altaris ac omnibus

benefactoribus meis tam vivis quam defunctis quorum quotidianis sustentor elemosinis...'

Uit deze aanhalingen, vooral uit de laatste, blijkt dat we niet met een monnik maar waarschijnlijk met een seculier geestelijke hebben te doen. In dit verband halen we een voetnoot aan uit het werk van G. Simenon, *L'Organisation économique de l'abbaye de Saint-Trond,* Brussel, 1913; bl. 315:

> Il y eut neuf autels dans l'église abbatiale, qui devaient être desservis, au moins dans le principe, par des prêtres séculiers: 1° celui de saint Eucher, fondé en 1299; 2° celui de saint Léonard, fondé en 1283; 3° celui des saints Antoine, Corneille en Hubert, fondé en 1365; 4° celui de sainte Anne, fondé en 1300; 5° celui de sainte Catherine, fondé en 1384; 6° celui de sainte Marie-Madeleine, fondé en 1350; 7° celui de Notre-Dame, fondé en 1295, et un autre bénéfice au même autel fondé en 1362; 8° deux bénéfices en l'honneur de sainte Elisabeth, fondés en 1300 et 1338; 9° la chapelle fondée par le prévot Jean de Mierle (1338-1355).

Een seculier, die een prebende geniet, verbonden aan een bepaald altaar, is waarschijnlijk de eerste bezitter van ons gebedenboek geweest, de man die het voor zijn rekening liet uitvoeren. Hij is 't, die wordt voorgesteld, geknield vóór een kapel-altaar, in de eerste groote miniatuur, op f. 16v (Zie blz. 73). Het is wel jammer dat het handschrift bij het eind der vorige eeuw een anderen band heeft gekregen; op de schutbladen, die wel daarbij verloren zijn gegaan, hadden we waarschijnlijk den naam van den eersten gebruiker kunnen lezen.

Zoeken we naar den seculier priester, verbonden aan de abdij c. 1540, en vermoedelijk besteller en eersten eigenaar van het gebedenboek, dan komt als vanzelf ons voor den geest Gerardus Moringus, Geert Morinck.

Morinck, uit Gelderland afkomstig, had te Leuven gestudeerd, onderwijs gegeven in de Ste-Geertrui-abdij aldaar, daarna in de abdij van Sint-Truiden; hij werd later pastoor, o.a. te Seny, en stierf als kanunnik, in 1566.

Morinck schreef een aantal geleerde werken, commentaren bij de H. Schrift, Heiligenlevens, enz.

Gedurende zijn verblijf in de abdij van Sint-Truiden maakte hij zich verdienstelijk met het voortzetten van de kroniek der

abdij over de jaren 1420 tot 1532. In 1540 verscheen van hem: *Vita Sancti Trudonis Confessoris apud Hasbanos. Vita S. Eucherii Episcopi Aurelianensis. Vita S. Liberti martyris breviter perstricta Gerardo Moringo autore. Eiusdem divi Trudonis vita heroico carmine per L. Gulielmum Lupum non ineleganter descripta;* Lovanii Apud Servatium Zassenum Anno M.D.XL. (W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540*; n^{r} 1546). Het zijn drie typisch-Sint-Truidensche heiligen, die in dit boekje worden behandeld.(1)

Wij stellen echter vast dat Moringus' patroonheilige, Gerardus (3 October), in den kalender niet voorkomt, erger, in het gebedenboek niet wordt bedacht. Hierdoor krijgt de candidatuur van den zestiendeeuwschen hagiograaf wel een deukje!

Hoe bezorgd Sint-Truiden moge geweest zijn om de... ontdekking, om de literaire vrucht van zijn abt-hagiograaf, om Libertus in eer en voorrang te stellen, het kan ons, zien we naar nóg een ander titularis voor het eigenaarschap van het gebedenboek uit, niet onbewogen laten dat Libertus een aanroeping en een miniatuur krijgt onmiddellijk na de apostelen en den eersten martelaar, de onvermijdbaren, - nog vóór Quintinus, ja lang vóór Trudo zelf en vóór Eucherius, hoewel de volgorde van de suffragia geenszins diegene is, welke door den kalender wordt aangewezen. Een groep martelaars komt vóór een groep belijders maar ook in de eerste groep wordt met sterken klemtoon een voorkeur uitgesproken voor Libertus. Had dit gebedenboek een litanie, ook daarin zou men vermoedelijk Libertus aantreffen onmiddellijk na Steven. Was 't dan een Libertus, priester, die het gebedenboek liet schrijven? Hij zou te zoeken zijn onder de collegas van Moringus, bij de altaren der abdijkerk.

Verheugend is intusschen dat het aantal teruggevonden hand-

(1) Over Moringus leze men *Bibliographie nationale*; en G. Simenon, *Chronique de Servais Foullon, abbé de St.-Trond*; Luik, 1910.
In 1533 had Moringus uitgegeven bij J. Steels, te Antwerpen, *Vita divi Aurelii Augustini*; en in 1536, bij Rutg. Rescius, te Leuven, *Vita Hadriani VI.* (W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, n^{rs} 1543 en 1545).
In *De Archeologische Opgravingen in de voormalige abdij...* noemt Boes hem monnik: 'De laatste annalisten de monniken Moringus, Pieter Cruels en voornamelijk Servaas Foullon...' Monnik is Moringus niet geweest: in de 'liste des moines de Saint-Trond depuis 1259 jusqu'à la suppression de l''abbaye' (G. Simenon, op. cit., bl. 446 en volgende) komt zijn naam niet voor.

schriften uit bezit of omgeving der eens zoo beroemde abdij met één exemplaar werd vergroot, met een karakteristiek exemplaar, een gebedenboek uit de laatste bloeiperiode die de stichting van Sint Trudo heeft gekend, een der laatste handschriften waaraan scriptor en verluchter samen hebben gewerkt, en dat door zijn aspect zoo goed het in elkaar vervloeien - zij het hier ook wat stroef toegegaan - van de twee opvattingen, de oude, de middeleeuwsche, en de nieuwe, renaissancistische, in zake miniatuurkunst weerspiegelt. Is er voor een deel van de verluchting nog een vasthouden aan de oude, beproefde techniek merkbaar, voor het geschrift is dit reeds volkomen uitgesloten. Het geschrift heeft den invloed van de nieuwe mode ondergaan en zich onmiddellijk weten aan te passen. Uit den aard van de zaak zijn handschriften van dit soort eerder zeldzaam. De Koninklijke Bibliotheek te Brussel, die zoo rijk is aan handschriften van den meest uiteenloopenden aard, bezit geen exemplaar transitiewerk als dit gebedenboek.

Alvorens deze bijdrage te besluiten, hecht ik er aan mijn dank te betuigen aan den heer Denie voor de vriendelijkheid en de verregaande tegemoetkoming waarvan hij, in verband met dit handschrift, te mijnen opzichte blijk heeft willen geven.

De bibliotheek van kanunnik A. Briers, te Antwerpen in de 18e eeuw.

Volgens den veilingskataloog beschreven door Dr. Jan-Fr. Gessler Professor aan de Universiteit te Leuven.

Onder de kanunniken der O.L. Vrouwekerk te Antwerpen bekleedde de Hasselaar Arnoldus Briërs, licenciaat in beide rechten en in de godgeleerdheid, tijdens de 18e eeuw een eervolle plaats.

Uit een aanzienlijke familie van 't aloude graafschap Loon gesproten, werd hij te Hasselt geboren en aldaar op 23en Juni 1692 gedoopt(1). Om zijn levensloop te schilderen ontbreken ons de noodige bescheiden. Van zijn leeraarsbedrijvigheid aan het bisschoppelijk seminarie te Antwerpen hebben we nog twee getuigenissen, van eenig bibliographisch belang, namelijk de *Conclusiones Theologicae,* door studenten van dit seminarie onder zijn voorzitterschap in 1722 en in 1724 verdedigd en te Antwerpen bij Petrus Jouret, *in de gulden Tralie,* gedrukt(2). De titel van deze twee brochures kan, eenigszins ingekort, synthetisch volgenderwijs voorgesteld worden:

> *Conclusiones Theologicae... quas, praeside reverendo ac eruditissimo Domino ARNOLDO BRIERS, Sacrae Theologiae Licentiato & in Seminario Episco-*

(1) '23 Junii 1692 (baptizatus est) Arnoldus, filius legitimus Magistri Joannis Briers et Domicellae Annae Franciscae van Elsrack. Susceperunt D. Arnoldus Briers et Dlla Ida Briers' (Parochiaal Register, Hasselt). - De grafsteen van Ida Briers en van hare drie zusters, 'alle begijntiens en besondere weldoensters dezes hofs'. wordt in het stedelijk Museum te Hasselt bewaard.

(2) Over dezen drukker, wiens bedrijf door zijn weduwe en door hun zoon werd voortgezet, zie FR. OLTHOFF, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen,...* bl. 53. Antwerpen, 1891.

pali Antverpiensi Professore, defendent R.D. Henricus SCHEERS, R.D. Joannes Baptista DE LIEVRE (1722) - *R.D. Petrus WOUTERS, R.D. Petrus Robertus WINCKELSELS* (1724).
Antverpiae, Typis Petri JOURET, Typographi Civitatis, [*(ac Illustrissimi Domini (1724)*], *in foro Lactis sub signo Cancellorum Aureorum.*

Over deze brochures hoef ik hier niet verder uit te weiden: ze berusten nu in de schatkamers van het Museum Plantin-Moretus, bescheiden verrijking van de prachtverzameling Antwerpsche drukken, aldaar bijeengebracht.

Aangaande de bibliotheek van onzen geleerden kanunnik kunnen we enkele bijzonderheden mededeelen.

Den 7^{en} Augustus 1738, 'n twaalftal jaren voor zijn afsterven, had A. Briërs, ‘overdenckende datter niet sekerder is dan de doodt, en niet onsekerder als d'ure derselve’, zijn testament opgesteld en dit bij notaris J.L. Francot te Antwerpen gedeponeerd. Een gelijktijdig afschrift er van was sedert jaren in mijn bezit: het berust nu op het Staatsarchief, te Hasselt.

De eerste schikkingen, hier beknopt samengevat, handelen over de grafplaats van den testateur in O.L. Vrouwekerk, door hemzelf nauwkeurig aangeduid: ‘voor mijnen bichtstoel die ick tegenwoordigh becleede’; over de lijkplechtigheid, met uitdeeling van aalmoezen op den dag van zijn uitvaart(1), en het celebreeren van vierhonderd missen van requiem; over de stichting van jaargetijden in de kathedraal, in de kerk van Noorderwijck, ter herinnering aan zijn pastoorschap aldaar(2), en in de parochiekerk van Hasselt, met uitdeeling ‘aen arme menschen in broodt’ van ‘thien vaten coren Hasselse maet’, met andere legaten(3); eindelijk over de verdeeling van al zijn roerende en onroerende goederen, waaronder twee huizen

(1) ‘Bovendien en behalvens dat, sullen op den dagh van mijne uytvaert aen arme menschen en schamele huysarmen binnen Antwerpen uytgereyckt moeten worden drij hondert loykens tot twee schellinghen ieder in specie, en aen ideren heere grooten Canonik daervan twee gegeven sullen worden, ende de rest bij mijne naer te noemen executeurs te distribueren’.

(2) ‘Item laete ende legatere aen de Cappelle van O.L. Vrouwe op 't Sandt tot Noorderwijck mijnen tweeden oft slechten violetten Casuyvel’.

(3) ‘Bovendien soo laete ende legatere aen de parochiekercke tot Hasselt mijnen besten missael, ende aen O.L. Vrouwekercke aldaer mijnen besten witten casuyvel met den keylickdoeck, corporael, etc. daertoe behoorende; item mijne silvere ampullen, schotel en singel’.

in de Raamstraat te Hasselt[1], grootendeels gelaten aan zijn neef Arnold Briërs, advokaat te Hasselt, die ook alle 'meubelen, silverwerck en lijnwaet' zal erven, alsook een deel der belangrijke bibliotheek, waarover de testateur volgenderwijs beschikt:

> 'Voorders soo laete ende legatere aen het Bisschoplijck seminarie binnen dese stadt Antwerpen mijne b i b l i o t h e q u e van al mijne g e b o n d e b o e c k e n te samen met die casse daer die in staen; laetende ende maeckende d'o n g e b o n d e b o e c k e n met alle mijne pampieren aen mijnen neve, den Hr advocaat Arnoldus Briers, en bij sijn gebreke aen sijnen oudsten sone'.

Na dit gelezen te hebben kan men zich afvragen, hoe dan toch, tegen deze wilsbeschikking in, de boeken van kanunnik Briërs onder den hamer zijn geraakt. Een codicil zal de gewenschte verklaring leveren. Dit stuk, 'n tiental jaren later opgesteld, namelijk den 28^{en} Januari 1749, bevat slechts eene zakelijke bepaling, hier letterlijk overgenomen:

> Alsoo ick bij mijn gesloten testament, gerecognosceert ende van buyten geteeckent op den 7^{en} Aug. 1738 voor den keyserlijcken en koninckIijcken notaris J.L. Francot en getuyghen bij deselve acte genoemt, aen mij gereserveert heb de macht van in mijn voorseyt testament te veranderen, te vermeerderen ofte te verminderen 'tgeen mij sal goedtduncken, alles onder mijn eyghen handteeken en signature, s o o i s t d a t i c k, o m r e d e n s m i j b e w e g h e n d e, m i j n e b i b l i o t h e q u e m e t a l l e m i j n e b o e c k e n, d i e i c k v o o r e e n l e g a e t g e l a e t e n h a d d e a e n h e t B i s s c h o p p e l i j c k S e m i n a r i e v a n A n t w e r p e n, n u w i l l e p u b l i e c k v e r c o c h t t e h e b b e n, ende dat de

(1) Voor Hasseltsche lezers laat ik den tekst over de huizen hier volgen: 'Item soo laete, maecke en prelegatere (volgen d'intentie van mijne ouders, mij wel bekent) aen mijnen voornoemden neve, den Hr advocaet Arnoldus Briers, ...mijn groot huys gestaen in de Raemstraat tot Hasselt, met het cleyn huys daer neffens gestaen, eertyds bewoont door den fiscael, en nu eenighsints aen het groot huys geapproprieert, met de meubelen en effecten die in deselve huysen en hoff aldaer noch sijn en mij noch toebehooren'. - Feitelijk werd het groot huis in de Raamstraat, nu nog licht herkenbaar, door Arnold Briërs betrokken en door zijn afstammelingen bewoond, totdat Gerardus Briërs, Burgemeester van Hasselt in 1790-1791, overgrootvader van den gevierden Franschschrijvenden letterkundige George Virrès, pseudoniem van Henry Briers, het groot huis in de Maestrichterstraat liet bouwen, tot voor enkele jaren door de familie Briers bewoond. Voor enkele jaren werd de voormalige *Ketel*, tusschen den *Rooden Leeuw* en de *Windmolen* gelegen, aan een consortium verkocht en tot cinemazaal met koffiehuis en handelshuis verbouwd.

> penninghen daervan voortskomende, afgetrocken d'onkosten van de vercoopinghe, sullen gedeylt worden in seve gelijcke deelen, waervan ses sullen gegeven worden aen de ses Heeren Pastoors deser stadt, om door hunne haer respective deel uytgereycket te worden aen den armen van hunne respective parochie, ende het resterende sevenste deel sal gegeven worden aen het Iersch Colegie in dese stadt voor een aelmoes, behoudens dat uyt cooppenninghen van mijn bibliotheque en boecken eerst sullen afgetrocken en aen het Bisschoppelijck Seminarie sullen gegeven worden hondert guldens courant geldt eens, alles om redenen mij moverende.

In dit codicil wordt niet gewaagd van de ‘ongebonden boecken’, door kan. Briërs met al zijn ‘pampieren’ aan zijn neef te Hasselt gelaten. Men zou er uit kunnen afleiden, dat deze beschikking onveranderd bleef en dat de wijziging alleen het legaat gold, ten gunste van het Bisschoppelijk Seminarie. Dit blijkt uit 't codicil zelf, maar n i e t uit een aanteekening in den catalogus der veiling waarin, op de keerzijde van het titelblad, 't volgende gedrukt staat:

> *Notandum quod libri fere omnes noviter more gallico compacti, & pecunia cambiali vendendi.*

Deze ‘libri fere omnes noviter compacti’ duiden ongetwijfeld op de ‘ongebonde boecken’ van het eerste testament, meer dan tien jaar vóór het codicil opgesteld. Wat er ook van zij, met of zonder de boeken voor den Hasselaar bestemd, viel het codicil nadeelig uit voor het Seminarie, dat honderd gulden ontving, terwijl de veiling in het geheel meer dan twee duizend gulden heeft opgebracht, zooals hierachter zal blijken.

Kanunnik en aartspriester Briërs overleed den 4^{en} September 1751, hetgeen o.m. zijn grafschrift, met zwarte letters op witte marmeren plaat, in de O.L. Vrouwekerk getuigt, in een welgekende verzameling bewaard(1) en hier afgedrukt.

(1) *Inscriptions funéraires et monumentales de la province d'Anvers.* I, *Anvers. Eglise et cathédrale*, bl. 33. Antwerpen, 1856.

Non in homines sed in vitia.
D.O.M.
R.A.D. Arn. Briers Hasselensis
S.T. et I.C.L.
e Prof. Seminarii Episc.lis
Pastor in Noorderwyck
et Districtus Herend.sis
Christ.tis Decanus
dein huius Eccl. Can. Grad.
et ex Poenit. Archipresb.
Lib. Cens. Exam. Iudex Synod.
ac tertium
Sede Episc. vacante
Vicarius Generalis
pauperum benefactor
munificus
fundatis hic et alibi
Anniv. perpetuis
piisque relictis legatis
obiit 4.a 9.bris 1751
Aetatis 59
R.I.P.

Enkele maanden na de plechtige teraardebestelling van onzen kanunnik, den 11^{en} Januari 1752, werden zijne boeken in het openbaar geveild. De catalogus, te dezer gelegenheid bij Jan Grangé uitgedeeld(1), draagt volgenden titel, hier onverkort weergegeven:

(1) Over deze drukkersfamilie - vader, weduwe, zoon - zie Fr. OLTHOFF, *op. cit.*, bl. 141. - Daar hier deze naam driemaal in groote kapitaal gedrukt staat, is er geen accent te ontwaren, hetgeen tot een verkeerde uitspraak kan leiden. In onzen catalogus staat een accent na de laatste kapitaalletter van den naam, welke dus op z'n Fransch als ‘Grangé’ dient gelezen te worden.

Catalogus librorum admodum reverendi ac amplissimi Domini D. ARNOLDl BRIERS (dum viveret) S.T. et J.U. licenciati, Cathedralis Ecclesiae B.M. Virginis canonici graduati, archi-presbiteri, etc. Qui in utilitatem pauperum vendentur in domo ejus mortuaria, Antverpiae, die 11. Januarii 1752.
Catalogi distribuuntur Antverpiae, apud JOANNEM GRANGE, in Foro Ovorum.

Op de keerzijde staat een kort 'notandum', hiervoor afgedrukt. Daarop volgt de *Catalogus librorum*: 28 blz. gewoon in -8°, waarna een laatste aankondiging (bl. 29 r°; v° onbedrukt), met volgenden inhoud:

Nota.

Dat men naer de venditie der boecken oock sal vercoopen drij costelycke casuyfels, soo goet als nieuw: te weten, eenen rooden fluweelen met een goude-laeckene cruys; item, eenen violetten met een geborduert silvere cruys; item, eenen groenen met een goude-laeckene cruys met hun toebehoorten.

Item, eenige costelycke alben, overrocken ende rocketten met een choorcappe ende amuse.

Item sal men vercoopen vier cassen, geheel bequaem om boecken in te stellen.

In dezen catalogus zijn de boeken volgens formaat en inhoud onder verscheidene rubrieken gerangschikt, zooals blijkt uit volgende opsomming:

Libri Theologici, SS. Patres, Interpretes etc. in folio: 62 nummers.
Libri historici sacri in folio: 20 nummers.
Libri juridici in folio: 21 nummers.
Libri historici in folio: 17 nummers.
Libri theologici in quarto: 37 nummers.
Libri juridici in quarto: 8 nummers.
Historici ecclesiastici et profani in quarto: 41 nummers.
Libri theologici in octavo et minori forma: 134 *nummers.*
Historici sacri et profani in octavo et minori forma: 27 nummers.

Achter de vermelding 'et plures alii' (bl. 25) komt dan nog, bl. 26, een *Appendix librorum separatim vendendorum,* met 24 nummers, waarvan drie in folio en zes in quarto. De reden van dit aanhangsel wordt in volgende slotbemerking verklaard:

Hi libri publice vendi poterunt, sed qui notati sunt asterisco, prout et illi qui continentur in appendice ad calcem adjecta, separatim et solis iis quibus licentia est legendi libros prohibitos. Dab(am) hac 23. Xbris 1751.

P. VERHEYEN, S.T.L. Canonicus et Plebanus Ecclesiae Cath. Antverpiae Lib. Censor ordinarius.

Dit zal wel een steriotiepe formule zijn, want in den eigenlijken catalogus wordt er geen enkele titel aangetroffen, *qui notatus est asterisco.*

Het totaal van catalogus en appendix bedraagt 391 nummers. Het aantal boeken was echter veel grooter, wijl dikwijls verscheidene werken, zooals nu nog, onder één nummer werden samengebracht. Zoo omvatten de 24 nummers van de *Appendix* 58 boekwerken. Dit doet zich ook in den eigenlijken catalogus voor, waarvan de 367 nummers 675 werken vertegenwoordigen. Als specimen van deze samenvoeging mogen de slotnummers van den eigenlijken catalogus hier volgen (met verbeterde drukfout in *Bescheyvinge*):

22. Dirckxsens Antverpia Christo nascens. Ant.
    Verstock Vitae Ducum Brabantiae.
    Kort Begrijp van verscheyde Plackaerten. 1703.
    Van Lom Beschrijvinge van Lier. 1734.
    Nederlantsche Outheden. 1733.
23. *Jonge Gentsche Geschiedenisse.*
    Dolmans Observationes Apologeticae.
24. Danes notio Temporis.
    Descriptio Coloniensis.
    Florimond de la Papesse.
    - - - Des Heresies.
    Cebetis Tabula.
25. Index librorum prohibitorum.
    Vita Horstii.
    Apologie de Tertullien.
    Indiculus universalis.
26. Sagesse de Scarron.
    Lettres de Bellegarde.
    Bellegarde Reflexions sur les ridicules.
    Règles de la Santé.
27. *Spraeck-konst der Franse Taele.*
    Grondt-Regelen der Franse Taele.
    L'Art de parler.
    L'Art de penser.
    ET PLURES ALII
    [*vignet*]

Uit 't voorgaand uittreksel, trouw naar den catalogus afgedrukt, blijkt ook, dat de titel der boeken, in 't Nederlandsch of, zooals men toen gewoonlijk zei en schreef, ‘in 't Nederduyts’

gesteld, cursief gedrukt waren. Ze zijn niet talrijk. Buiten de reeds vermelde, treft men er nog volgende aan:

60. *Sermonen van Taulerus. Antv.* 1707 (bl. 3).
11. *Chronyck van de Hertogen van Brabant* (bl. 7).
5. *Wercken en Brieven van de H. Theresia* (bl. 10).
21. *Gonsales Rijsen van Jerusalem. Antwerpen 1673, met fig.* (bl. 11).
45. *Backx Sermoonen. 14 deelen. Antw.* (bl. 15).
47. *Christelycken Vader op de Epistelen en Evangelien. 9 deel. Antwerp.*
87. *Brief van Benedictus wegens het Jubel-jaer. 2 deel.* (bl. 18).
111. *Leven van J. Nepomucenus* (bl. 21).
126. *Christelycke Leeringe. 9 deel.* (bl. 22).
127. *Zeelander Vaste Gronden van Geloove. 5 deel.*
128. *Hiob en Simpson. 4 deel.*
Vreet-vogel. 2 deel.
129. *Christelyke Waerheden.*
Eenvoudigh Ondersoeck.
Dykx Rooms-catholycke Regs-geleerden (bl. 23).
Redelycke Gehoorsaemheyt.
Jansenius Catholycke Uytwis-spons.
130. *Pontas Aenspraecke tot de sieckenen.*
Psalmen van David. bis.
Brieven van Huygens.
Catholycke Leeringe.

Alle andere werken zijn in 't Latijn of in 't Fransch geschreven. Ze zijn meestal van theologischen, juridischen of geschiedkundigen aard en zullen wel niet veel verschillen van de werken, welke men in gelijkaardige bibliotheken van dien tijd aantrof. Toch zijn er enkele werken, zooals van Fr. Tittelmans en van J. Mantelius, welke den Hasseltschen oorsprong van den geleerden boekenvriend verraden.

De totale opbrengst der veiling bedroeg 2162 gulden en 15 stuivers, volgens de prijzen, afzonderlijk *in margine* opgeteekend. Onder de werken, waarvoor de hoogste prijzen werden betaald, worden er hier ten slotte enkele afzonderlijk vermeld:

Moreri.	*Dictionnaire historique* (6 dln) met *Supplément* (2 dln) en *Nouveau Supplément* (2 dln). Parijs, 1732, en 1749 (bl. 6)		111 gl.
Tillemont.	*Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique* (16 dln). Parijs, 1701.	Samen	59 gl.
	Histoire des		

Empereurs (6 dln).
Parijs 1720 (bl. 10).

Calmet.	*Commentarium in S. Scripturam* (8 dln). Augsburg, 1737. *Dictionarium Biblicum* (2 dln). Augsburg. 1738 (bl. 2).	
	Samen	54 gl.
Augustini.	*Opera omnia...* (9 dln). Parijs, 1689 (bl. 1)	51 gl.
	Délices du Pays de Liège (5 dln) Luik, 1738. - Samen met Bouille, *Histoire de Liège* (3 dln). Luik, 1725 (bl: 7)	46 gl. 15.
	(De werken van de twee andere Luiksche geschiedschrijvers, Fisen en Foulon, werden onderscheidelijk 8 en 15 gl. verkocht).	
Fleuri.	*Histoire Ecclésiastique* (36 dln in -8°(1) Brussel. Samen met Housta. *La mauvaise foy et la justification de M. l'abbé Fleury* (3 dln) (bl. 23)	40 gl.
Natalis Alexandri.	*Historia ecclesiastica* (7 dln) Parijs, 1714 (bl. 4)	37 gl.
La Clef du Cabinet, tot september 1751 (95 dln gebonden, met enkele losse afleveringen, in 8°) (bl. 24)		36 gl.
Van Espen.	*Opera omnia* (2 dln). Leuven, 1725 (bl. 5)	35 gl.
Butkens.	*Trophé de Brabant* (4 dln) 's-Gravenhage, 1724 (bl. 7)	34 gl. 10.
Sanderi.	*Flandria illustrata* (3 dln) 's Gravenhage	34 gl.
Sanderi.	*Chorographia sacra Brabantiae* (3 dln). 's Gravenhage, 1726 (bl. 6)	30 gl. 10.
La S. Bible de Sacy (3 dln. in -8°). Brussel (bl. 13)		31 gl.
Le Roy.	*Notitia Marchionatus S.R.I.* Amsterdam, 1678. Samen met zijn *Chronicon Balduini.* Antwerpen, 1693 (bl. 6)	29 gl.
Du Pin.	*Bibliothèque des Auteurs ecclésiatiques* (10 dln in -4°) 1693. Met andere werken van Ellies Du Pin (bl. 11-12)	26 gl.
Miraei.	*Opera diplomatica* (4 dln). Leuven, 1723	22 gl.

(1) Waar geen formaat is aangeduid, zijn folianten bedoeld.

Hiermee acht ik mijn bescheiden taak volbracht. Den lezer werden enkele belangwekkende bijzonderheden verstrekt over een Antwerpsche bibliotheek, welke in 1752 onder den hamer kwam. Wie er meer over weten wil, raadplege den veilingskataloog, waarvan een exemplaar aan het Museum Plantin-Moretus, 't ander aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel werd geschonken, en aldus ter beschikking van alle bibliographen en -philen gesteld.

De oude inventarissen der Antwerpsche Stadsbibliotheek door Am. Dermul

II. De inventaris van 1571.

In zijn ‘Memoriën’ zou ridder Lanceloot van Ursel, Antwerpens groote burgemeester uit het begin der XVIe eeuw, geschreven hebben: ‘De Librairie begost de Stadt te maken anno 1505’.

Wij beschikken niet meer over de gedenkschriften van Lanceloot van Ursel, en zijn aanteekening omtrent de Stadsbibliotheek is ons slechts bekend door wat stadssecretaris Hendrik de Moy (1534-1610), die ze nog heeft kunnen raadplegen, ons hierover heeft nagelaten.

Al zijn er geen tastbare bewijzen voorhanden, toch hebben wij geen gegronde reden om te twijfelen aan de waarheid van de aanteekening van burgemeester van Ursel. Wij hebben reeds gezien dat in 1481 Meester Willem Pauwels zijne boekenverzameling bij testament aan de Stad vermaakte; het zou derhalve niet verwonderlijk zijn dat deze hierdoor werd opgewekt tot het vermeerderen van dezen boekenschat en het stichten van eene bibliotheek.

Hoe het ook zij, eenig spoor omtrent zulk een instelling vindt men in de stadsarchieven niet, doch dit kan niet worden ingeroepen als een bewijs tegen haar bestaan, vermits wij weten dat een groot deel van deze archieven verloren ging in den brand van het Stadhuis tijdens de Spaansche Furie (1576).

Langs een anderen kant dient men voorzichtig om te gaan met de beteekenis van het woord ‘Librarie’. waarmede destijds, althans te Antwerpen, niet alleen de Bibliotheek, doch veelmeer Archief en Bibliotheek samen bedoeld werden, in enkele gevallen zelfs het Archief alleen.

Zoo b.v. wanneer in den hiernavolgenden inventaris gesproken wordt van de ‘stadt boeken ende munimenten[1] opder stadthuys bevonden boven opder Liberaryen’, dan wordt hier wel degelijk de plaats of kamer bedoeld, waar de archiefstukken werden opgeborgen, en slaat de inventaris hoofdzakelijk op wat wij thans archiefstukken noemen; de boekenlijst is er slechts een zeer klein onderdeel van. Dit was nog zoo tot in het begin van de XVIIIe eeuw, getuige het register, gemerkt V, 3E, bewaard op het Stadsarchief, waarvan de aanhef luidt ‘Inventaris van alle de stucken die sijn op de Librarije der Stadt Antwerpen... 17 Meert 1714’, en waarin geen enkel boek, doch uitsluitend archiefstukken zijn opgenomen.[2]

Wanneer men het over eene eigenlijke bibliotheek had, gebruikte men bij voorkeur het woord ‘Bibliotheque’; het woord Archief, in zijn hedendaagsche beteekenis, schijnt slechts veel later ingang te hebben gevonden.

Stellig echter is het dat de Stad, rond het midden van de XVIe eeuw, eene verzameling boeken bezat, want op 21 Maart 1570 (oude stijl, dus 1571) besloot het Schepencollege een inventaris te doen opmaken van Archief en Bibliotheek.

De tekst van dit besluit komt niet voor in de Collegiale Aktenboeken van dien tijd. Er dient echter opgemerkt dat het gedeelte van de Aktenboeken dat loopt over deze periode geen origineel is, doch eene latere samenstelling met behulp van documenten die uit den brand van het Stadhuis werden gered. De tekst is ons nochtans bekend door een afschrift dat stadsarchivaris F. Verachter er in 1825 van gemaakt heeft, samen met het gedeelte van den inventaris dat de boekenverzameling betreft. Het geheel maakt een octavo-boekje uit van 10 blz., dat op het Stadsarchief bewaard wordt onder Nr. 34. Het werd aangekocht op de veiling van Havre in 1906, door den toenmaligen stadsarchivaris F. Jos. van den Branden, die het evenwel niet benuttigd heeft

(1) Zelfde beteekenis als documenten. Munimentum beteekent eigenlijk verdedigingswerk; in de vroegere rechtsgeleerdheid gebruikte men het woord met de beteekenis ‘probationes et instrumenta quae causam muniunt’, d.w.z. de stukken die dienen om een zaak te staven, te verdedigen, dus documenten Ook in het Fransch gebruikte men het woord ‘munimens’ (Zie Ducange).

(2) Dat de bibliotheek in dezelfde kamer ondergebracht was blijkt uit fol^{o} 15 r°, waar het heet: ‘In de I^{e} laye, onder de boeken, neffens de deure’.

voor zijne twee jaar later (1908) verschenen *Geschiedenis der Stadsbibliotheek van Antwerpen.* Waarom? Dit zal wel een raadsel blijven. Was hem het origineele register onbekend, en had hij geen vertrouwen in het gedeeltelijke afschrift van Verachter? Dit is mogelijk. Althans hij rept met geen woord van den inventaris van 1571, die hem nochtans hadde toegelaten te bewijzen dat er toen reeds eene kern van Stadsbibliotheek bestond. Wij zullen later zien dat hij in zijn werk evenmin gewag maakt van den uitgebreiden inventaris van stadssecretaris Andries van Valckenisse, opgemaakt van 1677 tot 1687, en waarvan het handschrift insgelijks door hem op de veiling van Havre werd aangekocht.

Het origineel van het Collegiaal besluit bevindt zich misschien als los blad in een of ander bundel van het Stadsarchief, en vermits Verachter het nog in 1825 heeft kunnen raadplegen mag het niet als geheel verloren beschouwd worden. Hier volgt de tekst van het besluit, naar het afschrift van Verachter:

> Alsoe mits der gelegenheyt vander saecken, Mijne Heeren Borghemeestren ende Schepenen dezer Stadt Antwerpen eene bequaeme plaetse hadden doen vinden dienende tot der Librarye op den stadhuyse alhier, ende omme aldair, behoirlycken overbrengende de Stads-Boecken, de selve Boecken, te doen vergaderen ende oick inventarieren alst behoirt, So es by Myne Heeren voirscreven gecommiteert ende committeren mits desen, Mr. Adolff van Blyleven onzen mede schepene in der Weth, tot hem assumerende den secretaris Van der Neesen ende Corneil Lanschot greffier van der rekencamere, pro ut ende ten fine ut supra ad executandum, etc. Actum in Collegio xxj Martij 1570. Stylo Brab.

De inventaris die hier bedoeld wordt is een in perkament ingebonden register van 196 bladen, op het Stadsarchief bewaard onder de benaming ‘Inventaris Van Valkenisse, volledigd door Van der Neesen’, en gemerkt V, 3 E. De titel luidt als volgt:

> Inventaris vande stadt boecken ende munimenten opder stadhuys bevonden boven opder Liberaryen vuyt Laste ende Com(m)issie van Mynen heeren Borgermeesteren ende Schepenen der voers stadt, gedaen by Mr. Adolff van Blyleven Schepen, ende my dese onderteekent hebbende, daer oyck by synde Cornelis Lanschot griffier vande Rekencamere ende Marten neyen, beginnende den elfsten Aprilis anno xv^{c} eenentseventich post pasca.

In hoofdzaak is het de inventaris van de stadsarchieven. Het gedeelte dat aan de boekenverzameling gewijd is bevindt zich op fol. 169 r° tot en met fol. 171 v°; het telt 45 nummers, waaronder twee archiefstukken en eene landkaart, dus in werkelijkheid slechts 42 boeken.

De bibliotheek is er dus sedert 1481 niet op vooruitgegaan, wel integendeel. Het legaat Pauwels (41 boeken) werd niet in zijn geheel behouden: bijna de twee derden van deze schenking zijn verloren gegaan of werden ontvreemd. Daartegenover staan enkele aanwinsten, over welker herkomst ons niets wordt gezegd. In totaal werd de boekenverzameling in 90 jaar dus slechts met 2 eenheden vermeerderd!

Wat de aanduiding van de boeken betreft, zijn we verre van de degelijkheid in rangschikking en titelbeschrijving van den inventaris Pauwels: de werken zijn niet, of zoo goed als niet per onderwerp ingedeeld; de titels worden zeer beknopt opgegeven, in enkele gevallen wordt enkel de naam van den schrijver vermeld, zoodat de identificeering van de werken niet altijd mogelijk is. Onkunde of nalatigheid? Misschien geen van beide: het is geen catalogus, doch slechts een inventaris. Waarschijnlijk ging de opsteller uit van de gedachte dat de boeken door alle belanghebbenden voldoende gekend waren, en dat dus een enkel woord volstond om ze aan te duiden.

Wij zullen nu, zooals wij gedaan hebben voor het legaat Pauwels, hieronder den inventaris afdrukken en, waar het mogelijk is, eenige toelichting over de werken geven. Voor elken titel wordt in den inventaris een afzonderlijke regel gebruikt; wij hebben er enkel een volgnummer aan toegevoegd:

Tghene dat bevonden is inden Amaris[1] gestaen int Westen onder het bert genombreert nu^{o} 17.

1. Bartolus super 1 en 2 digesti[2] novi, super digesti[2] veteri et C.[3]
   Hier hebben wij blijkbaar te doen met de vier werken van Bartolus de Saxoferrato uit het legaat Pauwels (Nrs 11 tot en met 14).

(1) Bij Kiliaan: Almaris, ammaris of ammare = Kast; waarschijnlijk van het Latijn armarium = boekenkast; Fransch: armoire.
(2) In de plaats van digesti staat hier weer het conventioneele teeken dat op een dubbele ff gelijkt.
(2) In de plaats van digesti staat hier weer het conventioneele teeken dat op een dubbele ff gelijkt.
(3) C. = Codex.

2. Codex scriptus.
   Dit zal wel hetzelfde zijn als Nr. 5 uit het legaat Pauwels, een Codex ‘in pergameno’, handschrift dus.
3. Digestum Infortiatum scriptum.
   Een handschrift van het Infortiatum; het gedrukte exemplaar uit het legaat Pauwels is niet meer aanwezig.
4. Digestum vetus scriptum.
   Vermoedelijk het in perkament gebonden handschrift, Nr. 6, uit het legaat Pauwels.
5. Alvarotus super feudis.
   Jacobus de Alvarottus: Opus super feudis. Het Nr. 17 uit het legaat Pauwels, het eenige boek uit die verzameling dat als ongebonden aangeteekend stond.
6. Tractatus de judicibus et testibus scriptus.
   Een handschrift over rechters en getuigen. Wij hebben dit werk niet kunnen identificeeren.
7. Geographia Strabonis.
   Waarschijnlijk in het Latijn. Reeds in de XVe eeuw werden er verschillende uitgaven van dit werk bezorgd.
8. Suetonius de vitis Cesarum.
   Het leven der 12 Cesar's van Suetonius; misschien wel in de uitgave van Parijs, Robert Etienne, 1543.
9. Justinus Historicus.
   Van *Justinus*: In Trogi Pompeii Historias, bestonden in 1571 reeds talrijke uitgaven, waaronder verschillende uit de XVe eeuw; het is dus niet mogelijk uit te maken, welke uitgave hier bedoeld wordt.
10. Decretales.
    De Decretalen van Paus Bonifacius VIII. Dit werk komt verder nog eens voor onder Nr. 35. Bij vergissing tweemaal ingeschreven, of twee verschillende exemplaren? Er is veel kans dat we hier zouden te doen hebben met het exemplaar uit het legaat Pauwels (Nr. 2 van den inventaris).
11. Orationes Ciceronis scripte.
12. Orationes Ciceronis impresse.
    Een handschrift (Nr. 11) en een gedrukte uitgave (Nr. 12) van de redevoeringen van Cicero. Deze behoorde tot de geliefkoosde

auteurs van de Middeleeuwen en de Renaissance, en genoot reeds zeer vroeg de eer van de pers.

13. Isiodorus. [*sic*]
    Waarschijnlijk het 'Etymologiarum libri XX' uit het legaat Pauwels (Nr. 24 van den inventaris).
14. Josephus.
    Beknopter kan het niet! Reeds in de XVe eeuw verschenen talrijke uitgaven van de werken van Flavius Josephus. Frobenius, van Basel, gaf in 1534 de 'Antiquitatum Judaicarum libri XX' uit, en tien jaar later de volledige werken van Josephus. Mogelijk is het één van deze beide uitgaven die hier bedoeld wordt.
15. Epistole D. Jeronimi.
    Ook van den H. Hieronymus, een van de meest gelezen kerkvaders in de Middeleeuwen en de Renaissance, bestonden in 1571 reeds tal van uitgaven, waaronder ettelijke uit de XVe eeuw.
16. Practica ferrariensis scripta.
    Dit zal wel het Nr. 16 geweest zijn van den inventaris Pauwels.
17. Vita AEnei Siluij.
    Het leven van Paus Pius II. Wij hebben den schrijver van dit werk niet kunnen identificeeren. Was het een handschrift? L. Pastor, die in zijn Geschiedenis des Pausen, deel III, een uitgebreide bibliographie betreffende Pius II geeft, vermeld dit werk niet.
18. Plutarchus de viris illustribus.
    Ook deze titel komt tweemaal voor (Zie hieronder, Nr. 37). Welke uitgave, is natuurlijk niet uit te maken; er bestonden er reeds talrijke in 1571, want Plutarchus was een veel gelezen auteur.
19. Rethorica Ciceronis scripta.
    Waarschijnlijk Nr. 41 uit den inventaris Pauwels, waar echter niet gezegd wordt, dat het een handschrift was.
20. Persius cum com(m)entarijs.
    De satiren van Aulus Persius Flaccus werden reeds in de XVe eeuw herhaaldelijk uitgegeven, eveneens in heel de XVIe eeuw. De voornaamste commentatoren waren: Barth. Fontius, Joh. Britannicus, Jud. Badius, Ph. Beroaldus en Joh. Murmellius.
21. Valerius Max. cum com(m)entarijs.
    Waarschijnlijk Nr. 30 uit den inventaris Pauwels.
22. Epistole Senece scripte.
    Dit zal wel Nr. 35 uit den inventaris Pauwels geweest zijn.

23. Pars epistolarum Ciceronis scripta.
    Een deel van de brieven van Cicero, in handschrift.
24. Bessorion [*sic*] aduersus calumniatorem Platonis.
    Van dit werk van Cardinaal Bessarion bestonden reeds verschillende uitgaven in 1571, nl. eene zonder datum (XVe eeuw) te Rome gedrukt, en twee van de persen der Aldi (Venetië, 1503 en 1516). Vermoedelijk was het één van deze drie die in onze Stadsbibliotheek aanwezig was.
25. Com(m)entaria scripta in Jus canonicum.
    Natuurlijk niet te identificeeren.
26. Oratio Ciceronis in Marcum metellum scripta.
    Nog een werk van Cicero, in handschrift.
27. Clementine scripte.
    De Decretalen van Paus Clemens V, in handschrift.
28. Com(m)entaria Petri boaterij notarijs vtilia.
    Petrus de Boaterius (of *Pietro Boatieri)*: In summam artis notariae expositio. Venetiis. 1546. In-fol.
29. Cicero de Natura Deorum.
    Als mogelijke uitgaven komen in aanmerking: Venetië, Vindelinus de Spira. 1471; Parijs, S. Colinaeus. 1533; Lyon, S. Gryphius. 1541; Basel, Ioa. Oporinus. 1550.
30. Quintus curtius.
    Quinti Curtii. De rebus gestis Alexandri Magni. Weer een van die destijds veel gelezen werken, waarvan enkel de schrijversnaam wordt aangeduid. Er bestonden talrijke uitgaven voor 1571.
31. Liber dictus claustralis.
    Wat hiermee bedoeld wordt is ons niet recht duidelijk. Misschien was het eene verzameling standregelen van geestelijke orden?
32. Speculum Regum f(rat)ris Aluari Hispani, scriptum.
    Dit is ongetwijfeld de Speculum Regum et Principum van Alvarez Pelayo, Nr. 88 uit den inventaris Pauwels.
33. Pars orationum Ciceronis cum com(m)entis.
    De redevoeringen van Cicero werden ontelbare malen uitgegeven, reeds van in de XVe eeuw, en behoorden tot de algemeen verspreide lectuur. Er is een groot aantal uitgaven bekend die uit verschillende deelen bestonden; het hier bedoelde werk was dus slechts zulk een deel.

34. Epistole familiares AEnee Silvij.
    Ook van dit werk bestonden voor 1571 reeds talrijke uitgaven, hoofdzakelijk uit de XVe eeuw.
35. Decretales.
    Zie hierboven, Nr. 10.
36. Som(m)a f(rat)ris Astaxani.
    Dit is de 'Summa de casibus conscientiae', gewoonlijk de Summa Astesana genaamd. Het is een handboek voor gewetensonderzoek, vol casuistiek, geschreven door een onbekenden Minderbroeder van Asti, rond 1317. De eerste druk dagteekent van 1469 (Straatsburg, J. Mentelen); hij werd door verschillende andere gevolgd, hoofdzakelijk in de XVe eeuw.
37. Plutarchus de viris illustribus.
    Zie hierboven, Nr. 18.
38. Item noch drye boeken diemen beuindt te syne van gheender importantien.
    Het zou wel de moeite waard zijn te weten welke boeken men in 1571 beschouwde als te zijn van 'gheender importantien'; waarschijnlijk zouden wij daar thans heel anders over denken.
39. Item noch een lanck boeck int leer met sloten daer inne staet gescreuen in Rhyme seker spel vande passie ons heeren Jesu Christi.
    Een berijmd passiespel uit de XVIe (of uit de XVe?) eeuw. Niet noodzakelijk een handschrift, al heet het 'daar inne staet gescreven'. In ieder geval is het verlies van dit werk meer te betreuren dan dat van al de andere samen.
40. Item noch seker boeck int leer geintituleert sacrosanctus senatus preclarissime vrbis antwerpien(sis) ab ipso Cesare diuo Carolo quinto Augusto anno XV^{c} xl^{o} solemniter institutus ac per Cor. grapheum descriptus.
    Ook van dit werk, het eenige, waarvan een omstandige titel wordt opgegeven, gedrukt door Simon Cock in 1541, 6 blaadjes in-4°, mogen wij het verlies betreuren, daar het betrekking heeft op de geschiedenis onzer stad, en in geen enkele Antwerpsche bibliotheek aanwezig is.
41. Item seker boeck int leer inhoudende de figuren, ende het leven gescreuen int corte van(de) Keyseren van Roomen.
    Bij ontstentenis van elke aanduiding betreffende den schrijver, en zelfs de taal waarin het boek was geschreven, is natuurlijk niet uit te

maken welk werk hier wordt bedoeld. In de eerste plaats denken wij natuurlijk aan *Goltzius:* Vivae omnium fere imperatorum imagines. Antv., Aeg. Coppens van Diest. 1556, waarvan vertalingen verschenen bij denzelfden drukker in het Duitsch (1557), in het Italiaansch (1557), in het Fransch (1559), en in het Spaansch (1560). Er zijn echter nog andere mogelijkheden: *J. Huttichius:* Imperatorum Romanorum libellus. Una cum imaginibus... Straatsburg, 1525 en 1534; verder: *Aen. Vico:* Augustarum imagines aeris formis expressae... Venetië, 1558, voorafgegaan, in 1548, door een Italiaansche uitgave: Le imagini con tutti i riversi trovati et le vite de gli imperatori, met tekst van A. Zantani.

42. Item seker boeck int leer tracteren(de) van(de) Chirurgie en(de) medecyne.
    Dit is natuurlijk niet te identificeeren.
43. Item noch een kiste ghestaen zuytwaerts int middel vander Cameren vander Liberaryen, daer inne syn sekere Rollen int franchyne gescreuen wesende de generale Rekeninghe deser Stadt gequot(eert) metter L(ette)re C.
44. Item noch eenen sack daerinne syn diuersse particuliere Rekening(en) soe vander wyn accysen zoe vander wynaccysen(1) bieraccysen veedaccysen ende ande(re) mitsgaders diuersse quitancien acquiten van (de) Rentm(eeste)re en(de) pen(n)inckmeeste(r) deser stadt.
    43 en 44 zijn archiefstukken, en kunnen dus hier buiten beschouwing blijven.
45. Item noch sekere carte van Spaengnen ende Portugael in sekere metalen laeye geleyt.
    Jammer genoeg bleef deze oude kaart, die nu een zeldzaam stuk zou zijn, niet bewaard.

Hier eindigt de inventaris van 1571. Erg belangrijk was de verzameling niet; alles beschouwd kon zij het in waarde niet halen bij het legaat Pauwels (1480-81). Het is dan ook geen genot voor een bibliothecaris of een bibliofiel dezen inventaris met zijn zeer onvolledige titelopgaven uit te pluizen en te trachten de werken te identificeeren. Toch kon en deed men beter in de XVIe eeuw, getuige de hiernavolgende boekenlijst van het einde dezer eeuw, die wij zonder eenige bijvoeging zullen overdrukken.

(1) Komt tweemaal voor in den tekst.

III. Een gedeeltelijke en niet gedateerde inventaris van het einde der XVI[e] eeuw.

Van het stuk, dat wij hier zullen behandelen, bezit het Stadsarchief twee, licht van elkander verschillende exemplaren (Bundel 401). Het bestaat uit een dubbel blad folio, waarvan enkel de eerste bladzijde beschreven is. Het is niet gedateerd, doch een van de twee exemplaren draagt op de rugzijde van het tweede blad de vermelding 'Inventaris vande myn overgeleverde boecken'.

Het watermerk, dat niet in Briquet voorkomt, stelt een viervoetig dier voor (een bok?) met langgerekt lijf; daaronder de onleesbare naam van den papierfabrikant. In de andere helft van het vel een tegenmerk (bloem?).

Ook dit stuk wordt met geen woord vermeld in de Geschiedenis der Stadsbibliotheek van F. Jos. van den Branden; men krijgt den indruk dat deze, voor het opstellen van zijn werk, verzuimd heeft de oude dossiers van de Stadsbibliotheek te raadplegen.

Wanneer, door wien, en bij welke gelegenheid werd deze inventaris opgemaakt? Hierop meenen wij, met voldoende grond van zekerheid, alhoewel zonder eenig bewijs, te kunnen antwoorden.

Nauwelijks was het uitgebrande Stadhuis terug opgebouwd, of het College besloot, in zitting van 4 Januari 1586, tot het heroprichten van de Bibliotheek, en gelastte den stadspensionaris Engelbrecht Maes (of Masius) al de boeken terug bij elkaar te brengen die reeds sedert geruimen tijd aan nog in dienst zijnde alsook aan gewezen stadsambtenaren waren uitgeleend, en die door deze omstandigheid aan den rampzaligen brand van 1576 waren ontsnapt. In dit besluit wordt onder meer gezegd:

> ...ende tot dyen eynde te committeren ymanden die met alle sorchvuldicheyt ende neersticheyt soude moigen colligeren, versamen ende gadeslaen alle ende jegelijcke de boecken ende exemplaren deser stadt toecomende, ende namentlijck de ghene die Christoffel Plantijn... heeft geschoncken ghehadt, eenighe daeraff berustende onder diversche parsoonen in dienste gheweest sijnde, ende eenighe onder andere die noch jegenwoordelijck in dienste sijn, ten eynde alle de selve boecken ende exemplaren der voors. stadt wordden gherestitueert ende nyet en

> blyven verdonckert noch gedemanueert,... Soo hebben mijne voors. Heeren gheordonneert ende ghecommitteert, ordonneren ende committeren, mits desen, Meester Engelbrecht Masius, Pensionaris deser stadt, omme, opt stadthuys alhier, te besichtigen eene plaetse oft camer totter voors. libraryen nut ende bequaem, ...ende alle ende ygelijcke de voors. boecken ende exemplairen te recouvreren, by een te colligeren ende te bewaren. Oyck mede alle de boecken ende exemplairen, ongebonden wesende, loffelijcken te doen binden ende der stadtswapenen in goude op beijde de sijden van de selve gebonden boecken te doen drucken...[(1)].

Het heeft er al den schijn van of de hier bedoelde inventaris het gevolg is van de pogingen van Engelbrecht Maes om terug in het bezit te komen van de door nalatige leeners achtergehouden boeken, een onderwerp van bezorgdheid voor bibliothecarissen, dat wel zoo oud is als de bibliotheken zelf! De binnengeroepen werken behoorden misschien reeds voor 1571 tot de Stadsbibliotheek, en dit zou dan uitleggen hoe het komt dat de inventaris van dit jaar zoo weinig belangrijk is: hij zou dan slechts opgeven wat er te dien tijde aanwezig was, niet wat de Bibliotheek in werkelijkheid bezat.

Ondertusschen leert ons de lijst van E. Maes wat toen bij voorkeur gelezen werd: een blik op de titels toont aan dat het hoofdzakelijk werken van humanisten waren. Uitgaven van Plantin komen er niet in voor; waarschijnlijk hielden de leeners daar te zeer aan, om ze terug in te leveren! Om verdere ontvreemding tegen te werken besloot het College tevens, zooals men in het besluit kan lezen, dat alle ongebonden boeken zouden ingebonden worden en van het stadswapen op beide platten voorzien, iets waarmede in de XVIIe eeuw geregeld zal voortgegaan worden.

De twee exemplaren van de lijst schijnen niet van dezelfde hand te zijn, niettegenstaande de twee geschriften weinig verschil opleveren. De twee exemplaren wijken van elkander af door de volgorde der titels, alsook door enkele kleine details, b.v. het opgeven der formaten die een enkele maal op het eene in letters, op het andere in cijfers voorkomen. Bij de vier werken van P. Ramus, die achter elkander volgen, en door eene accolade vereenigd zijn, wordt slechts op één der beide exemplaren vermeld dat er vier deelen zijn. Overigens komt men in beide

(1) Collegiaal Aktenboek der stad Antwerpen, Deel 1585-1588, folio 55 r° en v^{o}.

exemplaren kleine onnauwkeurigheden tegen, alsook enkele eigenaardigheden (b.v. stelselmatig Hieronimus in 't eene. Hyeronimus in 't andere), zoodat het eene geen letterlijk afschrift is van het andere. Waaraan deze verschillen, vooral in de volgorde der titels, te wijten zijn, is ons een raadsel.

Hier volgt de lijst, naar het exemplaar dat ons voorkomt het beste van de twee te zijn:

Epistolae Erasmi in 8. impressus Antverpiae apud Jo(ann)e(m) Loem a^{o} 1551.
Molineus de usuris Parisiis apud Audoenum parvum, via ad divum Jacobum sub lilio auro, a^{o}. 1555.
Petri Rami syntaxis greca quatenus a Latina differt Parisiis apud Andream Wechelum sub Pegaso in vico bellovaco Anno salutis 1560.
Paraphrases Erasmi in tribus voluminibus Lugduni apud Sebastianum griphium 1544. In octavo.
Erasmi Rot. opus de conscribendis epistolis Antverpiae ex officina Loe. anno 1564.
Enchiridion exceptionum forensium Apud Seb. gryphium. Lugduni a^{o}. 1555. D. Joanne oldendorpio auctore cum Tyraquello.
Boccatio de camerone venetiae sub intersignio Sti. bernardi. 1542.
{ Petri Rami Ciceronianus Caesar militia. morib. vet. gall. { In octavo. Parisiis apud Andream Wechelum, sub Pegaso in vico bellovaco 1565.
{ Petri Rami animadvertit. aristotelicarum. { In octavo. Parisiis apud Andream Wechelum, sub Pegaso in vico bellovaco 1565.
{ Petri Rami Grammatica. Rhetorica, { In octavo. Parisiis apud Andream Wechelum, sub Pegaso in vico bellovaco 1565.
{ Petri Rami Phisica, Georgica, { In octavo. Parisiis apud Andream Wechelum, sub Pegaso in vico bellovaco 1565.
Clement marot A lyon par Jan de tournes. 1553.
Marci Hieronimi vidae cremonensis, albae ep(is)c(op)i opera Antverpiae apud Joannem steelsium 1558.
Fuschius de sanandis morbis Parisiis apud vivantium gaultherot in via Jacobea sub intersignio D. Martini 1542.
O(mn)ia opera Augustini in octo voluminibus, Basiliae Apud Hieronimum frobenium et nicolaum episcopium a^{o}. 1556.
O(mn)ia opera Hieronimi in quatuor voluminibus, Basilae apud nicolaum et Eusebium Episcopios fratres anno 1565.

Als gevolg op de ijverige bemoeiingen van Engelbr. Maes kwamen dus zestien uitgeleende werken terug in het bezit van de Bibliotheek. Dat er veel meer in te vorderen waren, lijdt wel geen twijfel; misschien werden nog enkele andere terug ingeleverd, doch daarvan vindt men geen spoor in het dossier.

Op te merken valt de degelijke beschrijving van de boeken: steeds worden schrijver, titel, plaats van uitgave, naam van drukker en jaartal vermeld; in vele gevallen ook het formaat,

verder het aantal deelen wanneer dit meer dan één bedraagt. Kortom, omtrent de identificeering van de boeken kan geene onzekerheid overblijven. Op weinig na kan het met onze hedendaagsche boekbeschrijving vergeleken worden.

Deze zestien werken zijn niet tot ons gekomen, op één na, dat van Molineus (N^{r} 2 van de lijst), dat nog vermeld wordt in den Catalogus van H.-F. Mertens, onder n^{r} 3236. Het is echter reeds sedert geruimen tijd zoek; mogelijk is het met een ander werk samengebonden, en moeten wij op een gelukkig toeval rekenen om het weer te vinden, doch dan zal het waarschijnlijk wel blijken dat het van elders afkomstig is, en niet het exemplaar kan zijn, dat in bovenstaande lijst is opgenomen.

Aspekten der hedendaagsche teekenkunst en grafiek Tentoonstellingen in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen van Juli 1940 tot December 1941

door Frank van den Wijngaert

Naar aanleiding der gebeurtenissen van 10 Mei 1940 waren, evenals die der andere Antwerpsche musea, de kostbare verzamelingen van het Stedelijk Prentenkabinet ijlings weggevoerd geworden en ondergebracht in bomvrije schuilkelders, waar zij beveiligd waren tegen mogelijke beschadiging, voortspruitend uit den ingetreden oorlogstoestand.

Toen in den loop der maand Juli een periode van verademing zich afteekende en, ondanks alles, 't leven weer zijn rechten opeischte, stelden wij ons de netelige vraag: wat aan te vangen met dit gebouw, waarvan de zalen en de muren een haast even kalen aanblik boden als toen zij, nauwelijks twee jaar voordien, uit de handen der architekten en werklieden gekomen waren... Gelukkig was de bibliotheek van moderne, kunsthistorische werken ter plaatse gebleven, zoodat alvast die fraktie onzer aktiviteit kon hernomen worden, dit ruime materiaal weer ter beschikking der studeerenden gesteld en meteen ook het weinige, nog overgebleven personeel aan nuttige bezigheid geholpen. Doch elken morgen was ons de gesloten poort van het ontruimde Prentenkabinet een voorwerp van wrevel en van ergernis, klonken onze stappen niet minder tergend hol in de onttakelde ruimten als den dag voordien. Aan dien toestand moest, althans in de mate van het mogelijke, verholpen worden.

Doch hoe? Met welke middelen? Illuzies omtrent de mogelijkheid van een normaal hernemen der intellektueele bedrijvigheid onzer instelling maakten wij ons niet. Op hooger bevel waren onze verzamelingen geborgen en zij moesten geborgen blijven. Zulks gebood de voorzichtigheid en het verantwoordelijksheidsgevoel tegenover kunstschatten, waaraan het minste letsel een onherstelbare ramp had kunnen zijn. Waren bijgevolg onze duizenden prenten en teekeningen quasi ongenaakbaar geworden, althans voor de publieke belangstelling, de werking naar buiten uit, een der hoofdpunten van ons programma, moest daarom, meenden we, nog niet per se worden lamgelegd. Ook zonder de meesters, wier oeuvre voorloopig aan de openbaarheid moest onttrokken blijven, was het o.i. doenbaar de sfeer van belangstelling, die rond het Prentenkabinet was ontstaan, niet alleen op te houden, doch zoo mogelijk nog te intensifiëeren. Uit dien hoofde besloten we beroep te doen op interessante, levende kunstenaars, bereid om, op onze uitnoodiging, een keur van hun grafisch of teekenkundig werk te exposeeren in onze tentoonstellingszalen. Met voorliefde dachten wij hierbij aan jonge, opstrevende talenten, die weliswaar hun sporen reeds verdiend hadden, doch voor wie een tentoonstelling in een midden als het onze gelden kon als een blijk van aanmoedigende erkenning. Om die reden moest de keuze zorgvuldig zijn en mocht het naar voor gebrachte werk, bij alle verschil van visie en van temperament der onderscheiden kunstenaars, niet zakken beneden een peil, dat, eenerzijds, de gastvrijheid eener officiëele instelling onwaardig zou zijn geweest en, anderzijds, de intelligente bezoeker van meet af zou ontgoocheld hebben. Bovendien waren op dit oogenblik de tijden nog verward en menig kunstenaar, wiens naam als mogelijk kandidaat op ons programma voorkwam, was ofwel afwezig of voorloopig onbereikbaar. Gelukkig vonden wij bij hen, die niet buitengaats waren of in hun huiskring waren teruggekeerd, terstond de gewenschte bereidvaardigheid. Zelfs voor het volle zomerseizoen, die voor het houden van tentoonstellingen zoo weinig geschikte periode, werd niet teruggeschrikt.

Zoo kon dan eindelijk op Zaterdag, 13 Juli 1940, na zooveel kommervolle dagen van angst en pijnigende onzekerheid, de deur van 't Prentenkabinet weer ontsloten worden en den Ant-

werpenaar de gelegenheid geboden om te herademen in een sfeer van louter schoonheid.

Aan *Antoon Marstboom*, den jongen talentvollen schilder, wiens werken in de groepstentoonstellingen der laatste jaren zooveel ophef hadden gemaakt, kwam de eer toe de reeks te openen met een uitgelezen verzameling zijner teekeningen en akwarellen.

Zijn expositie werd geopend met een voor de tijdsomstandigheden verrassende belangstelling, wat ons in de overtuiging sterkte dat wij met ons initiatief op een goed nummer hadden gewed en tevens dat er, ondanks alles, weer honger was naar geestelijk brood.

Hadden, zooals gezegd, Marstboom's schilderijen en akwarellen reeds hier en elders een schoon sukses geboekt, zijn teekeningen waren tot dan toe in portefeuille gebleven. Een eenige gelegenheid dus om, langs een weg waarop een kunstenaar zich volledig prijs geeft, inzicht te bekomen op de scheppingsprocedeeën eener innemende persoonlijkheid. Voorstudies voor groote, geschilderde werken, leerden ons inderdaad hoe naarstig deze kunstenaar een sujekt in al zijn onderdeelen bestudeerde, vooraleer het volrijp aan het doek werd toevertrouwd. In deze kompositieteekeningen vonden wij in de eerste plaats den mooien schilder terug der bloeiende, Rubeniaansch weelderige naakten in een idyllisch landschap, terwijl wij in de lineaire scherpte van sommige, geïsoleerde, vrank grafisch en toch uiterst gevoelig, met de pen uitgevoerde naaktstudies, een bewuste poging zagen tot strengere beleving van den vorm, waarvan Marstboom's oeuvre, sinds zijn ‘wazige’ periode, in den loop der laatste drie, vier jaren immermeer getuigt. Een reeks kleine potloodkrabbels - vluchtig geschetste, maar raak genoteerde zeegezichten - wezen er bovendien op met wat een fijn gevoel voor het synthetische en emotieve wezen der dingen deze kunstenaar is bezield.

Marstboom's tentoonstelling was de eerste, die sinds het uitbreken van de vijandelijkheden te Antwerpen weer gehouden werd. Nagenoeg een maand bleef zij toegankelijk; ondanks de zeer speciale tijdsfeer en de zonnige zomerdagen taande de belangstelling niet. Geestrijke voornaamheid, gepaard met frissche spontaneïteit, waren haar bijzonderste kenmerken.

Van 31 Oogst tot 22 September was de grafikus *Jaak Gorus* van de partij. Zijn tentoonstelling was van een geheel anderen aard dan die van zijn voorganger. Gorus exposeerde in hoofdzaak etsen, waaronder een reeks oud-Antwerpsche stadsgezichten, welke het jaar nadien tot een album vereenigd en onder den titel 'Aspekten' werden uitgegeven. Interessant waren vooral een paar wintergezichten van het polderlandschap en enkele prenten uit zijn laatste periode, waarin naar een zuiverder uitdrukking der absoluut grafische lijn werd gestreefd. Ook menige teekening van zijn hand was aanwezig. Toch waren het niet zoozeer zijn studies in rood krijt, die opvielen, dan wel de teekeningen uitgevoerd in een zeer speciale techniek met Oost-Indischen inkt, in zware effenheden over het beeldvlak uitgestreken, - effenheden, waarin dan, vernepen soms en schel, het eigenlijk figuurwerk oplichtte. Daarmede bereikte Gorus dan effekten van atmosferischen en psykologischen aard, die in meer dan een geval hun geestelijke bedoelingen niet misten. Opmerkelijke bladen in dien zin waren b.v. de illustratie-ontwerpen voor Duhamel's 'Histoire de Salavin'. Ondanks de technische verscheidenheid en uiteenloopende visie zijner werken, die het vooralsnog niet mogelijk maakten een vasten kijk te geven op Gorus' persoonlijkheid, maakte zijn tentoonstelling niettemin een uitnemenden indruk, dank zij haar pretentielooze eerlijkheid en gedegen vakmanschap.

Onder de jonge generatie is *Albert van Dijck* sinds lang een erkend en zelfs 'gevierd' talent. Op menige groeps- of individueele tentoonstelling hadden wij den schilder der knappe hoevelandschappen en inzonderheid der in hun argeloozen eenvoud zoo bekoorlijke kinderfiguren gewaardeerd. Ook enkele teekeningen waren ons van hem bekend. Sommige hadden wij zelfs verkozen boven zijn schilderwerk. Op het voorstel om ten onzent een keur zijner teekeningen te exposeeren, ging Van Dijck gaarne in. Zijn tentoonstelling ging door van 6 Oktober tot 3 November en zal in de annalen van het Prentenkabinet met gulden letters aangeschreven blijven.

In hoofdzaak exposeerde Albert van Dijck zijn geliefkoosde kinderfiguren. Dreumessen en halfvolwassen jongetjes en meisjes, bespied in hun dagelijksche doenwijze of, liefst nog, in hun slinksche houding van verraste buitenkinderen. Kleine, onbedor-

Antoon Marstboom. Baadsters.
(Studie in rood krijt voor 't schilderij in de verz. Ch. Franck)

Albert van Dijck. Meisjes.
(Krijtteekening)

ven wezens, met in hun blik 't vertrouwen van goede hondenen de klaarte van melankolische gazellenoogen. Ontroerende en tevens fijn-besnaarde uitdrukking der door het levensmysterie nog niet geteisterde kinderziel! Wat hierbij opviel, was de eenvoud van het middel, de onopzettelijkheid der techniek van deze schijnbaar zich geen vormproblemen stellende en uit louter humane gronden scheppende kunst. Enkele hoogst spontane krijtof potloodlijnen, waarin men slechts bij nadere beschouwing de spanning van het kreatief gevoel waarnemen kon, volstonden voor 't gewenschte en dan ook bereikte resultaat. Bij een paar kinderhoofdjes kon tevens waargenomen, dat van Dijck's aandacht een wijle bij de grootmeesters van het late quattro- en het cinquecento had getoefd. Dit huwelijk van zijn Vlaamsch waarheidsgevoel en het klassieke schoonheidsideaal was een verrukkelijke noot temeer in deze kunst, waarvan de ongedwongenheid in schoone verhouding tot het thema stond en het thema zelf, zonder sentimentaliteit, met nooit versagende innigheid was verantwoord.

Geen wonder, dat de bijval alle verwachtingen overtrof. Doch die bijval was dubbel en dik verdiend. Niet zonder een tikje fierheid durven wij thans aanstippen, dat deze laatste jaren te Antwerpen individueele tentoonstellingen van dit gehalte maar karig werden op 't getouw gezet.

Voor een volgend exposant was zulks in grondbegin een handicap. Van Dijck's werk zat nog te frisch in ieders geheugen, opdat niet oogenblikkelijk tot kritische bespiegelingen zou worden overgegaan. 't Was *Hippoliet van Heesvelde,* die deze ‘vuurproef’ moest doorstaan. En hij doorstond ze schitterend, temeer daar tusschen zijn en Van Dijck's temperament geen spoor van overeenkomst te ontdekken was. Met hem hadden wij een honderd procent schilder te gast, m.a.w. geen teekenaar in den volstrekt grafischen zin van 't woord. Daarop wezen zijn menigvuldige akwarellen en zijn geliefkoosde manier om met enkele sensibele penseelvegen zijn indrukken vast te leggen op 't papier. Onder zijn waterverfschilderingen bevielen 't meest die uit zijn vroegperiode: impressies van stadsgezichten en nijverheidscentra, uiterst gevoelig in teêre toonen, haast transparant gekleurd. Groote, breed geborstelde landschappen met zware, quasi pure aanwending der kleurwaarden, en zelfs hoofdkleurwaarden als

geel en Pruisisch blauw in schrille tegenstelling op één blad, duidden er op, dat wij - op dit gebied althans - den kunstenaar aantroffen in volle worsteling met een slechts ten deele gerijpt uitdrukkingskoncept. Ongetwijfeld zag hij sindsdien in aldus de mogelijkheidsgrenzen van de akwarel ver te hebben overschreden. Desniettemin waardeerden we in minder gedwongen stukken van dien aard, als b.v. zeker weidelandschap met knotwilgen, de synthetische bedoelingen van den kunstenaar en konden er dan ook de saamgebalde kracht van ondergaan. - Onder zijn penseelteekeningen vielen vooral zijn knappe dierenstudies op, inzonderheid zijn aalvlugge schetsen naar grazend of herkauwend hoornvee, waarin hij een waarachtig meesterschap betoonde. Van Heesvelde's tentoonstelling, gehouden van 10 November tot 1 December, liet den indruk na van een rijkbegaafd talent in vollen zoektocht naar een nieuw evenwicht, - talent dat echter niets te winnen heeft bij geforceerde experimenten, doch alles bij de erkenning van de eigen, in zijn beste werken, zoo sensibele natuur.

Voor de robuuste noot zorgde overigens weldra, d.i. van 8 tot 29 December, de beeldhouwer *Lodewijk Vleeshouwers*. Ditmaal, afgezien van een paar licht gewasschen bladen, weer een tentoonstelling ad honderd procent zwart-wit. Massief doorwrochte koolteekeningen, wier stoere handwerkelijkheid en krachtig geboetseerde monumentaliteit de muren van het Prentenkabinet omtooverden tot één, onafgebroken, dekoratieve fries. Onder deze zeer groote stukken, inzonderheid hoofdstudies en portretten tot op borsthoogte afgebeeld, was o.m. dit van den schilder Ciamberlani treffend om zijn karakteristieke intensiteit. Minder monumentaal, doch van een gevoeligheid en lijnsynthese, die naast die overweldigende en zwaar bewerkte stukken eenigszins verrastte, waren een paar minder groote krijtteekeningen van een charmante, in haar sierlijke ongedwongenheid boeiende meisjesfiguur. In de platte toonkasten lag kleiner schetswerk van den kunstenaar uitgespreid, studies naar het mannelijk of het vrouwelijk naakt, sommige zeer duidelijk bedoeld als aanloop tot den plastischen in hout of hardsteen te kappen vorm, andere zonder meer strevend naar de uitdrukking der juiste, melodische lijn. Deze kleine stukken waren in de meest uiteenloopende technieken

Hippoliet Van Heesvelde, Rustende Koe.
(Penseelteekening)

Lodewijk Vleeshouwers. Studie.
(Penseelteekening)

uitgevoerd: de licht gewasschen en de zuivere penteekening, de potlood- en de penseelteekening wisselden elkaar in schoone verscheidenheid af. Doch wat ze alle bond, was dezelfde krachtige en zichzelf aan een of andere bijkomstigheid nooit verliezende hand, die beurtelings zoo vormstreng en zoo rythmisch subtiel vermocht te zijn.

Voor velen die van Lodewijk Vleeshouwers slechts beeldhouwwerken en schilderijen kenden, zal deze tentoonstelling wel een veropenbaring zijn geweest. Dat was zij ook voor ons. Zij had daarbij nog de verdienste het jaar 1940 af te sluiten met een sterk en volklinkend akkoord.

* * *

Wat onze tentoonstellingen van het verloopen jaar gekenmerkt had, was, bij alle diversiteit der naar voor gebrachte elementen, het onbetwistbaar waardepeil van het werk. Naar gelang zijn persoonlijk inzicht, zijn smaakvoorkeur of temperament zal de bezoeker, voor 't werk van dézen kunstenaar meer gevoel hebben gehad dan voor dit van gènen, doch zulks ligt in de normale lijn der dingen en beïnvloedt, in grondbegin, de degelijkheid der onderscheiden manifestaties niet. Belangrijker van ons standpunt uit was 't feit, dat de stemmen, die wij links en rechts opvingen, het alvast daarover eens waren, dat een tochtje naar het Prentenkabinet immer de moeite had geloond en dat onze komende initiatieven steeds met belangstelling werden tegemoet gezien.

Dit sterkte ons in het besluit om, onverpoosd, den ingeslagen weg voort te zetten en in het jaar 1941 onze tentoonstellingen, zoo mogelijk, nog aan degelijkheid en verscheidenheid te doen winnen.

De eerste, die ditmaal aan de beurt kwam, was Mevrouw *Else van Hagendoren*, een kunstenares, die op 't gebied der boekverluchting vooral, sinds lang waardeering heeft verworven. Een honderdtal ontwerpen, waaronder er vele, al zij 't ook maar in reproduktie, niet onbekend zullen geweest zijn, werden door haar, van 18 Januari tot 9 Februari, in onze toonkasten uitgespreid. Fijn gekleurde teekeningen voor kinderboeken wisselden af met gelegenheidsgrafiek en verluchtingsmotieven van uiteenloopenden aard. Doch ook haar interessante penteekeningen voor A.

Gatti's ‘Saranga’ waren aanwezig. Daarin wist zij de mineurtoon van haar vrouwelijk bevallig talent ver te overtreffen en op verrassend kommunikatieve wijze de sfeer van 't tropisch jungle met zijn bloeddorstig of vriendelijk grotesk fauna op te roepen. In dusdanige penteekeningen, uitgevoerd in allen eenvoud en zonder eenig spoor van technische bravour, doch met een trefzekerheid van het sujekt, die liefde en spanning verraadt, betoonde Else van Hagendoren zich op haar best. Grootere teekeningen van exotische diersoorten, verwezenlijkt met het penseel en zich verheffend tegen een achtergrond in diskrete sprenkel-techniek, hingen in de opstaande lijsten.

Na het ‘geweld’ der tentoonstelling van Lodewijk Vlees-

Else van Hagendoren. Ill. uit: A. Gatti, Saranga. *(Penteekening).*
(Cliché ‘*De Sikkel*’)

houwers had onderhavige haast de beteekenis eener rustpause, eener periode van verstilling, die weldra door dynamischer georiënteerde temperamenten zou worden verebd. -

Middelerwijl konden wij den heer Joris Minne, professor aan de Nationale Hoogere School voor Bouwkunst en Sierkunsten te Brussel, toezegging bekomen om het werk zijner gediplomeerde oud-leerlingen te exposeeren in het Prentenkabinet. Ook de heer Herman Teirlinck, direkteur, verleende ons terstond zijn algeheele medewerking.

Deze tentoonstelling ging door in twee reeksen.

De eerste, gewijd aan produkten der oud-leerlingen van Prof. Minne's atelier voor boekversiering, werd geopend op 22 Februari en gesloten op 16 Maart. Niet minder dan zes kunstenaressen en één kunstenaar namen er aan deel.

In dit ensemble was *Tjienke Dagnelie* een der opmerkelijkste

Tjienke Dagnelie. Paardje.
(Penteekening)

elementen. Wist zij te boeien met haar prachtige gouaches, zooals b.v. die voor de fabel 'De Trotsche Boom', haar fijnzinnige illustraties in geknipt papier als die voor het door Alfons De Cock en Pol de Mont opgeteekend sprookje 'De Menschgeworden Ezel', met haar merkwaardige penteekeningen vermocht zij meer dan eens onze bewondering af te dwingen. Deze techniek door Tjienke Dagnelie toegepast met een uiterste ekonomie van het handwerkelijk middel en gebazeerd op de synthetische spankracht en den rythmischen adel, waarmede alleen de pure, naakte lijn kan geladen zijn, trad het treffendst op den voorgrond in een reeks interpretaties van oud-Vlaamsche liederen. Dekoratieve en aristokratische voornaamheid, met een zweem naar het sakramenteele, o.i. voortspruitend uit Aziatische invloeden of atavismen en opvallend in

de bewegingsmotieven, lag ten grondslag aan deze jonge, maar reeds zoo belangwekkende kunst.

Yvonne Gerard vergastte ons op stemmige aquantinta's, waaronder een melankolische ‘Sneeuwval’ zeer werd opgemerkt.

Met *Elisabeth Ivanowsky* vonden wij een der interessantste krachten terug, die tot dusverre de Nationale Hoogere School verlieten. Sinds haar studietijd verwierf deze kunstenares, inzonderheid als verluchtster van kinderboeken, een alleszins gewettigden faam. Toch kan het niet ontkend worden dat deze laatste tijden een spijtige vermoeidheid zich van haar kunst heeft meester gemaakt. Gevolg eener niet genoegzaam verantwoorde overproduktie? Gebrek aan interesse voor sommige te behandelen thema's? Of te wijten aan iets specifieks in haar persoonlijkheid, waarover verder meer? Wat er ook van zij, in 't Prentenkabinet waren enkele harer merkwaardigste produkten vereenigd. Wij wijzen o.m. op de kleurlinos voor ‘De Legende van St. Niklaas’ en voor de Russische volksvertelling ‘De Boer en de Beer’, waarin de bekoorlijkste aspekten van Ivanowsky's kunst op den voorgrond treden: haar fijn en rijk gevoel voor den synthetisch suggestieven vorm en haar zoo subtiel geschakeerd koloriet, beide afgestemd op 't populair aspekt en de folkloristische traditiën harer Bessarabische heimat. Ook haar ‘Cirkus’, een reeks kleurprenten, uitgevoerd in een geraffineerde schablonen-techniek, werd met genoegen teruggezien. Typisch bij deze kunstenares is evenwel het feit, dat dit ‘terugzien’ niet altijd ten gunste van haar werk uitvalt. Bij haar moet men steeds rekening houden met het element verrassing, voortspruitend uit haar ‘exotische’ visie. Eenmaal daarover heen, merkt men alras 't gevaar, dat deze kunst bedreigt: de tè gewiktste virtuose inslag, die niet altijd door wezensechte kreatieve spanning wordt gedekt. En niets sluit uit, dat latere inzinkingen, als de hoogeraangestipte, juist aan die schaduwzijde van haar nochtans, en ondanks alles, markant talent toe te schrijven zijn.

Spiritueele levendigheid en onbegrensd vertrouwen in de dynamische sierlijkheid der lijn, vonden wij in 't gratievolle oeuvre van *Raymonde Lombardin.* Merkwaardig rijk in dien zin waren b.v. haar gouaches: ‘De Schoone Slaapster’, opgevat in den zin eener Epinal-prent en een prentenboek, uitgevoerd

Tjienke Dagnelie. ‘Zeg Kwezelke...’.
(Penteekening)

Tjienke Dagnelie. Illustratie-ontwerpen, uitgevoerd

in geknipt papier.

Jeanne Walravens. Ill. voor: J. de la Fontaine, Le cheval s'étant voulu venger du cerf. *(Penteekening)*.

voor den prins van Luik. Uitzonderlijk kwaliteitsvol ook haar kleurlinos voor Hilly De Ryck's ‘Bartje en de Regenmannetjes’, uitgegeven door de uitgeverij Nebe, een parel van een kinderboek. Jammer dat die hoedanigheden niet steeds door volstrekte originaliteit werden gedekt. De soepele arabesk-lijn, zoo kenschetsend voor de latere houtsneden en inzonderheid kopergravures van haar professor, schijnt op Lombardin een diepen indruk te hebben gemaakt. Hetzelfde geldt voor haar houtgravures. Bovendien leunt haar koloriet, waarin rood en blauw in zuivere tegenstelling domineeren, aan bij dit van sommige Russische kinderboeken. Wat niet uitsluit, dat deze kunstenares een der interessantste en authentiekste talenten dezer tentoonstelling kon genoemd. Eenmaal vrij van invloeden, bij jeugdige kunstenaars een normaal verschijnsel, teekent zich voor haar een mooie artistieke toekomst af.

Van *Raymonde Thys* waren er enkele goede lithos, van *James De Weert* enkele ontwerpen voor boekillustratie. Hun inzending was echter niet belangrijk genoeg om de aandacht lang gevestigd te houden.

Bij het werk van *Jeanne Walravens* werd langer verwijld. Opgemerkt werden vooral haar mooie illustraties bij Timmermans' ‘Zeer Schoone Uren van Juffrouw Symphorosa’, uitgevoerd in twee reeksen, de eerste in zuivere penteekening, de tweede in linosnede. Van beide was die in penteekening veruit de bekoorlijkste; voor het schelle wit-zwart der lino-snede scheen ons dit teeder thema minder geschikt. Merkwaardig waren bovendien haar origineele illustraties bij La Fontaine's fabel ‘Le cheval s'étant voulu venger du cerf’, verwezenlijkt in een aantrekkelijk eigenaardige, trillende pentechniek.

Benevens het individueele werk dezer oud-leerlingen waren in speciale toonkasten uitgestald allerlei belangwekkende realisaties op het gebied der gebruiksgrafiek, zooals speelkaarten, beêvaartvaantjes, en dies meer. Ten zeerste geappreciëerd werden b.v. de komposities, verwezenlijkt met het zg. Futura-ornament, een zuiver mekanisch, van de typografie afhankelijk procedee, waarmede dikwerf verstommende resultaten bereikt werden. Hierbij denken wij aan sommige schutbladen voor boeken en inzonderheid aan ‘La Princesse et le Porcher’, 't merkwaardig bundeltje van Ulla

Tojkander, waarvan de spiritueele illustraties volledig in deze techniek werden ‘gezet’. Interessant was bovendien, dat sommige, met dit procedee bekomen uitslagen, konden afgelezen worden van de eveneens tentoongestelde kompositieblokjes. Deze nauwe samenwerking tusschen de ateliers voor verluchting en typografie, toonden eens te meer aan wat een gewichtig laboratorium op 't gebied der sierkunst van het boek de Nationale Hoogere School geworden is.

Dat deze expositie een schoonen bijval kende, behoeft ternauwernood betoogd. Toch zou die bijval nog door dien der volgende worden overstemd, gewijd aan 't werk der oud-leerlingen van Prof. Minne's atelier voor Reclame-kunst. Zij ging door van 29 Maart tot 20 April en boekte een tot dan toe in 't Prentenkabinet nooit beleefd sukses. Tot dit sukses droegen nog andere faktoren bij dan die der intrinsieke waarde van 't tentoongestelde werk. Dusdanige exposities hebben uiteraard een meer spektaculair karakter, dat den bezoeker aanlokt en inzonderheid die, welke zich minder toegankelijk betoont voor 't fijn genot van teekening of prent. In grondbegin moeten publicitaire kunstprodukten niet minder esthetisch zijn verantwoord, doch 't ligt buiten hun rol te nopen tot geestes- of gevoelsverdieping. Hun doel is precies andersom gesteld. Uit de duizenderlei dingen van den aldag moeten zij de aandacht naar zich toehalen. Eens dit bereikt, onmiddellijk aktief en langs den kortsten, d.i. visueelen, weg op de verbeelding inwerken. Of juister nog, zèlf verbeelden om den toeschouwer ook die moeite te besparen... Daarom is de reclame-, en inzonderheid de plakkaat-kunst, de kunst der sterke, synthetisch toegespitste lijnen en van 't frappante koloriet, dat geenszins schril of schreeuwerig schel als een harlekijnenpak behoort te zijn. De reclame-kunstenaar is weliswaar een praktisch man en hoofdzaak blijft voor hem de aan te prijzen ‘waar’, doch meteen ook moet hij een wezen zijn begaafd met het instinkt der juiste maat en een nooit falenden goeden smaak, wil hij ons boeiën wat, bij den wederomstuit, het hoofddoel is zijner aktiviteit.

Voor de verblijdende uitslagen op dit stuk bekomen door de oud-leerlingen der Nationale Hoogere School getuigen de affiches, die de muren onzer beide zalen dekoreerden. In een

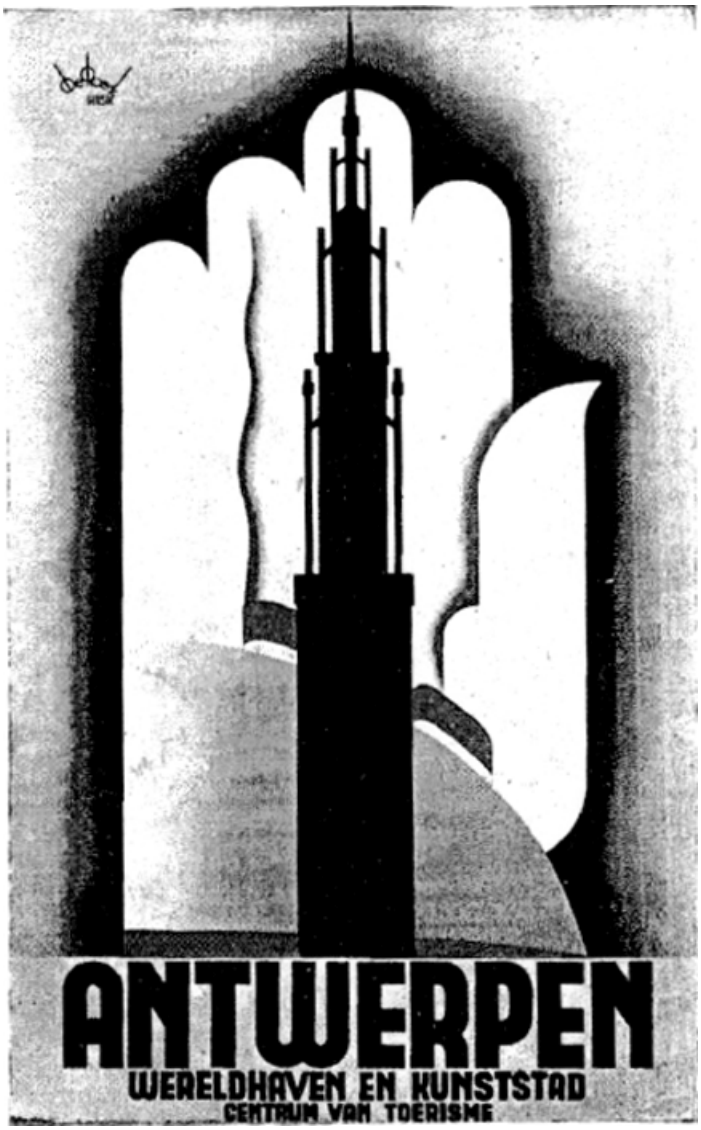

Lucien De Roeck. Plakbrief.

Lou Marissal. Plakbrief ‘Cirque Amar’.

midden als het onze kon zelfs een oogenblik worden afgezien van hun praktische bestemming en, desgewenscht, alleen de aandacht gewijd aan hun artistieke intensiteit. En dat die niet gering was, hebben het best begrepen zij, die in den loop dezer periode het Prentenkabinet met een bezoek begunstigden.

Bovendien kon worden vastgesteld, dat de reclame-kunstenaar over een eigen visie, een eigen fantazie-wereld en een eigen stijlgevoel beschikt, die zijn persoonlijkheid niet minder treffend prononceeren als die zijner kollega's der zg. vrijscheppende kunsten.

Zoo vonden wij bij *Lucien De Roeck* een uitgesproken hang voor het monumentaal-dekoratieve, wat treffend werd betoond met zijn propaganda-affiches voor de steden Brugge, Brussel, Gent en Antwerpen (deze laatste uitgevoerd in opdracht van het Stadsbestuur). De affiches van *Lou Marissal* getuigden daarentegen van een frisch spontanen, sprankelenden geest. Zoowel die voor de tentoonstellingen 'Keuken en Kelder' en 'Het Diamant'., ingericht door het Comité der Antwerpsche Propagandaweken, als die voor 't Cirkus Amar en 't Ballet Joos wezen daar op. Niet minder opmerkelijk waren daarom die van *André Brocorens* (tentoonstelling 'Het Naakt' en 'Vliegmeeting te Evere'), van *Raymond Briot* (Bloemen - Honig - Planten), *André Delbaere* (Park Rumbeke), *Roger Van Obberghen* (Verzekering 'l'Abeille'), *James De Weert* (Tentoonstelling van Luik). Minder gelukkig op dit terrein waren de bijdragen van *Marie-Louise Bastin,* wier klein publicitair werk ons meer interesseerde. Dit kleiner publicitair werk - hiermede dit bedoeld van àl de exposanten - lag in de toonkasten uitgespreid. Ontwerpen of uitgevoerde exemplaren van prospektussen, programma's, statistische tabellen, enz., - voorwerpen dus, waaraan doorgaans, buiten hun nutswaarde, niet veel, of heelemaal geen belang wordt gehecht, doch die, verzorgd en aantrekkelijk gemaakt door den reclame-kunstenaar, er toe bijdragen om een levensstijl te scheppen, dien onze verwarde tijd zoozeer van noode heeft. Op voetstukken waren bovendien een twintigtal projekten voor stands opgesteld, waarvan verschillende op internationale tentoonstellingen of binnen- en buitenlandsche handelsbeurzen werden uitgevoerd. Zoo o.m. noteerden we voor de laatste Wereldtentoon-

stelling te New York niet minder dan vier stands van Lucien De Roeck, ééne van James De Weert, enz. enz. Het moet ternauwernood betoogd dat ook die afdeeling getuigde van den beproefden smaak en de frappant direkte voorstellingswijze der onderscheiden kunstenaars.

Kleurrijk en spiritueel, vol leven en vol afwisseling, een lust voor 't oog en een genot voor ieder, die zich interesseert aan geestrijke manifestaties ten gerieve van den beschaafden mensch, kon deze tentoonstelling moeilijk anders dan de groote aantrekkingskracht uitoefenen, waarop reeds gewezen werd. -

Na deze exposities der werken van oud-leerlingen der Nationale Hoogere School voor Bouwkunst en Sierkunsten te Brussel, was het niet meer dan logisch ook die der oud-leerlingen van de Vakschool voor Kunstambachten te Antwerpen aan de beurt te laten komen. Aan onze uitnoodiging gaf de heer Roger Avermaete, direkteur, gaarne gevolg. Van 3 tot 25 Mei kon dan deze tentoonstelling, de tweede dus aan verwezenlijkingen op het gebied der reclame-kunst gewijd, doorgaan in onze beide zalen.

Het was in zekere zin een ‘gewaagde’ onderneming. Deze te Antwerpen gevormde kunstenaars zoo onmiddellijk na hun Brusselsche kollega's exposeeren, zou onvermijdelijk tot konfrontatie leiden, en konfrontatie wellicht tot kritiek, die mogelijk ten ongunste van een van beide zusterinstellingen zou kunnen uitvallen, wat, van ons standpunt uit, een spijtige en ongewenschte ervaring zou zijn geweest. Gelukkig voor onze goede bedoelingen wist de Vakschool voor Kunstambachten haar faam met eere op te houden en waren, normatief beschouwd, de in beide kunstlaboratoria bereikte resultaten aan elkaar gewaagd. Zulks beduidt, dat al de kwaliteiten, aangestipt bij 't overzicht der werken van de oud-leerlingen der Nationale Hoogere School, in essentie, ook op die der oud-leerlingen van de Antwerpsche Vakschool konden afgelezen worden. In plaats van acht waren ditmaal zes verschillende elementen vertegenwoordigd.

Op het gebied der plakkaat-kunst hielden o.i. *Gustaaf Van Roosbroeck* en *Elli van Maanen,* de eerste om zijn volkrachtig koloriet, de tweede om haar vindingrijke teekening, de belangwekkendste partij. *Simone Lutgen* boeide ons meer met kleiner publicitair werk; weliswaar waren van haar enkele zeer goede

Gustaaf van Roosbroeck. Plakbrief.

Simone Lutgen. Plakbrief.

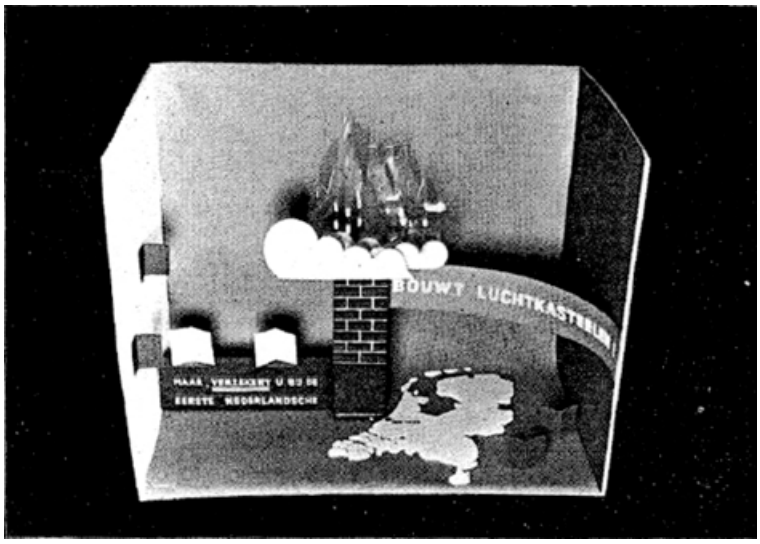

Elli van Maanen. Het Tooverkasteel.
(Ontwerp voor reclame-stand)

affiches aanwezig, doch haar manier om het beeldwerk te omramen met een deels blauwen, deels zalmrooden lijst - haar lievelingskleuren -, leek ons minder geschikt voor dusdanig groote stukken. *Helene Van Coppenolle*, een kunstenares, die wij later op een voor haar heel wat belangwekkender terrein ontmoeten zullen, exposeerde slechts een paar affiches en enkele tot uitvoering gekomen kleinere realisaties. Van *Elza Pinkhof* was de bijdrage niet groot genoeg om een duidelijk beeld van haar kunnen op te hangen. Een flink vertegenwoordigde en bovendien zeer interessante persoonlijkheid was daarentegen *Albert Janssens.* Niet zoozeer met zijn affiches, dan wel met zijn landkaarten, als b.v. die onvergetelijk fantazievolle Kongo-kaart, bewees hij een rijkbegaafd en bovendien - typisch voor iemand, die zich reclame-kunstenaar noemt - fijngevoelig artist te zijn. Met zijn spiritueele ontwerpen voor ‘mannekensbladen’, ‘Ganzenspelen’, en dies meer, oogstte hij evenzeer een welverdiend sukses. Dat, ondanks de ‘praktische’ zijde van 't métier, 't fijnzinnig uitbeelden van het onderwerp a priori niet uitgesloten is voor den reclame-kunstenaar, bewees ook Elli van Maanen met haar diaphaan ‘Tooverkasteel’, ontwerp voor étalage-stand ten kommerciëelen goede eener... levensverzekeringsmaatschappij. Projekten van dien aard waren echter op deze tentoonstelling zeldzaam. Doch foto's van uitgevoerde stands getuigden ervan, dat menig kunstenaar interessante bijdragen voor een of andere buitenlandsche expositie of jaarbeurs had geleverd.

Ook deze tentoonstelling werd flink bezocht. Trouwens haar bijval was niet minder dan die der voorgaande gewettigd.

Deze beide, wat wij noemden spektaculaire, tentoonstellingen brachten ons het voordeel bij de artistieke aktie van het Prentenkabinet tot een steeds ruimeren kring te doen doordringen. Immermeer aangemoedigd door die groeiende belangstelling konden wij ons thans weer toeleggen op 't intensieve propageeren van de schoone kunst der teekening en der prent. -

Van 7 tot 29 Juni hadden wij, met een keur hunner laatste houtgravures, het echtpaar *Désiré Acket* en *Nelly Degouy* te gast. Gespecialiseerd op het gebied der illustratie en gebruiksgrafiek, had de tentoonstelling dezer kunstenaars een zeer intiem karakter. Hun tientallen ex-librissen, Kerst- en Nieuwjaars-

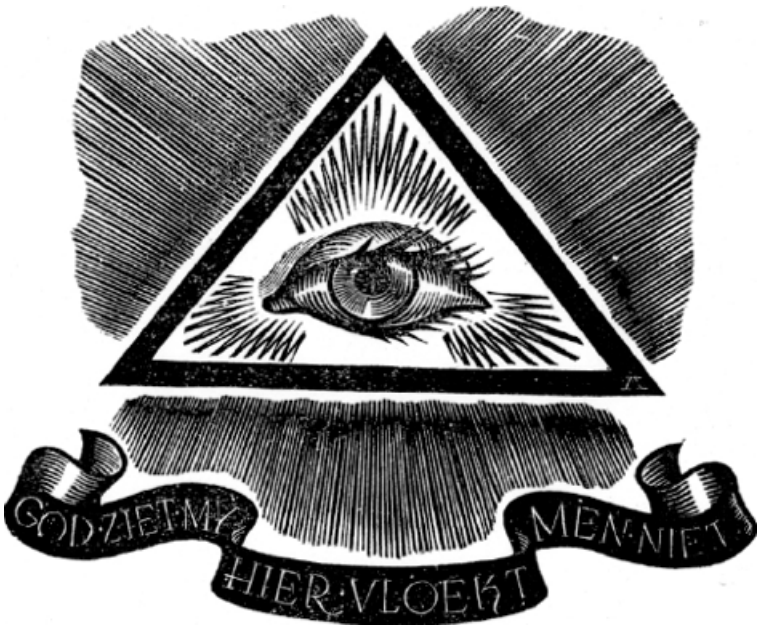

Désiré Acket. Titelvignet voor: Dr. C. Debaere, Krachtpatsers in de Nederl. Volkstaal. *(Orig. houtblok* '*De Nederl. Boekh.*')

wenschen, aankondigingen van gelukkige geboorten of van triviale adresveranderingen, uitgevoerd in een miniatuur-achtig verfijnde techniek, gewoon wit-zwart of in kleur gedrukt, tintelden van frischheid, bekoorlijkheid en spiritueele gratie. Een waar festijn voor fijnproevers! En een bewijs temeer voor 't feit, hoe vruchtbaar de zg. gebruikskunst er kan toe bijdragen om de dagelijksche omgangsvormen te veredelen van den beschaafden mensch.

Was op dit terrein de persoonlijkheid van deze beide kunstenaars soms moeilijk uit elkaar te houden, in hun wederzijdsche boekillustraties daarentegen trad zij heel wat duidelijker op den voorgrond.

Van Désiré Acket onthielden we vooral een sierlijke interpretatie van den Dierenriem, opgenomen in het groepsalbum 'De Seizoenen', en de fijne illustraties voor Flaubert's 'Madame Bovary' en van de Woestijne's 'Romeo of de Minnaar der Liefde'. Een verrassend origineel talent bezit Acket in grondbegin niet. Zijn techniek is dikwerf stroef en

zijn teekening soms angstvallig traditioneel. Daarentegen beschikt hij over een opmerkelijke vakkennis en weet als weinigen onder de jongeren een houtgravure kompositorisch te beheerschen. Koel en afgemeten, in haar uitdrukkingsformules zelfs beperkt,

Nelly Degouy. Ill. uit: Jan Vercammen, Drie Suites voor Cello,
(Orig. houtblok Uitg. 'Pro Arte')

draagt deze passielooze kunst er niettemin den stempel om eener bijna hooghartige voornaamheid, die imponeert en respekt afdwingt.

Onder Degouy's boekverluchtingen troffen ons minder haar wat geforceerde bijdragen tot voornoemd groepsalbum ‘De Seizoenen’, dan wel haar melodieuze illustraties voor Jan Vercammen's verzenbundel ‘Drie Suites voor Cello’. Alhoewel neo-klassicistisch geörienteerd, weet deze kunstenares den strengen vorm der Ouden met het tintelend levensgevoel van den modernen mensch te doordringen. Dit schenkt aan haar werk iets droomerigs en tegelijk iets zeer positiefs. Haar vaktaal is, zoo mogelijk, nog meer geraffineerd dan die van haar echtgenoot, en bij gelijke distinktie, haar lijn oneindig soepeler en van een zelden versagende sensibiliteit. Bovendien is haar kompositie kleurrijker wit-zwart en uit dien hoofde warmer dekoratief. Een hooge felle toon slaat deze kunst evenmin aan, doch zij getuigt van een gevoelsadel, die een tot in de nerf beschaafd kunstenaars-temperament verraadt. Hoe jammer dat Nelly Degouy zich zoo luttel aan de prent op grooter formaat interesseert! Onder haar weinige gravures op dit gebied is de voorstelling der Nausicaalegende een hoogtepunt van gansch haar kunnen en tevens een der gaafste werken tot dusverre door de jongere generatie houtgraveurs gerealiseerd.

Toen deze mooie tentoonstelling ten einde liep, was het seizoen reeds ver gevorderd. Voor dit tijdstip van het jaar werd zij nog flink bezocht. Doch gedurende de vakantie-maanden Juli-Augustus besloten wij onze aktie voorloopig stop te zetten en het aldus gegeven respijt te benutten voor het opstellen van een nieuw programma.
-

Op 20 September werd opnieuw van wal gestoken met een tentoonstelling van *Luc. De Jaegher*[1], een nog zeer jong kunstenaar, die in den loop der laatste twee jaren de aandacht op zich te vestigen wist.

Onder zijn teekeningen troffen vooral de herfst- en winterlandschapimpressies uit zijn mobilisatietijd, waarin hij met een schoone eerlijkheid de troostelooze eenzaamheid van een innig en zelfs naar 't melankolische zweemend gemoed had weten uit

(1) Het aanvangsblokje op p. 125 is van den heer De Jaegher.

Luc. De Jaegher. Sierstuk.
(Orig. houtblok)

te zeggen. Fijn geschakeerde akwarels duidden op dezelfde, niet hoog aanslaande, maar zeer sensibele grondtoon van zijn temperament. Minder gaaf en ook minder vrank, soms stijf op 't onbeholpene af, waren daarentegen sommige neo-klassicistisch getinte figuurteekeningen, waarschijnlijk uit een vorige periode. De Jaegher zal inmiddels wel begrepen hebben, dat zijn persoonlijkheid, in essentie zeer gevoelig, door formules, die haar wezensvreemd zijn, slechts kan worden geschaad.

Doch niet alleen als teekenaar en akwarellist, ook als houtgraveur stelde De Jaegher ten toon. Ook op dit gebied waren het de landschappen, die het meest boeiden. De stroeve, pseudoklassicistische inslag der figuren

Luc. De Jaegher. Landschap,
(Orig. houtblok)

zijner ‘Twee Coninxkinder’ scheen eens temeer in tegenspraak met de beste kwaliteiten van zijn in grondbegin zoo sensibelen natuur. Ook was de teekening hier minder vlot, de kompositie soms aarzelend, de figuur dikwijls bedenkelijk geproportioneerd. Kleurrijker en dekoratiever dan die der meeste jongeren waren De Jaegher's houtgravures in elk geval. Zij ‘hielden den muur’: bewijs dat hij - bij alle verscheidenheid van visie - de lessen eener groote, hem onmiddellijk voorafgaande, generatie niet vergeten heeft.

Deze tentoonstelling, gesloten op 12 Oktober, was vooral aantrekkelijk daar hier voor de eerste maal het werk van een jong, opstrevend talent op overzichtelijke wijze werd bijeengebracht. Die eerste oogst liet een zeer goeden indruk na. Een volgende zal nog beter zijn, indien De Jaegher immermeer zichzelf en het vermogen zijner beste hoedanigheden wil doorgronden. -

In 't teeken van het ‘officiëel’ debuut stond eveneens de tentoonstelling van Mejuffer *Helene van Coppenolle*, wier naam als exposante onder die der oud-leerlingen van de Vakschool voor Kunstambachten reeds werd vermeld. We zeiden toen, dat we deze kunstenares ‘later’ ontmoeten zouden ‘op een voor haar heel wat belangwekkender terrein’. Met dit ‘later’ bedoelden we dan onderhavige tentoonstelling, gewijd aan haar thans definitief geworden specialisatie op het gebied der prenten illustratie-kunst. Deze tentoonstelling, gehouden van 25 Oktober tot 16 November, groeide uit tot een verrassend sukses. Onze statistieken wijzen inderdaad uit dat, tot dusverre, geen enkele onzer individueele tentoonstellingen zoo druk als deze werd bezocht.

Verdiend was die bijval ongetwijfeld. Distinktie en verfijning, toespitsing der teekenkundige lijn tot haar essentiëelst grafische uitdrukking - zoo typisch voor het meerendeel der door Joris Minne gevormde jonge kunstenaars -, waren de treffendste kenmerken van Juffer van Coppenolle's kunst, in zooverre die zich in te clicheeren illustratie- of onafhankelijke penteekeningen veropenbaarde. Op dit gebied noteerden we vooral haar mooie illustraties voor ‘Het Donker Licht’ van Anton Coolen, ‘La Femme partagée’ van Franz Hellens en die voor Timmermans' ‘Symphorosa’, een thema dat we reeds vroeger door een andere kunstenares, nl. Jeanne Walravens, hebben behandeld gezien. Onder de onafhankelijke teekeningen, uitgevoerd in dezelfde techniek, vielen inzonderheid een paar sensibel aangevoelde naaktstudies op. Voor een teekenkundige opvatting als die van Juffer van Coppenolle, waarvan de Chineezen en Japanners zulke geniale voorbeelden geleverd hebben, is de nooit versagende spanning der sensibiliteit een hoofdvereischte. Met die spanning zegeviert of valt deze techniek. Heeft Juffer van Coppenolle haar

Desiré Acket. Illustr. uit: G. Flaubert, Madame Bovary.
(Verkl. repr. naar oorsponk. houtgravure)

Jos Hendrickx. Herfstboomen.
(Krijtteekening)

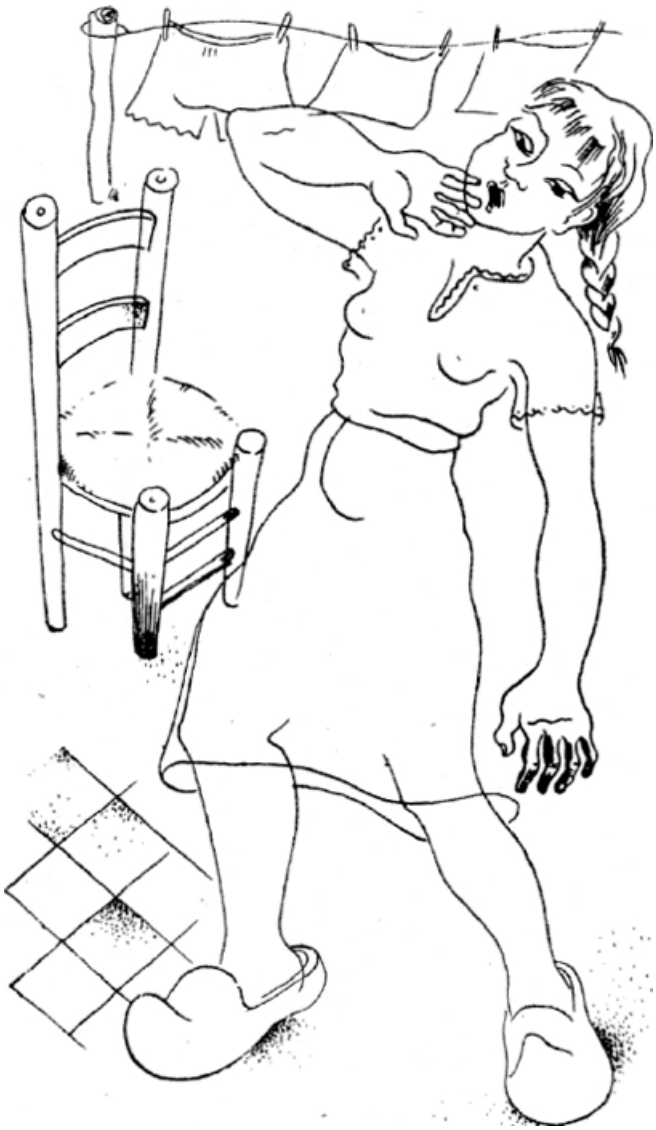

Helene van Coppenolle. Ill. voor: Anton Coolen, Het Donker Licht. *(Penteekening)*

allerwegen weten op te houden? In de hoofdlijnen zeer zeker. In sommige details, als b.v. in de handen, was zij af en toe minder trefzeker. Mits gespecialiseerde studie kan daaraan licht verholpen worden. Het onderdeel kan niet lang geheimen heb-

ben voor wie de hoofdpartij beheerscht. En anderzijds kan van een jong talent niet oogenblikkelijk dè volmaaktheid gevergd, al is dit jong talent ook iemand die o.a. met die merkwaardige paardenstudie op ivoorkleurig houtpapier de geraffineerde schoonheid der Oostersche klassieken te benaderen wist. Ook een paar herinneringen aan het werk van haar professor, zooals b.v. diens typische konstruktieve arabeske, waarop eveneens gewezen werd bij 't werk van Raymonde Lombardin, zal zij, met het steeds rijper worden harer persoonlijkheid, weten uit te schakelen.

De houtgravure schijnt ons minder geschikt voor Juffer van Coppenolle's door aanleg veeleer teekenkundig-rechtstreeksch dan wel grafisch-onrechtstreeksch georiënteerd talent. Daarop schenen in elk geval haar overigens spaarzame prenten op dit gebied te wijzen. Daarentegen kan de vrijere techniek der lithografie toekomst voor haar hebben. Haar mooi vizioen der scheppingsdagen, blijkbaar ontworpen in dien zin, duidden op die mogelijkheid.

Deze kunstenares beschikt over kwaliteiten, zooals wij er zelden bij debutanten ontmoet hebben. Aan haar de toekomst niet te beschamen en het vertrouwen te rechtvaardigen, dat van nu af in haar kan worden gesteld. -

De tentoonstelling van *Jos Hendrickx* (29 November-21 December) veropenbaarde een in al haar komplexiteit interessante kunstenaarsfiguur. Zwaar doorwerkte en in impressionistischen zin ‘verwaasde’ krijtteekeningen wisselden af met vlijmscherpe penteekeningen, die beurtelings te getuigen schenen van een in mystieke beschouwing der natuur diep verzonken en dan weer asketisch zelfzeker, haast gothisch onbewogen temperament. Hebben wij 't mis voor met de veronderstelling, die gedeeltelijk thuishoort op 't terrein der psykologie, dat Hendrickx' ‘wazige’ periode onmiddellijk aan de ‘vlijmscherpe’ voorafgaat? Wat er ook van zij, in dit werk troffen wij, schijnbaar althans, twee totaal van elkaar verschillende kunstenaarstypen aan die, naar den vorm zeer uiteenloopend, naar den fundamenteel inhoudelijken grondslag ten slotte toch weer konvergeerden.

In zijn ‘wazige’ periode stelt Hendrickx vooral belang in het natuur-aspekt. Deze lijnlooze landschappen, in kompakte krijtmassa's opgebouwd, kunnen bezwaarlijk met het begrip

‘teekening’ vereenzelvigd worden. 't Eenige wat zij daarmede gemeen hebben zijn de kleurwaarden: wit en zwart. Voor 't overige hebben zij 't uitzicht van schilderijen, verwezenlijkt in een sombere grisaille-techniek. A priori is het niet aan te nemen, dat dusdanig uitdrukkelijk negeeren van den teekenkundigen vorm aantrekkelijk kan zijn; nochtans vermocht Hendrickx met een paar in dien zin uitgevoerde stukken, zooals b.v. zeker landschap met grazend hoornvee, een treffende stemming van weemoedige, om niet te zeggen neurasthenische, bedruktheid op te roepen. Bewijs temeer voor 't feit, dat voor den kunstenaar elk middel goed is voor 't beoogde doel en 't er in de eerste plaats op aan komt of hij er, afgezien van het formeele procedee, in slaagde te overtuigen en te ontroeren.

De zwaartillende bespiegelingsfaktor klinkt op uit elke krijtmassa, later uit elke lijn van die in wezen wijsgeerige en dikwerf cerebrale kunst. Hij is het bindend element tusschen haar beide naar den vorm zoozeer afwijkende uitdrukkingsmethodes die, hunnerzijds, toch weer in éénklank zijn met een of ander facet van dit spekulatief temperament.

In zijn tweede periode schijnt deze kunstenaar niet langer meer beklemd te worden door de massaal-donkere, materiëel-drukkende wezenheid der hem omringende voorwerpen en dingen. Brak 't eeuwigheidsbewustzijn in hem door? Zag hij doorheen die ‘vleeschelijke’ weelde den grijns van het skelet, symbool van vergankelijkheid en dood? Wij weten 't niet. Doch zéker is, dat van dit oogenblik de looverzware, lichtlooze zomerlandschappen van voorheen de plaats ruimen voor de (hier soms ontstellend) naakte natuuraspekten bij herfst- of wintertijd, - dat de eertijds ontkende teekenkundige lijn thans in al haar uitdrukkelijkheid en zelfs met arrogantie op den voorgrond treedt. Werd deze skelettieke lijn opgeroepen door de studie der architektuur, en inzonderheid der religieuze architektuur, die Hendrickx - daarvan getuigen vele zijner werken - geruimen tijd heeft geobsedeerd? Er is daartoe wel eenige kans. In elk geval, indien zij neergeschreven wordt zonder vooropgezetheid en excesse, onder de impuls eener werkelijk bezielde hand, dan ontstaan er teekeningen, merkwaardig om hun strakke, fantastisch geheimzinnige sfeer. Zooniet is zij haast geometrisch

zakelijk en keihard, weinig aantrekkelijk bij gebrek aan sensibiliteit.

Aan die periode kon, in grondbegin, meer aardsche beleving en minder spiritueele introspektie worden toegewenscht, of althans het schoone evenwicht tusschen die twee. Dit zou haar ongetwijfeld leniger en gevoeliger gemaakt hebben, wat zij thans, soms in te groote mate, mist.

Deze tentoonstelling was de achtste en laatste, gehouden in den loop van het jaar 1941. Een overblik dier onderscheiden kunstmanifestaties leert ons, dat wij ook ditmaal ons voornemen om waarde te paren aan verscheidenheid in werkelijkheid konden omzetten. Dat de belangstelling in die tijdspanne niet taande, wijzen de verheugende cijfers onzer bezoeksstatistieken uit. En zulks niettegenstaande allerlei minder gunstige faktoren: in de eerste plaats de benarde tijdsfeer, onze ligging buiten 't centrum der stad, en 't feit dat in een Prentenkabinet slechts een voor 't groote doorsnêe-publiek minder aantrekkelijke kunst als grafiek en teekening kan worden naar voor gebracht. Toch gelooven we op dit gebied goed werk verricht te hebben en door onafgebroken hameren op steeds hetzelfde punt zeer velen te hebben vertrouwd gemaakt met de verstilde schoonheid die wij propageeren.

Op 't praktisch terrein zijn we ervan overtuigd onze jonge instelling thans definitief in de Antwerpsche middens te hebben bekend en wellicht geliefd gemaakt. In normale tijdsomstandigheden zouden wij met deze tentoonstellingen ‘geheime’ bedoelingen hebben voorgehad; zij zouden 't lokaas zijn geweest om den bezoeker te bewegen zich ook naar onze werkzaal te begeven, waar zich voor hem de schatkamers van 't Prentenkabinet zouden ontsloten hebben. Want niet alleen o.i. moeten die schatten ten gerieve zijn van enkele specialisten: studeerenden, kunsthistorici en estheten, doch tevens voor den doorsnêe-mensch, die zijn gevoel voor schoonheid te veredelen wenscht. Mogen welhaast de tijden aanbreken om aan dit plan een vasten vorm en een begin van uitvoering te geven!

Rubenshulde uit een Duitschen roman.

Volstrekte volledigheid op bibliographisch gebied is, *absolute positus,* onbereikbaar. Alle menschenwerk is onvolmaakt en in het beste bibliographisch repertorium kan men nog 'n enkele leemte aanhalen[1], zonder hierdoor afbreuk te willen doen aan de waarde van het geheel. In dien zin werd het volgende geschreven.

Van de boeken over Rubens, te Antwerpen tijdens het Rubensjaar of kort er voor verschenen, moet voorzeker de grootsche bibliographie van en over Rubens, wat methode, nut en degelijkheid betreft, voor de drie andere niet onderdoen[2].

Onvermijdelijk was het, dat in de veelomvattende afdeeling over ‘Rubens in de letterkunde’ - romans, novellen en anekdoten uit alle landen en talen - wel 'n leemte zou voorkomen. Men kan toch niet alles gelezen hebben en er zal in 'n roman, waarvan de titel het niet eens laat vermoeden[3], een bladzijde voorkomen, welke de vermelding van het betrokken werk eenigszins wettigt. Dit is 't geval met een Duitschen roman, alle kringen voor drankbestrijding aanbevolen[4]. De held, 'n medicus, landt op zijn zeetocht te Antwerpen, bezoekt de Scheldestad en hare hoofdkerk, waar hij in verrukking blijft staan voor Rubens' Kruisafneming en zijn bewondering in begeesterde woorden uitdrukt, voor alle Rubensvereerders het lezen waard. Daarom wordt deze passage uit 'n vergeten Duitschen roman hier afgedrukt, terwijl de titel werd vermeld ter aanvulling bij een onderdeel der Rubensche bibliographie, tevens en vooral als een dankbare en bewonderende huldeblijk aan den verdienstelijken opsteller van dit reuzenwerk.

> ‘Niemals in meinem Leben bin ich von einem Kunstwerk so ergriffen gewesen, wie von Rubens' Kreuzabnahme in der Kathedrale, Das ist tatsâchlich ein vollendetes Meisterwerk. Will der Meister uns hier zu Gesichte führen, was die Liebe vermag, - dass sie selbst den Tod überwindet? Fast scheint es so! Sieh nur, wie der Leichnam Christi,

(1) In de laatste uitgave van H. PIRENNE'S *Bibliographie de l'histoire de Belgique,* Brussel, 1931, wordt nog steeds, naast den *Essai sur l'histoire du droit criminel... de Liège* van E. POULLET, dezes vroeger verschenen *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant,* Brussel, 1869 (*Mém. cour. Ac. Belg.* XXXV) n i e t vermeld.

(2) Pr. ARENTS, *Geschriften van en over Rubens.* - A.H. CORNETTE, *Petrus Paulus Rubens.* - Fr. VAN DEN WIJNGAERT, *Inventaris der Rubeniaansche prentkunst,* Antwerpen, De Sikkel, 1940. - F. VAN HOOF, *Het Leven van Peter-Pauwel Rubens.* Ibidem, 1939.

(3) Wie vermoedt, dat het Museum Plantin-Moretus tot eerste kader strekt voor 'n tweevoudige idylle in den prachtigen roman van Mevr. Daniel LESUEUR, *Le Coeur chemine.* Parijs, 1903 (12^{e} uitg.).

(4) Georg BONNE, *Im Kampf um die Ideale, Die Geschichte eines Suchenden, Ein Gegenwartsroman,* Munchen, 1916 (Gekürzte Volksausgabe: 14-16 Tausend). - Een exemplaar op de Antwerpsche Volksbibliotheek voorhanden.

> von der Liebe getragen, sanft und leise vom Kreuz herabgleitet, wie die Schulter der Maria dem gleitenden Fuss Halt bietet, wie alle Hände beschäftigt sind, mit grösster Sorgfalt den Körper zu stützen, wie selbst der Mund mithelfen muss, das Leinentuch zu halten, wie alle Blicke und Gebärden sich in der einen Aufgabe vereinigen, ihn zu stützen, ihm durch dieses letzte Liebeswerk noch irgend etwas Gutes zu erweisen. Hier hat menschliche Kunst wahrhaft Unsterbliches geschaffen. Im Königlichen Museum erkannte ich, wie dieses wunderbare Werk zustande gekommen war. Saal bei Saal, gefüllt mit Hunderten von Zeichnungen, Entwürfen, Skizzen und Bildern, grossen und kleinen, und immer wieder die Kreuzabnahme. Ein ganzes, langes Leben hat der Meister sich mit eiserner Selbsterziehung und Selbstkritik durchgearbeitet, bis er das Werk zustande brachte, nach dem seine Seele dürstete. Hier könnt ihr Modernen lernen, ihr, die ihr so viel Wesens macht von eurer Kunst, und die ihr mit so viel Leinwand die modernen Kunsthallen schmückt und bezeugt, dass euer Können auch noch nicht annahernd eurem Wollen entspricht, hier könnt ihr lernen, wie man ein Meister wird, und dass das Genie nur zur Reife gelangen kann durch eisernen Fleiss'[(1)].

Zoo luidt deze bladzijde ter eere van Rubens, in een hier te lande haast onbekenden roman verscholen. Daarom werd ze hier afgedrukt en mijn exemplaar daarna aan de Stadsbibliotheek te Antwerpen geschonken, naar aanleiding van 't aloude gezegde:

Wie geeft wat hij heeft
Is weerd dat hij leeft.

Leuven.
J. GESSLER.

Een specimen van bibliographische onnauwkeurigheid

Meer nog dan op welk ander wetenschappelijk gebied is nauwgezetheid 'n allereerste vereischte in zake bibliographie. Er zijn echter menschen, die dat niet beseffen en wier werken dan ook in dit opzicht veel te wenschen overlaten. Als reviewer was ik er meer dan eens toe verplicht, dit euvel te laken, vooral in uitgaven van folkloristischen aard. Hierachter volgt een typisch voorbeeld van bibliographische onnauwkeurigheid, in een referentie, niet zonder belang voor de geschiedenis der Antwerpsche boekenmarkt.

In een studie over de vertaling of, juister gezegd, de vrije bewerking van het *Orlando furioso*, door Jeronimo de Urrea, staat vermeld, dat de

(1) G. BONNE, *op. cit.,* bl. 23-24. - Men vergelijke deze beschrijving van den Duitschen romancier en 'Moralprediger' met de roerende bladzijden, aan hetzelfde meesterwerk gewijd door den Franschen kunstschilder, romanschrijver en essayist E. FROMENTIN, *Les Maîtres d'autrefois, Belgique-Hollande,* bl. 75 en vlg. Parijs, 1910 (19e uitg.).

oorspronkelijke uitgave van deze bewerking te Antwerpen verscheen, zooals blijkt uit het *colophon,* aldaar volgenderwijs aangehaald:

> *Impremose en la muy noble et leal vill de Anversa en la casa de Martin Nucio, et acabose a XX dias de Agosto MDXLIX annos*[(1)].

In deze zoogezegde letterlijke aanhaling kan men 'n t i e n t a l fouten en foutjes ontdekken, mits ze met 't volgende te vergelijken:

> *Imprimiose enla muy noble et leal villa de Anvers en casa de Martin Nucio, y acabose a XXV dias de Agosto De MDXLIX años.*

Leuven.
J. GESSLER.

Transfiguratie-paneelstempels op Leuvensche boekbanden. - addenda.

In de bijdrage verschenen in *De Gulden Passer,* 19de jaargang, 1941, blz. 203-216, is het volgende in te voegen blz. 212, voetnota:

Prof. Marcel Laurent, *Les Ivoires prégothiques conservés en Belgique,* Brussel, Vroment & Co., 1912, pp. 142-149, *Ivoire liégeois du XIIe siècle à la Bibliothèque de l'Arsenal à Paris,* houdt den band van het Evangeliarium van Afflighem voor Luiksch werk uit de 12e eeuw, zoowel het goudsmederswerk als het gebeeldhouwd ivoren paneel.

P.V.

(1) H. VAGANAY, *Orlando furioso traduit par Urrea,* in de *Revue Hispanique,* LXXXI (1933), II, bl. 1-9. - De Antwerpsche druk staat vermeld, onder nr 56, bij J. PEETERS-FONTAINAS, *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas,* in *De Gulden Passer,* XI (1933), bl. 10.

De uitgaven van den dienst voor propaganda en toerisme van de stad Antwerpen

Antwerpen heeft steeds haar faam van gulle gastvrouw hoog gehouden, ook in tijden van stoffelijken tegenspoed. Wie het breed heeft, laat het breed hangen! Waar dit dan voor het tegenwoordige Antwerpen niet meer in dezelfde mate als vroeger het geval is, verdient het des te meer waardeering dat het mogelijk was het plan van een reeks van schattige propagandaboekjes over Antwerpen en zijne merkwaardigheden op cultureel en toeristisch gebied, in weerwil van de oorlogsomstandigheden, met onverminderden ijver door te zetten. Wie hiervoor te prijzen valt: het Stadsbestuur of de Directeur van den dienst voor propaganda en toerisme, den Heer Frederik Clijmans? Als buiten Antwerpen levend laten we de beantwoording op deze vraag aan ingewijden over, en loven onvoorwaardelijk het initiatief en de uitvoering, die van goeden smaak getuigt en de grootst mogelijke vrijheid binnen het kader van het plan toeliet. Dit laatste, waarop we *in fine* terugkomen, is wellicht voor den boekenverzamelaar en den recensent een euvel, daar hij niet weet in welke orde deze werkjes te rangschikken vallen en of er niet steeds meer zullen bijkomen. Men duide het ons bijgevolg niet ten kwade, dat we bij de vluchtige bespreking van elk deeltje ons soms in de chronologische volgorde mochten vergissen.

Naar den datum te oordeelen kwamen de meer algemeene werkjes over Antwerpen van F. Clijmans en J. Denucé[1] het eerst van de pers. Zij openen op een overzichtelijke en boeiende wijze het perspectief op de Havenstad aan de Schelde, hare merkwaardigheden en hare artistieke en toeristische mogelijkheden. In Antigoon's spiegel vernemen we wat de Schelde voor Antwerpen zooal beteekent op het gebied van de watersport. Twee ervaren, geleerde en prettige gidsen hangen ons door woord, beeld en cijfer een beeld op van een minder bekende zijde van het leven en de genoegens van het watertoerisme op de Schelde. In ‘Antwerpsche Kerken en haar Kunstschatten’[2] schenkt Clijmans ons, met vermijding van alle dorheid, een inventaris van bekende en minder bekende kunstschatten uit Antwerpen's kerken, natuurlijk zonder aanspraak te maken op volledigheid. Het is hem en den lezer genoeg mijlpalen aan te duiden ter betere situeering van bouwwerken in den tijd en ter waardeering van de voornaamste schilder- en beeldhouwwerken.

In ‘Antwerpen, nota's over en beknopte beschrijving van de voornaamste

(1) Clijmans, Frederik en Jan Denucé. Antigoon's spiegel, Antwerpen. Aug. Bossaerts, 1938.
(2) Clijmans, F. Antwerpsche Kerken en haar Kunstschatten, Antwerpen, Gemeentebestuur, 1939.

bezienswaardigheden'[1] komen directeur van den propagandadienst en archivaris-conservator opnieuw aan het woord om ons deze maal Antwerpen als kunstcentrum en als wereldhaven te leeren ontdekken. Het is een vriendelijke uitnoodiging na de gewilde beknoptheid van het overzicht der bezienswaardigheden: kerken, musea, patriciërshuizen, enz. op zelfstandigen ontdekkingstocht uit te gaan met de kans een overmoede zijde van Antwerpen's monumentale schoonheid te verkennen. Dit is dan bij wijze van toepassing het geval met het volgende werkje van Clijmans over 'Poortjes en Mariabeelden in het Oude Antwerpen'[2]. Ten gerieve van sinjoren als van reizende passanten, die wat speeltijd hebben om, buiten de kennismaking van musea, kerken, openbare en particuliere burgerlijke gebouwen, ook iets van de atmosfeer van de oude stad te genieten, in 't bijzonder van de sporen of litteekens van burgerlijken welstand en vroomheid uit vroeger eeuwen. In zijn werkje over 'De Beurs te Antwerpen'[3] betreedt de letterkundige Clijmans het terrein van zijn medewerker, den archivaris-conservator en historicus-economist Denucé, doch met veel geluk. De literator bewijst scholing te bezitten en toont uitstekend aan hoe uit de opvatting pand (kloosterpand) zich de beurs als handelsplaats heeft ontwikkeld, hoe uit de nieuwe Beurs van 1531 met hare twee torens en twee uurwerken, na de branden van de 16e en de 19e eeuwen, de tegenwoordige Beurs van den bouwkundige J. Schadde ontstond en de herinnering bewaard heeft aan de 16e-eeuwsche 'Bursa'. De 24 afbeeldingen geven een treffend beeld van de beteekenis van de beurs voor den Antwerpschen handel en memoreeren enkele figuren, die in het verleden een rol hebben gespeeld in het vertier en de beschaving van den Antwerpschen Mercurius.

De reeks wordt blijkbaar voortgezet door een uitgekozen rij nieuwe medewerkers, allen specialisten, bestuurders of secretarissen van Antwerpsche musea of instellingen van cultureelen aard. Zij hebben zich, hoeft het hier aangestipt te worden, uitmuntend van hun taak gekweten en doorgaans de voorkeur gegeven aan het 'Multum' boven de 'Multa'. Prof. Cornette[4] heeft zelfs een krachttoer verricht door binnen amper 90 bladzijden niet enkel een idee te geven van de kunstschatten - schilder- en beeldhouwkunst - aan zijn hoede toevertrouwd in het Koninklijk Museum, maar terzelfdertijd een karakteristiek te schetsen van elke belangrijke periode en van schier elk werk van beteekenis. Vooral de XXe eeuw heeft hij bij den doorsneebezoeker weten te introduceeren op een wijze, die de vooroordeelen

(1) Clijmans, F. en Jan Denucé, Antwerpen. Nota's over en beknopte beschrijving van de voornaamste bezienswaardigheden, Antwerpen, Van Uffelen en Delagarde, 1941.
(2) Clijmans, F. Poortjes en Mariabeeldjes in het Oude Antwerpen, Antwerpen, Van Uffelen en Delagarde, 1941.
(3) Clijmans, F. De Beurs te Antwerpen, Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.
(4) Cornette, A.H. Drie Uren in het Koninklijk Museum voor Schoone Kunsten van Antwerpen, Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.

aangaande sommige hedendaagsche tendenzen subtiel heeft weten te ondervangen, zonder het plan der objectiviteit, dat het zijne is als conservator-historicus, ook maar een duimbreed te verlaten. De drie Uren zijn drie Uren 'bewondering' en de illustratie, alleen door reproducties van details, is een vondst, die alle fijnproevers ten zeerste zal bevredigen. De beknopte schets van Dr Herman Bouchery[1] is een kostbare leidraad geworden in den 'wysheyts winkel van het gansche Nederlant', zooals de dichteres Anna Roemer Visscher het Plantijnsche Huis aan den Vrijdagmarkt noemde. Aan de zakelijke mededeelingen, o.a. de lijst der, buiten de ingewijden veel te weinig bekende, uitgaven van het Museum, gaat een glashelder betoog over de geniale persoonlijkheid van Christoffel Plantin en van zijn als levend Museum ingerichte 'woon- en werkstede' vooraf. Dr Bouchery houdt de traditie van zijn eminente voorgangers: Max Rooses, Jan Denucé, Maurits Sabbe op het voorname peil der aantrekkelijke en gedegen eruditie, die het Plantin-Moretus Museum sedert zijne stichting heeft gekenmerkt. De met veel smaak aangebrachte illustraties vullen het juweeltje van Plantijnsche typografie harmonisch aan.

De bijzonder leerrijke inleiding van een volgend deeltje[2] van Conservator A.J.J. Delen is een welsprekend pleidooi en tevens een zaakrijke verantwoording van de recente stichting van het Antwerpsche Prentenkabinet, eerst op 11 Maart 1939 ingehuldigd. Zooals immers is de fijne styllist, die A. Delen steeds geweest is, hier op zijn best om uit de ruim 30.000 bladen tellende verzameling een gekommenteerde suggestieve keus te doen, die het cultuurinstrument, dat een prentencabinet moet zijn, te doen waardeeren. In de monografie gewijd aan 'Het Steen'[3] wordt het palladium van Antwerpen als monument en als historisch museum door Dr Denucé op de hem eigen objectief-wetenschappelijke methode behandeld. Eenmaal centrum van het volks- en strafrechterlijk leven van de Scheldestad werd het tot museum van de meest verscheiden Antwerpsche oudheden ingericht. Van de vroegere stapelplaats van min of meer belangwekkende oudheidkundige voorwerpen werd het onder de verlichte leiding van den tegenwoordigen conservator omgevormd tot een aanschouwelijk politiek-historisch en cultuur-historisch geheel, dat slechts geleidelijk, vooral door een weldoordachte opruiming tot stand zal kunnen komen. Dit museologisch en historisch saneeringswerk is Dr Denucé ten volle toevertrouwd.

Antwerpen bezit het oudste der folkloristische Musea van ons land. De huidige conservator, de Heer Leo Verkein, vertelt ons[4] op gemoedelijke manier hoe de gedachte van den stichter van het Folklore-museum,

(1) Bouchery, Dr Herman F. Het Museum Plantin-Moretus, Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941
(2) Delen, A.J.J. Het Stedelijk Prentenkabinet van Antwerpen. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.
(3) Denucé, Jan. Het Steen. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.
(4) Verkein, Leo. Het Museum voor Folklore, Antwerpen, Dienst voor propoganda en toerisme, 1941.

dichter Max Elskamp, ontstond en door de Antwerpsche 'Vereeniging voor Volkskunde' haar beslag kreeg. Het uitgangspunt is 'Volkskunst' geweest, slechts naderhand werd aan systematische wetenschappelijke studie gedacht, hetgeen verklaart dat het Antwerpsch Museum vooral over rijke verzamelingen van decoratief volksgoed beschikt. Er werd overigens naar een bepaald plan, o.a. door Victor de Meyere, verzameld, zoodat de twaalf afdeelingen van het Museum: huis, gezin, ambacht, maatschappelijk leven, bestuur en gerecht, godsdienstig leven, tooverij, wetenschappen, letterkunde, muziek, tooneel en kunst, een echte mijn voor de Volkskunde in 't algemeen vertegenwoordigen. Gedurende jaren was het museum zeer eng behuisd in een lokaal van de Heilig Geeststraat; sedert de inhuldiging in 1935 van een nieuw gebouw in de St-Andriesstraat, waarvan de verzorgde illustratie een idee geeft, voldoet het beter aan zijne bestemming: niet een 'conservatorium' in de etymologische beteekenis van het woord, maar een leerschool te zijn voor de kennis van het Antwerpsche en Vlaamsche Volkswezen. Aan het organisatorisch talent van den Hr Verkein moet hier openlijk hulde worden gebracht. Het 'Stadhuis'[(1)], alhoewel geen eigenlijk museum, sluit nochtans logisch bij de rij der museumdeeltjes aan, ofschoon het onder de vaardige pen van stadsarchivaris Dr Floris Prims veel meer is geworden dan een eenvoudig propagandawerkje. Terecht voert het als ondertitel: Geschiedenis en beschrijving, het is inderdaad meer een oorspronkelijke historische monografie dan een gekommenteerd bezoek aan het Stadhuis. Mede door de passend gekozen illustraties leven we het ontstaan, den groei, het verval, den wederopbouw, den bloei mede van een eerbiedwaardig gebouw, waarin het hart klopt van een welvarende, zelfbewuste en kunstzinnige volksgemeenschap. Mocht het voorbeeld van de wordingsgeschiedenis van een belangrijk historisch gebouw als het Stadhuis van Antwerpen voor andere gebouwen, ook in andere Vlaamsche steden, navolging vinden! In het werkje gewijd aan de Antwerpsche Academie[(2)] heeft Baron Opsomer, de bestuurder dezer vermaarde inrichting, in onopgesmukte bewoordingen de rol geschetst van het tegenwoordig Academisch onderricht, dat zoo voordeelig afsteekt tegen het vroeger 'Academisme'. Over dat Academisme wordt met objectief historisch inzicht gehandeld door Clijmans en Wappers, die ons inlichten over de omstandigheden van de stichting (in 1663), over den stichter David Teniers den Jonge, over de lotgevallen van de Academie in de XVIIIe en XIXe eeuwen, ten slotte over het gebouw zelf, het voormalig Minderbroederskloosterkerk van Antwerpen. Daarop volgen een lijst van directeurs en oud-leerlingen, gaande van Herreyns tot Opsomer en een beknopte geschiedenis van het Hooger Nationaal Instituut voor Schoone Kunsten en zijne beteekenis. Met genoegen doorbladert men de illustratie, die ons een kijk vergunt op de interessante en veelbelovende prestaties van sommige

(1) Prims, Floris. Het Stadhuis te Antwerpen. Geschiedenis en Beschrijving. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.

(2) Clijmans, F. en Wappers, J. De Antwerpsche Academie, ingeleid door Baron Opsomer. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.

talentvolle leerlingen van het Instituut uit den laatsten tijd. Dr Corbet[1], beheerder-secretaris van het Koninklijk Vlaamsch Conservatorium, heeft eveneens zijn taak van propagandist op een oorspronkelijke wijze opgevat. In drie substantieele hoofdstukken heeft hij samengeperst wat er zooal te zeggen valt over het milieu: het gebouw, de ziel: de instelling of het artistiek-pedagogisch ideaal van Peter Benoit, ten slotte de Inlichtingen: een leidraad voor toekomstige studenten aan het Vlaamsch Conservatorium. Hulde verdient de schrijver, die met geestdrift, die evenwel de perken van de zakelijkheid niet verlaat, zijn taak van commentator op voorbeeldige wijze heeft opgevat. Antwerpen is terecht fier op zijne instellingen van onderwijs: Academie, Conservatorium, zijne Scholen in 't algemeen, het mag niet minder fier zijn op zijne volksbibliotheken[2]. Op dit gebied werd hoogst verdienstelijk cultuurwerk verricht, dat, gezien de betrekkelijk geringe financieele middelen, onbeperkte bewondering verdient. De Hr. Van den Berghe als een volmaakt regisseur leidt ons, met nu en dan een tikje humor, binnen in het ingewikkelde bedrijf, dat hij met voorliefde het laboratorium noemt. Zijn ‘cijfermuziek’ met en zonder kommentaar wordt vergezeld van een stel hoogst suggestieve plaatjes, die alle facetten van dat nuttig en volksveredelend organisme, dat men Volksbibliotheek noemt, belichten. We sluiten ons volkomen aan bij het besluit en den wensch van den Hr. Van den Berghe, nl. dat een model-instelling als de Volksboekerij verdient over een model-gebouw, dat in evenredigheid is met het belang van de Volkscultuur, te kunnen beschikken. Maar reeds vraagt het deeltje over den Koninklijken Nederlandschen Schouwburg[3] onze aandacht. Lode Monteyne, de beslagen tooneelcriticus, was ongetwijfeld de aangewezen man om de geschiedenis, den groei, den opgang te verhalen van den K.N.S. van Antwerpen. Zijne ongewone belezenheid, zijn tooneeldocumentatie, zijn tooneelervaring en zijn vermogen het cultuurleven van den modernen tijd en van de markante figuren, die er een rol in spelen, met een synthetischen blik te overschouwen, hebben van zijn essay een lezenswaardig brok Antwerpsch-Vlaamsche geschiedenis gemaakt, dat al even representatief mag heeten als het gezelschap, bijna een nationale instelling, waarvan hij de historisch en meteen de panegyriek heeft neergeschreven. Evenals de K.N.S. is de Koninklijke Vlaamsche Opera[4] met de vlaamsche cultuur- en kunstbeweging te Antwerpen vergroeid. De Opera was op bepaalde momenten de inzet van den Vlaamschen strijd, zoodat haar lijdensgeschiedenis ons niet al te zeer hoeft te verrassen. Victor Resseler heeft uitstekend den dampkring van strijd en opoffering van een groepje overtuigde kunstenaars en kunstliefhebbers doen aanvoelen, zoodat deze

(1) Corbet, Dr A. Het Koninklijk Vlaamsch Conservatorium. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.
(2) Van den Berghe, Victor. De Stedelijke Volksboekerijen van Antwerpen (1866-1941). Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.
(3) Monteyne, Lode. De Koninklijke Nederlandsche Schouwburg van Antwerpen. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.
(4) Resseler, Victor. De Koninklijke Vlaamsche Opera te Antwerpen. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.

lijdensgeschiedenis, die uit één opeenvolging van krisissen schijnt te bestaan, ten langen leste een glorierijke geschiedenis wordt. Evenals de K.N.S. heeft de K.V.O. in Vlaanderen pionierswerk voltrokken, zij hebben recht op de dankbaarheid niet alleen van het Antwerpsche, maar van gansch het Vlaamsche Volk.

Hiermede is mijn taak van recensent, dat in het onderhavig geval bijna synoniem werd met lofredenaar, afgeloopen. Aan een propagandaboekje mag men immers niet de eischen stellen van een boek bestemd voor geleerden of voor bibliophielen. Als propagandaboekjes zijn ze ongetwijfeld zeer efficient: degelijk van inhoud en keurig van vorm, ze maken op den onvooringenomen toerist beslist een modernen indruk. Een straffe eenvormige leiding had misschien kunnen bijdragen tot het aanwenden van éénzelfde boekformaat en het gebruik van éénzelfde sierlijke type-letter. Om mij onbekend gebleven redenen heeft men verscheidenheid verkozen boven éénvormigheid, wellicht om, Boileau's welgemeende raad indachtig: 'l'ennui naquit de l'uniformité', eentonigheid te vermijden. Indien zulks werkelijk het geval mocht zijn, dan moet getuigd worden dat men daarin volkomen is geslaagd: de uitgaven van den Dienst voor propaganda en toerisme van de stad Antwerpen zijn geen serie-werk, ze zijn kunstwerk met een individueel stempel en waardig van de prachtlievende gastvrouw aan de Schelde.

Gent
Prof. Dr Paul de Keyser.

De tekst van voorgaande bespreking was reeds gezet, toen ons de navolgende aanvulling bereikte:

De vrees, die ik in mijn vorige recensie uitsprak, heeft zich verwezenlijkt: uit den hoorn des overvloeds van het Comité der Antwerpsche Propagandaweken kwamen onverwachts nog een 6-tal propagandaboekjes ter bespreking op mijn werktafel terecht.

Van den Hr. Am. Dermul twee plaquettes: De Antwerpsche Stadsbibliotheek(1) en Het Scheepvaartmuseum(2), die de vorige deeltjes, gewijd aan Antwerpsche boekerij en musea, zoowel naar inhoud als vorm evenaren. De Antwerpsche Stadsbibliotheek is niet enkel de oudste gemeentelijke instelling van dat soort, maar tegenwoordig, na de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, de rijkste en modernst georganiseerde openbare bibliotheek van België. De Hr. Dermul schetst ons op de hem eigen aantrekkelijke wijze de belangwekkende en wisselvallige geschiedenis van het tegenwoordig gebouw: de voormalige Sodaliteit, en van het boekenfonds. Hij neemt de gelegenheid waar eenige verdienstelijke figuren van verleden en heden te memoreeren door een beknopte samenvatting van hunne bijzondere verdiensten ten opzichte van

(1) *Dermul, Am.* De Antwerpsche Stadsbibliotheek. Een historische Schets. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.
(2) *Dermul, Am.* Het Scheepvaartmuseum. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.

het zoo belangrijk cultureel centrum dat de Stadsbibliotheek voor de Scheldestad vertegenwoordigt. Enkele geslaagde foto's van het gebouw en van de conservators luisteren de geschiedenis van de Stadsbibliotheek op. Eveneens op museumgebied is de Hr. Dermul goed thuis. Ten bewijze het deeltje, dat hij besteedde aan de beschrijving van het Scheepvaartmuseum. Het Scheepvaartmuseum, droomland van den rechtgeaarden Sinjoor, die immers als kind reeds van op het Scheldeterras en de kaaien vertrouwd is geworden met scheepvaart en waterplas, is vooral te danken aan het initiatief van een Antwerpsche reeder van den ouden stempel, den Hr. Emiel Beuckeleers-Donche. De Hr. Dermul verhaalt ons als bloedgetuige van geboorte en groei van de verzameling, hare verhuizingen naar Handelschool en Nijverheidschool, hare huidige samenstelling, hare beteekenis voor een zooniet druk zeevarend, dan toch zeewaardig volk als het onze, hare schitterende toekomst in het verbouwde Hessenhuis, waar ze met een Afdeeling Volkenkunde onder één dak zal komen. Er is te Antwerpen sedert de laatste jaren een krachtige en organiseerende werking van het Museumwezen aan den gang. Mannen als de Hr. Dermul en de Hr. Denucé zijn niet vreemd aan de stuwkracht en de vaart die deze verblijdende reorganisatie kenmerkt.

Van Dr Prof. Jan Denucé kwam, na zijn: 'Het Steen' nog het aanvullend deeltje 'Het Vleeschhuis'(1) binnen. Het Vleeschhuis, een der schoonste architectonische bezienswaardigheden van Oud-Antwerpen, het hoogste en wellicht het best gerestaureerde ambachtshuis van het gemeentelijk tijdperk, is tevens een der rijkste musea voor Sierkunsten van het land. Het is alleen maar jammer dat er te veel merkwaardigs binnen de muren van het gebouw werd opgestapeld, want zooals de conservator Denucé het zelf zegt: het Vleeschhuis is een opeenhoping van musea. Verdeeld over verschillende gebouwen zou de kern: de Antwerpsche interieur-kunst uit vroeger eeuwen, meer bepaald de XVIe en XVIIe eeuwen, zeker aan beteekenis winnen. Plannen tot zulk een oordeelkundige scheiding van antieke, nationale en exotische beeld- en sierkunst bestaan. Alleen de oorlogsomstandigheden beletten een onmiddellijke uitvoering. Ook dit deeltje schenkt als de vorige een keur van treffende illustraties.

Een boekje, dat alle intellectueele werkers van Antwerpen en daarbuiten met blijdschap heeft vervuld is ongetwijfeld 'Het Antwerpsche Stadsarchief'(2) van Floris Prims en Michel Verbeeck. Naar loffelijke gewoonte is de uiteenzetting van den schrijver der 'Antwerpensia' bijzonder leerrijk.

Vraagstukken zooals: Hoe ontstond het Antwerpsch archief? Hoe werd het geordend? Wat ontbreekt er? zijn zelfs voor ingewijden nuttig. Het nieuwe werkje van den hr. Prims is een onontbeerlijke gids voor de beginnelingen in het vak en een leidraad voor de Antwerpsche liefhebbers van oude en moderne geschiedenis. Het moderne archief of de registratuur met zijn prach-

(1) *Denucé, Dr Prof. Jan.* Het Vleeschhuis, Museum van Nijverheid en Kunst. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.

(2) *Prims, Floris* en *Michel Verbeeck.* Het Antwerpsche Stadsarchief. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.

tige collectie plans, stads- en reedezichten wordt op overzichtelijke en zakelijke wijze beschreven door den hr. Verbeeck. Beide auteurs hebben gezorgd voor een reeks realia in verband met het archiefwezen: zegels, charters, miniaturen, handteekeningen, zeldzame akten, proclamaties, enz.

Een welversneden pen onder de tegenwoordige Antwerpsche conservatoren is de Hr. Ger. Schmook, die reeds zoo menig goed overwogen en dito uitgesponnen essay over het boek en het boekwezen op zijn actief heeft. In 'Het Museum van de Vlaamsche Letterkunde'(1) geeft hij opnieuw een staaltje van zijn sprankelend vernuft. Het deeltje dat hij voor zijn rekening nam, is dan ook geen gids in de gewone beteekenis van het woord, het is een pleidooi pro domo, dat op zeer pittige wijze het bestaan en de doeleinden van een zelfstandig en algemeen museum van de Vlaamsche letterkunde als levend 'documentair' museum bij een eventueel vooringenomen publiek zoekt te rechtvaardigen. Een conservator van een gedroomd letterkundig museum moet heel wat kwaliteiten bezitten: doorzettingsvermogen, talent voor organisatie en etalagie, historisch inzicht, goeden smaak, strijdlust, humor, enz. Ger. Schmook heeft bewezen dat hij die uitzonderlijke gaven in zijn persoon vereenigt en bijgevolg '*the right man in the right place*' is. Onder zijn leiding komt er gewis leven in het Nationaal Museum van onze Vlaamsche herwording!

Het laatste boekje, dat mij bereikte, is evenzeer een hulde aan een markante Antwerpsche persoonlijkheid als aan de beschrijving van het Botanisch Museum van Antwerpen. Het heet: 'Levensschets van Dr H. van Heurck en Overzicht van zijn verzamelingen'(2). Dr Van Heurck is immers de stichter van het Botanisch Museum en een geleerde van formaat op het gebied van de diatomeeën en van den Instrumentenleer, o.a. van den Microscoop. Prof. E.J.B. Verheyen, die de 'Levensschets' schreef, plaatst Van Heurck op één lijn met den beroemden Prof. Dr E. Abbe, den wetenschappelijken bezieler van de Zeiss-werken te Jena. Met een buitengewone pracht werd het overzicht van Prof. Verheyen geïllustreerd, meestal naar verschillende kunstdrukken van Dodoens, Lobel, Clusius uit de Plantijnsche officina, die zich in de Bibliotheek van het Botanisch Museum bevinden. Het werkje werd trouwens uitgegeven met den steun van het Dr Van Heurck-fonds.

Laat mij tenslotte toe deze 'recensie met een verlengstuk' over een harten geestversterkende onderneming van het Antwerpsch gemeentebestuur te beëindigen met een wensch: moge het royale voorbeeld van de Koningin der Schelde gevolgd worden door andere zustersteden van het Vlaamsche land, onze faam van kunstlievend volk ten bate!

Gent
P.D.K.

(1) *Schmook, Ger.* Het Museum van de Vlaamsche Letterkunde te Antwerpen, groei en taak. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1941.
(2) *Verheyen, Prof. E.J.B.* Levensschets van Dr H. Van Heurck en Overzicht van zijn verzamelingen. Voorwoord van Prof. E. De Wildeman. Antwerpen, Dienst voor propaganda en toerisme, 1942.

Boekbespreking

Dr Johannes Hofmann. *Kostbare Bucheinbände der Leipziger Stadtbibliothek und ihre Katalogisirung.* (Leipzig, O. Harrasowitz, 1940. - 48 blz. gr. 8° met 16 afbeeldingen).

'Zum Gutenbergjahr' heeft de directeur van de Stadsbibliotheek te Leipzig een fraaie brochure uitgegeven, waarin, met een inleiding, zestien boekbanden worden beschreven bij wijze van voorbeeld. De schrijver herinnert eraan dat, op zijn voorstel, het congres van Duitsche bibliothecarissen, Weenen 1926, besloot voor te bereiden het aanleggen van een catalogus van merkwaardige banden bewaard in wetenschappelijke bibliotheken in Duitschland; de uitvoerige beschrijvingen, desnoods gepaard met wrijfsels en fotos, zouden naar vaste regels worden opgesteld, zoodat het verzamelde materiaal gemakkelijk zou te klasseeren en te vergelijken zijn. Voor het internationaal congres van bibliothecarissen, Rome 1929, lichtte de heer Hofmann zijn voorstel opnieuw toe; daarna ging ook het buitenland voor systematische bandbeschrijving voelen. De onderneming zelve werd van Staatswege als taak aan de Duitsche bibliotheken opgelegd; te Leipzig wordt het werk gecentraliseerd. Er zal dus, naast den handschriften- en den incunabelen-catalogus, een stel bandbeschrijvingen zijn - wij verstaan natuurlijk met verschillende klappers daarop - en de vele voordeelen en mogelijkheden daarvan springen in het oog; de schrijver laat overigens niet na, daarop nog eens de aandacht te vestigen. Wij vernemen verder dat sommige bibliotheken reeds klaar zijn met bedoelden bandencatalogus en - gij verwacht er u wel aan - dat dit alvast het geval is met de Stadsbibliotheek te Leipzig, waar ruim 850 banden werden samengebracht, onder welke zeer merkwaardige uit elk tijdperk, van de vroege middeleeuwen tot op heden; en wat de Leipziger vaklieden maakten is daarin goed vertegenwoordigd. Bij de 500^{e} verjaring van Gutenberg's initiatieven als drukker wou 'de stad van het boek' eenige model-beschrijvingen met afbeeldingen uit haar eigen banden-catalogus in het licht geven. En nu worden de onderrichtingen, zooals ze verschenen in *Zentralblatt für Bibliothekswesen,* jrg. 44 (1927), opnieuw gepubliceerd, met een model van de eenigszins gewijzigde cataloguskaart.

De keuze van het klein aantal behandelde banden wordt door den schrijver toegelicht en gemotiveerd. Daaronder is de band van het evangeliarium van Reichenau, uit de X^{e} eeuw, met een byzantijnsch, in ivoor gesneden paneel, dat voorstelt O.L. Vrouw met het Kind; een zeer schoone 'Lederschnitt'-band, waarop figuren van menschen en dieren ingekerfd werden; een band van priester Johann Richenbach, met opschriften aangebracht bij middel van de bekende afzonderlijke letterstempels; vertegenwoordigers van andere Duitsche, Italiaansche, Fransche band-technieken, o.a. een Grolier-band en drie achtiendeeuwsche Leipziger banden, eenvoudig, verzorgd en stijlvol werk. Slechts één band versierd met paneelstempels in blinddruk wordt afgebeeld,

een zwijnslederen band van Jakob Krause voor den keurvorst van Saksen, 2e helft van de XVIe eeuw. Er is dus geen voorbeeld van de Nederlandsche paneelstempel-techniek, veel ouder dan de Duitsche, Fransche en Engelsche.

De onderrichtingen voor het beschrijven van banden vergen aandacht voor alle mogelijke onderdeelen en karakteristieken van bouw en versiering, oorsprong en geschiedenis. Bij die groote en noodzakelijke uitvoerigheid schijnt me toch één ding te zijn vergeten: van de beschrijving zou men immers mogen verlangen dat ze iets leere over sleet, beschadiging of 'herstelling', als een wrijfsel èn misschien ook een foto niet kunnen erbij gevoegd worden. Eén van de oogmerken bij het beschrijven is te bekomen dat meer zorg aan het bewaren van de banden worde besteed. Ondervinding leert dat na tien, twintig, dertig jaar, de band, dien gij terugziet, ergerlijk... verouderd is, gekwetst, verbalemond of op teleurstellende wijze 'gerestaureerd'. Laat daarom de banden-catalogus inlichten over de gaafheid van den band en laat de bibliotheek fotos hebben van hare merkwaardigste banden

In Heinrich Schreiber's *Einführung in die Einbandkunde,* Leipzig, 1932, blz. 225-227, vernamen we reeds een en ander over het gecentraliseerde, naar onderrichtingen systematisch geleide beschrijven van boekbanden. Dat Leipzig een voorbeeld heeft gegeven laat meer op dit gebied verhopen. Al is menige bibliotheek in Duitschland zoowel als in het buitenland - ook bij ons: denk aan Brugge, Brussel, Bergen, Doornik - langs den weg van tentoonstellingen tot het beschrijven van hare banden gekomen, eerst als dit werk systematisch en volledig zal verricht zijn, naar Dr. J. Hofmann's en ons aller wensch, zal het de vele verhoopte vruchten afwerpen.

Kostbare Bucheinbände der Leipziger Stadtbibliothek heeft een omslag van groen papier dat zoowaar leder imiteert. Voor een boek dat vele goede voorbeelden en overwegingen heeft te bieden, toch een beetje bedenkelijk... al staat het gouden stadswapen, hetzelfde als dat op een band uit 1740, keurig op dat groen. In 1887 kon Léon Gruel zijn prachtig *Manuel historique et bibliographique de l'Amateur de Reliures* nog een papieren omslag geven, dat in kleur een zestiendeeuwschen Duitschen halven band afbeeldde - en hij kon moeilijk anders dan hetzelfde doen voor het tweede deel, in 1905. Maar zouden we in 1940 niet liefst elke stof haar eigen aard laten en geen schijn-leder-papier gebruiken al is de inhoud ook een album met reproducties van boekbanden?

Die reproducties zijn, meestal noodzakelijk verkleind, in heliotypie, goed; maar uitgeknipt en met één randje vastgeplakt. Wees nu wat voorzichtig, vooral wanneer ge 't boek in de hand houdt. Bladert ge met de linkerhand, ze vallen gedwee met de bladen neer; maar ge bladert met de rechter, en krijgt telkens het gevoel dat de knipsels gaan wegwaaien; en zullen ze niet, het ombuigen beu, weldra toch loskomen?

Prosper VERHEYDEN

E. de la Fontaine Verwey. *Boekbanden in de Nationale Bibliotheek.* Tentoonstelling 8-27 September 1941. ('s-Gravenhage, 1941. 8°. XVI en 70 blz., met 7 afbeeldingen).

In een Voorbericht zegt de heer L. Brummel, Bibliothecaris der Nationale (tot vóór korten tijd bekend als Koninklijke) Bibliotheek in Den Haag, o.m.:

'De jaarlijksche tentoonstelling in de Nationale Bibliotheek is ditmaal gewijd aan den boekband. Evenals in de vorige jaren bepaalt het tentoongestelde zich uitsluitend tot het bezit der Nationale Bibliotheek; slechts enkele stukken zijn uit het Museum Meermanno-Westreenianum afkomstig, doch dit behoeft bij de nauwe relatie, die tusschen beide instellingen bestaat, geen nadere verklaring.

Hoewel een bruikleen uit andere collecties het hier tentoongestelde ongetwijfeld volledíger en rijker zou hebben gemaakt, kan toch wel gezegd worden, dat in de beperkte ruimte, die ons hier ten dienste stond, een vrij goed overzicht van de bindkunst in vroeger eeuwen geboden wordt. De Nationale Bibliotheek heeft een bandenbezit; dat zich weliswaar niet meten kan met dat van de groote Europeesche biblbiotheken, maar dat toch vele goede voorbeelden uit de 15e, 16e, 17e en 18e eeuw kan aanwijzen. Bij de latere eeuwen is dit voor een groot deel te danken aan de in 1909 verworven collectie-Mensing en men zal dan ook onder het geëxposeerde veel uit deze verzameling aantreffen.'

Verder:

'De plaatsruimte liet, helaas, niet toe om ook de 19e eeuw en den nieuwsten tijd in deze expositie te betrekken. De Nationale Biblioteek bezit nog vele voorbeelden van modern bindwerk, met name uit de onlangs verworven collectie-Koopman, die zeker verdienen te worden tentoongesteld. Wellicht, dat een andermaal zich de gelegenheid biedt om op deze dikwijls zeer kostbare banden nog eens in het bijzonder de aandacht te vestigen.

De inrichting der tentoonstelling is het werk van Mej. Dr. E. de la Fontaine Verwey, die ook den tekst en de inleiding van dezen catalogus heeft geschreven...'

En voortreffelijk zijn Mej. de la Fontaine Verwey's inleiding en tekst, besloten met een register van namen. Een model ook zal de inrichting geweest zijn. In zestien vitrines moesten 165 banden plaats vinden, enkele zoo groot dat ze met tweeën, met vijven een heele vitrine vulden. Toch werd inderdaad een overzichtelijk geheel verkregen; en lofwaardig is daarbij dat de banden, behalve waar mogelijk chronologisch, ook werden geschikt naar oorsprong en aard.

Wat moeten de Nederlandsche bibliofielen aan deze tentoonstelling uren van leerzaam genot hebben gehad... en wat hadden wij er willen bij zijn! Zoowel om zoovele pronkstukken uit de 17e en de 18e eeuw op het spoor van de inrichtster te 'ontdekken' als om die meer bescheiden, ruim zoo aantrekkelijke en zeer eerbiedwaardige oude kennissen, de middeleeuwsche en zestiendeeuwsche banden, opnieuw te begroeten, geleid door den fraaien

catalogus, dien de Algemeene Landsdrukkerij leverde en waarin zeven reproducties zijn opgenomen.

Geene, jammer, naar dat n^{r} één van de tentoonstelling, dien oudsten, allermerkwaardigsten evangeliarium-band, ‘volgens overlevering uit de abdij van Egmond’, met een in ivoor gesneden voorstelling van de H. Drievuldigheid, uit de 10e eeuw, die wel in A. Goldschmidt's *Elfenbein-Skulpturen* wordt afgebeeld maar zeker grooter bekendheid verdient.

De eerste reproductie wordt besteed aan een monumentalen vijftiendeeuwschen band, een Bijbel uit Maastricht (ongetwijfeld hs. 78 A 29), een halven meter hoog, ‘wild leder over een leeren band op hout’ met ‘een overslag om de snede te beschermen’ en terecht wordt bij de beschrijving van het zeldzame stuk aangeteekend, met verwijzingen, dat Gruel een dergelijken band noemt ‘reliure à recouvrement’, dat de oude Fransche uitdrukking is ‘couvert de cuir à queue’ en de Duitsche ‘Hülleneinband’. Vitrine 2 bevatte nog meer ‘verschillende vormen van banden’, namelijk zulke met zwaar beslag, ook geketende boeken en zelfs een ‘buidelboek, met een verlengstuk van leer, waaraan men het kon dragen’ - een soort band die in Zuid- en Noord-Nederland ten minste evenzeer als in het buitenland verspreid moet geweest zijn, naar talrijke geschilderde, gebeeldhouwde en gegraveerde afbeeldingen uitwijzen. maar waarvan de exemplaren bij ons mettertijd werden besnoeid of herbonden, ook als ze van leder waren gemaakt en niet, zooals in den regel, van - spoedig versleten - weefsel. Er was ook te zien een boek ‘met dubbelen rug, z.g. dos préservateur, zooals men o.a. veel om kerkboeken aantreft.’ (Ja, en in boekbinderstaal werd een dergelijken met zeemleder versterkten rug, teekenend en goed, genoemd een zeemen broek.)

Maar hier gaan we ons reeds te buiten aan bemerkingen bij de Inleiding terwijl het redelijker en nuttiger ware deze geheel over te drukken, want ze geeft een uitstekend overzicht van de tentoonstelling en zegt hoe men er kon volgen het bloeien en vergroeien en ànders herbloeien van bandbouw en bandversiering naar de wisseling van bedoeling, materialen en tijdgeest; ze stelt zelfs in een scherper licht dan bij de beschrijvingen te pas kwam het eigenaardige en het uitzonderlijk belang van bepaalde banden en geeft ook de problemen aan, die erdoor worden opgeworpen en al of niet erdoor opgelost.

Bij de banden versierd met stempels in blinddruk zag men natuurlijk die beide van den kartuizer Jacobus van Gruytroey (Gruitrode), waarin de om zijn vele ascetische werken bekende Land-van-Loonsche schrijver in zijn typisch Limburgsch opteekent dat hijzelf de boekbinder was terwijl zijn broeder Christiaen het leder betaalde - zie over Jacobus van Gruitrode het opstel van P. Mattheus Verjans, O.F.M., in *Ons Geestelijk Erf,* 1931, bl. 434-470 -; en een dezer banden is immers ook beprent met een paneelstempel, veertiendeeuwsch van uitzicht, met den tekst ‘frater hubertus ordinis minorum me fecit’; het stuk is een getuige voor het lang gebruik van sommige paneelstempels, die hun eersten eigenaar overleven, - en frater Hubertus' matrijs heeft gediend niet alleen, in het midden van de 15e eeuw,

aan Jacobus van Gruytrode, maar nog in het begin van de 16e, in de abdij te Stavelot (zie *De Gulden Passer,* XV, 1937, blz. 21), namelijk op den band van C. Cyprianus, Opera, Parijs, 1512 (Stadsbibl. te Metz).

Er waren ook Maastrichtsche en Bossche banden; en die ééne van de vier, uit het Sint-Agnietenbergsche regulierenklooster overgebleven, met een sint-Jan-Baptist-paneel versierde banden, - gemaakt zooniet door leekebroeder Peeter Janssen, Utrechtenaar, dan vast door Herman Restikey, stadgenoot van Thomas a Kempis, die in de kronijk van zijn klooster het overlijden van dezen medebroeder opteekent onder 1453: de man was immers 'clericus' en 'bonae litteraturae, sciens bene cantare et libros ligare.' En er was een van die sedert Hobson's en Goldschmidt's en andere opzoekingen niet meer zoo zeldzame Leuvensche banden, gemaakt voor den drukker Jan van Westfalen, door Lodewijk van Raveschote, wiens naamrebus erop voorkomt naast het mannenkopje, dat de groote incunabel-uitgever ook als drukkersmerk gebruikt. (Ik zou Juchhoff met 'zijn' oplossing van het beeldschriftstempeltje maar liefst voorbijgaan: heeft hij in spitsvondigheid Goldschmidt willen overtreffen, hij is er leelijk naast met een lezing 'Veldenaer', die letter en zin geweld aandoet; men hoeft maar Ravescot's drukkersmerk te bekijken, waar de naam op dezelfde wijze als in den rebus wordt verdeeld in lettergrepen, om mèt Goldschmidt - die goed Nederlandsch kent - eenvoudig en duidelijk te lezen Raveschot. En het hoeft niet Lodewijk van Ravescot te zijn die voor Jan van Westfalen bond, het kan ook Jan van Ravescot zijn, boekhandelaar te Leuven in dezelfde jaren. (Zie *La Reliure en Brabant,* in *Le Livre, l'Estampe, l'Edition en Brabant du XVe au XIXe siècle*, 1935; p. 173). De Nat. Bibl. heeft nóg een dergelijken band (170 B 29, Thomas de Aquino, Keulen, 1476) en dit boek is geketend geweest.

Maar nu over Veldenaer, wiens naam toch in het bijschrift op bl. 5 van den catalogus voorkomt, - er zal wel een reden voor geweest zijn dat uit deze tentoonstelling moest wegblijven de groote Leuvensche band gemerkt *iohannes Veldener*, die in Holtrop's *Monuments typographiques* wordt gereproduceerd naar het Haagsch exemplaar van *Fasciculus temporum,* Leuven, J. Veldener, 1476. Ongetwijfeld de eerste stempelband uit de Kon. Bibl., dien zooveel eer werd aangedaan - en niet heelemaal onverdiend; want een pronkstuk is hij, in dat karmijnroodgeverfd wit leder en met die vele indrukken van tien kleinere stempels... zooals men er ook ziet in de bedrijvige binderijen van de Windesheimer kloosters Bethleem te Herent bij Leuven en Sint-Martensdaal te Leuven zelf; maar bovenal is hij merkwaardig omdat voluit de naam van den vijftiendeeuwschen drukker erop gestempeld is. Zoo zal ook Holtrop er over gedacht hebben in 1868. Weliswaar zou, naar zijn gekleurde plaat te oordeelen, de band toen nog volkomen gaaf zijn geweest (of is die afbeelding wat bijgewerkt?) terwijl nu, op het best bewaarde, het voorplat, een lapje van een paar vinger breed is afgescheurd en het eikenhout daar bloot ligt; maar dit vermindert niet de uitzonderlijk groote documentaire waarde van dezen Leuvenschen incunabelband, - die trouwens, dit herinner ik mij wel, met ongewone zorg wordt verpleegd: hij zit behoorlijk in een doos, niet in een koker en wordt omzichtig behandeld. Nu, wij

groeten den Veldener geborgen in zijn veilige schuilplaats en - tusschen de aanteekeningen van den catalogus der banden-tentoonstelling.

Plaatsgebrbek is voorzeker een kwelling voor wie veel schoons heeft ten toon te stellen; en wij hooren, bij de eerste regels in het Voorbericht, van ‘de beperkte ruimte, die ons hier ten dienste stond...’ En die in-folio's nemen er zooveel in beslag! Anders - wat zijn er, behalve de tentoongestelde, waarvoor we dankbaar zijn, in de Haagsche bibliotheek nog vele banden, die een aanzienlijke bijdrage zouden leveren tot de geschiedenis van de boekbinderij, ook van de (klooster-)bibliotheken en, onder de kleinere formaten, van het Noord-Nederlandsche, inzonderheid van het Noord-Hollandsche getijden- en gebedenboek voor het volk, voor de begoede burgervrouw.

Neen, neen, hier niet een Aanhangsel van desiderata gemaakt voor een zoo waardige, zoo rijke tentoonstelling; maar wat de Nederlandsche bibliofielen, die in September 1941 banden gingen bekijken in Lange Voorhout, toch bij dit beperkte van de ruimte al hebben moeten missen aan genoegen in bandenstudie! Van den Utrechtschen Nicolaus ligator librorum of Nicolaus de Valkendael, bij Hulshof en Schretlen bekend uit archiefstukken maar niet uit eenig werk van hem, uit geen stempel, zou de Nat. Bibl. immers een band kunnen toonen: een die op voor- en achterzijde is beprent met een verzameling stempels, onder welke 18 maal een ‘rolle’, een wimpel en daarop de naam ‘valkendal’ - en het boek, 170 C 19, een druk uit 1497, heeft toebehoord aan Gherardus de Bueren, kannunik van Sint-Salvator te Utrecht. Zeldzaam voorbeeld van een Noord-Nederlandschen binder die zijn werk bezaait met zijn naam. Een met constellaties van kleine stempels smaakvol versierde band (151 E 6, gedrukt 1497) komt uit het O.L. Vrouweklooster te Weesp, - de schoonste uit de verschillende degelijk gebonden handschriften en gedrukte boeken uit Weesper kloosters. Enkele karakteristieke banden uit het klooster Mariënhage te Eindhoven zijn met den naam van het huis in canon-gothiek, losse drukletters, gestempeld op het leder, en met de T van sint Antonius, den tweeden patroon (170 C 20, gedrukt 1498; en, iets minder ‘toonbaar’, 170 B 13, uit 1474, en 169 C 34, uit 1488). Een typisch-Haarlemsche band - de Haarlemsche Stadsbibliotheek heeft er vele van dien aard - namelijk een met als Haarlemsch te beschouwen stempelgroepen - zit om hs. 73 E 26, dat zichzelf zoo uitvoerig als Haarlemsch aandient.

Twee Noord-Hollandsche banden van getijden- en gebedenboeken waren er in de tentoonstelling, een met een Lam Gods-paneelstempel (om een handschrift, een Souter ca. 1450, dat nog niet vermeld wordt in Catal. Libri theologici, 1922) en een met een zegenenden Christus, een paneelstempel die te onderscheiden is van enkele varianten.

De Nat. Bibl. kan en paar varianten, tamelijk trouwe kopijen naar hetzelfde voorbeeld, van het meer gewone Lam-Gods-paneel toonen, en ze worden door een viertal banden vertegenwoordigd, maar de rijkst bewerkte, decadentgotieke paneelstempel met het Lam Gods in een Nederlandsch omschrift staat op hs. 133 D 3, het getijdenboek voor ‘Diewer Alberts wijff’, een goed bewaard stuk. De N.B. heeft ook een Haarlemsch Sint-Jan-Baptist-paneel

en voorbeelden van bandversiering met paneelstempels die voorstellen O.L. Vrouw in Ootmoed, den symbolischen Pelikaan, en meer andere onderwerpen, steeds eigen aan Noord-Hollandsche binderijen.

Dit is geenszins een zuchtenbrief bij een lofspraak over den catalogus; wij beseffen wel hoe het de inrichtster zal gehinderd hebben, zich te moeten beperken bij een keuze uit den overvloed; maar misschien konden al die latere banden met goud en kleuren een paar vitrines opschuiven om het eigen Hollandsch werk een sterker betoog pro domo te laten houden. En misschien ware 't aan te raden geweest, de banden in twee groepen, een nu, een later, ten toon te stellen, zooals Brussel moest doen in 1930-'31.

Het stemt ons voorzeker tot dankbaarheid dat voor eene van de beide reproducties, die aan stempelbanden worden besteed, een werk van den Gentenaar Joris van Gavere werd uitgekozen, een met zijn fraai paneel met musiceerende engelen. Naast dit boek lag in vitrine 4 een juweel van een Ludovicus Bloc-bandje, met kunstig bewerkt beslag, - nog iets rijker dan een broertje in het Groot Seminarie te Brugge, op bijna dezelfde wijze gewapend: het Haagsche heeft namelijk ‘op het midden van de platten een geëmailleerd kruisje met bloemen.’ Het boek dat ernaast lag - een Nederlandsch getijdenboek, hs. 74 G 3 - heeft verzilverde sloten waarop het jaartal 1497 is gegraveerd, precies zóó als ditzelfde jaartal volgt op het omschrift van den paneelstempel op den band; zoodat men mag aannemen, dat de zilversmid, maker van de sloten, - ze gaan dicht elk met een metalen staafje dat aan een kettinkje vastzit - ook de matrijs graveerde, wat in dien tijd immers tot zijn ambacht behoorde.

Volledig, juist en sober naar eisch zijn de beschrijvingen. Bij een enkele zou men een bemerking willen maken. Blz. 8, n^{r} 8: ‘Op beide platten denzelfden paneelstempel; in een cirkel met een rand van vlammen een aapachtige figuur met scepter en rijksappel, waarschijnlijk de duivel, die de wereld beheerscht. Uit de cirkel verrijst de Christus aan het Kruis, omringd door de werktuigen van het Lijden. Vgl. Goldschmidt n° 52.’ enz. Deze beschrijving staat onder den invloed van den auteur van *Gothic and Renaissance Bookbindings*, die hier, bij uitzondering, geenszins den nagel op den kop sloeg, al waarschuwde hij zelf: ‘I seem tot remember some fiftheenth-century woodcuts of this allegory.’ De ‘Wapenen ons Heeren’ - die het zoo gerieflijk was altijd voor oogen te hebben, wegens de vele aflaten verbonden aan het bekende gebed van sint Gregorius, niet waar - verschijnen hier, samen met een Veronika-doek en een met de Vijf Wonden, boven een zon, waarin zit een niet zoo kwalijk gevormd Kind Jezus met kroon, scepter en gekruiste wereldsfeer. Het Haagsche exemplaar is duidelijk genoeg; Goldschmidt's wrijfsel, naar den band van een brevier in handschrift, met Utrechtschen kalender, wel iets minder (zie zijn pl. CIII). maar een derde ex. (Londen, verz. Ehrman 1932, vermoedelijk hetzelfde als dat van de veiling Weatley 1918, n^{r} 579, het bevat een Nederlandsch gebedenboek in handschrift op perkament) is weer uiterst duidelijk en Mej. M.E. Kronenberg zond mij - zeer gewaardeerde vriendelijkheid - in 1932, van denzelfden paneelstempel een wrijfsel, zoo scherp als een gravure, dat

zij had genomen op een overigens beschadigden band in Gymnasium Bibl. te Emmerik; hij bevat NK 546 en een defect, niet-Nederlandsch post-incunabel. Sedertdien vernam ik het bestaan van een vijfden band, met hetzelfde paneel, in de bibliotheek van het Redemptoristenklooster te Wittem, en van een zesden te Darmstadt. Vermoedelijk hooren ze alle zes thuis in Oostelijk Nederland. De beteekenis van de voorzeker ongewone voorstelling wordt iets duidelijker als men ze toetst aan Schreiber 1816 en aan M. Mertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden,* VI, 59; en vergelijkt met de drukkersmerken van Bartholomeus van Grave, Leuven, van Hendrik Wouters, Antwerpen, en van Cornelis Stichter, Amsterdam.

Nuttig ware 't geweest, ware er een plaatsje gevonden geworden voor den Jehan Norvis-band 74 G 5, met een hs. Horarium ad usum Leodiensem, met ook een goed deel Nederlandschen tekst erin: is hij niet één van de getuigen, die bevestigen wat Mej. Ilse Schunke reeds aantoonde, namelijk dat Norvis te Leuven heeft gewerkt?

Durfden wij, vóór de vitrines van Mej. de la Fontaine Verwey, alweer een wensch uitspreken, het ware dat we hier gaarne... nóg een band hadden gezien: misschien niet dien al te sterk afgesletene van hs. 76 F 2 (met den kostbaren inhoud: verluchte getijden van Filips den Goede), waarop men de naam-paneelen van Joh. Guillebert en van Anthonius de Gavere samen aantreft - leg uit waarom - maar dien van hs 76 F 7 (het getijdenboek dat men noemt ‘van Katharina van Aragon’), en wel om twee eigenaardigheden: om den paneelstempel, die het tijdroovend werk om heele rijen en omlijstingen vol kleine figuurtjes op het bandvlak te prenten uitspaart en hetzelfde effect bekomt met één druk van de binderspers; en om de zilveren sloten, die een miniatuurtje bevatten, O.L. Vrouw met Kind in bloemen, en het zou, volgens Friedrich Winkler, Die Flämische Buchmalerei, S. 172, van Willem Vrelant zijn. Zal dan ook niet Vrelant, 't is te zeggen Vrelant's eigen boekbindersgezel, het boek hebben gebonden?

Laten we nu ophouden met zulke wenschen, die immers ook in de Nat. Bibl. zullen hebben bestaan. Laten we liever voortgaan met bewonderen en feliciteeren, want nu komen de praalstukken, die met hun gestoei van kleuren en verguldsel en uitpakken met wapenschilden, over 't algemeen voor het publiek toch meer aantrekkelijk zijn dan de iconografie, hoe zinrijk ze weze, van geblinddrukte paneelstempels en het intiemere, stille spel van licht over het eenkleurig, met strepen en figuurtjes beprente leder. In die overige vitrines lag dan zoo menige band uit de bibliotheek van vermaarde of aanzienlijke personen en geleerden, enkele waarbij als herkomst ‘Antwerpen?’ wordt gesteld; een reeks werken van den Amsterdamschen boekbinder Albert Magnus uit de 17^{e} eeuw, Nederlandsche banden uit de 18^{e} eeuw; Duitsche, van de 15^{e} tot de 19^{e} eeuw - er ware een aanteekening te maken bij blz. 31, nr. 4, maar dat zou hier wat lang uitvallen -; Italiaansche, Engelsche, Fransche banden (deze laatste twee groepen beginnen met merkwaardige blinddrukbanden); en telkens heeft de catalogus toepasselijke, voorbeeldige verwijzingen naar literatuur, zoo b.v. die betreffende plaquette- en Grolier-

en N. von Ebeleben-banden[1]. Met een vitrine Curiosa sloot deze tentoonstelling, waarvan de inrichting getuigde van doorzicht en smaak, de catalogus van wetenschap en volkomen beheersching van het veelzijdig onderwerp.

Prosper VERHEYDEN

Gutenberg-Jahrbuch 1941. *Begründet und herausgegeben von A. Ruppel.* Verlag der Gutenberg-Gesellschaft in Mainz. Druck der Albert Eggebrecht-Presse, Mainz, in der Marathon-Type von Gebr. Klingspor. 1942, 327 blz. in-4°, met plt.

Niettegenstaande de moeilijkheden voortspruitende uit den oorlogstoestand, is de Gutenberg-Gesellschaft er toch in geslaagd haar zestiende Jaarboek (1941) op even waardige manier te laten verschijnen als de vijftien voorgangers, zoowel onder opzicht van inhoud en omvang, als wat betreft de uiterlijke verzorging. Dit is des te verdienstelijker daar het verschijnt onmiddellijk na het lijvige boekdeel van 1940, geheel gewijd aan de herdenking van de vijfhonderdste verjaring van de uitvinding der boekdrukkunst, en waarvoor een ruim beroep op de medewerkers werd gedaan. Ternauwernood leed de verschijning enkele weken vertraging door het feit dat de twee eigenaars van de drukkerij onder de wapenen geroepen waren.

Het bevat eene keur van niet minder dan dertig opstellen over de geschiedenis van het schrift, van het papier, van den druk en van de bindkunst, waarvan 21 in het Duitsch, 8 in het Italiaansch en 1 in het Spaansch.

Eene is gewijd aan het schrift (Dr. Elemer von Czako: De geschiedenis van het schrift in Hongarië), drie aan de geschiedenis van het papier, waaronder onze lezers met veel belangstelling het opstel zullen lezen van Alfr. Schulte over het gebruik, bij sommige oude drukkers in zwang, het papier te bevochtigen vooraleer het in de drukpers te leggen; zeven studies handelen over de oude drukkers en de wiegedrukken: hier vindt men een interessant artikel van Dr. Ferd. Eichler over een pronkafschrift van den door J. Mentelin gedrukten eersten Duitschen Bijbel rond 1466, een handschrift dus naar een gedrukt boek, of het omgekeerde van wat in de drukkunst de regel is, en dat wel niet dikwijls zal geplogen zijn; ook een degelijke studie van Dr. G. Alberti over Venetiaansche wiegedrukken en een van D. Fava over Bologneesche (beide in het Italiaansch).

De rubriek Drukkunst van 1500 tot 1900 telt 12 bijdragen, waaronder eene van Luisa Cuesta Gutierrez over zestiendeeuwsche drukken van Salamanca (in het Spaansch), de geschiedenis van de boekdrukkerij te Wittenberg ten tijde der Hervorming (door Dr. Otto Clemen), eene bijdrage van Cesare G. Marchesini over de eerste twee eeuwen van het oudste Italiaansche dagblad (in het Italiaansch), enz.

(1) Zie het pas verschenen opstel van Mej. Dr. E. de la Fontaine Verwey, *Banden voor Grolier en voor Nicolaus von Ebeleben in bibliotheken te 's-Gravenhage*, in *Het Boek*, XXVI (1941-1942), blz. 253-264.

De moderne boekdrukkunst is vertegenwoordigd door zes studies over werk voortgebracht in Duitschland, Italië en Tchecoslovakije. Ten slotte één artikel over bindwerk, dat van Dr. Ernst von Frisch over een nieuw ontdekte band van Richenbach.

Talrijke illustraties luisteren het werk op, zoowel houtsneden (moderne en reproducties van oude), als foto's, portretten, weergaven van titelbladen, van oude boekbanden, enz. Als aanhangsel enkele goed gekozen voorbeelden van platen in kleurendruk, die werkelijke meesterstukjes zijn in hun aard. Kortom, de Gutenberg-Gesellschaft, en niet het minst Dr. A. Ruppel die de uitgave van het Jahrbuch heeft gesticht en er sedert zijn ontstaan de leiding van heeft, mogen terecht fier zijn over het in de huidige omstandigheden voortgebrachte jaarboek.

Am. DERMUL.

F. van Hoeck S.J.: *Schets van de geschiedenis der Jezuieten in Nederland.* (Nijmegen, Dekker en van de Vegt N.V., 1940, VIII-424 blz. in-8°. Prijs: 4.90 fl.)

Alle lezers van dit tijdschrift kennen die roemrijk verluchte, typisch plantijnsche *Imago primi saeculi Societatis Jesu*, werk waarin, in 1640, de Vlaamsche Jezuieten met al te hoog gestemde trots het eeuwfeest van hun orde vierden. Verondersteld mag worden dat er ook onder hen belangstelling zal bestaan voor het werk waarin Noordnederlandsche Jezuieten het vierde eeuwgetij van hun geschiedenis herdachten.

Aan het boek van P. van Hoeck zal men niet verwijten, dat het in een doorloopende hoera-stemming geschreven is. Geen redevoeringen, geen emblemata, wel veel namen en veel cijfers: indrukwekkende stofverzameling, ontleend aan goede bronnen. Schrijver is archivaris van de Nederlandsche provincie zijner orde. Het voorgelegd materiaal is goeddeels onuitgegeven en zoo geordend, dat het in een boekdeel de geschiedenis der Jezuieten in Nederland en der Nederlandsche Jezuieten in het buitenland alzijdig belicht. Belangwekkende hoofdstukken zijn gewijd aan de oorsprong, stichting en ontwikkeling van de Hollandsche Missie en aan de rol van de colleges in de Generaliteitslanden. Boekenliefhebbers zij op het hoofdstuk gewezen, waarin de schrijver, aan de hand van De Backer-Sommervogel, een overzicht biedt van wat deze met apostolisch werk overladen mannen nog aan wetenschappelijke en letterkundige arbeid hebben kunnen verzetten. Een laatste afdeeling doorloopt de wederwaardigheden van de Nederlandsche provincie sedert Roothaan. Een uitstekend gekozen bewijsmateriaal vervolledigt de tekst. Een of ander zal den schrijver wellicht een zekere droogte van stijl verwijten. Niemand voorzeker gebrek aan objectiviteit: de bescheiden titel van Schets geeft nauwkeurig weer, wat schr. zich heeft voorgesteld te geven en wat eenieder met dankbaarheid van hem ontvangt.

M. DYKMANS.

Karel van de Woestijne; *De Vlaamsche Primitieven* (‘De Seizoenen’ nr. 8, Antwerpen, N.V. De Nederlandsche Boekhandel, 1941, 99 pp. 18 ill. 12 fr.)

In een beknopt inleidend woord wijst K.J. de zending van deze nieuwe uitgave aan: ‘Zoo lang de verzamelde werken van onzen grootsten dichter niet in elk boekenrek kunnen leven en zoo lang onze cultuur de liefde evenzeer noodig zal hebben als de kunde, zijn wij van oordeel dat “De Vlaamsche Primitieven” zooveel warme bladzijden bevatten voor het begrip en het aanvoelen van ons artistiek verleden, dat ze in de “Seizoenen”-reeks niet mogen ontbreken.’

En dat men ons toelate daarbij te voegen: hopen wij dat, gelijk met een vollediger kunde en kennis, onze liefde steeds rijper en dieper moge worden. Want het is in de eerste plaats die liefde, die ons de heerlijke bladzijden van Van de Woestijne geschonken heeft.

De Zomertentoonstelling, te Brugge in 1902 ingericht, heeft hem de gelegenheid gegeven, uit de meer dan 400 daar samengebrachte werken de ‘Vlaamsche weelde’ te lezen, die voor enkele maanden opgeroepen werd, maar die de schrijver met zijn rijke taal heeft versteend. Deze ‘indrukken’ - want dat zijn zij meer dan een ‘studie’ - waren bestemd voor het tijdschrift ‘De XXe eeuw’. Reeds enkele maanden later verschenen zij, gebundeld, bij den Nederlandschen Boekhandel, te Antwerpen. En het mag ons verheugen, dat thans dezelfde persen ons een nieuwe uitgave bezorgen, die het werk, niet het minst door de aanvullende illustraties, weer in de herinnering van den leek en van den kunsthistoricus zullen wakker roepen.

Zooals ‘De Seizoenen’ ons dit essay aanbieden, lijkt het wel dat de heruitgever zich aan een beperkt aantal bladzijden gebonden voelde, en dat hij menigmaal door deze beperking in verlegenheid werd gebracht. Vooral de bladzijden aan Hughe Van der Goes en aan Dieric Bouts gewijd, zijn op storende wijze verkort. Indien wij niet uit de oorspronkelijke uitgave wisten, en uit de ontleding van de overige schilders konden vermoeden, hoe ook die kapittels in uitgekozen zinnen de persoonlijkheid omlijnen, dan zouden wij verbaasd staan tegenover het onvolledig beeld, dat Van de Woestijne schijnt te geven. Die onvolledigheid was, laat het ons toegeven, door den heruitgever misschien niet te vermijden, juist door de gecondenseerde wijze die Van de Woestijne's schrijven in dit jong werk kenmerkt.

Maar zou het niet gelukkiger geweest zijn, moesten de (noodzakelijke?) besnoeiingen voorkomen in die bladzijden, waar zij minder hadden geschaad aan de natuurlijke ontplooiing van de aesthetische gedachte? De conceptie van één kunstenaar wordt door Van de Woestijne in een langzamen groei van ideeën verduidelijkt. Dien groei op plotse, niet te verantwoorden wijze te stuiten, had de heruitgever ten allen prijze moeten vermijden. Veel liever zouden wij de gedeelten aan tweederangsschilders, zooals Ysenbrant of Mostaert gewijd, in hun geheel zien wegvallen. Die prijs valt gemakkelijk te betalen voor de eenheid en de volkomenheid in de met liefde geciseleerde beelden van Van der Goes en Bouts.

Naast spijtige lacunes in de beschrijvingen, zijn er andere die betrekking hebben op de wetenschappelijke correctheid, en die wij met meer nadruk nog willen aanwijzen, omdat zij niet in betwistbaar smaakoordeel, maar in niet te verdedigen slordigheid hun oorsprong vinden.

De korte inleiding tot de uitgave van 1903 - waarin Van de Woestijne zijn werkwijze toelicht - en de belangrijke voetnota's met bronnenmateriaal, hebben wij vergeefs gezocht. Even onverklaarbaar is het, dat, waar de aanduiding bij name, voor menig schilderij te vaag is om zekerheid te geven bij het identificeeren, de nummers van den catalogus, door den schrijver nauwkeurig genoteerd, ontbreken. Het ware zelfs nuttig geweest, door onderzoek in den 'Catalogue officiel' van de tentoonstelling van 1902, of in den 'Catalogue Critique' van G. Hulin de Loo, de indentiteit van enkele doeken nader toe te lichten. Dit alles niet om droge, archeologische bijzonderheden met schijn van groote geleerdheid op te stapelen, maar om ons toe te laten de aesthetische analysen van den schrijver te volgen en het litteraire beeld in den geest te paren aan de frischheid van de herinnering der oogen.

Nog een laatste, bescheiden kritiek op de keuze van één der ondertitels. Deze titels, die niet voorkomen in de uitgave van 1903 en blijkbaar door den heruitgever zijn bijgevoegd, dragen, in het algemeen, bij tot duidelijker overzicht. Maar waar het epitheton 'Mindere Meesters' (blz. 66) passend is voor Ysenbrant en Mostaert, en nog kan worden geduld voor den 'Meester der vrouwelijke halffiguren' of Mabuse en Van Orley, daar komt het onbegrijpelijk voor, wanneer er sprake is van Hieronymus Bosch en Joachim Patinir. Overigens ware de oplossing gemakkelijk geweest: waarom niet een titeltje meer? (b.v. 'Schilders in Brabant' op blz. 82, 2^{e} alinea).

De groote aanwinst van de jonge uitgave lijkt ons te zoeken in de illustraties, die, alhoewel bescheiden van aantal en afmeting, zeer goed op de beschrijvingen berekend zijn, en met de meeste zorg werden uitgevoerd.

De verwijzingen naar den tekst zijn correct en volledig, maar waarom werd ook dààr geen verwijzing naar de platen gegeven? De platen zijn op zulke wijze tegenover elkaar gesteld, dat een embryonale vergelijkende studie mogelijk wordt.

'De Vlaamsche Primitieven' in de hand te geven van alle kunstminnenden in dit land, en in ons taalgebied, is om verschillende redenen een schoone en nuttige taak. Hier wordt de kunstgeschiedenis beoefend langs een van haar edelste zijden, waar zij geen archeologisch graven naar stoffige folianten als haar doel beschouwt, maar waar het objectieve feitenmateriaal wordt benut in den dienst van de hoogere geestelijke waarden, aesthetisch beleven en artistiek begrip, die de schoonste poorten zijn tot de historische vergezichten. Het zijn geen talrijke voorbeelden die wij kunnen aanhalen, wanneer wij het model van Van de Woestijne's essay willen aanwijzen. Het dichtst lijkt het ons te staan bij de opvatting van Fromentin in zijn heerlijke brok literatuur 'Les maitres d'autrefois'. Ook daar voelt men de hand van den kunstenaar, die, abstraheerend waar de duidelijke vorming van het begrip het verlangt, toch steeds het beeldend vermogen van de kunsthistorische literatuur, als de

eerste aesthetische noodzakelijkheid voor oogen houdt. Zoo is ook bij Van de Woestijne de transpositie van schilder tot dichter kunnen doorgevoerd worden, met al de vrijheid die daartoe behoeft, maar ook met gepasten eerbied voor de objectieve waarden van het oorspronkelijk beeld.

Het is geen uitbundig lyrisme, waardoor de picturale onaantastbaarheid zou worden opgelost in het schuim van de litteraire verbeelding. Van de Woestijne heeft zoozeer de stemming van de weelderige Boergondische kunst aangevoeld, en haar zoozeer tot jonge levendigheid opgeroepen, dat wij de Madonna's, de portretten en de tafereelen met hun matten glans in onze huiskamer meenen te zien. Beter nog, naast diepe kennis van het verleden heeft het historisch instinct hem toegelaten, de muren van den tijd neer te halen en ons te laten ademen in de atmosfeer van aristocratie en exotisme, waaraan Brugge zich verzadigde.

Die werkwijze, schoonheidsbegrip door het levende contact met het schilderachtig woord, verleent dit essay een waarde die blijvend is, ondanks de archeologische dwalingen die door den tijd zijn achterhaald.

Niet alle uitspraken zullen wij zonder voorbehoud aanvaarden, maar alle zijn zij merkwaardig door subtiele nuanceering en door persoonlijke, eigene gedachte. De groote nadruk op de beteekenis van Doornik gelegd, ten koste van Gent (blz. 27) moge minder aannemelijk lijken, de samenkoppeling van den Nederlandschen voornaam ‘Rogier’ met de Fransche benaming ‘de la Pasture’ kan bevreemding wekken, en vooral de ontdekking van ‘scepticisme’ ten overstaan van de religie bij H. Bosch (blz. 83) mag ons verbazen, toch zal dat alles niet verminderen de groote waarde van deze bladzijden voor de cultuurhistorische omschrijving van een der rijkste tijdperken van onze kunstgeschiedenis.

Wat bovenal een schoone verrassing uitmaakt, is de voorzichtige wijze waarop de termen ‘mystiek’ en ‘mysticisme’ worden aangewend. Van de Woestijne scheen te beseffen, hoezeer de oppervlakkige kunstliefhebber zich blind staart op de stemming van het doode Brugge, dat hij uit eigen bezoeken kent en niet begrijpt de wereldsche gemeenschap, die de kern van het XVe eeuwsche patriciersleven in de groote haven van het Westen vormt. En dit moge ons leeren, hoe verkeerd het is nog langer te spreken van zgn. ‘mystische’, ‘godsdienstige’ of zelfs ‘neo-gothiseerende’ stroomingen, die onder den invloed van Karel Van de Woestijne bij de schilders van Laethem zouden doorgebroken zijn.

Laat ons deze beknopte beschouwingen besluiten met den wensch, dat eens een Vlaamsch kunstgeleerde zich zal willen zetten aan een essay, dat zou onderzoeken den invloed van Van de Woestijne's kunsthistorisch proza op de evolutie van de aesthetische gedachte in ons land, en dat zou aantoonen de ontwikkeling van de artistieke opvattingen en van de taal van den dichter, door de vergelijking van dit jonge werk met de latere beschouwingen in ‘Kunst en Geest in Vlaanderen’ en in ‘De Schroeflijn’.

Jan L. BROECKX.

Leon - F. Halkin. ***La technique de l'édition. Conseils aux auteurs pour la préparation de leur copie et la correction des épreuves.*** **(Bruges, Desclée, De Brouwer, 1941, 8°, 40 blz.).**

Met het uitgeven dezer kernachtige brochure heeft prof. L.-E. Halkin nuttig werk verricht; velen zal ze ten goede komen, in de eerste plaats zijn studenten die geroepen zijn éénmaal zelf te publiceeren.

Het handschrift eener wetenschappelijke studie voor den drukker klaarmaken stelt allerlei typografische problemen, waarvan de oplossing volgens vaststaande regels dient doorgevoerd te worden. Slechts al te dikwijls zien wij auteurs er maar niet toe geraken op een systematische wijze de typografische teekens en lettersoorten aan te wenden; op de meest willekeurige manier gebruiken zij hoofdletters of kleine letters, romeinsche of arabische cijfers; zij springen ten onpas met de italiek om, geven op de meest verwarde wijze de afkortingen aan; kortom, zij beseffen niet dàt éénheid in de manier van voorstellen den tekst zooveel aanschouwelijker maakt.

Daarom juist wou de schrijver een leiddraad geven, ten einde, door een ensemble van regels de moeilijkheden te beantwoorden, die bij het materieel klaarmaken van een handschrift praktisch kunnen voorkomen.

Hoe veelomvattend deze uitstekende leiddraad in al zijn bondigheid is, blijkt al uit den lijst der behandelde punten:

I LETTERS EN CIJFERS: gewoone letter, italiek, kapitaal, vette letter, hun verschillende grootten; het spatieeren; gebruik van arabische en romeinsche cijfers.
II HOOFFDLETTERS EN MINUSCULEN.
III INTERPUNCTIE: accentuatie, aanhalingsteekens, ronde haakjes, teksthaakjes, scheidings- en koppelteeken.
IV ABBREVIATUREN EN SIGLEN.
V BIBLIOGRAFIE EN VERWIJZINGEN: manier van aanduiden van schrijversnaam, titel van het werk, uitgave, jaartal, pagineering, formaat; referenties van tijdschriftartikels.
VI HERZIEN DER KOPIJ VOOR DEN DRUKKER BESTEMD: de kopij zelf, titel, inhoudstafel en index, bewijsstukken, nota's; bereiding van het handschrift voor den druk.
VII DRUKPROEVEN: het verbeteren der eerste en tweede drukproef; tafel der meest gebruikelijke teekens bij het verbeteren aangewend.

Al deze punten worden zoo kort mogelijk aangeroerd en op enkele plaatsen door een voorbeeld geïllustreerd. Wellicht heeft de bondigheid belet enkele voorbeelden meer te geven; dit ware op zekere plaatsen toch wenschelijk geweest, te meer daar de regels zich richten tot niet- of niet gansch ingewijden.

De talrijke besproken gevallen zullen meestal volledige instemming beoogsten; hier en daar is er nochtans een enkel punt waarover meeningsverschil geoorloofd is. Zoo, bij het bibliografisch adres: schrijver wenscht de plaats, waar het boek gedrukt werd, aangegeven te zien in het Fransch. Het

schijnt toch verkieslijker een breeder principe te huldigen en deze plaatsnamen te vermelden in de taal waarin het boek geschreven is.

Het bibliografisch adres en de collatie worden gewoonlijk in volgende orde aangeduid: plaats, naam van uitgever of drukker, jaartal, aantal boekdeelen, formaat, aantal bladzijden, illustratie. De regels der *Commission Royale d'histoire* volgend, houdt schrijver er aan plaats en jaartal aan het einde der collatie te zetten. Dit principe werkt eenigszins verwarrend, daar het allergrootste percentage der bibbliografiën, en dit in alle landen, de eerst aangegeven orde volgen.

Deze enkele opmerkingen doen niets af aan de degelijkheid dezer studie. De voortreffelijke leiddraad zal er toe bijdragen de éénheid van uitgeven te vergrooten, niet alleen in éénzelfde drukwerk of in het werk van één schrijver, maar het zal de mogelijkheid openen dat een gansche groep van jonge auteurs voortaan dezelfde methodes van uitgeven toepassen: een stap verder in de richting der zoo moeilijk te bereiken normalisatie in zake boekwezen.

Franz SCHAUWERS.

Bericht aan de leden van de Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen

Een blik op het omslag van onderhavig nummer zal onze leden reeds in kennis gesteld hebben van het verheugend bericht dat de Universitaire Stichting van België haar steun aan ons tijdschrift heeft verleend. Het Bestuur der Vereeniging is er van overtuigd de gevoelens van alle leden te hebben vertolkt, wanneer het de Universitaire Stichting zijn zeer oprechten dank heeft betuigd voor dit blijk van sympathie en waardeering.

Wegens de papierschaarschte - die er ook de oorzaak van is dat dit nummer met zooveel vertraging verschijnt - konden, zeer tot onze spijt, enkele bijdragen, die persklaar liggen, niet meer opgenomen worden: een artikel van Prosper Verheyden over ‘De Boerendans op Vlaamsche Boekbanden’, een van Dr. G. Degroote over ‘Vanden drie blinde danssen’, de Bibliographische Kroniek en een aantal Varia en Boekbesprekingen.

Een verblijdend nieuws daarentegen is, dat onze leden dit jaar weer een paar belangwekkende en mooie afzonderlijke uitgaven mogen verwachten!

[Nummer 3-4]

De incunabeltijd
door Dr. Franz Schauwers

I. Historisch overzicht

'Incunabulum' is het Latijnsch woord voor 'wieg' of 'kinderluier'. In verband met de bibliografie ontmoet men het, voor het eerst, in den handschriftencatalogus van Philippe LABBE(1). waar hij zegt: '... in ipsis paene tipographiae incunabilis', 'toen de boekdrukkunst nog in de wieg lag', m.a.w. in haar aanvangsperiode. Later, in de XVIII^{de} eeuw, werd de term gebruikt voor de boeken zelf, die in deze vroegste decaden het licht zagen. Nu beschouwt men algemeen als incunabel of wiegedruk, ieder drukwerk verschenen sinds den aanvang der nieuwe uitvinding, dus circa 1450, tot in het jaar 1500(2).

Daar de geschiedenis der uitvinding zelf in een afzonderlijk kapittel dezer reeks studiën over het boekwezen zal behandeld worden, is het mijn taak niet, er hier langer bij stil te staan.

Doch wat men ook denke van den strijd omtrent de prioriteit van Gutenberg op Coster, één feit blijft onbetwistbaar: de verspreiding der boekdrukkunst is begonnen van uit D u i t s c h l a n d , en meer bepaald, van uit M a i n z . 't Is toch in Mainz, dat GUTENBERG de hem toegeschreven drukken vervaardigde. 't Is in dezelfde stad, dat wij de eerste twee nieuwe namen van drukkers ontmoeten: Johann FUST, den vroegeren geldschieter

(1) PHILIPPE LABBE. *Nova bibliotheca Mss. Librorum sive specimen antiquarum lectionum Latinarum et Graecarum. Parisiis, 1653, 4*^{o}.

(2) Het hoeft niet gezegd dat het jaartal 1500 eenigszins conventioneel gekozen werd en dat de aanvang der nieuwe eeuw niet plots een ander uitzicht aan het boek zou geven. In landen als Italië had de evolutie van de drukkunst een veel vlugger tempo gekend; ook verdwenen de karakteristieken van den vroegdruk er vóór 1500, ten minste in groote centra als Venetië, Florence, enz. Maar in andere gewesten, o.a. de Nederlanden, bleef het uitzicht der incunabelen nog soms wel behouden tijdens de XVI^{de} eeuw.

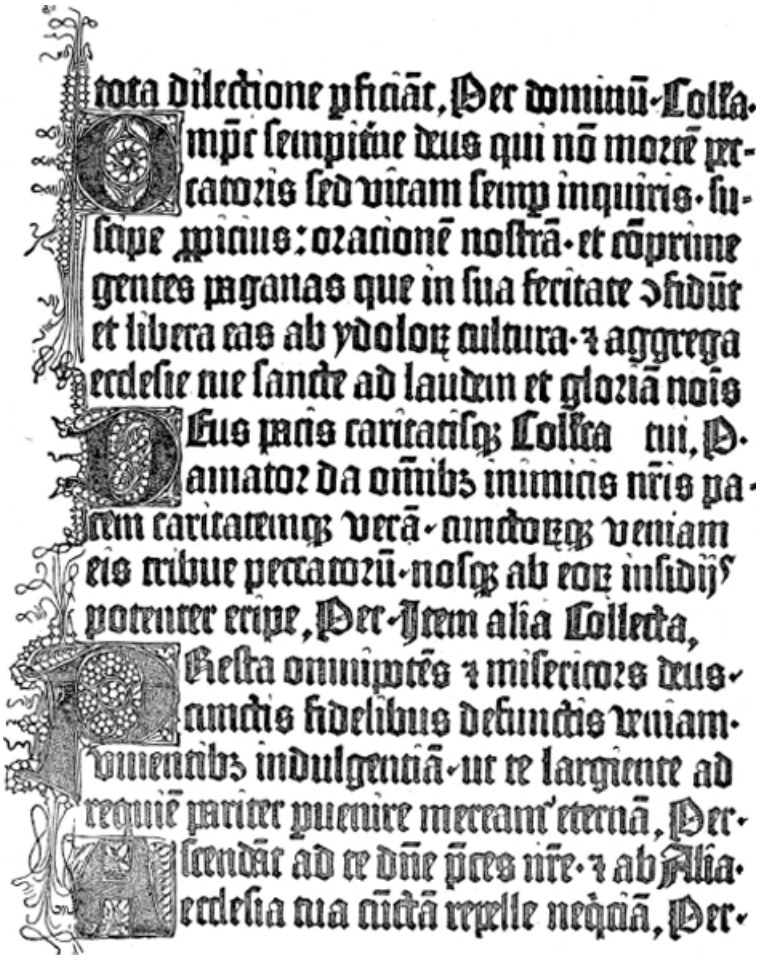
tota dilectione pficiāt, Per dominū· Colla·
Omnīpotēs sempiterne deus qui nō mortē pec-
catoris sed vitam semp inquiris· su-
scipe ppicius: oratiōnē nostrā· et cōprime
gentes paganas que in sua feritate confidūt
et libera eas ab ydolor cultura· ⁊ aggrega
ecclesie tue sancte ad laudem et gloriā nois
Deus pacis caritatisq; Collecta tui, D·
amator da oīnibz inimicis nīris pa·
cem caritatemq; verā· cunctorūq; veniam
eis tribue peccatorū· nosq; ab eor insidijs
potenter eripe, Per· Item alia Collecta,
Directa omnipotēs ⁊ misericors deus·
cunctis fidelibus defunctis veniam·
omnibz indulgentiā· ut te largiente ad
requiē pariter puenire meream' eternā, Per·
Descendāt ad te dīne pces nīre· ⁊ ab filia·
ecclesia tua oīcta repelle neq̄quā, Per·

Mainz, Johan Fust en Petrus Schoeffer, 1457, groot in-fol. *Psalterium Moguntinum.*

van Gutenberg, en Peter SCHOEFFER, den vader van het geslacht der Mainzer drukkers, die zelfs een vertakking in Holland gehad hebben, waar nog in de XVIII^{de} eeuw, te 's-Hertogenbosch, een SCHEFFER werkzaam was[1]. In de vennootschap Fust-Schoeffer scheen de eerste meer de zakenman te zijn, de laatste de ambachtsman. Tijdens hun samenwerking schonken zij ons o.m. het statige *Psalterium Moguntinum* (14 Augustus 1457) en, in 1462, den prachtigen *48 regelige Bijbel.* Na 1466 vindt men op de drukken den naam van Fust niet meer, waarschijnlijk te Parijs overleden tijdens een zakenreis. Dit belette evenwel Schoeffer niet zijn werkzaamheid voort te zetten en ons nog menig werk te schenken, zooals zijn *Herbarius* van 1484 met, nadien, zijn Duitsche vertaling, *Gart der Gesuntheit*, verder eene *Chronik der Sachsen* in 1492.

Gezellen die bij Gutenberg, ook bij Fust en Schoeffer in dienst geweest waren, maakten dan de boekdrukkunst bekend in andere Duitsche steden en in den vreemde, waar zij, met hun opgedane ervaring, eigen ateliers oprichtten.

S t r a a t s b u r g was de eerste stad die, na Mainz, een drukkerij bezeten heeft. Rond 1459 zette Johann MENTELIN er een pers in werking, die nochtans weinig blijk gaf van Mainz afhankelijk te wezen. Aan Mentelin komt de eer toe den eersten *Bijbel* in Duitsche taal gedrukt te hebben in 1466; ook dankt men hem den eersten Graalroman, Eschenbach's *Parzifal*, benevens uitgaven van Latijnsche klassieken.

Heel de eeuw door blijft Straatsburg een belangrijk centrum, met een twintigtal drukkers en talrijke gunstig gekende namen. Na Mentelin, treft men er zijn schoonzoon aan, Adolf RUSCH. Zijn persoonlijkheid was langen tijd in het duister gehuld en slechts gekend onder den naam van den ‘Drucker mit den bizarren R’, naar den vorm van deze letter in een alphabet door hem gebruikt[2]. 't Is juist met dit alfabet dat hij zich zoo verdienstelijk maakte, door het invoeren der antiqua- of Romeinsche letter. Deze is dus oorspronkelijk niet Italiaansch, lijk men denken zou, alhoewel zij pas door de Romeinsche en meer nog

(1) C.R. HERMANS. *Geschiedkundig overzigt der boekdrukkers in Noordbraband.* 's-Hertogenbosch, 1847, 8°, p. 14-45.

(2) KARL DZIATZKO. *Der Drucker mit den bizarren R.* (Samml. bibliothekswissenschaftl. Arbeiten, XVII, 1904).

de Venetiaansche persen tot haar verderen en hoogsten bloei zal geleid worden.

Van de zeven en twintig drukkers der stad noemen wij nog Heinrich KNOBLOCHTZER. Hij heeft zich een naam gemaakt met de versiering zijner werken door middel van initialen, omlijstingen en illustraties in houtsnede; gekend blijven o.m. zijn uitgaven van romans in de volkstaal, als *Melusine, Griselidis, Herzog Ernst von Beyern.* Maar in zake geïllustreerde boeken werd hij toch nog overvleugeld door Johann GRUENINGER, den belangrijksten drukker der stad door het getal zijner drukken en zijn veelomvattende activiteit. Hij vervaardigde liturgische uitgaven - b.v. een missaal, een brevier e.a. -, volksboeken, wetenschappelijke werken, vertalingen uit het Latijn, waaronder Terentius' *Comediae Deutsch* (1499). Niet minder dan vijf en twintig verschillende lettertypen heeft hij daarbij aangewend, tijdens zijn carrière die loopt van 1483 tot na 1500.

B a m b e r g was ook een der steden waar de typografie reeds vroeg ingevoerd werd. Haar eerste drukker was Albrecht PFISTER die er arbeidde van 1461 tot 1466. Zijn verhouding tot Gutenberg in zake den *36 regelige Bijbel* is nog niet gansch duidelijk. Is hij geen eerste rangsfiguur, toch heeft hij zeer interessante werken voortgebracht, die meer dan één uitgave kenden: dit was het geval met zijn *Ackermann von Böhmen*, zijn Boners' *Edelstein*, zijn *Biblia Pauperum.*

Als universiteitsstad baart het geen verwondering dat K e u l e n een actief drukkerscentrum was; daardoor begrijpt men ook licht dat een groot percentage der uitgaven Latijnsche, en in overwegend getal theologische schriften waren[1]. De illustratie genoot daarbij veel minder belangstelling.

De oudste Keulsche drukker is Ulrich ZELL, in de stad gevestigd van 1466 af, na waarschijnlijk in Mainz zijn opleiding ontvangen te hebben. De tweede, Arnold THERHOERNEN, vertoont wel verband met Nederlandsche vakgenoten, ten minste wat de gebruikte lettertypen betreft.

Het groot aantal drukkers (rond de dertig) die er werkten vóór 1500, bewijst wel dat de drukkunst te Keulen een flinke

(1) ERNST VOUILLEME. *Der Buchdruck Kölns.* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichte, Jahrg. XXIV, p. IXXIX).

uitbreiding genomen had. Gunstig bekend is Johann KOELHOFF, uit Lübeck. Tijdens zijn lange loopbaan, van 1472 tot 1493, gaf hij keurige drukken uit, waaronder vele met een harmonische letter, die Venetiaanschen invloed verraadt. Wanneer men Keulsche incunabelen in handen heeft ontmoet men dikwijls den naam van Heinrich QUENTELL, den meest productieven Keulschen drukker, wiens huis nog lang in de XVI^{de} eeuw bleef voortbestaan. Hij vervaardigde een groot aantal schoolboeken, waaronder vele versierd met de populaire 'accipiesgravure'(1).

Een eervolle vermelding verdient ook N e u r e n b e r g met zijn negentien drukkers. Geen enkele dezer kon het halen bij Anton KOBERGER, die terecht als een der meest vooraanstaande figuren uit den incunabeltijd moet aangezien worden. Zijn loopbaan was lang, van 1471 tot na 1500, zijn bedrijvigheid geweldig, merkwaardig zijn handelszin. Om zijn afzetgebied te vergrooten hield hij er verkoopsagenten op na, en richtte filialen op in de vreemde landen. Hij drukte met een varieteit van vijf en twintig lettertypen en tijdens zijn beste jaren werkte hij zelfs met een personeel van meer dan honderd man. Van de talrijke werken die hij in het licht zond, moeten er enkele onder de rijkste Duitsche uitgaven gerekend worden voor wier illustratie de beste kunstenaars aangesproken werden. Beroemd zijn zijn *Deutsche Bibel (1483)* en de *Weltchronik* van Hartmann Schedel (1493), met haar 1809 houtgravuren, een monument der vijftiende-eeuwsche typografie.

Onder de vele Duitsche steden - te zamen waren zij twee en zestig in getal - mag men ook A u g s b u r g en U l m niet vergeten, waar wij respectievelijk de gebroeders Günther en Johann ZAINER aantreffen, en waar vroeg gestreefd werd naar het voortbrengen van mooie, versierde boeken. Günther Zainer bezat een zeer verzorgde antiqualetter; maar hij maakte zich daarbuiten verdienstelijk door het opsmukken van talrijke werken, met zeer treffende omlijstingen, houtgravuren en initialen. Het is bij hem dat men het eerste volledig alphabet van gedrukte initialen zal vinden, in den 'Maiblumenstil' der handschriften. Zijn

(1) Naam gegeven naar het voorgestelde tafereel uit het schoolleven, dat een meester afbeeldt met een of meer leerlingen; op de gravure prijkt een banderol met de woorden 'Accipies tanti doctoris dogmata sancti'.

initiatief viel in den smaak, maar wekte afgunst bij de vormsnijders, verluchters en kaartenmakers der stad. Goed aangeschreven staat ook Anton SORG, uitgever van zeer talrijke geïllustreerde werken. Ehrardt RATDOLT keerde, na een niet te versmaden activiteit te Venetië, naar zijn geboortestad terug en legde zich vooral toe op het uitgeven van wetenschappelijke drukken, astronomie, mathematiek, nevens een heele rij liturgische boeken.

Men vindt ook drukkerijen te Leipzig, Würzburg, Ingolstadt, Spier, Metz, verder in kleinere plaatsen als Esslingen, Eltville, Erfurt en vele andere.

Noord-Duitschland is van belang omdat van daar uit de boekdrukkunst haar weg vond naar de Scandinaafsche landen. De vroegste drukker van L ü b e c k was Lucas BRANDIS, in 1471 uit Merseburg gekomen. De naam van dit geslacht - drie zijner familieleden arbeidden nog te Lübeck en Leipzig - werd gegeven aan een drukletter, het 'Brandistype' dat bijval en navolging vond. Een ander Lubeksch drukker, Johann SNELL, verliet de stad in 1482, en vestigde zich in Denemarken, later in Zweden.

Het eerste land waar wij, na Duitschland, een drukkerij ontmoeten is I t a l i ë . De gedeeltelijk bewaarde gravurenreeks der *Passio Christi* daargelaten, alsmede de legende omtrent de uitvinding der drukkunst door Pamfilo CASTALDI van Feltre, zijn de vroegste drukkers Conrad SWEINHEIM en Arnold PANNARTZ. Deze twee Duitschers richtten rond 1465, een atelier op, niet in een groote handelstad of een universitair centrum, maar in een klein dorpje, S u b i a c o , in de omgeving van Rome, waarschijnlijk daar geroepen door den abt van het Benediktijnerklooster. Zij drukten er enkele boeken, vooreerst een niet teruggevonden *Donatus,* een Cicero, *De oratore* 1. II, een werk van Lactantius, *De divinis institutionibus adversus gentes* (29 October 1465) en andere, alle in antiqualetter.

Een paar jaar later, vinden wij ze te R o m e gevestigd; zij genieten er den steun van Francesco Massimo en zijn broeder Pietro, in wiens huis - het Palazzo Massimo - zij een atelier oprichtten en een dertigtal boeken drukten. Zij bleven niet lang

de eenige typografen van Italië, want in hetzelfde jaar van hun aankomst in Rome, werkte daar al een andere Duitscher, Ulrich HAHN, die er tijdens zijn verblijf, van 1467 tot 1479, ongeveer tachtig werken in het licht zond.

Van 1470 af klom het aantal drukkerijen op aanzienlijke wijze in de Pauzenstad, om tot een klein veertigtal te stijgen, vóór het einde der eeuw. De belangrijkste zijn deze van Stephan PLANNCK, drukker der Romeinsche Curie (1480-1500) en van Eucharius SILBER (1480-1500). Het aantal Duitsche drukkers is er trouwens overwegend.

Wat de incunabelen betreft, staat Rome nochtans niet op het eerste plan. V e n e t i ë verdient onbetwistbaar de eereplaats onder de Italiaansche steden, ja ook onder deze aller landen. Nergens vindt men zulk een aanzienlijk aantal drukkerijen; nergens heeft de boekdrukkunst in enkele jaren zooveel vorderingen gemaakt om weldra een ongemeen hooge vlucht te nemen; de Venetiaansche drukwerken getuigen van zulk een fijnen smaak, dat er het begrip 'incunabel' allen zin verliest, lange jaren vóór het einde der eeuw.

De eerste drukker der stad was JOHANNES DE SPIRA (JOHANN VON SPEIER). In 1469 uit Mainz gekomen, eindigde zijn al te korte Venetiaansche loopbaan in 1470; hij liet ons een prachtige *Historia naturalis* van Plinius na. Zijn broeder WENDELINUS DE SPIRA zette zijn taak voort. De beide broeders hebben de basis gelegd van de schitterende toekomst die Venetië te wachten staat. Hun antiqualetter heeft veel hoogere kwaliteiten dan deze te Rome gebruikt, ook hun gotische letter kende bijval en spoorde aan tot navolging, zelfs in het buitenland. Grooter nog was de invloed van Nicolas JENSON, ditmaal geen Duitscher, doch een Franschman, geboren in de Champagne, te Sommevoire, misschien wel door den Franschen Koning Karel VII naar Duitschland gezonden om zich in te wijden in de nieuwe uitvinding. Hij bracht de Venetiaansche kunst op een nog ongekend peil. Zijn Romeinsche letter was zoo volmaakt, dat zij bleef voortleven tot op onze dagen, onder den naam van 'Jenson-letter'. Voor zekere uitgaven maakte hij evenwel ook gebruik van de gotiek. 't Is juist naar zijn voorbeeld dat deze letter meer en meer doordrong in de andere Italiaansche drukkerijen, terwijl ze vóór-

heen slechts te vinden was in het atelier van Ulrich Hahn, te Rome.

Jenson was niet alleen een uitstekend technicus, maar tevens ook een flink zakenman. Om zijn onderneming vooruit te helpen stichtte hij met vermogende financiers een handelsgenootschap ten einde de noodige kredieten en een grooter afzetgebied te verwerven. De illustratie der boeken werd door hem goed verzorgd, hij muntte vooral uit door sierlijke omlijstingen.

Doch wat de boekversiering betreft vond Jenson nog zijn meester in Ehrardt RATDOLDT, die er zich op toelegde zijn uitgaven op te smukken met prachtige initialen en omlijstingen, soms wit op zwarten grond, dit laatste een karakteristiek Italiaansch procédé.

Na deze interessante figuren groeit het aantal ateliers in Venetië vlug aan, terwijl het overwicht der Duitsche drukkers stilaan verdwijnt ten gunste van Italianen. Heit bedrijf kende een ongemeenen bloei: vóór 1500 werden honderd tachtig drukkerijen in de stad opgericht. Nevens een groot aantal liturgische en rechtsgeleerde edities werden er vele klassieke schrijvers uitgegeven, want onder deze drukkers vindt men goed geschoolde lui, ja flinke humanisten die nauwe betrekkingen onderhielden met de geleerde wereld. Ook de nationale literatuur werd niet vergeten, zooals blijkt uit talrijke uitgaven van Dante, Petrarca, Boccacio.

Van deze vele drukkers vermelden wij alleen GREGORIUS DE GREGORIIS (1480-1500), BAPTISTA DE TORTIS (1480-1500), ANDREAS TORRESANUS (1486-1500), GIORGIO ARRIVABENE (1483-1500) en den bekenden uitgever Lucantanio GIUNTA.

Iets later dan de bovengenoemden verschijnt dan een der grootste figuren uit de geschiedenis van den incunabeltijd en van de gansche boekdrukkunst, ALDUS MANUTIUS. Geboren te Bassiano, niet ver van Rome, kwam hij zich in 1489 te Venetië vestigen. Zeer ontwikkelde Renaissancegeest, begaafd humanist, ijverde hij voor de verspreiding der klassieke letterkunde. Hij gaf den stoot aan het drukken van werken in de Grieksche taal.. De Grieksche letter was vóór hem slechts sporadisch gebruikt geweest, te Milaan en te Florence. Het eerste boek dat hij aldus uitgaf in 1495, was de *Grammatica* van Lascaris, weldra gevolgd

door vele andere werken. Daarin werd hij gesteund door flinke geleerden die uit Byzantium naar Italië gekomen waren, na het verdwijnen van dit cultuurcentrum. De zwakke zijde der Grieksche letter van Manutius is het te krampachtig streven naar nabootsing van het toenmalige Grieksch schrift, met al zijn ingewikkelde vormen, afkortingen, enz. In dit opzicht is het Grieksch lettertype in Florence gebruikt meer bevredigend, doch het kon niet doordringen, geremd door de faam welke de Aldijnsche drukken genoten(1).

De groote impulsie door Venetië aan de drukkunst gegeven beperkte zich niet tot de stad, maar strekte zich uit over heel het grondgebied der Republiek, te Cividale, Padova, Treviso, Udine, Vicenza, Verona, op kleinere plaatsen als Cortese sul Garde en Pogliano.

Na 1470, vindt de drukkunst trouwens overal verspreiding in Italië. Te N a p e l s komt Sixtus RIESINGER zich vestigen in 1470; uit Straatsburg afkomstig, uit de werkplaats van Mentelin, had hij ook reeds te Rome gewerkt. Nog talrijke Duitschers komen te Napels hun bedrijf uitoefenen, terwijl men er ook Joodsche drukkers aantreft, die enkele belangrijke uitgaven bezorgden in het Hebreeuwsch.

Buiten Napels vertoonde Zuid-Italië geen groote activiteit. In Campania werd er slechts gedrukt te Capua; in de Abruzzen te Aquila; in Calabrië te Cosenza. Palermo is de eenige Siciliaansche stad die drukkerijen bezat, waaronder deze van ANDREAS VAN BRUGGE (1497).

In Noord-Italië daarentegen vinden wij een koortsachtige bedrijvigheid, in ontelbare groote en kleine steden. De machtige Lombardische hoofdstad, M i l a a n speelde natuurlijk een voorname rol, die begon in 1471 en voortduurde tot op het jaar 1500 met een dertigtal drukkers. De eerste dezer was Antonio ZAROTTO van Parma, ditmaal geen Duitscher dus. Onder de andere drukkers zijn de voornaamste Christoph VALDARFER, vroeger in Venetië, Leonhard PACHEL te zamen met Ulrich SCINZENZELER, en Dionysius PARAVICINO, uitgever van het

(1) Manutius bleef, na 1500, nog dertien jaar voortdrukken, met heel gelukkige innovaties, als zijn klassieke uitgave in een handig octavo-formaat, alsook het invoeren van een nieuw lettertype, het *cancelleresco*, ook bekend als *italiek* of *cursief*.

eerste Grieksche boek, de *Epitome octo partium orationum* of *Grammatica* van Lascaris, in 1476.

Eigenaardig is het dat in P a v i a , met zijn tamelijk groote activiteit, geen enkel uitheemsch drukker aan te stippen valt. Indien het bedrijf er bloeiend was, is dit te danken aan de Universiteit, die tevens haar stempel drukken zal op de productie: een overheerschend aantal juridische drukken, en van daar, het overwicht der Gotische letter.

Betrekkelijk belangrijke drukkerijen werden opgericht in andere Lombardische steden, Como, Cremona, Mantova, evenals in de andere Noord-Italiaansche provincies. In Piemonte is het groote centrum natuurlijk Turijn, in Ligurië Genua met enkele kleinere gemeenten. Emilië bezat een befaamde Universiteit in haar hoofdstad Bologna. 't Is daar dat de spoorslag gegeven werd, in 1475, aan het drukken van juridische werken met de Gotische letter, een principe dat van toen af overal aangenomen werd. Twee andere drukkerssteden dezer provincie waren Ferrare en Modena. In Umbrië drukte men te Perugia en te Foligno.

Toscane zou natuurlijk niet op den achtergrond blijven, inzonderheid F l o r e n c e . Na een weinig bekend drukker, is er in 1471 Bernardo CENINI werkzaam, een vroegere goudsmid. Geholpen door de praktijk van zijn vroeger bedrijf en dank zij zijn intuitie, kwam hij er toe de drukkunst ‘opnieuw uit te vinden’, 't is te zeggen, zonder ooit de uitrusting van een drukkersatelier gekend te hebben, gelukte het hem, door het aandachtig bestudeeren van gedrukte werken, het noodige materieel klaar te maken en te gebruiken, om een boek te vervaardigen. Hij bezat een monumentale antiqualetter voor zijn zeer op prijs gestelde *Commentarius in Virgilium* van Servius.

In vele Florentijnsche drukken vindt men vaak den goeden smaak der humanisten; men drukt met een zeer verzorgde antiqua; de versiering is voornaam, zonder overdrijving, kortom de bladspiegel toont vaak een bekoorlijke distinctie.

Als slotwoord mag men zeggen dat de Italiaansche incunabel-periode een ontzaglijken invloed gehad heeft op de boekdrukkunst. Duitschland komt natuurlijk de eer der uitvinding en der verspreiding over Europa toe. Doch in Italië - in het bijzonder te Venetië - neemt de boekdrukkunst een verbazingwekkende

vlucht op technisch gebied, gestuwd door den hoogen cultuurstand van het land in deze periode. Gewis zij heeft nog geëvolueerd in lateren tijd en tevens den invloed ondergaan der opeenvolgende kunst- en kultuurtijdperken, - soms ook van hun inzinkingen. Doch wanneer later ondernemende geesten, als een Casslon, een Bodoni, een Firmin Didot, hernieuwing willen brengen in de kwijnende productie, dan zien wij ze vaak teruggrijpen naar de principes der heerlijke oudere Italiaansche modellen. Op onze dagen nog, herinnert menige prachtuitgave, die een voorbeeld zijn wil van goeden smaak, soberheid en evenwicht in lettertype en bladspiegel, aan die hooggeroemde kwaliteiten der Venetiaansche en Florentijnsche incunabeldrukken.

Betrekkelijk laat, in 1470, werd de drukkunst in F r a n k r i j k ingevoerd door drie Duitschers, Michael FRIBURGER, Ulrich GERING en Martin CRANTZ. Zij waren naar P a r i j s geroepen door den rector en den bibliothecaris van de Sorbonne, Jean HEYNLIN en Guillaume FICHET om er een drukkerij op te richten ten einde in de behoefte aan goede klassieke teksten en grammatica's te voorzien. In 1473 verhuizen zij van de Sorbonne naar de rue St. Jacques, waar ze tezamen vertoeven tot 1477; dan valt de vennootschap uiteen. Enkel Ulr. Gering blijft voortarbeiden tot 1500, soms samen met andere medewerkers.

De eerste nieuwe drukker die zich na hen, in Parijs vestigde was de Nederlander Pieter DE KEYSERE, die in samenwerking met Johann STOLL, een Duitscher, talrijke juridische en letterkundige werken uitgaf.

Van dat oogenblik af ontmoeten wij een specifieke Fransche '*batarde*'-letter, die teruggaat op de Fransche handschriften; zij blijft nog een heelen tijd in zwang in de XVIe eeuw voor de Fransche letterkunde, ridderromans, gedichten enz.

Tot op het einde der XV^{de} eeuw zijn er ongeveer zestig drukkers in Parijs bedrijvig geweest. De hoofdstad, centrum van kultuur en rijkdom, geeft den toon aan in zake weeldeartikelen. De boekdrukkunst zal aan die neiging voldoen door de uitgave van luxe-edities, rijkelijk versierd met gravures. De spoorslag werd gegeven door Jean DUPRE, een zeer belangrijke Parijsche figuur. Hij is beroemd om zijn Missalen, en legde zich ook toe

op een anderen tak der drukkunst: het Getijdenboek. Zijn *livres d'heures* en niet minder deze van zijn opvolgers of navolgers: Simon VOSTRE, Philippe PIGOUCHET, Antoine VERARD blijven een glanspunt uit dien tijd. 't Is een specifiek Parijsche productie die nergens zulk een voortreffelijkheid vertoont. Deze werken zijn versierd met smaakvolle illustraties en omlijstingen; vele exemplaren zijn op fijn velijn gedrukt, opgeluisterd door miniaturen en verluchtingen waarin kwistig gebruik gemaakt wordt van goud als versiersel van de initialen, zelfs van den tekst.

Van de talrijke Parijsche drukkers, kunnen slechts enkele namen aangehaald: Guy MARCHANT, in wiens atelier de beroemde *Danse Macabre* in 1485 het licht zag; bij Johan HICMAN (1488-1499), vindt men missalen voor de bisdommen Luik en Kamerijk; van den Antwerpschen uitgever W. Houtmart kreeg hij in 1497 opdracht *Die Ghetiden van onser liever vrouwen* te drukken. Op het einde der eeuw treft men te Parijs ook groote uitgevers aan als Philippe MARNEF, Jehan PETIT, e.a. van wie de drukkers belangrijke bestellingen ontvingen.

L y o n , de groote handelsstad, werd in Zuid-Frankrijk het centrum van het drukkersbedrijf, met een activiteit die, buiten Parijs, in geen enkel andere Fransche stad bereikt werd. De eerste drukker was een Waal, Guillaume LEROY, uit Venetië naar Lyon gekomen in 1473. Hij illustreerde met voorliefde de oude Fransche literatuur, met interessante houtgravures. Matthias HUSS, mag ook, met zijn een en twintig lettertypen, onder de voornaamste drukkers der stad gerangschikt worden. Meer nog, Jean TRECHSEL de meest geschoolde der Lyoneesche typografen. In 1488 gehuwd met de weduwe van zijn vakgenoot Nicolas PHILIPPI, zette hij diens atelier voort en legde zich speciaal toe op het voortbrengen van nauwkeurige tekstuitgaven. Daarom omringde hij zich van degelijke en geleerde correctors; wij zien er een landgenoot, Jodocus BADIUS Ascensius, den later zeer bekenden Parijschen drukker, een tijd lang als corrector in zijn werkplaats vertoeven. De geïllustreerde uitgaven van Trechsel verdienen waardeering.

Het belang der andere Fransche steden is niet zoo groot. Toch worden overal drukkerijen in de groote provinciale centra opgericht, alsmede in kleinere plaatsen, van Bretagne en Normandië,

te Quimper, Brest, Rouen en Caen tot in de Vogezen en de Jura, te Toul, Besançon, St. Dié, Dôle en Chambéry; van het Noorden, te Valenciennes, Abbeville, Tours tot het Zuiden langs Angoulème, Poitiers, Cluny, Toulouse, Uzès, Albi en elders. Met uitzondering van enkele grootere steden waren natuurlijk vele dezer drukkerijen van voorbijgaand belang.

Dat Z w i t s e r l a n d vroeg boekdrukkers bezat is niet te verwonderen. Toen de Duitsche expansie begon, moest B a z e l, de universiteitsstad vlak bij de grens gelegen, niet lang wachten om binnen haar muren een typograaf te bezitten.

De vroegste Bazelsche tijd is nog vrij duister. Men kent een druk, waarop een rubricator met de hand het jaartal 1468 geplaatst heeft; hij wordt toegeschreven aan Berthold RUPPEL, van Hagenau, steunend op het feit dat deze met dezelfde letter een ander werk gedrukt heeft, het *Repertorium vocabularum* van Conradus de Mure, waarop zijn naam en deze van Bazel als adres vermeld staan. Na Bernhard RICHEL, aan wien wij den druk van den vermaarden *Sachsenspiegel* te danken hebben, begon Bazel een zekeren rang te bekleeden. Een groote werkkracht werd ontplooid door Johann VON AMMERBACH tijdens zijn lange loopbaan van 1478 tot 1500; behalve een degelijke opleiding als vakman, verwierf hij ook een hoogstaande ontwikkeling, eerst tijdens zijn verblijf aan de Parijsche universiteit, daarna te Venetië, waar hij in contact kwam met het humanisme. Hij gaf veel theologie en rechtsgeleerdheid uit, waaronder lijvige Bijbels, werken van kerkvaders, als *Augustinus* en *Ambrosius.* Na Nicolaus KESSLER en Johann BERGMANN VON OLPE, drukker van Sebastian Brants' *Narrenschiff* (1494), verschijnt de voornaamste drukker dien Basel ooit kende, Johann FROBEN. Hoewel hij begon te werken in 1491, valt zijn voornaamste activiteit in de XVI^{de} eeuw, toen de stad een centrum van humanisme werd, met Erasmus als hoofdfiguur.

De andere Zwitsersche drukkerssteden, Beromünster, Zürich, zijn van minder belang. Genève had eerst een paar Duitsche drukkers, Adam STEINSCHABER en Ludwig CRUSE, doch stilaan zal er zich de Fransche invloed meer en meer doen gelden.

Alhoewel tot het Duitsch spraakgebied behoorend blijft

Weenen in de schaduw, met weinige drukkers, waarvan de bedrijvigste JOHANN VAN WINTERBURG was, van 1492 tot 1500.

In Hongarije was er nog minder belangstelling. Toonaangevend was het voorbeeld van den koning Mathias Corvinus, die kostbare handschriften verkoos boven gedrukte werken. Andreas HESS deed in 1473 een zwakke poging in Buda; na hem werd er niet meer gedrukt en de noodige boeken werden besteld te Neurenberg en Venetië.

Op de Dalmatische kust ontstonden een paar drukkerijen te Zeng, en te Cetinje waar werd gedrukt in het nabij gelegen klooster van Rieka door den monnik MACARIUS, in 1493, met een glagolitisch lettertype.

Van den vroegsten tijd in Bohemen-Moravië weet men nog niet veel. Het eerste gedateerde boek verscheen in 1476, te Pilsen, waarschijnlijk voorafgegaan door een ander in 1475; maar bij name is geen drukker bekend vóór 1498, in welk jaar Niclas BAKALA, het *Leven van Mohamed* uitgeeft in het Tjeeksch. Alhoewel men te Praag begon te drukken in 1478 moet men ok daar nog een tien jaar wachten eer er een drukkersnaam te vernoemen valt. Een derde stad, Winterburg, bezat een drukker, Johann ALACRON, uitgever van Latijnsche en Tjeesche boeken. In Moravië waren er slechts twee steden met drukkerijen, Brünn en Olmütz, respectievelijk in 1485 en 1499.

Indien Polen met de nieuwe uitvinding in contact kwam, is dit te danken aan Duitsche drukkers. Langen tijd heeft men getracht meer klaarheid te bekomen omtrent den eersten drukker van Krakau, die dan tenslotte geïndentificeerd werd met Caspar HOCHFEDER.(1). Na hem specialiseerde zich Swietopolk FIOL in werken met cyrillische letter gedrukt.

Engeland kende de activiteit der andere groote landen niet, ook gedurende de volgende eeuwen zal het een tweede rangsfiguur blijven in de wereld der typografie.

Op Britschen bodem werd het eerste boek gedrukt in de Abdij van Westminster, door William CAXTON die er in 1477 *The Dyctes and sayeings of the philosophers* uitgaf. Hij

(1) Isak COLLYN, *Der Drucker des Turrecremata in Krakau - Caspar Hochfeder.* (Zentralbl. für Bibliothekswissensch., XXIX, 1912).

was werkzaam geweest als handelsman op het vasteland, onder meer te Brugge, ook toevallig gezant. Zijn reizen brachten hem naar Keulen waar hij, nieuwsgierige geest, zich inwijdde in de nieuwe kunst van het boekdrukken. Uit Keulen te Brugge weergekeerd zette hij daar een drukpers in werking, misschien wel samen met Colard Mansion, een Brugsch calligraaf. Doch na drie jaar verlaat Caxton den Vlaamschen bodem om terug te keeren naar zijn eigen land en daar zijn drukkersbedrijf voort te zetten met een lettertype dat hij te Brugge al gebruikte. Voor zijn totale productie, een honderdtal boeken, bezat Caxton ten slotte acht lettertypes. Zijn drukken zijn eenvoudig, zonder zucht naar veel versiering.

Goed geschoold ging zijn voorliefde naar literaire werken en hijzelf vertaalde vreemde literatuur in het Engelsch. Onder zijn zeer gezochte en kostbare drukken bevinden zich de *Canterbury Tales* van Chaucer en Malory's *Morte d'Arthur.*

Caxton werkte tot in 1491; zijn traditie werd echter vortgezet door zijn leerling WYNKYN DE WORDE een wel aantrekkelijke figuur en uitgever van een vrij groot aantal boeken. Van zijn voornaamste drukken zijn te vernoemen *The Book of St Albans,* en in 1500 vier ridderromans, waaronder *Robin Hood* and *Guy of Warwick.*

Het mag ons wel verwonderen dat een Universiteitsstad als Oxford zoo weinig uitblonk en zich beperkte tot slechts middelmatige klassieke uitgaven, met rond 1478 Theodoor HOOD als eersten drukker.

Te London zelf vinden wij in 1480 John LETTOU, welke in 1482 zich associeerde met WILLEM VAN MECHELEN of WILLELMUS DE MACHLINIA, dien wij na 1484 alleen zien voortwerken.

Uit Normandië gekomen bleef Richard PYNSON, de vóórlaatste Londensche drukker, altijd zijn Fransch karakter behouden. In heel zijn werk kan men steeds den invloed van zijn geboorteland ontwaren, zoo in zijn acht lettertypen, als in zijn illustraties.

De vennootschap NOTARY-BARBIER en I-H duurde enkel kort (1496-1497).

Met een drukkerij van geringe activiteit in St Albans (Hertf.) is de laatste Engelsche stad vernoemd die in de XV^{de} eeuw boeken zag verschijnen.

In S p a n j e vindt de drukkunst haar ontstaan, niet in den drang naar humanisme, maar veleer in de behoefte, die de kerk van dit diep katholieke land bezat aan liturgische en andere godsdienstige boeken.

Men is er nog niet in geslaagd volledige klaarheid te bekomen over de vroegste periode.

Het oudst gekende document is een aflaatbrief door een anoniemen typograaf in 1473 uitgegeven, maar waarvan de druk aan een Keulsch lettertype denken doet.

Een Duitsch koopman, Jacob VITZLAND besloot, rond 1475, een atelier op te richten in Valencia; hij schaarde daarom enkele landgenooten rond zich en schijnt de leiding van het atelier toevertrouwd te hebben aan Lambert PALMART. Een boek verscheen op 23 Februari 1475, doch wellicht voorafgegaan door een anderen ongedateerden druk.

Omstreeks dit jaar 1475 verspreidt de typografie zich in verschillende steden, te Saragossa waar MATHEO DE FLANDER zich aan het werk zet, weldra gevolgd door twee Duitsche vakgenooten, Hans en Paul HURUS; een jaar nadien te Sevilla, de steeds meer bloeiende koopmansstad. Deze beide steden namen vlug een eervolle plaats in, naast Barcelonna.

Stilaan vindt men drukkerijen op nog twintig andere plaatsen, met als grootste centra Burgos, Granada, Murcia en Toledo. Het aanvangsstadium te Salamanca, is nog niet opgehelderd, maar de eerbiedwaardige Universiteitsstad wist zich vlug op te werken boven vele andere Spaansche steden.

Joodsche drukkers vindt men in zeer klein aantal in Spanje; hun invloed althans blijft gering uit hoofde der maatregelen tegen hen genomen.

Het tegendeel gebeurde in P o r t u g a l , dat vrij laat zijn eerste drukkerij te danken had aan Samuel GACON in 1487, te Faro. In andere steden, als Lissabon (1489), Leiria (1492) komen eveneens uitgeweken Spaansche Joden zich vestigen. De eerste katholieke drukker van het land, was een Duitscher, Johann GHERLINC die sinds 1494 te Braga aan het werk toog.

D e n e m a r k e n werd bereikt van uit de Hansasteden: Johann SNELL verliet Lübeck om in 1842 te Odense liturgische

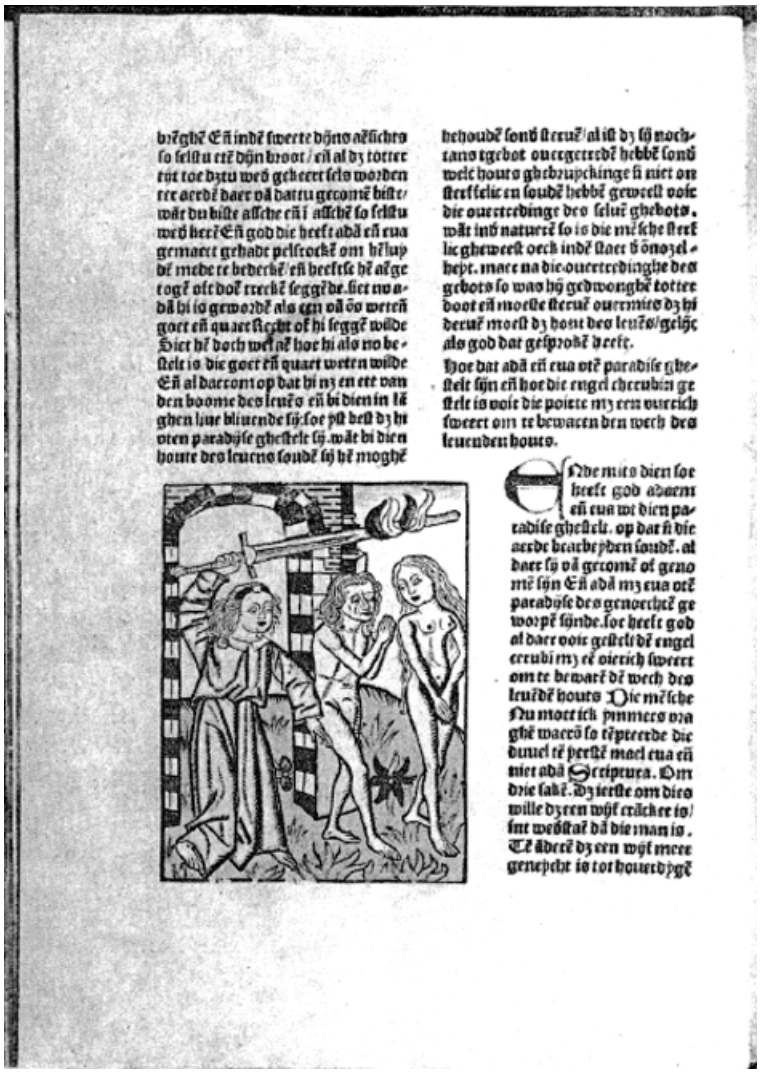

Antwerpen, Geraert Leeu, 1487, in-fol. *Tboeck vanden leven ons Heeren Jesu Christi.*

Neurenberg, Anton Koberger, 1493 groot in-fol, Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*

boeken ter perse te leggen, maar niet lang nadien verhuisde hij naar Stockholm.

In Kopenhagen had Nederland de eer de typografie in te voeren in 1496, met Govert VAN GHEMEN, die voorheen in zijn eigen land al in twee steden als drukker optrad.

Toen Johann Snell besloot naar zijn geboortestad terug te keeren werd hij te Stockholm vervangen door een ander stadsgenoot Bartholomäus GOTHAN.

Verder bezat Z w e d e n slechts twee kleine drukkerijen, eene in het klooster van Mariefred te Gripsholm, een andere te Vadstena in het H. Brigittaklooster. Men vermoedt dat beide ook in de handen waren van drukkers die uit de Hansasteden naar Zweden gekomen waren.

De rol der beide N e d e r l a n d e n in den incunabeltijd kan zeker niet opwegen tegen deze van Duitschland, Italië en Frankrijk. Toch bezit onze nationale typografie veel interessante aspecten, en zij heeft voor ons des te meer belang, daar zij een specifiek karakter bezit, dat haar onderscheidt van de drukken uit andere landen.

In H o l l a n d valt nog veel op te helderen omtrent den oorsprong der drukkunst. Te zamen met de Gutenbergkwestie valt deze periode echter buiten het hier gestelde kader.

De vroegste Hollandsche drukkerij waarover men na het tasten der aanvangsperiode, zekerheid bezit is deze uitgebaat door Nicolaas KETELAER en Geraert LEEMPT, te U t r e c h t in 1473. Als eerste druk verscheen de *Scolastica Hystoria* van Petrus Comestor. Hunne kortstondige activiteit laat hen nochtans toe ons een dertigtal drukken na te laten; eenige daarvan zijn belangrijke teksten, als een Thomas a Kempis, *Opera* (zonder de *Imitatio),* en de zoo zeldzame *Reynardus Vulpex* der Deventer Athenaeum bibliotheek. Die eerstelingen worden te Utrecht opgevolgd door een drietal kleinere drukkers met een nog niet goed gekende productie.

In 1478 komt Johann VELDENER zich in de stad vestigen, na zijn wel interessante, doch eenigszins mislukte carrière in Leuven. Het persoonlijk karakter dat hij te Leuven aan zijn werk wist te

geven, zooals wij verder zullen zien, handhaaft Veldener ook hier. Lijk voorheen gebruikte hij te Utrecht voor zijn druk weerom een bastarda letter die niet onsympathiek is; zekere zijner werken, zooals zijn *Fasciculus temporum* van H. Rolevinck versierde hij met omlijstingen van bloemen en bladwerk.

Van af 1477 begint de nieuwe uitvinding in Holland veld te winnen. Veertien steden en gemeenten zullen persen in werking zien binnen hun muren, of in hun onmiddellijke nabijheid.

In éénzelfde jaar, 1477, worden drukkerijen geopend in Delft, Deventer en Gouda, drie belangrijke steden voor de geschiedenis van den Hollandschen incunabel. Te D e l f t is de eerste drukkerij van 1477 tot 1480 in handen van Jacob VAN DER MEER en Maurits YEMANTSZOEN. Zij gebruiken er vijf lettertypes voor het uitgeven van een reeks interessante werken. Hun komt namelijk de eer toe den eersten Nederlandschen Bijbel gedrukt te hebben (10 Januari 1477). Na 1480 werkte Vander Meer alleen voort; van zijn persen komen Latijnsche drukken, maar tevens vele Nederlandsche uitgaven, onder meer een vertaling van Bouthillier' *Somme ruraal* (1483), een *Seghelijn van Jerusalem,* de *Gesten van Romen,* e.a.

Niet minder actief toont zich Christiaan SNELLAERT, die een atelier bestuurt van 1487 tot 1497. Benevens Missalen (voor Luik en Utrecht) geeft hij spraakkunsten en literaire werken uit; in 1495 verschijnt zijn *Tondalus vysioen,* van 1496 dagteekent zijn *Boecksken gemaect in eene maniere van een speel of batimens op elckerlijck.* Hij koos het gekende drukkersmerk met den gevleugelden eenhoorn.

Na zijn verdwijnen volgt ECKERT VAN HOMBERCH hem op; doch niet voor langen tijd, want in 1500 gaat deze zich definitief te Antwerpen vestigen.

D e v e n t e r mag aangezien worden als het voornaamste Hollandsche centrum voor incunabeldrukken: twee drukkers slechts waren er werkzaam, maar zij toonden zich tijdens hun lange loopbaan gewis de bedrijvigste hunner vakgenooten. Hun zeer groote productie beslaat dan ook een vrij belangrijk percentage der Hollandsche incunabelen.

Richard PAFFROET werkte vanaf 1477 onverpoosd voort gedurende vier en dertig jaar; vroeger was hij waarschijnlijk te

Keulen, zijn geboortestad, in leer geweest bij Ulrich Zell. In den geest der voormalige Deventer-school geeft hij meestal Latijnsche werken uit, over godsdienst en letterkunde met talrijke klassieke schrijvers, als Cicero, Seneca, Vergilius' *Georgica,* enz.

Eenzelfde activiteit toont JACOB VAN BREDA; hij ook liet ons talrijke klassieke uitgaven na: Boetius in meerdere edities, Vergilius' *Buccolica,* Cicero's *De Senectute,* verder Aesopus, Lucianus, Plato.

Beide drukkers bezaten acht lettertypes; zij maakten weinig gebruik van illustratie voor hun uitgaven, die trouwens dikwijls als schoolboeken opgevat waren.

In hetzelfde jaar 1477 ontmoeten wij in G o u d a de sterke figuur van Geraert LEEU, die hier, zooals later te Antwerpen, zich kennen doet als één der meest persoonlijke Nederlandsche drukkers. Uit een aanzienlijke familie der stad gesproten, toonde Leeu van af zijn vroegsten druk, op 10 September 1477 verschenen, hoe grondig hij zijn vak kende. Zijn eersteling was een *Passionael* dat hij later nog meermaals met andere lettertypen te drukken had; dit is ook het geval met zijn zoo pittig geïllustreerde *Dialogus creaturarum* van 1481, daarna nog in meerdere uitgaven verschenen bij hem zelf te Gouda en te Antwerpen, bij Nederlandsche vakgenooten en dat ook door het buitenland overgenomen werd. Leeu liet ons een heele reeks Nederlandsche uitgaven na; de literatuur is daarbij goed vertegenwoordigd door populaire werken als de *Geschiedenis van Troyen,* de *Gesten van Romen,* Josephus' *Boeck vander destructien van Jerusalem* Goede houtgravures versieren vele dezer werken.

Gouda bezat nog meerdere drukkers. Benevens een drietal nog niet goed gekende ateliers, werkte er Godfried VAN OS in 1486. Sommige auteurs zoeken verband tusschen hem en Govert VAN GHEMEN. Deze laatste drukte te Gouda in 1486, gaf er een *Historie van Lantsloet ende die scone Scandrijn* uit, en ging na 1490 te Leiden zijn geluk beproeven. De laatste Goudsche drukkerij is deze der COLLATIEBROEDERS: *Het leven van Liedwij* (de Heilige Lidwinne van Schiedam) verscheen op 10 Juni 1496; hun godsdienstige uitgaven volgden elkander daarna op, lange jaren nog na 1500.

De vroegste H a a r l e m s c h e typografie behoort tot het betwist gebied, met talrijke problemen waarover men nog altijd in het duister tast, terwijl de figuur van Coster met passie tegen Gutenberg uitgespeeld wordt.

Wij bezitten meer gegevens over Jacob BELLAERT van Zierikzee; hij drukte te Haarlem van 1483 tot 1486. Zijn goed verzorgde uitgaven geven ons een gunstigen indruk van zijn werk. Illustratie wordt door Bellaert niet gespaard, enkele zijner gravures waren aan G. Leeu ontleend. In het laatste jaar van Bellaerts activiteit ontmoeten wij een anderen drukker te Haarlem, Johannes ANDREAE, die, na zijn schaarsche uitgaven van 1486 niet meer schijnt voortgewerkt te hebben.

L e i d e n kende voorzeker nog den glans niet die haar later te wachten stond. In de XV^{de} eeuw werken er vier drukkers. De vroegste, Heynricus HEYNRICI verblijft er slechts een paar jaren 1483-1484; Govert VAN GHEMEN komt er zich omstreeks 1490 vestigen na zijn vertrek uit Gouda en vóór zijn verhuizing naar de Skandinaafsche landen; ook Cornelis KERS heeft slechts een kortstondige werkzaamheid in 1494. De laatste drukker, Hugo JANSZOEN VAN WOERDEN heeft integendeel een veel langere carrière. Zijn eerste werkje, de *Ghetiden van O.L. Vrouwe,* dagteekent van 10 December 1494 met een letter die wij al aantroffen bij Bellaert in Haarlem, bij Leeu te Gouda. De drukker verblijft nog te Leiden na 1500, tot in 1512, daarna drukt hij achtereenvolgens in Delft, Amsterdam en Den Haag tot 1518 of nog later.

Nu volgen nog een heele reeks plaatsen waar slechts één drukker gewerkt heeft of waar de activiteit toch geringer was. Een opsomming moet hier volstaan, alhoewel menig detail aanlokt om er bij stil te houden. De eenige stad, die nog speciaal te vernoemen valt, is Z w o l l e , van wege het belangrijke atelier dat Pieter VAN OS er in 1479 oprichtte. Hij bezat er een werkplaats die goed ingericht was, met talrijke lettertypen, soms eigenaardig versierde initialen en gravures. Een groot gedeelte zijner uitgaven zijn Latijnsche of Nederlandsche devote boeken.

Kleinere drukkerijen werden geopend te St. Maartensdijk in 1478, te Culemborg in 1483 (Veldener zet er een paar jaar zijn Utrechtsche en Leuvensche activiteit voort); te Hasselt is, van

1480 tot 1490, Peregrinus BERMENTLO werkzaam, terwijl te 's-Hertogenbosch gedrukt wordt van 1484 tot 1488 door Geraert LEEMPT. In het klooster in Den Hem, buiten Schoonhoven, werken de FRATRES S. MICHAELIS van af 1495 tot lang nog na 1500. Het zal ons niet verwonderen dat de drukken dezer Heeren Kanunniken Regulieren van stichtenden aard waren. Eindelijk verscheen er nog te Schiedam een *Vita Lijdwinnae,* in 1498.

Daar Wallonië geen drukkerijen bezat vóór de XVI^{de} eeuw, komt in ons land alleen V l a a n d e r e n in aanmerking en dit met de zeven navolgende steden, gerangschikt naar het aanvangsjaar van hun eersten drukker: Aalst (1473), Leuven (1474), Brugge (1475), Brussel (1479), Oudenaarde (1480), Antwerpen (1481), Gent (1483). Indien de meeste dezer maar één of slechts een paar drukkers bezaten met soms een geringe productie, zullen twee steden, Antwerpen en Leuven, op een veel hooger pijl staan. De boekdrukkunst is er vlug stevig ingeburgerd zonder dat er een hiaat komt in de rij der drukkers.

Antwerpen had de rol en de macht van Brugge overgenomen. De handel maakte van de stad een stevige geldmarkt, vruchtbaren grond waarop de drukkunst zonder moeite groei en bloei zou kennen.

Was Leuven weleer machtig geweest door hare lakennijverheid, deze schoone tijd was nu voorbij. Doch een andere zending wachtte de stad; sinds 1425 was zij de zetel eener universiteit, die weldra groote faam zou krijgen en de stad doen kennen in alle landen, door de eeuwen heen. Kon men gunstiger omstandigheid uitdenken voor de nieuwe uitvinding en was het niet gansch natuurlijk dat drukkers er aan dachten zich hier te komen vestigen?

En nochtans is het noch te Antwerpen noch te Leuven dat wij onzen eersten typograaf moeten zoeken, doch in A a l s t , een klein Vlaamsch stadje dat geen overwegende rol in de geschiedenis te vervullen had. Hoe is die aanvang uit te leggen? Heel klaar is het niet uitgemaakt.

Op de Groote Markt te Aalst prijkte het standbeeld van Dirk Martens, door Jan Geefs. Eén der vier opschriften, waarvan de tekst te danken is aan Pater van Iseghem, S.J., leert ons waarom

het beeld werd opgericht: ‘Ter eere van Dirck Martens, van Aalst, welke de eerste Belgiëland begiftigde met de boekdrukkunst, opvolgendlijk werkhuizen inrichtende in zijn geboortestad, te Antwerpen en te Leuven, en die, niet alleenlijk door zijne Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche en in anderlei talen gedrukte uitgaven, maar ook door zijn geschriften en onderwijzing ter hoogeschool van Leuven eenen eeuwigdurenden roem verdiende, heeft de stadsraad en de bevolking van Aelst dees standbeeld opgericht met de penningen van den staet en van de bijzonderen. MDCCLVI’[1].

Wat wij nu weten omtrent de vroegste Aalstersche typografie waarschuwt ons dit geschrift niet al te zeer naar de letter op te vatten. Het eerste boek, te Aalst verschenen met een drukkersnaam, dagteekent van 1474; 't is het werk van Petrus Alfonsus Hispanus, *Textus summularum,* met als eindvermelding: ‘Impressus in Alosto oppido comitatus flandrie. Per Johannem de Westfalia Paderbornensem cum socio suo Theodorico Martin. Anno domini M^{o}.CCCC^{o}LXXIIIJ^{o} May die XXVI’. 't Was echter niet de eerste druk in Aalst vervaardigd, want men kent tot nog toe drie andere uitgaven van 1473, doch zonder naam van drukker verschenen: een werk van den lateren paus Pius II, Aeneas Sylvius Piccolomini, *De duobus amantibus Eurialo et Lucresia,* Alosti 1473; het tweede: Dionysius de Leuwis, *Speculum conversionis peccatorum.* Alosti in Flandria 1473; en verder een verzamelwerkje, niet gedateerd, maar misschien wel het eerste der drie: S. Augustinus, *De salute sive aspiratione animae ad Deum; Invocatio ejusdem ad Deum pro auxilio,* gevolgd door het *Psalterium,* en de *Septem psalmi ad laudem Beatae Mariae Virginis.* Deze drie werkjes zijn gedrukt met hetzelfde lettertype als den ‘Petrus Alfonsus’, een half-gotieke letter, en men mag ze zonder aarzelen aan hetzelfde atelier toeschrijven. Doch uit het adres op den druk van 1474, kunnen wij afleiden dat de meerdere in dit consortium, niet Dirk MARTENS, maar wel JOHANN VAN WESTFALEN of VAN PADERBORN is geweest. Want moest Martens in 1473 de drukkerij in handen gehad hebben, waarom zou hij dan het volgende jaar slechts als tweede

(1) Petrus VAN NUFFEL. Historiek der oude straten, markten, pleinen en gebouwen der stad Aalst. Aalst, 1914, bz. 299.

genoemd worden? Bovendien, in October 1474, toen Johann van Westfalen naar Leuven verhuisd was en er zich op 7 Juni in de Faculteit van kanoniek recht had laten inschrijven, gaf Martens, alléén, een Baptista Mantuanus, *De vita beata libellus* uit; in een vol fierheid, maar niet van overdrijving vrij te pleiten slotschrift, meldt hij ons:

> 'Hoc opus impressum Martinus Theodoricus Alosti
> Qui Venetum scita Flandrensibus affero cuncta'.

Indien hij in 1473 de meester van het atelier was, dan had hij geen reden om te wachten tot na het vertrek van zijn medegezel, om aan die uiting van zelfbewustheid lucht te geven.

Nadat in 1474 de vennootschap uiteen viel, schijnt ieder zijn eigen weg te zijn gegaan. Waarheen? Terwijl wij Johann van Westfalen te Leuven terugvinden, weten wij niets af van Dirk Martens. Bleef hij in het land? Werkte hij te Leuven bij zijn voormaligen genoot? Of drukte hij misschien in Spanje, namelijk te Sevilla, waar een THEODORICUS ALEMAN vernoemd wordt?

In ieder geval was Martens in zijn geboortestad terug in 1487. Want vanaf dit jaar tot in 1492 laat hij er, met vernieuwd materieel, een reeks druken verschijnen, met enkele wel lijvige werken als de *Summa Angelica* van 1492.

Zijn rondreizen blijft echter nog aanhouden. Van 1493 tot 1497 is hij te Antwerpen, doch gaat daarna naar Leuven waar hij drie jaar als drukker vertoeft. In 1502 keert hij terug naar Antwerpen, dat hij in 1512 verlaat om zich definitief in Leuven te vestigen en er het hoogtepunt van zijn loopbaan te bereiken, die afgebroken wordt in 1529; de laatste vijf jaar van zijn leven ging hij dan vreedzaam in een klooster te Aalst doorbrengen.

L e u v e n was zonder twijfel de stad waar Johann van Paderborn zich wou vestigen toen hij naar onze gewesten kwam. Zijn oponthoud in Aalst schijnt slechts toevallig en voorloopig te zijn geweest. Had hij Dirk Martens in het buitenland gekend? Zeker is het dat hijzelf in Italië verbleven heeft, waar ook een Konrad von Paderborn, die door enkelen als zijn broeder beschouwd wordt, een drukkerij bezat, o.a. te Padova in 1473, waarschijnlijk ook te Venetië[(1)].

(1) Rudolf JUCHOFF. *Johann und Konrad von Paderborn. Die Anfänge ihrer Druckertätigkeit in Venedig und Strassburg.* (Westfälische Studien... Alois Bömer zum 60. Geburtstag gewidmet. Leipzig, 1928, 4°, p. 211-227.)

Johann van Westfalen was niet de eerste Leuvensche drukker; hij was er, sinds een paar maanden, voorafgegaan door Johann VELDENER, een Duitscher uit de omstreken van Würzburg, welke zich in 1473 te Leuven liet inschrijven in de Fakulteit der medicijnen. Als vroegste druk van Veldener beschouwt men den *Belial,* gevolgd door een twaalftal andere drukken waarvoor hijzelf de letters sneed. In zekere dezer boeken laat hij een vrij grooten afstand tusschen de woorden zoodat het gedrukte blad een luchtig uitzicht krijgt. Zijn letter vertoont overeenkomst met deze van den Keulschen drukker Therhoernen. Hij gaf ook enkele geïllustreerde werken uit, als het *Boeck van den Pelgherijn.*

Na korten tijd in 1477, verhuisde hij naar Holland; hij verliet Leuven daar hij - naar hij zelf verklaarde - niet kon wedijveren met zijn vakgenooten; en hiermee wordt zonder twijfel Johann van Westfalen bedoeld. In 1484 zal hij naar Leuven terugkomen, maar zijn activiteit is van dan af niet groot meer; een jaar nadien raakt men zijn spoor kwijt.

Wanneer men de loopbaan van Veldener en zijn drukken uit Leuven, Utrecht en Culemberg beschouwt, kan men hem een zekere persoonlijkheid niet ontkennen die sympathiek aandoet. Maar het is een feit dat Veldener moest onderdoen voor JOHANN VAN WESTFALEN, toen deze Leuven als woonplaats koos. Uit Italië, langs Straatsburg en Aalst eindelijk te Leuven aangekomen, zegt hij voor goed vaarwel aan zijn rondreizen, sticht een huisgezin in de Universiteitsstad, om er gedurende twintig jaar ijverig te drukken; meer dan honderd vijf en twintig drukken zijn van hem bekend, met een reeks vrij lijvige werken in klein folioformaat. Zijn eerste lettertypen, zoowel zijn gotiek, als zijn romein, verraden Venetiaanschen invloed.

Het Leuvensch milieu leidt hem noodzakelijk tot het drukken van een overwegend aantal Latijnsche werken, theologie, wijsbegeerte, rechten, klassieke uitgaven als zijn Cicero, *De officiis,* goed omlijst door glossen, zijn Gasparus Pergamensis *Epistolae,* met mooie antiqua e.a. Het Nederlandsch is karig vertegenwoordigd door een viertal drukken, waaronder een *Kaetsspel,* en het lijvige Latijnsch-Vlaamsch *Vocabularius conflatus latino-belgium* of *Vocabularius teutonicatus.* Illustraties vindt men weinig bij hem, zelfs niet in het *Vita Jesu Christi* van

Ludolphus de Saxonia, een boek dat elders zoo dikwijls overvloedig met houtgravures versierd werd. Eigenaardig is zijn klein-ovaal drukkersmerk met zijn portret op zwarten grond. Na 1496 zegt hij vaarwel aan zijn bedrijf, om nog een vijf jaren rust te genieten, vóór zijn dood in 1501.

Een derde drukker, Conrad BRAEM kwam zich te Leuven vestigen in 1475. Zijn rol was gering evenals het aantal zijner drukken met zijn toch typische, weinig afgeronde letter.

Buiten Johann van Westfalen, zijn al de overige Leuvensche drukkers van minder belang. Noch Egidius VAN DER HEERSTRATEN, noch Ludovicus VAN RAVESCHOT waren groote en blijvende figuren. Beiden hebben ons nochtans enkele geïllustreerde werken nagelaten.

De carrière van Dirk Martens is er, vóór 1500, te kortstondig om er lang bij stil te staan. 't Is waarschijnlijk intentioneel dat hij naar Leuven kwam, nadat Johann van Westfalen er zijn arbeid gestaakt had. Hij begon er nog zijn schitterende klassieke periode niet, die, in de XVIe eeuw, samenvalt met zijn tweede Leuvensch tijdvak, toen hij bevriend met geleerde humanisten als Erasmus, aan de nieuwe beweging op vruchtbare wijze meehielp door het uitgeven van talrijke Grieksche en Latijnsche auteurs.

In 1487 moet er in Leuven nog een andere drukkerij bestaan hebben. Wij kennen van haar een *Physionomica* van Scotus. Alhoewel gedrukt met een letter van Veldener, kan zij aan dezen laatste niet toegeschreven worden; want waarom zou hij, in tegenstrijd met een trouw door hem jarenlang gehuldigde traditie, juist bij dit boek nagelaten hebben zijn naam te vermelden? Tot nadere gegevens gevonden worden, vernoemt men dan eenvoudig den ‘drukker van den Scotus’.

De vroege geschiedenis der Brugsche typografie is nog niet gansch duidelijk. Pogingen werden gedaan om aan B r u g g e den roem der uitvinding toe te kennen: Jan BRITO zou er in 1446 boeken gedrukt hebben[(1)]. 't Is echter moeilijk in de

(1) Louis GILLIODTS VAN SEVEREN. *L'oeuvre de Jean Brito, prototypographe brugeois.* (Annales de la Société d'Emulation de Bruges, 5e série, 10, 1888, supplément). Met wederwoord van *Paul Bergmans. L'imprimeur Jean Brito et les origines de l'imprimerie en Belgique, d'après la théorie récente de M. Gilliodts van Severen.* Gand, 1898.
A. MAENE. Le cas Brito. Jean Brito est-il l'inventeur de la typographie? (Gulden Passer, XIV, 1936, 65-76).

aangevoerde argumenten een doorslaand bewijs te vinden om deze theorie te steunen[1].

Wat wij positief weten is, dat er in 1475 te Brugge boeken gedrukt werden, wij kennen drie ongedateerde werken uit een atelier, dat toegeschreven wordt aan Colard MANSION, voorheen calligraaf te Brugge en aan William CAXTON, dien wij al ontmoetten als invoerder der drukkunst te Westminster, terwijl anderen Caxton alléén als hoofd van dit atelier beschouwen. Een feit is dat de eerste twee dezer bewuste drukken, Engelsche werken zijn: *Le Roman de Troie* van Raoul Lefevre in vertaling verschenen onder den titel *The recueyell of the historyes of Troye,* en *The game and playe of the Chesse* naar het Italiaansche boek van Jacobus de Cessolis, gedrukt op 31 Maart 1475.

Het volgend jaar verliet Caxton het vasteland en als onbetwistbaar werk van Mansion, verscheen toen een *Jardin de devotion,* dat hijzelf aankondigde als zijn eersten druk: 'primum opus impressum per me Colardum Mansion Brugis'. Van zijn productie, waaronder een *Quadriloge* van Alain Chartier, vallen vooral twee grootscheepsche werken op: een Boccacio, *Le cas des nobles hommes et femmes,* van 1476, en een 'Ovide moralisé': *Les metamorphoses contenant XV livres particuliers moralisie par maistre Thomas Walleys... Translaté et compilé par Colard Mansion.* Deze werken, beide lijvige folios, met een groote bastarda-letter vervaardigd, geven den indruk niet een gewoon handelsartikel te zijn, maar uitgaven voor vermogende bibliofielen. Het eerste moest opgeluisterd worden door miniaturen, het tweede is versierd met een dertigtal zeer interessante houtgravures.

De volgende drukker dien wij te Brugge ontmoeten is de reeds genoemde Jan Brito. Met zekerheid weet men dat hij er arbeidde in 1477; zijn *Deffence des Monseigneur duc en Madame duchesse d'Austriche et de Bourgogne* is immers van dit jaar, terwijl hij verder een Vlaamsche en een Fransche vertaling uitgaf van Cato's *Disticha.*

(1) Reeds in *L'Esprit des journaux* van Juni, November 1779, en April 1780 ontstond er een discussie omtrent Brito, waaraan J. Ghesquière, l'abbé de *Saint-Léger, B*^{on} *De Cler* deelnamen.

Als laatste Brugsche drukker valt in 1484, Jan GOSSIN te vermelden die voortwerkte met het materieel van C. Mansion.

Te B r u s s e l stelt de oorsprong der typografie geen talrijke problemen. Er is trouwens in de XV^{de} eeuw slechts één drukkerij, deze der BROEDERS VAN HET GEMEENE LEVEN een vertakking der Deventer communauteit, ook gekend onder den naam 'Fratres communis vitae'. In al hun kloosters legden de Fraters zich toe op het afschrijven van handschriften en later ook op het drukken van boeken ter bevordering van het onderwijs. Het vooropgezette doel schakelt dan ook ieder streven naar elegantie of smuk uit. De eenvoudige bladspiegel is goed gevuld. De gebruikte letters doen denken aan Thernoernen.

In heel hun productie, een dertigtal werken, kan men slechts één geïllustreerd boek aanwijzen, de *Legende sanctorum Henrici imperatoris et Kunegondis imperatricis,* van 1484.

De drukkerij heeft elf jaar bestaan, van 1476 tot 1487, met natuurlijk vooral religieuse uitgaven.

Na Brussel was O u d e n a a r d e de eerstvolgende stad die een drukker zou bekomen: Arend DE KEYSERE, ook ARNOLDUS CAESARIS genoemd. Drie jaar is hij er werkzaam van 1480 tot 1482, het aantal zijner uitgaven is niet heel groot en beloopt slechts een achttal werken. Het meest gekende is de Fransche vertaling van het anonieme *Cordiale de quatuor novissimis,* doch toegeschreven aan verschillende auteurs, onder meer Geert Groote. Deze *Quatre novissimes* overgezet door Thomas Le Rou zijn versierd met houtgravures die Gerard Leeu in 1482 te Gouda gebruikte voor de Nederlandsche uitgave van hetzelfde werk. Van de Keysere kent men ook den nu zoo zeldzamen druk van *Dystorie van Saladine.* Na 1482 vinden wij onzen typograaf te Gent terug.

Neemt A n t w e r p e n vrij laat rang onder de Vlaamsche drukkersteden, onze handelsmetropool zal echter spoedig dezen achterstand inhalen en de andere steden in de schaduw stellen door haar talrijke drukkerijen en haar aanzienlijke productie.

Men kan in den waan verkeeren dat Antwerpen de vroegste drukkerij van ons land bezeten heeft, met voorrang op Aalst.

Er bestaat immers een *Tundalus vysioen* te Antwerpen door Mathijs VAN DER GOES met als datum: 1472. Doch geen enkel document staaft zijn drukkersactiviteit in dit jaar, en een nader onderzoek wijst uit dat men in 1482 lezen moet, zoodat het vroeger jaartal slechts een drukfout is.

Met dit al, blijft Van der Goes de eerste Antwerpsche drukker door het uitgeven van het *Boexken van der officien ofte dienst der missen* van Simon van Venloo, op 8 April 1481. Hij was er betrekkelijk actief want tijdens zijn twintigjarigen arbeid liet hij ons een honderdtal werken na, Latijnsche en Vlaamsche, meestal van godsdienstigen aard.

Zijn uitgaven, met gotieke letter gedrukt, bevatten geen illustraties buiten de initialen en een vignet als drukkermerk.

Na zijn dood in 1491, gingen zijn atelier en gereedschap niet verloren, want zijn weduwe huwde in 1492 Govert BAC die de praktijk van haar eersten man voortzette, tot in de XVI^{de} eeuw.

De tweede en grootste Antwerpsche drukker was Geraert LEEU, uit Gouda gekomen in 1484. Ook in Antwerpen toont hij vlug zijn meesterschap; zijn activiteit, zijn ondernemingsgeest, de kwaliteiten zijner productie met talrijke geïllustreerde uitgaven doen hem ver boven de vakgenooten zijner stad uitblinken. Hij is een der meest productieve drukkers uit onze gewesten geweest en met ongeveer honderd vijftig uitgaven, komt hij dadelijk na Johann van Westfalen. Leeu is ook de drukker die de meeste varieteit in het ensemble van zijn werk brengt. Hij gebruikte twaalf verschillende lettertypen, terwijl de hem dichtst nabijkomende, Johann van Westfalen, er slechts zeven in zijn bezit had.

De meeste zijner uitgaven zijn Latijnsche en Vlaamsche werken, één enkel Fransch *(Les pregnostications de Maistre Iaspaer Laet de Borchloen,* 1492), echter verschillende Engelsche, waaronder zijn geprezen *Chronycles of London,* 1493 en *The veray trew history of the valiant knight Jason,* 1492.

Theologie, rechten, geneeskunde, literatuur met verschillende uitgaven van ridderromans, ook werken van Petrarca en Poggio, taalkunde, woordenboeken en spraakkunsten, reisbeschrijvingen, muntplacaten, almanakken en prognosticaties maken de bonte rij van zijn drukken uit. Hij schonk ons een kwistig geïllustreerd

Boeck van den leven ons Heeren Jesu Christi, Vlaamsche vertaling der *Meditationes vitae christi* van Ludolphus de Saxonia (Carthusianus); ook een nieuwe editie van zijn *Dyalogus creaturum,* met de zoo levendige voorstelling van dieren en planten. Dat Leeu handelsinzicht had bewijst het verspreiden van prospectussen voor *Die wonderlicke vreemde en schone historie van Melusyne* (6 Februari 1491)[1].

Zijn carrière werd plots afgebroken, gedurende het drukken der *Chronycles;* tijdens een twist met éen zijner gezellen, werd hij door een messteek in het achterhoofd getroffen en stierf kort daarop. Het boek werd door zijn andere helpers voortgedrukt die in het colophon gewag maken van de droeve gebeurtenis. Na zijn overlijden werd zijn materieel verkocht en later is het dan te vinden, gedeeltelijk bij andere drukkers van Antwerpen, ook in Holland, zelfs in Engeland bij Wynkyn de Worde, terwijl Dirk Martens zijn drukkersmerk met het Antwerpsche kasteel aanwerft om het te gebruiken in zijn eigen drukken.

Govert BAC bezat ook wel handelszin, doordien hij zijn zaak rendeerend wilde maken door middel van een zoo groot mogelijk debiet. Maar in tegenstelling met de verzorgde uitgaven van G. Leeu, trachtte hij zijn boeken zeer vlug klaar te maken, zonder aan druk en illustratie den noodigen tijd te besteden. Een geschikt middel om koopers te lokken, scheen hem het aanbieden van boeken op klein formaat, met gemakkelijken afzet uit hoofde van den geringe prijs. Heeft hij veel stichtende werken uitgegeven, toch vindt men bij hem een zekere sorteering met literatuur, vooral romans en andere volkslectuur.

Met G. Leeu verdween de grootste figuur uit de Antwerpsche drukkerswereld van dien tijd. De meeste van zijn overige vakgenooten hebben een kortstondige loopbaan gehad vóór 1500.

Tijdens de jaren 1487-1488 drukte Claes LEEU enkele werken. Hij gaf in 1488 een Ludolphus de Saxonia uit, met een letter en het kleine drukkersmerk van zijn naamgenoot Geraert. Deze gegevens en andere kleine details laten vermoeden dat hij met zijn voorganger door familiebanden verbonden was.

(1) G.J. BOEKENOOGEN. *Een boekverkoopers-prospectus van Geraert Leeu te Antwerpen, anno 1491.* (Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, III, 1905, p. 191-192.

't Is niet als Antwerpsch drukker dat Henric DE LETTERSNIDER zich vooral onderscheiden heeft. Slechts zeven uitgaven, in de Scheldestad vervaardigd, kent men van hem, één enkele met een jaartal, de *Wapene Martyn* van Maerlant, gedagteekend van 28 Augustus 1496. Maar naam heeft hij vooral verworven door het feit dat hij een specifiek karakter gegeven heeft aan een groot deel onzer oude drukwerken. Zijn voornaamste bedrijf doet hij ons zelf kennen door het epitheet 'Lettersnider', dat hij bij zijn voornaam gevoegd heeft, - in feite heete hij Henric PIETERSZOEN. Hij vervaardigde aldus niet alleen de drukletters voor zijn eigen gebruik, maar voorzag andere ateliers van materieel door hem gesneden. Voor zijn gotieke letter nam hij als model het Nederlandsch geschrift, door de 'Broeders van het Gemeene Leven' einde en verre verspreid. Men vindt zijn letter terug bij Govert Bac en Adriaan van Berghen te Antwerpen, te Gouda bij de Collacie-broeders, in het klooster De Hem, bij Pieter van Os te Zwolle(1). Tijdens de XVI^{de} eeuw werd dit Lettersnider-type in talrijke steden aangewend.

Dirk MARTENS verblijft zes jaar te Antwerpen van 1492 tot 1498, maar wat hij uitgeeft doet hem niet speciaal boven zijn vakgenooten uitblinken; zijn Antwerpsche productie is trouwens gering: slechts enkele, meestal Latijnsche werken, met een paar aflaatbrieven.

Drukte Roelant VAN DEN DORPE slechts één jaar, sinds 1497, dit liet hem nochtans toe, enkele betrekkelijk lijvige werken na te laten, als een *Alder excellente Cronycke van Brabant* (18 Februari 1498) en ook een *Hystorye vander destrucyen van Troy.*

Van de laatste drie Antwerpsche drukkers valt er vóór 1500 weinig te zeggen, daar hun activiteit grootendeels in de volgende eeuw valt. Dit is het geval met Adriaan VAN BERGHEN, die eerst in 1500 met drukken aanving, doch voortwerkte tot na 1540; ook ECKERT VAN HOMBERCH begint pas in het laatste jaar van den incunabeltijd, maar arbeidt nog minstens tot 1521. Alleen Adriaan VAN LIESVELT, zal vanaf 1494 zijn reeks godsdienstige drukken in het licht zenden, ook een valuatieboekje,

(1) Bonaventura KRUITWAGEN, O.F.M. *De incunabeldrukker en lettersteker Henric Pieterszoen de Lettersnider van Rotterdam* (c. 1440-1511). (De Gulden Passer, I, 1923, p. 1-43).

Les ressamblances des derniers dor et dargent. Hij had een groot gedeelte van G. Leeu's matereel aangekocht en kan aldus, meer dan de andere drukkers als de opvolger van Leeu beschouwd worden. Na 1500 ziet men hem nog even opduiken in 1517.

De reeks Vlaamsche steden sluit af met G e n t , dat nochtans op een nederig peil blijft met één drukker, Arend DE KEYSERE vroeger al in Oudenaarde ontmoet. Te Gent vangt hij aan met een *Traicté de paix faict à Arras;* van het achttal zijner uitgaven noemen wij: *Dat weerdich bouc Boecius de consolatione philosophie* van 3 Mei 1483 en de aflaatbrieven voor den oorlog tegen de Turken (1487). De Keysere gebruikte het lettertype dat hij in Oudenaarde al bezat. De Gentsche letter onderscheidt zich echter van de voorgaande door een zwart punt in het oog van vele hoofdletters.

Na zijn dood in 1490, tracht zijn weduwe, Beatrijs VAN ORROIR het bedrijf staande te houden, doch de uitbating schijnt slechts geringen omvang te hebben gehad. Niets is althans tot heden teruggevonden. Men kent alléen den titel van een éenbladdruk *Peyse lest ghemaect te Tours* (voor den vrede aldaar geteekend op 24 October 1489), dat zij in opdracht van het Gentsche stadsbestuur mocht drukken.

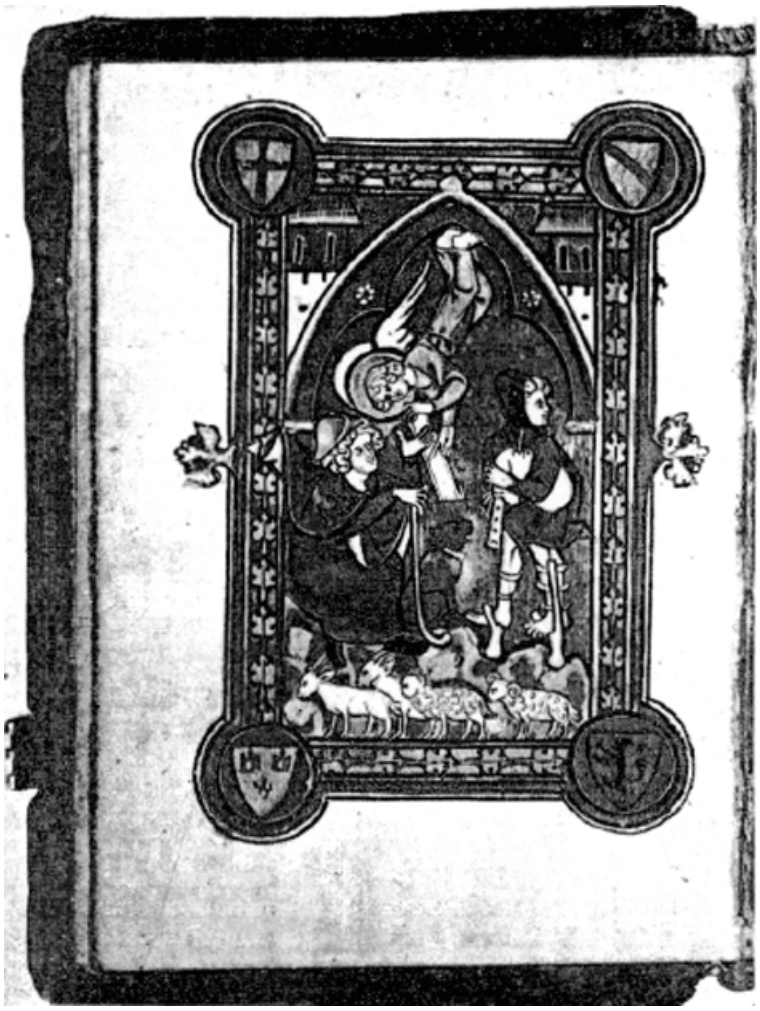

1. - Miniatuur in Psouter ‘van Gwijde van Dampierre’, f. 9^{v} (Brussel, Kon. Bibl., hs 10607). Zie blz. 213.

3. - Kerstvreugde: het herdersvolk danst. Randverluchting, f. 21^{v} in Graduale geschreven bij de Predikheeren te 's-Hertogenbosch voor hunne Antwerpsche confraters, 1515. (Gent, Predikheeren, Noviciaat). - Zie blz. 216.

2. - Dans van het herdersvolk (Boerendans) bij de Verkondiging van Jezus' Geboorte. Verluchte bladzijde in een getijdenboek. Zie blz. 216.

4. - Band van Antoon van Gavere, Brugge; met Boerendans I. (British Museum). Zie blz. 221.

5. - Band van Antoon van Gavere, Brugge; met gedeeltelijk geprente Boerendansfries I. (Brugge, Potterie-Godshuis). Zie blz. 222.

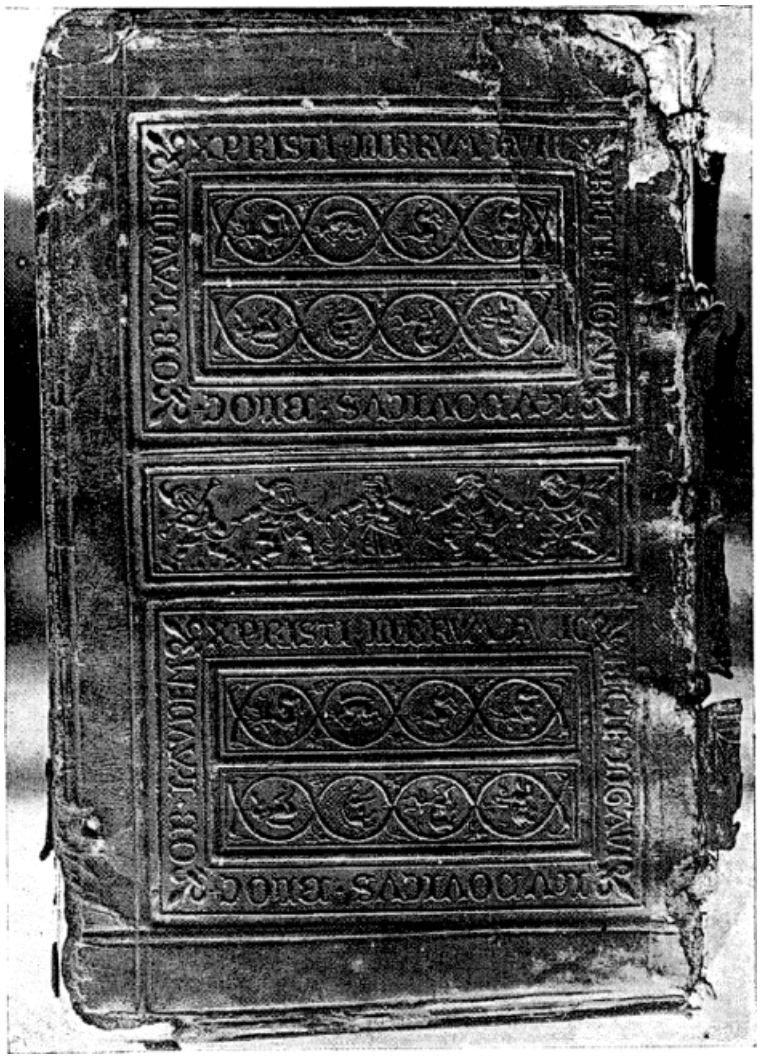

6. - Band van Lodewijk Bloc, Brugge; met Boerendans II. (Londen, verz. E.Ph. Goldschmidt, n^{r} 107).
Zie blz. 224.

7. - Gentsche band met Boerendans III tusschen paneelstempels: *ora pro nobis sancta dei genitrix* en een '24-dierenpaneel.' (Museum Plantin-Moretus). Zie blz. 226.

8. - Boerendans IV tusschen twee indrukken van een ‘24-dierenpaneel’ op een band in Stadsbibl. Douai. Zie blz. 228.

9. - Boerendans IV tusschen paneelstempels S. Jan-Baptist en S. Anna-te-Drieën. (Museum Plantin-Moretus). Zie blz. 231.

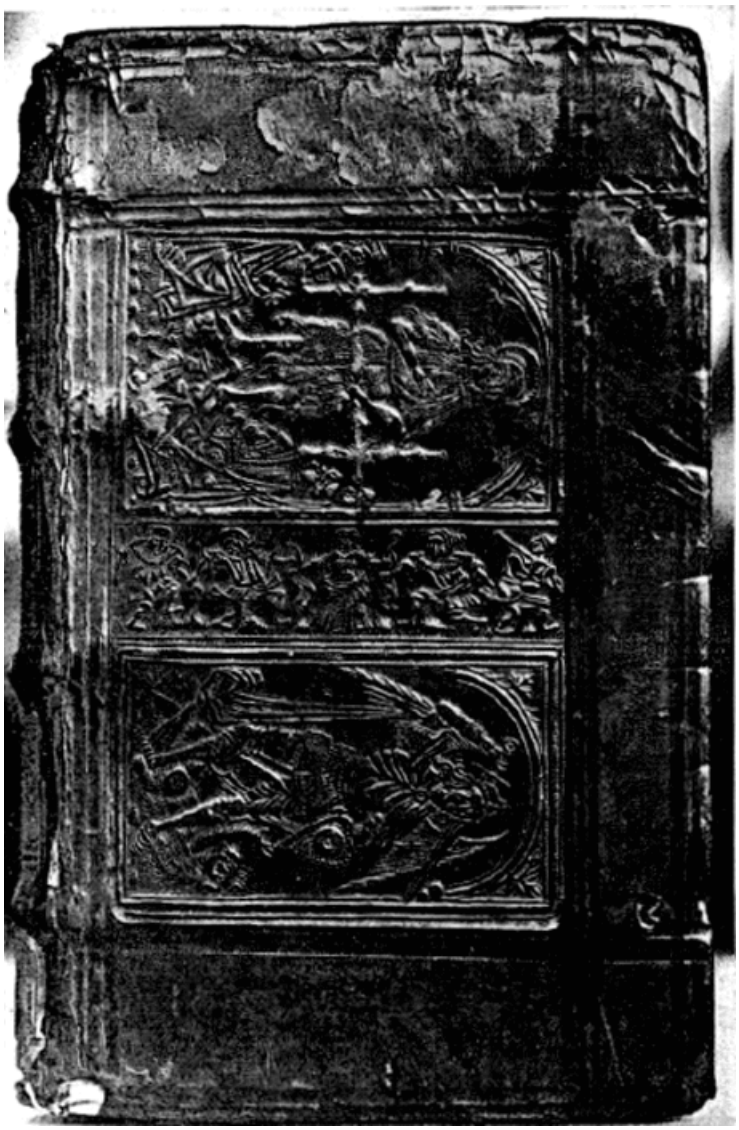

10. - Boerendans V, middenvak van een drieledigen paneelstempel met S. Jan Baptist en S. Michiel.

(Stadsbibl. Mons). Zie blz. 233.

De boerendans op Vlaamsche boekbanden door Prosper Verheyden

Vanwaar die boerendans op zoovele Zuid-Nederlandsche boekbanden, in de 15e-16e eeuw? Wat beteekent deze voorstelling en wat komt ze er doen?

Niemand zei het. Weale niet, die ze beschrijft: ‘a piper and four dancing peasants: three men and a woman’; ‘three men and a woman dancing to the music of bagpipes’(1); Goldschmidt niet, die zich eveneens bepaalt bij een aanduiding als: ‘a stripe...: three peasants and a woman dancing, a fourth man playing the bagpipes’(2); noch anderen. In 1906 had ik iets gehoord over dansen bij Sint-Jansvuur; en was het gras onder de voeten van de dansers op den bandstempel misschien bedoeld als vuurtjes? Ik ging te rade bij den meester-folklorist Alfons De Cock en ontving allervriendelijkst een uitvoerig bericht over Sint-Jans- en Sint-Pietersvuren maar een vuur en een dans als bij deze gebruiken zouden te pas komen kon hij niet zien in den bandstempel. Jaren later, toen ik mij weer met banden ging bezighouden, was het mij opgevallen dat het motief is ontleend aan miniaturen en in 1930(3) liet ik op een beschrijving volgen: ‘De fries met zakpijper en dansende boeren vindt men in Vlaamsche miniaturen, telkens onderaan een voorstelling van Kerstnacht bij de herders.’ In 1936, een aanduiding van R. Brun(4): ‘... bandeau étroit. Le plus curieux représente une ronde de paysans se tenant par la main, entraînés par un joueur

(1) W.H. James Weale, *Bookbindings and Rubbings of Bindings in the National Art Library, South Kensington Museum,* 1894-1898; R 312, 376, 419, 420.

(2) E.Ph. Goldschmidt, *Gothic and Renaissance Bookbindings,* Londen, 1927; n. 107 en pl. XLII, ‘Bound by Louis Bloc at Bruges, about 1520’.

(3) *Catalogus Boekbanden, Tentoonstelling Oud-Vlaamsche Kunst, Antwerpen 1930,* blz. 82, nr 129.

(4) *Guide de l'Amateur de Reliures anciennes,* waar hij behandelt ‘Plaques flamandes’, in *Bulletin du Bibliophile,* 20 juin 1936, p. 264.

de cornemuse. Ces personnages sont courtauds et d'allure assez grotesque. Ils sortent des bordures des livres d'heures.' En daarbij een verwijzing naar een randverluchting in het straks nog te citeeren Missaal van Poitiers. Maar is het niet vreemd dat ook deze auteur geen woord verliest over de beteekenis van den boerendans?

De lange paneelstempel, de fries, (15,5 tot 18 mm. hoog bij 72,5 tot 77,5 mm. lang) stelt voor, in zijn verschillende gedaanten - en er zijn er toch slechts vijf, geenszins 'velerlei' - een optocht: vooraan stapt een speelman, een zakpijper, een man met een doedelzak; misschien is hij juist aan 't blazen maar even omkijken of het gezelschap wel volgt doet hij ook; bij een slip van zijn kleed houdt hem een kerel, in kolder en kaproen, die een averechtschen sprong doet: laat hij den speelman niet ontglippen, hij wil ten minste even gaarne de vrouw meetroonen, die het centrum is van de groep, van de belangstelling der gezellen en van het paneeltje: een kloek wijf, zwaar gekleed en gekapt, die veeleer dan te dansen even staan blijft en spil is van den dans en maat en verband houdt onder de zotte springers; naar haar toe, aan hare andere zijde, wipt nog een man, die ook het vijfde wiel aan dezen raren wagen in beweging brengt en in de goede richting: hij heeft een dikzak bij den pols gegrepen en dwingt hem gelijken tred, gelijken stampsprong te houden om, wil het de vrouw, mannen-gelijk vooruit te komen. Vooruit: vlak vooruit, u te gemoet, om u mee te nemen in den rondedans of, pas op, om u erin te sluiten.

Men denkt aan de dansende boeren van Pieter Brueghel; het vijftal van den paneelstempel, speelman incluis, ziet er wel uit als die; maar er is een detail dat minder verklaarbaar voorkomt. De beide mannen naast de vrouw houden hun buurman vast; maar al reiken ze ook een hand naar de vrouw, zijzelf, met uitgespreide armen, vat niet hun hand maar wuift rechts en links met een doek, een sluier, een wimpel, een lint, wat weet ik, dat de mannen te pakken krijgen. Is dit toevoegsel niets anders dan een trukje van den stempelsnijder om ledige ruimte aan te vullen? Wat voeren de vrouw en haar makkers uit met die lappen? Wat hebben zij halsdoek of gordel noodig terwijl zij een rondedans beginnen en meer zekerheid zouden hebben hielden

ze elkaar bij de hand? Zijn die op-en-neer geslingerde sluiers obligaat speelgoed bij een bepaalden figuren-dans, - misschien iets als de attributen bij den ‘dans om den ring’ gegraveerd door Israhel van Meckenem?[1]. Dienen ze als kleurige vlaggen waarmee wordt gewuifd om aan het vreugdebetoon meer losheid, meer leute te geven? Hier zouden we bij een specialist in vijftiendeeuwsche dansvormen ons licht moeten opsteken.

Vijf varianten, vijf verschijningen, zegden we, heeft de boerendans-fries; alle vijf met de vijf personages: een vrouw met twee manslie aan weerszijden; zoudt gij den boerendans zien met slechts vier personages - dat gebeurt een zeldzamen keer - dan is 't dat de stempel slechts gedeeltelijk op den band werd geprent[2]; en bij alle ongegeneerdheid van vele oude boekbinders, die het met het stipt aansluiten of het op elkaar ingrijpen, het over elkaar heen loopen van stempels en strepen niet zoo nauw namen, hadden zij ook, desnoods, kunstgrepen genoeg om het te laten voorkomen alsof zoo een fries net ten einde was waar ze te lang werd om tusschen twee paneelstempels te passen; dan viel, bij de dansfries, ‘het vijfde wiel aan den wagen’ er af, ofwel zelfs de speelman.

De beide eerste ‘verschijningen’ van den boerendans op Vlaamsche boekbanden, de Brugsche, de oudste, n^{rs} I en II, zijn het gemakkelijkst uit hare drie navolgingen te onderscheiden: de optocht, zakpijper vooraan, gaat naar links - naar den rug van het boek, als de dansfries op het voorplat werd geprent in de breedte. En de sluiers, waarmee de vrouw wuift, hangen neer. N^{r} I (16 × 77 mm.)[3] wordt gebruikt door Antoon van

(1) Zie Dr. Luc. Indestege, *Is de graveur Israhel van Meckenem (1445-1503) een Limburger?* in *Verzamelde Opstellen,* X, Hasselt, 1934, blz. 89-112, en daarin de reproductie, blz. 105.

(2) Zie b.v.b. Weale's R 420: beschrijft hij daar een dans-stempel als ‘Panel: (18 × about 67), a piper and four dancing figures: three men and a woman’, juist daarbij geeft hij een gravure die slechts de vier eerste personages toont; de laatste man was blijkbaar in het wrijfsel, dat den graveur tot model diende, den dans ontsprongen. Er zijn ook voorbeelden van fries-stempels met vier, met vijf dierfiguren, waarvan het eerste of het laatste vakje niet werd medegeprent.

(3) Maten worden genomen tusschen de lijnen die het figurenveld afsluiten, - de binnenste randjes van de omlijsting. Dit geeft het meest kans om nauwkeurig te meten. Weale, ook Hulshof en Schretlen e.a. geven doorgaans een of twee mm. meer op, zoodat zij aan de buitenranden meten. Zie de voetnota in *De Gulden Passer,* 1941 blz. 204.

Gavere; n^{r} II door Lodewijk Bloc. Dat van Gavere en Bloc elk met een andere matrijs werken is, behalve aan andere geringe verschillen in de teekening, b.v.b. die van de sluiers, ook hieraan te zien dat het vijfde personage zijn arm horizontaal uitsteekt in I terwijl zijn hand tot in den bovenhoek zwiert bij II.

Naar rechts gaat de optocht in de drie overige varianten, n^{rs} III, IV en V, spiegelbeelden, ten naaste bij, van I en II.

N^{r} III (16 × 72.5 mm., 17 × 72 mm.) is licht te herkennen aan de verder gespleten mouw van het laatste personage; de sluiers van de vrouw hangen neer, als in I en II; de speelman heeft het wat eng in het hoekje, waarin hij moet opstappen. Dit n^{r} III wordt gebruikt door Jan Rikewaert, te Gent, en vermoedelijk ook door andere Gentsche binders.

N^{r} IV (17.5 × 72.5 mm., 18 × 74.5 mm.) heeft insgelijks een karakteristieken vijfden gezel - hij zou Lamme kunnen heeten: slapjes hangt zijn rechterarm neer en het springen gaat hem kwalijk af, hoe zijn buurman hem ook meesleure. Op èn neer wippen ditmaal de sluiers in de handen van de vrouw en óp die van hare naaste gezellen. Dit n^{r} IV wordt gebruikt te Gent, door Pieter de Keysere en door nog anderen; maar ook te Mechelen, door Jan Tys; en misschien ook te Leuven, ik weet niet door wie; alles in dezelfde jaren. Zoodat er volkomen trouwe kopijen van IV zullen bestaan hebben: uiterst zorgvuldig nagesneden of in metaal afgegoten matrijzen.

N^{r} V biedt geen opvallend verschil met IV, tenzij dat ‘Lamme’ er zijn aangezicht haast geheel naar u toewendt, terwijl hij in IV wordt gezien in profiel. Bij nader toekijken is er echter een zeer beduidend verschil met de vier vorige boerendans-stempels; het zit hem niet in de teekening maar in het feit dat V niet, als de andere, een afzonderlijke stempel is doch het middendeel uitmaakt van een grooten, drievoudigen paneelstempel: links, dus boven den boerendans, een Sint-Jan-Baptist; rechts, dus eronder, een Sint-Michiel die den draak verslaat. Vermoedelijk is het te Leuven, dat met dezen drieledigen paneelstempel wordt gewerkt. Slechts éénmaal - bij mijn weten - wordt hij gebruikt samen met een met bindersnaam geteekenden paneelstempel, namelijk met dien van den Bruggeling Jan Coene, maar dit zal wel een eeuw nà Coene gebeurd zijn en dan waarschijnlijk niet te

Brugge; zoodat wij den drievoudigen paneelstempel S. Jan-Baptist-boerendans-S. Michiel geenszins Coene's mogen heeten.

Laat ons nagaan oorsprong en beteekenis van den boerendans; daarna de banden bekijken, waarop de vijf verschillende matrijzen werden geprent, zoodat we ook zien, of ware 't soms maar gissen kunnen, waar, door wie en wanneer de vijf stempels worden gebruikt.

Miniaturen

De Tweede Blijde Boodschap, die van de engelen aan de herders op Kerstnacht, wordt voorgesteld in Vlaamsche miniaturen, reeds in de 13e eeuw, met nadruk op de vreugde waarmee ze, naar het gebod, wordt ontvangen. In een evangeliarium uit de 10e eeuw (Brussel, K.B., hs 9428) gaat een van de drie herders aan 't dansen, terwijl zijn makkers vroom den grooten engel aanhooren, die in hun midden is verschenen - immers naar het evangelisch verhaal (Luc. II), waar de engel ‘groote vreugde’ boodschapt. Zie het meesterlijk synthetisch schilderijtje f. 9v in den Psouter ‘van Gwijde van Dampierre’ of ‘van de graven van Vlaanderen’, (Kon. Bibl. Brussel, hs 10607; zie de reproductie, fig. 1)(1) juweel van verluchtkunst, bij het einde van de 13e eeuw ontstaan in het toen nog wel Dietsche Sint-Omaars: een herder ontvangt de hemelsche verkondiging; een zakpijper, die op stelten loopt, kijkt om en noodigt de onzichtbare komenden uit - alle volgende geslachten - tot verheuging in dit heil. Het thema zal, zoo niet algemeen, toch drie eeuwen lang gebruikt worden waar, in getijdenboek, brevier en missaal, verluchting is aan te brengen bij hymne en gebed van Kerstmis. De aanwezigheid van den man met den doedelzak volstaat om het begrip vreugde uit te drukken, niet alleen om, samen met de kudde schapen, den stand en het bedrijf van de herders aan te duiden; op het pijpen van den doedelzak springt

(1) Over het handschrift, zie J. Destrée, *Le Psautier de Guy de Dampierre* in *Messager des sciences hist.,* t. LXIV-LXV, 1890-1891; en J. van den Gheyn, *Catalogue des Manuscrits de la Bibl. roy. de Belgique,* n. 592; over de verluchting, zie Fred. Lyna, *De Vlaamsche Miniatuur van 1200 tot 1530,* blz. 25.

immers het landvolk in den dans - dat geeft nog Brueghel ons te zien en ook nog David Teniers.

Menig miniaturist laat in 't vervolg een herder naar den doedelzak grijpen waar de Geboorte wordt aangekondigd, al is het gezelschap niet noodzakelijk aan den dans[1].

Een algemeene regel is het nochtans niet, den dans van het landvolk voor te stellen bij de verkondiging van de Geboorte; Willem Vrelant's atelier vergeet zelfs den zakpijper bij de herders, die naar den engelenzang luisteren[2]. Zoo doen ook Fransche miniaturisten[3].

Het komt later een enkele maal voor, dat de miniaturist bij de Verkondiging aan de herders een randverluchting plaatst, die wel vreugde beteekent en spel en dans voorstelt, maar waarin het boerenvolk vervangen is door putti.[4]

In enkele handschriften met merkwaardige Vlaamsche verluchting, bij enkele Fransche miniaturen ook zal men boerenvolk zien dansen op het pijpen van den doedelzak, telkens bij een voorstelling van Kerstnacht.

Zoo was er, in de Tentoonstelling van Oude Vlaamsche Kunst, Antwerpen, 1930 (zie Catalogus, IV, bl. 19) een uit een

(1) Zie b.v.b. het Nederlandsch gebedenboek A in National-Museum te Munchen, fol. 46^{v}, beschreven door Berthold Riehl, *Studien über Miniaturen niederländischer Gebetbücher des 15. und 16. Jahrhunderts im Bayerischen National-Museum und in der Hof- und Staatsbibliothek zu München,* in *Abhandlungen der K. Bayer. Akademie der Wiss.* III Kl. XXIV, Bd. II S. 451, en Tafel V, N^{r} 10.

Een getijdenboek in het Latijn, uit het midden van de 15e eeuw, heeft een als volgt beschreven miniatuur: ‘fol. 61. L'Annonce aux bergers. Une bergère figure parmi les bergers. L'un des bergers joue de la cornemuse, un autre tond un mouton.’ *(Quinze Manuscrits à Miniatures. Vente 19 Nov. 1932,* Parijs, Hôtel Drouot; n° XI). In geen enkel van deze vijftien rijk verluchte handschriften van Franschen oorsprong was er een Kerstvreugde-boerendans.

(2) Zie f. 48^{v} in het getijdenboek van Willem van Montfort, gereproduceerd in Camille Gaspar, *Le Bréviaire de Philippe le Bon*, Brussel, 1930, Planches documentaires.

(3) Zie b.v.b. de reproductie uit een Fransch getijdenboek, c. 1470, in *Victoria and Albert Museum. Catalogue of illuminated Manuscripts, part II;* 1908, bij blz. 76.

(4) F. 78^{v}-79 in hs. II 1517. (Brussel, Kon. Bibliotheek), een getijdenboekje met zeer verfijnde verluchting ‘in den aard van Simon Bening’. De vergulde sneden van het kleine juweel - het zit nog in zijn oorspronkelijke eiken berden overtrokken met paars fluweel, al is de rug vernieuwd - zijn bewerkt met stempeltjes, die men, in dezelfde opstelling, ook ziet op Gentsche banden van kostbare handschriften.

handschrift losgemaakte, zeer schoone miniatuur[1], die voorstelt een rondedans van mannen en vrouwen terwijl de speelman tusschen de schapen staat; de groep is de omlijsting van een Geboorte, een nachtscene.

Het meest luisterrijk voorbeeld van een dergelijke verluchting ziet men in Breviarium Grimani, fol. 44 (in de groote kleurenreproductie, Leiden, 1904-1910, pl. 82): het is er de omlijsting, de 'vignette'[2] van een bladzijgroote miniatuur die voorstelt het Ara Coeli-visioen: de sibylle van Tibur wijst den knielenden keizer de verschijning van de Maagd met het Kind in den hemel. Daar omheen, een teekening in goud op bruinen grond: onderaan dansen vier mannen en twee vrouwen hand aan hand; de speelman met den doedelzak staat hoogerop, in de weide met schapen; en de eerste danser wijst zijn gezellen op het wonder in den nachthemel: een ster zoo groot en zoo klaar, dat een engel erin komt gloria zingen. Voor den tekst is er op deze heerlijke bladzijde toch nog een dubbel plaatsje overgebleven tusschen het sibylle-tooneel en de Blijde Nacht: daar beginnen de Kerstzangen *Christus natus est nobis, Venite adoremus.* Tegenover deze dubbele verluchting, op fol. 43^{v}, ook een bladzij-groote miniatuur: de Geboorte, het Kindje aanbeden door zijn Moeder, door een schare engelen en door pas toegekomen herders. De boerendans op fol. 44 is dus ook hier geenszins een door een gril van den miniaturist gekozen voorstelling als randverluchting maar een illustratie van Kerstvreugde, bij Kerstnacht.

V. Leroquais, *Les Sacramentaires et les Missels manuscrits des bibliothèques publiques de France,* III, Parijs, 1924, p. 186 en pl. XCIV, reproduceert, uit een Missaal van Poitiers (Parijs, Bibl. Nat., ms lat. 873) met kalender van de abdij te Moutierneuf,

(1) Beschrijving van handschrift en miniaturen bij W. Hopf, *Die Landesbibliothek zu Kassel*; Marburg, 1930; S. 64; aldaar, S. 68: 'R. 17. Bl. 24. Die Geburt des Christuskindes in der Krippe... Interessanter goldtoniger Rahmen mit tanzenden Bauern, Schafherde, Häusern und den verkündenden Engeln in der Höhe. Bezeichnet H B (erinnert nach Destrée an Memling).'

(2) Over dezen miniaturisten-term en de voorstellingen waarop hij wordt toegepast, zie G. Hulin de Loo, *La Vignette chez les Enlumineurs gantois entre 1470 et 1500* in *Académie roy. de Belgique, Bulletin de la classe des Beaux-Arts,* t. XXI, 1940, bl. 158-180, een rijk gestoffeerde voordracht besteed aan randverluchting bij miniaturen; daarin wordt niet gesproken over den dans der herders bij de Kerstboodschap. Het is waar dat de schrijver deze voordracht niet wil beschouwd hebben als een uitgewerkte studie.

2e helft 15e eeuw, de bladzijde fol. 21, waar begint *Puer natus est nobis.* In de initiaal P wordt de Geboorte voorgesteld; in de randverluchting, de herders die opkijken naar drie zingende engelen; onderaan, drie mannen en drie vrouwen die dansen hand aan hand; springen de mannen, de vrouwen houden hun fatsoen en volgen kalm; alle zes personages hebben een mei op hoed en kap steken; de speelman met den doedelzak zit naast hen; het tooneel is een weide met schapen, buiten de stadspoort. De plaat heeft dit onderschrift: 'Scènes de la Nativité - Ronde champêtre'.(1)

Een boerendans van denzelfden aard ziet men in een (Fransch-Vlaandersch?) getijdenboek in handschrift, niet zoo bijzonder artistiek verlucht maar juist daarom een waardevol getuige voor de, weze het dan matige, verspreiding van de voorstelling van Kerstvreugde betoond door volksmenschen: zie de reproductie, fig. 2.(2).

Levendig, haast zoo onstuimig als, later, bij Brueghel, is de dans van twee mannen en twee vrouwen in de zeer verzorgde randverluchting, die hier wordt gereproduceerd; zie fig. 3. De herders hebben hunnen staf neergeworpen; rustig grazen de schapen voort ondanks de drukte van de menschen; in een afzonderlijk hoekje pijpt gewetensvol de speelman met den doedelzak, alsof 't alleen voor het genoegen ware van den ram, die hem komt aankijken. Dit fraai stukje miniatuurkunst sluit een bladzijde af waarop, bij den aanvang van *Puer nobis natus est,* de Verkondiging van de Geboorte aan de Herders wordt geschilderd, namelijk fol. 21v van een groot graduale, deel I, tekst en muziek geschreven (en ook verlucht?) op perkament, door broeder Nikolaas van Rosendael, in het Predikheerenklooster te 's-Hertogenbosch, voor de Predikheeren te Antwerpen(3)

(1) Een reproductie naar dezelfde bladzijde uit Missel de Poitiers in Fr. de Miomandre, *Danse*, Parijs, 1935; p. 20, met onderschrift: 'Paysans dansant le branle', zoodat de schrijver meent te zien een rondedans.

(2) Het getijdenboek, in het Latijn, bevat vooraan een kalender en bij het slot gebeden in het Fransch; er komen 14 miniaturen in voor. Het wordt 'Burgundisch' genoemd - dat zal wel beteekenen Nederlandsch uit de 15e eeuw - in den veilingcatalogus der verzameling H. Jungk te Bremen; Berlijn, 1903; nr 566.

(3) In het eerste deel, bij het slot, leest men: 'Scriptus ac consummatus est liber iste in conventu buscoducensis, ordinis fratrum predicatorum per fratrem Nicolaum de Rosendael, pro conventu Hantwerpiensis, eiusdem ordinis. Anno domini M.CCCCC.XV ipso die Alexij confessoris.' - Het tweede deel was klaar in 1520.

in 1515, - een van de zeldzame overblijfselen van koorboeken en bibliotheek der Antwerpsche Dominikanen. Het prachtig handschrift, in twee deelen, bewaard in de oorspronkelijke witzwijnslederen banden, berust in de bibliotheek van het noviciaat der Predikheeren te Gent.

Illustratie van gedrukte getijdenboeken

Gedrukte Fransche getijdenboeken hebben het motief soms wel, soms niet(1). Het is afwezig in de houtsnede, die voorstelt de Verkondiging aan de herders, in *Hore b.v. Marie,* Parijs, Thielman Kerver, 1522, hoewel een tekst, onderaan deze illustratie, een gebod tot spel bij Kerstvreugde en tocht naar Bethleem bevat:

> Comment lange dist aulx pastours
> Joye et esbat soit demene
> Courres / en bethleem le cours
> Car le filz de dieu y est ne.

Een houtsnede, f. b 7, in een getijdenboek gr. in-8°, uitgegeven door Anthoine Verard, te Parijs (de tafel der veranderlijke feestdagen, ‘Petit almanach pour vingt ans’, vóor den kalender, begint met 1488), stelt de Verkondiging aan de Herders aldus voor: naar de vijf zingende engelen kijken drie herders op; diegene met den doedelzak blaast niet meer maar betuigt met opgeheven hand zijn ontroering; op den voorgrond zijn vijf mannen en drie vrouwen hand aan hand aan 't dansen; en dat zij van plan zijn den boom in hunnen kring te sluiten is duidelijk.

(1) Geen doedelzak bij de herders, wien de Geboorte wordt gemeld, in *Heures à l'usaige de Amiens*, Parijs, Phil. Pigouchet voor Simon Vostre (c. 1500): twee mannen staan recht, een man en een vrouw zitten neer.
Integendeel knielt een monumentale zakpijper op den voorgrond, in het midden van het tooneel waar, boven kudde en herders, de engel verschijnt, in een bladzijgroote houtsnede in *Heures de Notre Dame*, Parijs, Gillet Hardouyn; maar tot dansen zijn de drie aandachtige en ingetogen menschen, die het groote nieuws vernemen, niet bereid. - Een dergelijke houtsnede in Simon Vostre's groote *Hore christifere virginis marie secundum usum romanum,* 1508-1528. Zie ook een voorstelling van dien aard, hoewel verschillend behandeld, in Germain Hardouyn's *Hore*, 1526-1541.

Een houtsnede met hetzelfde onderwerp, toch anders behandeld, laat op den voorgrond drie herders - en een vrouw gekleed als een dame - opkijken naar de drie engelen terwijl, van deze groep gescheiden door een 'tuin' in vlechtwerk, op den achtergrond, drie mannen en een vrouw, boerenmenschen, hand aan hand in een ronde springen, houterig genoeg, op het pijpen van een doedelzak.(1)

In een getijdenboek gedrukt door Philippe Pigouchet voor Simon Vostre - de 'Almanach' begint met 1501 -, ook in een *Heures de Notre Dame* uitgegeven door Gillet Hardouyn, worden criblé-gravuurtjes gebruikt om sommige bladzijden onderaan af te sluiten; een daarvan stelt voor twee herders en twee vrouwen aan den dans; waar ze mekaar bij de hand houden plaatst de teekenaar een boom erachter, duidelijk om de ruimte tusschen de personages aan te vullen.(2)

Trouw naar het evangelieverhaal wordt in onze oude Kerstliederen gezongen van de vreugde bij de herders. Zoo in het lied *Hets een dach van vrolicheden:*

> God den harderkiin ontboot
> des nachts al by hooren beesten
> by den engel blyscap groot...(3)

In *Ons is een kyndekyn geboren*:

> Groet licht scheen inder selver tiit
> doe Ihesus wert geboren
> die herdekyns worden seer verbliit
> al uter enghelen scaren...(4)

(1) Uit een zeer defect exemplaar Horae op perkament, gedrukt alleszins in Frankrijk, in het begin van de 16e eeuw.

(2) Félix Soleil, *Les Heures gothiques et la Littérature pieuse aux xv*e *et xvi*e *siècles,* Rouen, 1882, beschrijft uitvoerig zeven gedrukte getijdenboeken (van Simon Vostre twee, en van Thielman Kerver, van Gillet Hardouin, van dezen en Germain Hardouin, van Jehan de Brie en van Philippe Pigouchet elk een) maar krijgt geen gelegenheid om een boerendans te vermelden.

(3) Florimond van Duyse, *Het oude Nederlandsche Lied*, III nr 475, tekst B, 6e strofe.

(4) T.a.p., nr 480, 9e strofe.

En in *O herders laet u bocxkens en schaepen*:

> Comt, laet ons gaen besoecken, in doecken,
> dat kindeken teere, des werelts heere,
> die van onse kudden
> den wolf sal schudden,
> die voor ons in een cribbe leijt,
> soo heeft ons den Engel geseijt.
> Die herders songen,
> die lammekens sprongen,
> die aerde was vol van vreucht;
> sij songen Godts glori en deucht,(1)
> .....

Dat de herders aan den dans gingen op hunnen tocht naar Bethleem en toen zij den pas geboren Jezus hadden aanbeden vernemen wij in *Ghegroet so si die maghet soet*:(2)

> Die harderkens ghingen al te samen
> so lang dat si te Bethleem quamen
> daer si dat kindeken vonden;
> si songen, si sprongen, si waren blij,
> si wiechden dat kint met melodij,...

De doedelzak, het 'moeselken' verschijnt eerst in de liederen van de 17e, van de 18e eeuw, waar de herders met spel en zang en met simpele offeranden het Kindje komen eeren; zie *Herders hy is geboren* (van Duyse nr 495), 4e strofe; en *Wat zang, wat ktang van d'engelsche schaeren* (nr 503), 6e strofe.

Laat hetgeen wij hier hebben waargenomen volstaan. Wij onthouden er uit dat de 'boerendans', dien wij, in vijf varianten, geprent zien op Vlaamsche boekbanden, een herdersdans is, een betuiging van volksche Kerstvreugde naar evangelisch gebod, zooals Vlaamsche miniaturen hem meesterlijk hebben voorgesteld, Fransche ook - daar gaat het minder zwierig, boerscher en minder jolig toe - en ongeveer zooals enkele gedrukte Parijzer

(1) T.a.p., nr 492, 2e strofe.

(2) T.a.p., nr 488, 6e strofe.

getijdenboeken er een hadden in hunne illustratie. Vonden Vlaamsche stempelsnijders modellen genoeg om zich heen om de boekbinders te bedienen met de lange paneelstempels, die wij als ‘boerendans’ kennen, in werkelijkheid hebben zij zich aan één model gehouden, aan dat van Antoon van Gavere.

* * *

De Broeders van het Gemeene Leven, in het Sint-Martenshuis, te Wesel, versieren hunne banden, bij het einde van de 15e eeuw, met een paneelstempel die voorstelt de Geboorte van Jezus, het stalleke van Bethleem, met Maria en Jozef en een engel in aanbidding bij het Kindje, en op den achtergrond herder en kudde; daar omheen: *Iste liber ligatus est wesalie // in domo Sci martini // ob laudem xpi. Gaude homo // Jhs xps nato est.*(1) In het laatste deel van dezen tekst, niet in het beeld, wordt herinnerd aan Kerstvreugde. Is de vorm der opdracht van het binderswerk, Christus ter eere, overgegaan van het Weselsche Fratershuis, een Nederlandsche stichting, naar de Brugsche ambachtslieden en hebben dezen het Gaude homo vertolkt in den paneelstempel met den boerendans? Of heeft Wesel iets aan Vlaanderen-Brabant, aan Brugge ontleend? Want de *ob laudem*-formule wordt gebruikt allereerst, zou men zeggen, te Brugge, door Antoon van Gavere, Willems zuene (1459-1505); zij wordt er overgenomen door Jan Guillebert ‘die men heet Meese’ (1465-1489); door Lodewijk Bloc, Guillebert's leerling (1484-1529); door Willem van den Velde, ‘Wilhelmus de Campo’ (1481-1536)(2); door

(1) B. v.b. op den band van *Gemmula vocabulorum*, Antwerpen, Geeraard Leeu, 1488, in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, nr 1497 C 1; het exemplaar behoorde toe aan het Sint-Martenshuis te Wesel zelf. - Weale, R. 369, zag het op den band van een uitgave 1510, samen met een paneelstempel die voorstelt sint Marten, met een omschrift als het voorgaande, ‘ob laudem xpi’ echter gevolgd van ‘et m(at)ris eius’ Dit S. Marten-paneel ook op de achterzijde van een band gereproduceerd door L. Gruel, *Manuel historique et bibliographique de l'amateur de reliures*, II, Parijs, 1905, pp. 160-161; op de voorzijde, het Geboorte-paneel.

(2) Zie Willem de Vreese, *Onze middeleeuwsche Binders en hun werk, I. Willem van de Velde,* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* I. 1903, bl. 56. - En zie *Tentoonst. Oud-Vlaamsche Kunst, Antwerpen 1930, Catalogus,* V, Boekbanden, nr 166. Het omschrift van den paneelstempel aldaar te lezen: *passie ons heer // en helpt willem vandenvel //de teenen saligh // en ende goeden ende.*

Jan van der Lende (Linde) (1464-1493) en door zijn leerling Lieven Bloemaert[1]; te Gent door Victor van Crombrugghe en door Joris van Gavere (een oudere en een jongere of beiden); te Antwerpen door Gosuinus Daventrie (niemand anders, meen ik, dan 'meester Goossen den boeckbinder', die in de Sint-Lucasgilde komt in 1492 en werkt voor O.L. Vrouwekerk in de jaren 1502-1526)[2]; ook door Jan Bosscaert; en door den uit Brugge gekomen Joos Van Lede.

Niets natuurlijker dan dat Broeder Jan van Wesel, 'Frater Johannes de Weesalia', priester, een van de Broeders des Gemeenen Levens, even goed als het Weselsche Fratershuis, de formule gebruikt in zijn naampaneel, en het 'et matris eius' erbij.[3]

De boerendans gaat echter niet altijd samen met de *ob laudem*-naampaneelen.

Boerendans I, van Antoon van Gavere, Brugge

De Boerendansfries I, (16 × 77 mm.) - zie bl. 179, komt voor, telkens met een van Antoon van Gavere's paneelstempels, die met zijn naam in het omschrift zijn geteekend, op deze vier banden:

1. - British Museum, Royal MS. 2A. xii: *Breviarium Sarum*, geschreven in Vlaanderen, c. 1500[4].
   De naamstempels gescheiden door een fries met drie musiceerende engelen.
   Zie reproductie, fig. 4.

(1) Er is een band met zijn naamstempel, om een gebedenboek op perkament, met Vlaamsche rubrieken, te Parma, in Bibl. Palatina, ms. Pal. 161. - 'Lievin Blommaert, cum Lende', komt in de Sint-Jansgilde te Brugge in 1480-'81. (*Le Beffroi*, IV, 1872, p. 305.)

(2) Twee banden met zijn naamstempel: 1^{e}, een Vlaamsch, een Vlaandersch getijdenboek te Assen, Provinciaal Museum van Oudheden, beschreven door H.D. Brenninkmeyer in *De Tijd*, 1880, n^{rs} 9985 en 9988; door J.S. van Veen, in *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1908; 2^{e} te Lambach, Benediktijnen: een Gerson, *De spirituali vita anime*, Parijs, 1493.

(3) Zie, naar Lempertz' *Bilderhefte*, Gruel, t.a.p., II 113 en zie M.J. Husung, *Zur Praxis und zur Psychologie der älteren Buchbinder. Nach Einbänden in der Universitäts-Bibliothek zu Münster i. W.*, in *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 1918, II, 273-275. Frater Johannes de Weesalia was in het Fratershuis Lüchtenhofe te Hildesheim, in 1463 en 1480 en werd, in 1483, rector van het nieuwe Fratershuis te Berlikum in Friesland.

(4) Vermeld in *British Museum. Guido to the exhibited Manuscripts*, III, 1923, onder: Bindings of Manuscripts, p. 42, n^{r} 23. - De paneelstempel wordt beschreven door Weale, R. 312, naar wrijfsels genomen op dezen band.

2. - Brugge, Potterie-Godshuis: verlucht getijdenboek, met kalender voor Brugge[1]. Zie reproductie, fig. 5.
3. - Madrid, verz. de Medina Celi: *Libre del Consolat dels Mercadors cathalons en Bruges*[2]. Behalve de boerendans staat op dezen band ook Antoon van Gavere's fries met de H. Margaretha tusschen draak en griffoen.
4. - Glasgow, Bibl. Hunteriana, hs. S. 2.15: *Breviarium romanum*, 1494.

Het naampaneel, viermaal geprent op elk plat, is datgene beschreven door Weale, R. 313; ook de boerendans staat viermaal op voor- en achterzijde[3].

Antoon van Gavere's boerendans ziet men ook op een fraaien band in het Museum Plantin-Moretus, die bevat Augustinus, *De Civitate Dei*, geschreven op perkament, in 1497[4].

De grootere paneelstempel, viermaal op elk bandvlak, is er een van een type dat even later zeer verspreid werd in replieken en varianten: een dubbele rij dieren in ranken, met als omlijsting een slingerende tak met dieren in de bochten[5]. Een tweede fries tusschen de paneelstempels is die met de heilige Margaretha.

(1) Een reproductie naar de voorzijde van dezen band ook in Ad. Duclos, *Bruges, Histoire et Souvenirs*, Brugge, 1910; bl. 417. - Beschrijving van handschrift en band in *Tentoonstelling van Miniaturen en Boekbanden, Brugge, 1927, Catalogus*, bl. 74, n^{r} 82.

(2) Reproductie in A Paz y Melias, *Series de los mas importantes documentos del Archivio y Bibliotheca... de Medina Celi*; Madrid, 1915-1922, II, 434.

(3) Deze band en de voorgaande werden mij bekend door een mededeeling van den heer G.D. Hobson, Londen.

(4) Bij erfgift door Nikolaas Oudaert, kanunnik te Mechelen, nagelaten aan Jan Moretus; zie M. Sabbe, *Het legaat van kan. Nic. Oudaert aan Jan Moretus*, in *De Gulden Passer*, IX, 1931, bl. 45, tekst van het testament: '...alle de boecken gescreven by der hant staende by een boven aen de schouwe, vuegende daer by Augustinum de civitate dei, manu scripte die daer oyck omtrent staet...'
Beschrijving van het handschrift in J. Denucé, *Musaeum Plantin-Moretus, Catalogue des Manuscrits;* Antw., 1927; bl. 144-145.
Beschrijving van den band in mijn opstel *Banden met blinddruk bewaard in het Museum Plantin-Moretus,* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, IV*, 1906, bl. 35, n^{r} 10.

(5) Dergelijke paneelstempels bij Weale, R. 399 en R. 400. Een van beide begint de eerste reeks dieren - van boven naar onder - met hert, eekhoorn, enz.; de tweede reeks met aap, ever, enz. De andere versie, en namelijk die van Antoon van Gavere, stelt de dieren van de eerste reeks in de tweede, en omgekeerd. Zulke paneelen worden gebruikt te Brugge, te Gent, te Leuven en elders. Ik noem ze '24-dieren-paneelen.' In haar geheel is de omlijsting een jacht van honden op hert, ever en vos.

Deze band kan veilig aan Antoon van Gavere toegeschreven worden.

Boerendans II, van Ludovicus bloc, Brugge.

Vier banden waarop de Boerendans II (20 × 79 mm.) voorkomt samen met een van Ludovicus Bloc's[1] naampaneelen:

1. - British Museum, Egerton MS. 2. 125[2]. Gebeden, meest Latijn, sommige Fransch, andere Vlaamsch, begin 16e eeuw[3].
2. - Londen, verz. E. Ph. Goldschmidt (zie dezes *Gothic and Renaissance Bookbindings,* Londen, 1927, nr 107 en pl. XLII): Ol. Maillard, *Sermones;* Parijs, J. Petit, 1515-1520. - Zie de reproductie, fig. 6.[4].
3. - Brussel, Kon. Bibl., handschrift 2886 (Catal. van den Gheyn, nr 536), Roomsch brevier en missaal, geschreven in 1490[5].
   Terecht noemt de catalogus van de tentoonstelling van boek-

(1) Dat 'Lowys de Bloc per Jan Guillebeert' heeft betaald zijn 12 gulden 'Van incommende ghildebroeders ende ghildesusters ende leerkinderen' wordt opgteekend in de rekening 1484 van de Brugsche gilde 'van Sint Jan Evangeliste die men houd ten Heechoute', die van boekschrijvers, verluchters en binders. Naar deze door hemzelf gepubliceerde rekeningen (in *Le Beffroi,* IV, 1872-73, p. 305 vlg., *Les Enlumineurs de Bruges)* en naar andere door hem onderzochte archiefstukken deelt Weale, in *Bookbindings and Rubbings of Bindings, Introduction,* p. 1v, eenige bijzonderheden mede over Lodewijk Bloc (1484-1529).

(2) Zie over dit handschrift een mededeeliing van Weale in *Le Beffroi,* IV, 1872-'73, p. 194-197, waar de eerste bestemming van het boek, n.l. voor de abdij te Meessen, wordt vermeld. - Zie korte beschrijving in *British Museum. Manuscripts: Catalogue of Additions 1854-1875,* t. II, p. 977: Prayers for the dead, etc., chiefly in Latin. Egerton 2. 125. - F. 1, Calendar. ... F. 143, een bedinghe die men lezen zal als men ten helighen sacramente begheert te ghane...' Een gebedenboek geschreven op perkament, c. 1500, met 22 groote, zeer goede miniaturen en verdere verluchting. Zooals blijkt uit een vermelding in den kalender en op f. 220 was het van eerstaf bestemd voor een non in de abdij te Meessen. - Ook de band wordt kort beschreven. - Bij de verluchte handschriften tentoongesteld in Grenville Library: zie *British Museum. Guide to the exhibited Manuscripts,* III, 1923; p. 28, nr 82.

(3) De beide paneelstempels beschreven bij Weale, R. 376, naar wrijfsels genomen op dezen band.

(4) Deze band wordt ook beschreven in *Wereldtentoonstelling Antwerpen 1930, Oud-Vlaamsche Kunst, deel V, Boekbanden, Catalogus;* nr 169.

(5) Niet 'XIVe siècle', zooals een drukfout zegt bij van den Gheyn, die trouwens het jaartal, in rood, f. 468, onderaan den tekst, niet vermeldt.

banden in de Kon. Bibl., 1930, I, n^{r} 189, dit stuk: ‘Restes d'une reliure de Louis Bloc.’ Al wat van den oorspronkelijken band - die werd vervangen door karton en voor driekwart door marokijn - overblijft, zijn twee lapjes leder, namelijk een fragment van het voor- en een van het achterplat, zoodanig op de nieuwe voorzijde naast elkaar geplakt dat ze bij 't eerste zicht schijnen samen te hooren; in werkelijkheid vullen beide fragmenten geenszins elkander aan; op het ‘herstelde’ bandvlak kwam, met een scheur en een gat er dwars doorheen, een paneel tot stand met tweemaal ‘ob laudem...’ en ‘bloc’. Toch kan men vaststellen dat de oorspronkelijke band beprent was met datgene van Bloc's beide naampaneelen, waarin de tekst in gotieke minuskelen staat en zelf een decoratieve omlijsting heeft, en met Boerendans II, waarvan nog drie personages zichtbaar zijn.

4. - Brugge, Groot Seminarie, archief, n^{r} 73/32: Antiphonale, geschreven op perkament, in 1525, door frater Johannes van Vreckem ten behoeve van frater Johannes Hugonis(1). Naampaneel met omschrift in minuskelen.

Boerendans III, van Johannes Rikewaert, Gent.

N^{r} III (zie blz. 212) is spiegelbeeld van I, den boerendansstempel van Antoon van Gavere. Nóg meer opvallend dan daarin is de vijfde man, wiens arm-zwaaien nu sterker accent krijgt door de breede, gespleten mouwen.

Eén bindersnaam is met dezen Boerendans III verbonden: op een band (Antwerpen, verz. Emiel van Hoof) waarvan slechts het achterberd overblijft - rug en voorzijde werden vernieuwd - staat de fries tusschen twee indrukken van een paneelstempel, die voorstelt de Boodschap aan Maria, met dit omschrift in kapitalen: ECCE ANCILLA DN□I || FIAT MICHI SECVNdv□ VERBV□ TVV□ || IOH□ES RIKEWAERT || ME LINGAVI IN GANDAVO(1).

Deze band bevat N. de Orbellis, *Super sententias compendium,* Parijs, J. Barbier voor J. Petit (z.j.?)(2).

Johannes Rikewaert is vermoedelijk de Gentsche Jan Ryckaert, wien Paul Bergmans een bericht wijdde in *Biographie Nationale,* - de Jan Ryckaert, die het eerst door

(1) Beschrijving van den band in *Tentoonstelling van Miniaturen en Boekbanden, Brugge 1927, Catalogus, Bijvoegsel,* bl. 72, n^{r} 152. Voor de ‘strook’ met den boerendans wordt daar verwezen naar den band van Antoon van Gavere in het Potterie-Godshuis (zie hiervoren, bl. 222); ten onrechte: de beide friezen verschillen immers in details; het is waar dat het onderscheid slechts opvalt bij eenigszins scherpe vergelijking.

(1) Beschreven in *Gothieke en renaissance Boekbanden uit private verzamelingen tentoongesteld in het Museum Plantin-Moretus, 12-27 November 1938*, n^{r} 24.

(2) Een tweede, ditmaal gave band met dit naampaneel, echter met een andere fries - vier dieren, elk in een vierkant: arend, draak, leeuw, heraldische dubbele adelaar - is in het Museum R. Warocqué, te Mariemont; inhoud: *Secunda pars operum Baptistae Mantuani,* Parijs, Demarnef, z.j.; samen met M.T. Cicero, *Opera.*
Is het om het ‘lingavi’, de ‘zetfout’ van den stempelsnijder, dat de binder van deze postincunabelen weinig gebruik heeft gemaakt van het Boodschap-paneel, dat ons zijn naam levert?

Gustave Caullet werd herkend als de binder met het IR-merk en den schaapherderstempel,[3] - de Jan Ryckaert filius Kerstiaens, boucbindere, die, volgens aanteekeningen van Victor van der Haegen in het Stadsarchief te Gent, het huis De Mane, in de Corte Munte, koopt in 1512, dit huis als borg stelt bij de regeling van het vereffenen van een schuld aan den Antwerpschen drukker Willem Vorsterman, in 1516, en drie jaar later De Mane, 'daer hy vercoopere inne woont,' weer van der hand doet. In schepenbrieven, in rekeningen van Stad en andere besturen, wordt de binder steeds genoemd Jan Ryckaert. Heeft hij aan een vroegere schrijfwijze Rikewaert zelf verzaakt - of was die ook een vergissing van den stempelsnijder van zijn Boodschap-paneel?

Bedenkelijk is echter dat op de Gentsche IR-banden, doorgaans weliswaar grooter dan 8°-formaat, nooit paneelstempels worden gebruikt, noch de boerendans, noch de vier-dieren-fries van Rikewaert. Het blijft dan een vraag: is Rikewaert Ryckaert?

En wie is het, die vele Gentsche banden versiert met Rikewaert's boerendans?

Want deze fries gaat af en toe samen met enkele grootere, naamlooze paneelstempels, op banden die men telkens als Gentsche herkent aan de rubriceering, het W-merk, de perkamenten schutbladen, de bindsels, de snede. Deze paneelstempels, waarvan Rikewaert's Boerendans af en toe satelliet is, zijn:

(3) Zie Caullet, *Le relieur au monogramme J.R. Jan Ryckaert, de Gand,* in *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique,* IV, 1906, blz. 162-175.

1° dubbele rij van vijf dieren in ranken, omlijsting van ranken en wijngaardbladeren, middenstrook met opschrift in gotieke minuskelen *ora pro nobis sancta dei genitrix* (ongeveer zooals Weale R. 305); zie een voorbeeld gereproduceerd fig. 7;
2° een zooeven vermelde 24-dierenpaneel (naar dat van Antoon van Gavere): Weale R. 399, 400;
3° een van de zeer decoratieve Gentsche paneelstempels met een draak te midden van loofwerk: Weale R. 400 (zie een band met dit paneel en met Boerendans III in *Vlaanderen door de Eeuwen heen,* 1930; II, blz. 337).
4° enkele op Gentsche banden herhaaldelijk gebruikte friezen:
   a) eene met vier dieren (klimmenden leeuw, draak, griffoen, pelikaan), spiegelbeeld van een fries van Antoon van Gavere;
   b) eene met deze vier dieren: ever, draak, leeuw, hert;
   c) S. Margaretha tusschen draak en griffoen: twee verschillende friezen, de eene grooter dan de andere.

Boerendans IV, van Pieter de Keysere, Gent, van Jan Tys, Mechelen, E.A.

De vierde Boerendans heeft een laatsten man die, zou men zeggen, nog liever niet erbij is dan wel (zie blz. 212); een wimpel om er mee te wuiven heeft hij niet meer maar die van zijn makkers fladderen nu op èn neer.

In het bezit van twee binders, die een van hunne met naam of merk geteekende paneelen erbij stellen, vindt men de matrijs, die wij Boerendans IV heeten, namelijk bij Pieter de Keysere te Gent en bij Jan Tys te Mechelen; maar ze komt ook voor samen met paneelen, die aan geen van beiden met eenige zekerheid mogen toegekend worden terwijl we aan enkele banden, waarop ze woorkomen, kunnen zien dat ze thuis hooren te Gent en wellicht ook te Leuven. Zoodat we moeten aannemen dat het metalen plaatje op korten tijd van de eene werkplaats naar de andere verhuisde, ofwel dat zeer trouwe replieken ervan bestonden. Moeilijker dan bij prenten doorgaans is bij bandstempels uit te maken of er misschien, bij alle overeenkomst in details, toch verschillen zijn in allergeringste bijzonderheden; of de indrukken op het leder voortkomen ofwel van dezelfde matrijs,

die, na sleet, door een stempelsnijder, een zegelsteker, ook eenigszins werd opgefrischt; ofwel van twee verschillende matrijzen, uiterst gelijk aan elkaar, hetzij de graveur ze als kopijen van één model hebbe geleverd, hetzij ze door zorgvuldig nagieten werden verkregen. Want het leder bewaart de prente van den stempel slechts betrekkelijk getrouw; van eerstaf kan verschil in de indrukken van dezelfde matrijs ontstaan zijn door allerlei omstandigheden - meer zacht- of hardheid, vochtigheid en daarna drogen van het leder zelf, hitte van den stempel, behandeling van de pers - en verder door later gebruik, door sleet; zoodat men niet meer zou kunnen bevestigen dat twee indrukken, in alles gelijk behalve dan in geringe onderdeden, die slechts bij het aandachtigste onderzoek waargenomen worden, al of niet met dezelfde matrijs ofwel met tweeling-stempels bekomen werden. Bovendien wordt er doorgaans geen kans gegund om de banden zelf met elkaar te vergelijken; en ook de staat van het leder kan de beste wrijfsels en fotos erg ontrouw maken en het scherpste oog verschalken. Men zal er dus op voorbereid zijn, twee of meer 'staten', zooniet versies, bij Boerendans IV vast te stellen, waar deze fries blijkt aanwezig te zijn, te Gent, te Mechelen en te Leuven.

Boerendans IV staat op den band van Erasmus, *Detectio... Opiniones de Coena Domini,* Bazel, 1526[1], tusschen twee paneelstempels: 1. twee rijen van vier dieren in ranken, omschrift: *deus dedit* || *deus abstulit* pe XC || *sit nomen* || *domini benedictum;* 2. het 24-dieren-paneel (vgl. Weale R. 399), dat begint met deze figuurtjes: hert, eekhoorn...

De eerste van deze beide paneelstempels, die met het merk peXC, behoort niet, zooals Gustave Caullet meende,[2] die hem aantrof op den band van een druk uit 1519, aan den Gentschen boekbinder Petrus Caron; hij hoort toe aan Pieter de Keysere, den bekenden Gentschen drukker-binder, wiens recht op eigendom van het merk door Caullet op verkeerden grond werd afgewezen; men hoeft maar het drukkersmerk van Pieter De Keysere

(1) Wrijfsel medegedeeld door B. Quaritch, Londen, naar een ex. uit veiling Hodgson, 20 Juli 1922.

(2) G. Caullet, *Une nouvelle reliure de Pierre Caron,* in *Bulletin du Cercle hist. et archéol. de Courtrai,* II, 1904-1905.

te bekijken om het peXC van den paneelstempel te herkennen[1], terwijl de boekbinder Petrus Caro, Pierchon Caron, zijn naam telkens voluit stelt[2].

Evenmin als op den band te Kortrijk, door Caullet beschreven, staat de Boerendans IV op een van zes andere banden, die met den peXC-paneelstempel zijn beprent: 1. Brussel, Kon. Bibl., hs. II 6426, Livinus Bauwens, *Passionis D.n.J. Chr. exercitium,* 1520, samen met een Lat. gedicht ter eere van O.L. Vrouw, 1509; de tweede paneelstempel is de S. Rochus die ook op den band te Kortrijk staat; 2. Gent, Univ.-bibl., res. 644, Erasmus, *Lingua,* Bazel, 1525; bij het paneel met P. de Keysere's merk staat het 24-dieren-paneel en de grootere S. Margarethafries; 3. Rotterdam, Stadsbibl. en 4. Goldschmidt n^{r} 115, Erasmus, *Modus confitendi,* Bazel 1524, met dezelfde versiering als n^{r} 4; 5. Gent, UB, res. 1543, *Acta Apostolorum* (Grieksch), Leuven, 1534 (NK 324 = 1521); naast de peXC-plaat, die met den tekst *ora pro nobis sancta dei genitrix* en bovendien de kleinere S. Margaretha-fries; 6. Gent UB, res. 967, S. Munster, *Dictionarium hebraicum,* Bazel, 1523; samen met den peXC-paneelstempel gaat dezelfde S. Michiel, dien men ook ziet op banden van Victor van Crombrugge.

Boerendans IV scheidt twee indrukken van het 24-dierenpaneel (hert, eekhoorn...) op den band van *Pomerium sermonum quadragesimalium*, (Parijs), J. Petit, z.j. (Douai, Stadsbibl., res. C 8°, 628). Een oude aanteekening luidt: ‘Ex dono Joannis Reyphen, N. Picart’, een oudere ‘Fr. Petrus de Molendino.’ Zie fig. 8. Een dergelijke band, in de Stadsbibl. Doornik, bevat hs. XCVIII, Cicero, *De Officiis,* onderaan den tekst geteekend ‘Carondelet 1512’.

Dezelfde functie vervult Boerendans IV bij dezelfde paneelen op de voorzijde van een ‘slappen’ band met over de snede slaande klap; de achterzijde is geheel bedekt met een grooten, in rechthoekige vakjes verdeelden paneelstempel[3]. De band bevat

(1) W. Nijhoff, *L'Art typographique.* Het merk in het omschrift van den paneelstempel bestaat uit de saamgevoegde minuskelen *pe* en een hoofdletter *C* gescheiden door een veel grooter, mager Sint-Andrieskruis.

(2) Zie *De Gulden Passer*, 19^{e} jrg., 1941, blz. 132-137.

(3) Beschreven in mijn Catal. Boekbanden, Antwerpen, 1930, n^{r} 267, naar den band van een Bazelsche uitgave 1527, gekocht in Juli van datzelfde jaar, volgens een aanteekening van een vermoedelijk te Gent verblijvenden Bacchusius, die een Leuvenaar zou wezen,

L. Valla, *In N.T. annotationes,* Bazel, 1526, in de Stadsbibl. te Doornik(1).

Steeds denzelfden dienst doet Boerendans IV bij een paneelstempel met omschrift *adiutorium* || *nostrum In nomine* || *domini qui* || *fecit celum et terram* en met twee rijen van vier dierfiguurtjes gescheiden door een loovertak. De band (Gent UB, res. 793) bevat G. Totanus, *Fortalitium fidei,* Lyon, 1511; de kartons bestaan uit samengekleefde, eenigszins losgekomen bladen papier; op een daarvan leest men o.m.: 'lieven ghoeris van ghend'(2).

Boerendans IV bij tweemaal een kleiner paneelstempel van denzelfden aard, met hetzelfde, eenigszins anders geschikte omschrift: *adiutorium* || *nostrum in nomine* || ... || *fecit celum et terram.* (Abdij van Berne, te Heeswijk; Fra. Hieronymus de Ferraria. *Triumphus Crucis. De Veritate Fidei.* Venetië, 1504). Op titel en schutbladen, driemaal een geschreven ex-libris van Arnoldus Dyest, abbas et canonicus Tongerlensis (Arnout Streyters van Diest, 35e abt van Tongerloo, † 1560) en op het 1e schutbl.: 'Jacobus Veltacker Prepositus In Tongerloo' (die de 36e abt werd).

Dat de Mechelsche boekbinder Jan Tys(3) een Boerendans IV heeft gebruikt samen met een van zijn naam-paneelen ziet men op een band in de Utrechtsche Universiteits-bibliotheek(4).

En het is mogelijk dat de Cicero-band te Doornik, die aan een Carondelet toehoorde (zie blz. 228) en de band te Douai (zie blz. 228), beide met Boerendans IV bij het 24-dieren-paneel, ook van Tys zijn(5).

(1) Het boek lag in de Doorniksche tentoonstelling 'des Arts décoratifs et du Livre', 1930; zie den catalogus, p. 167, nr 18, waar alleen de voorzijde beschreven wordt.

(2) Beschreven in mijn Catal. Boekbanden, Antwerpen 1930, nr 238. De Gentsche UB heeft een gaaf bandje, res. 475, *Liber de profectuum religiosorum,* z.p.n.j., met denzelfden paneelstempel; het boek heeft toebehoord aan Jan Martens uit Brugge, later aan de Gentsche Augustijnen. Dezelfde paneelstempel ook op een band in het Stadsarchief te Gent; de vroegere inhoud werd echter vervangen door een archiefstuk uit de 17e eeuw.

(3) Zie *Biographie Nationale.*

(4) Beschreven en afgebeeld in A. Hulshof en M.J. Schretlen, *De Kunst der Oude Boekbinders*, Utrecht, 1921, blz. 39, 46 en pl. XXIX. - Zie ook Tentoonst. Antwerpen 1930, Boekbanden, Catalogus, nr 129.

(5) Ik ken toch twee banden, waarop dit paneel samengaat met kleinere stempels - een wijngaardrank, een paar ruiten met kruisbloem - die dikwijls in gezelschap van Tys' naampaneelen worden aangetroffen; de eene band is Antwerpen, Stadsbibl., nr 1504 (bevat een uitgave 1522; zie *Catal. Boekbanden Antw. 1930,* nr 133). de andere Bergen, T. 519 (bevat uitgaven 1529 en 1533; zie *Catal. Expos. Reliures Mons 1929,* no 39).

Boerendans IV gaat samen met een paneelstempel, dien we door Tys elders gebruikt weten en die voor omschrift heeft *deus dedit* || *deus abstulit* || *sit nomen* || *domini benedictum;* het boek, een Polydorus Virgilius, Bazel, 1536, is in de Stadsbibl. te Bergen (zie *Catal. Expos. Reliures, Mons 1929,* n° 32).

Tusschen twee tamelijk kleine paneelen, een met Wapenen Ons Heeren, omschrift *proposito* || *sibi gaudio sustinuit* || *cruce□ oni□* || *confusione contemta* en een met dubbele rij van vier dieren, omschrift *Deus det* || *nobis sua□ pace□ et* || *post morte□* || *vita□ eterna□ amen,* staat de Boerendans IV (18 × 74,5 mm.) op de voorzijde van een band in de Kon. Bibl. te Kopenhagen (169[1], 125) Diodoro Siculo, *Delle antique historie fabulose,* Florence, 1526(1).

Een Boerendans IV (een andere 'staat'? Hij schijnt 17,5 × 72.5 mm. groot te zijn) tusschen twee indrukken van een paneelstempel met omschrift *In te domine* || *speraui* || *non confundar* || *in eternum* (Aken, Stadsbibl., 2042/23, *Historia Germanorum,* z.p.n.j.; het boek was in 1650 in een veiling te Leiden).

Een Boerendans IV - maar of het wel dezelfde matrijs is als die we daareven zagen? - tusschen twee indrukken van een paneel met twee rijen van drie draken, omlijsting met ruitjes waarin telkens een kruisbloem: Gent U B, res. 1139, L. Fidelis Nervius, *De militia spirituali,* Parijs, 1540; oudste eigenaars: Adr. Nokrus, pastoor te Vorst; later de Kartuize te Scheut.

Men ziet Boerendans IV ook in gezelschap met een Sint-Jan-

(1) Weale (Introd., p. lii) geeft een gravure naar de ongewone achterzijde van dezen band, zonder het boek aan te duiden (onderschrift: Bookcover adorned with a combination of panel-stamps); de twee paneelstempels zijn daar gescheiden door een fries met vier dieren. In zijn catalogus van wrijfsels beschrijft hij deze stempels niet.
Het kleine paneel Wapenen Ons Heeren, met omschrift *proposito... contemta* (een citaat uit Hebr. XII 2, dat als bemoediging voor kloosterlingen kon beschouwd worden) staat op het zeer gaaf bewaarde bandje van hs. 133G1, in de Nat. Bibl. te s-Gravenhage, dat o.m. de statuten van de Klarissen bevat en in 1460 toebehoorde aan het Klarissenklooster te Hoogstraten. - Dit zelfde paneeltje Wapenen ons Heeren ook op een band bij de Klarissen te Megen, volgens een aanduiding van wijlen Prof. Willem de Vreese. Ook op twee andere banden (veiling Dunn, n[r] 3256, en n[r] 3608, waar het samengaat met een Sint-Michiel).

Baptist aan 't prediken en met een Sinte-Anna-te-Drieën; de dansfries is langer dan de beide groote stempels hoog zijn. Zie de reproductie, fig. 9, naar een vermoedelijk Gentsch bandje van - vroeger rood - kalfsleder, in het Museum Plantin-Moretus (Erasmus, *Familiarium colloquiorum formulae,* Bazel, 1524).(1)

Ten slotte heeft Boerendans IV even goed als n^{r} III af en toe een gezel in het fraaie Gentsche paneel met een draak in het midden van loover en bloemen (zie blz. 226).

Zoodat die meest verspreide Boerendans IV een heelen zwerm paneelstempels tot satelliet dient en - vermoedelijk toch in verschillende matrijzen - in handen is van binders te Gent, te Mechelen en - misschien te Leuven.

Boerendans V in den drievoudigen paneelstempel, Leuven

Dat de Boerendans V het middenstuk is van een groote plaat, waarin ook twee andere paneelen zijn gesneden, een Sint-Jan-Baptist die predikt en een Sint-Michiel die den draak verslaat, kan men waarnemen zoowel aan het volmaakt aaneensluiten van de drie gehistorieerde vakken als aan de stipte gelijkheid van dit aaneensluiten en van het omlijnen, wanneer de drievoudige plaat meer dan eens wordt geprent, op voor- en op achterzijde ofwel zelfs tweemaal op elke zijde. Nr. V is overigens een trouwe kopij van n^{r} IV; alleen aan wat graspijltjes zou men eenig verschil tusschen beide matrijzen kunnen merken; en dan aan den vijfden man (zie blz. 212), die een ronde muts draagt hier en blootshoofds is daar.

Terecht beschrijven Hulshof en Schretlen, bl. 50-51, dezen drieledigen stempel als ‘plaatstempel bestaande uit twee paneelen gescheiden door een strook...’ maar toch reproduceeren zij de paneelen afzonderlijk en zonder de strook, pl. XXIX.

Ik kon vaststellen dat Weale's R 419 geen ander is dan de drieledige plaat met Boerendans V. Dat de drie gehistorieerde

(1) Beschreven in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* IV, 1906, blz. 36.

vakken slechts éene matrijs uitmaken is zijn anders zoo geoefend oog ontsnapt.

Eénmaal trof ik de S. Jan Baptist-boerendans-S. Michiel-plaat aan bij een naampaneel - lacie, bij dit van een boekbinder, die vast sedert een halve eeuw of langer overleden was toen de band werd gemaakt; van een boekbinder, die overigens nog niet bekend is. Op de achterzijde van het boek staat deze paneelstempel (70 × 100 mm.); de middenstrook heeft een opschrift: IOH□ES COENE ME FECIT; aan weerszijden, een rij van drie dierfiguren in cirkels (draak, Lam Gods, pelikaan; aap, draak, vogel); ze staan alle zes zoo dat ze worden gezien van de langere zijden, maar dan staat de tekst ondersteboven. Boven- en onderrand van de matrijs werden een paar millimeter besnoeid, de plaat zelf met twee dikke spijkers vastgezet - op een houten blok, waarschijnlijk; de spijkerkoppen maken twee gaten in de middenstrook met tekst, op de eerste O en op de T. Dit zal niet meer de oorspronkelijke toestand wezen. Het boek is in de Kon. Bibl. te Kopenhagen: Kat. III, 93: Ulr. Hutten, *De gaiaci medicina,* Menz, 1531.

De miniaturist Jan Coene is bekend; maar wie is de boekbinder Jan Coene? Dezelfde?

W.H. James Weale, in *Le Beffroi,* IV, 1872-'73, kent vier Brugsche Jan Coene's: 1e, Meester Jan Coene, Quinten's zoon, schilder, deken, vinder van de gilde der Verlichters, 1397-1408; 2e, diens zoon Jan, ook schilder; 3e, Jan Coene, verlichter, deken van de schildersgilde in 1426-'27 en in 1436-'37; 4e, Jan Coene, schilder, leerling in 1458, enz., overleden 1492.

Een van de drie eersten zal de man van het naampaneel zijn; het type van de plaat behoort wel tot de 14e, tot het begin van de 15e eeuw: zie de paneelstempels van Lambertus de Insula, van Godefridus scriptor (G. Bloc), van den Brabander Petrus, van Wilhelmus de Mi, van frater Hubertus ordinis minorum, van Johannes de Dutche, van Vincentius, ja van Johannes Guilebert. En dat de verlichter ook binder is even goed als de scriptor onthielden we toch uit zoo menig voorbeeld. Zoodat wij, in den band die te Kopenhagen is beland, een nieuw geval hebben - en een nieuwe waarschuwing - van een paneelstempel, die nog vele jaren, nog een eeuw lang na den man, wiens naam erop

gegraveerd is, blijft gebruikt, werd hij ook wat besnoeid en mishandeld, om banden te versieren.

Dat echter de drieledige paneelstempel met Boerendans V in het midden, die van de voorzijde van dezen band, ooit zou hebben toebehoord aan Jan Coene, dit is moeilijk aan te nemen.

Gerieflijk als zij was zal de drieledige plaat heel wat gediend hebben. Er is nog een heele rij banden, die ermede prijken:

1. - Heeswijk, abdij van Berne; drie werken samen: 1. J. Cochlaeus, *Disputatio*, z.p., 1533; 2. *Theologia mythologica*, Antwerpen, Mich. Hillen, 1532 (NK 1721); 3. Basilius Magnus, *Homiliae*, p. Fr. Craneveld, Leuven, R. Rescius, 1534. (NK 2382). Op schutblad: 'Petrus de Aqua buscoducensis'.(1)
2. - Antwerpen, verzameling Em. van Hoof: Joh. Driedo, *De captivitate atque redemptione humani generis*; Leuven, Rutger Rescius, 1534. (NK 740). De drievoudige plaat werd tweemaal geprent op elke zijde; tusschen beide indrukken bleef een breede strook vrij, waarop tweemaal een Sint-Andrieskruis werd getrokken; iedereen kon zooiets doen maar de ervaring leert dat telkens dit soort 'bladvulling' verschijnt op een band men mag vermoeden dat hij komt uit Leuven.
3. - Munchen, Univ.-bibl., 8° Hist. 253: Adr. Barlandus, *De rebus gestis ducum Brabantiae ll. III*; Leuven, Rutg. Rescius voor Barth. Gravius, 1532 (NK 237).(2)
4. - 's-Hertogenbosch, Capucienenklooster: *Dat Gants Nyewe Testament;* (Deventer, A. Pafraet), 1525. (NK 382).
5. - 's-Gravenhage, Nat. Bibl.: DK I 142, Th. Herentals, *Den Speghel des kersten levens*; Antwerpen, S. Cock, 1533. (NK 1057). Zie E. de la Fontaine Verwey, *Boekbanden in de Nationale Bibliotheek, Tentoonstelling* 1941, bl. 12, n^{r} 8.
6. - Amsterdam, Univ.-bibl., 275 G 4: G. Pepin, *Sermonum dominicalium pars I.* Parijs, z.j.
7. - Parijs, verz. P. Gruel: B. Trovamala, *Rosella casuum,* Parijs, 1515.
8. - Bergen (Mons), Stadsbibl.: Bibl. Mont. 5630, Justinus, *Opera,* Parijs, 1530. Zie fig. 10.

(1) De Bosschenaar Peter van de Water heeft eene van de eerste plaatsen in de promotie van 1545 te Leuven. (L.H. Chr. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch;* Sint-Michiels-Gestel, 1873; bl. 35).

(2) Medegedeeld door Mej. M.E. Kronenberg, 1930.

Beschreven in Cat. tentoonst. banden der Stadsbibl., Bergen, 1929, bl. 22, n^{r} 43.

9. - Doornik, Stadsbibliotheek. Twee werken samengebonden: Innocentius III, *De sacro altaris mysterio*, Keulen, 1526, en *Alphabetum theologicum*, Hagenau, 1531. Op het titelblad, aanteekening van den eersten eigenaar: 'f. Maximilianus de Blochove Augustinianus Bruxellensis.'
10. - Londen, verz. A. Ehrman, 1932: Th. Linacre, *De emendata structura Latini sermonis,* Bazel, 1530. De volkomen gave band wordt afgebeeld in Maggs Bros.' *Book-bindings historical and decorative, Catal. n*^{o} *407*, 1921; pl. LXVI, en beschreven onder nr 202. Om den drieledigen paneelstempel loopt een rolornament dat op Leuvensche banden nog meer wordt gezien.
11. - Wychen, Minderbroedersklooster Alverna: J. Eckius, *Homiliarum de septem Ecclesiae Sacramentis t. IIII;* Parijs, 1542.
12. - Gent, Univ.-bibl., res. 966: J. Eckius, *Enchiridion locorum communium adversus Lutherum*; Ingolstadt, 1543. Op schutbl.: 'Sum Arnoldi paludani vicarij Metropolitanae ecclesiae Ultraiecten. et amicorum.'
13. - Warmond, R.-K. Seminarie. Handschrift: getijden en gebeden.
14. - Valenciennes, Stadsbibl., ms. 122 (Mangeart 92), *Apocalypsis figurata*, een verlucht handschrift uit de 8^{e} eeuw, - dat dus in het begin van de 16^{e} eeuw werd herbonden; een breede rolstempel met figuren in groote ranken omlijst dubbele indrukken van den drievoudigen paneelstempel.
15. - Brugge, Potterie-Godshuis; een 'slap' bandje met klap; de drie lederen bladen van dezen omslag elk tweemaal beprent met de drieledige matrijs; bevat een defect postincunabel.

Bij deze vijftien exemplaren zijn te voegen, 16°, het zooeven vermelde Kopenhaagsche; 17°, de band in South Kensington Museum beschreven door Weale, B 91 (een Antwerpsche uitgave 1529, NK 1136); 18°-19°, de beide exx. beschreven door Hulshof en Schretlen bl. 41 en 50, n^{r} 9, en pl. XXIX (uitgaven 1524 en 1528); 20°, de band beschreven door E. Ph. Goldschmidt, *Gothic and Renaissance Bookbindings,* n^{r} 166 (Vol. I, bl. 250); en verder de twee banden vermeld door R. Brun in *Bulletin du Bibliophile*, en waarvan hij mij wrijfsels heeft willen mededeelen:

21°, Parijs, Bibl. Nat., rés. B 11517, *Missale secundum ordinem fratrum predicatorum*, Venetië, 1497; en 22°, in dezelfde bibl., rés, H 2106, B. Lutzenburgus, *Catalogus haereticorum*, z.p., 1527.

In welke jaren werden deze banden gemaakt? - Buiten beschouwing kunnen blijven nrs 13 en 14, herbonden oudere handschriften, en nr 21, een herbonden incunabel; zelfs nr 7, wellicht een latere aankoop. De grootere groep bevat boeken gedrukt tusschen 1525 en 1543; wij kunnen aannemen dat ze werden gebonden c. 1530-1545.

Wie de binder was wordt door niets aangeduid; ten ware misschien de rolstempels van nrs 10 en 14 het eens uitbrachten.

Geen van deze 22 banden leert met volkomen zekerheid dat de drieledige paneelstempel te Leuven thuishoort; want een bewijs daarvoor is het natuurlijk nog niet dat de drie eerste bevatten drukken van Rescius uit 1532-1534; maar dat de eerste een Leuvensch student als vroegen eigenaar had zegt iets méer; dat de tweede een zeer eenvoudig maar bestendig-Leuvensch merk draagt is welsprekend; en geen enkel van deze vele exemplaren loochent een Leuvenschen oorsprong; terwijl de aard van al deze werken, dat in het Nederlandsch inbegrepen, overeenstemt met wat men in de handen van Leuvensche geleerden en studenten kan verwachten, in de jaren 1530-1545.

De boerendans op vreemde banden

Er bestaat een Engelsche karikatuur van den Vlaamschen herdersdans en ook die voorstelling is het middendeel van een drieledigen paneelstempel: aan weerszijden het Engelsch koningswapen, met als schilddragers twee engelen bovenaan en twee leeuwen onderaan. In het midden zijn vier apen aan den dans: de voorste speelt doedelzak en van de drie, die volgen en mekaar bij de hand houden, is de middelste gekroond! Ook hier, als in de Vlaamsche voorbeelden, kijkt de speelman om en zijn de tweede en de vierde danser àl attentie voor de middenfiguur. De paneelstempel (60 × 90 mm.) versiert de voorzijde van den kalfslederen band van een *Novum Testamentum*, Bazel, Froben, 1522. Een reproductie van deze voorzijde in E. Ph. Goldschmidt & Co's prijscatalogus VII, pl. X, waarbij, onder nr 139, een

beschrijving[1]. Het boek is thans in de Preussische Staatsbibliothek, Berlijn.

* * *

Het dans-motief heeft nog sporadische verschijningen gedaan in Duitschland.

Weale, R. 702: 'Coeln. Band. Peasants, four men and two women, dancing to the music of bagpipes. From the binding of P. Berthorii *Morale reductorium.* Basileae, 1515. Cathedral Library, Hereford.' Maar in de verzameling wrijfsels, die hij thuis hield (en die sedert 1932 in het bezit zijn van den heer G.D. Hobson) bleef het wrijfsel bewaard dat Weale nam van een band in Westminster Abbey Library, T 3. 16 (*Constitutiones regionis Anglicanae*, Parijs, 1504); het is een lange rolstempel met de zeven personages van zijn R. 702.

Goldschmidt zegt over boerendansfriezen, bij de beschrijving van n^{r} 166: 'Other variants are fairly numerous, and some are engraved on rolls, not on panels. See the roll used by John Siberch at Cambridge (Gray, *Cambridge Bookbinders*, pl. XXVIII, roll 2) and that reproduced by Theele in *Archiv für Buchbinderei,* 1926, p. 100 fig. 115, where it is shown side by side with a woodcut border by H. Holbein, from which it appears exactly copied. But Theele says nothing about the book on which it is found, nor about the probable home of that binding.'

Onder German Bindings beschrijft Weale, bl. 44, B 192, K, een rolstempel op den band van een Wittenbergsche uitgave 1571: 'Roll-produced band (27.5 × 161 mm.), A peasant's dance. Beneath a shed is seated a man playing the bag-pipes; three couples are dancing to the music; in the intervening spaces are trees and plants in flower.'[2].

Paul Adam, *Kölner Einbandkunst in alter Zeit,* in *Archiv für Buchbinderei,* 1921, en in *Festbuch zum 41. Bundestage des*

(1) Op de achterzijde, een paneelstempel die overeenstemt met Weale's beschrijving R 99, naar den band van een Londensche uitgave van 1530, en insgelijks een navolging is van een Vlaamschen paneelstempel - als 't er niet een is, zooals meer andere, uit een Vlaamsche boekbinderij, die met man en gereedschap naar Engeland verhuisde.

(2) Er is ook een wrijfsel naar dit stuk in Weale's album in de bibliotheek van de Musea van het Jubelpark, te Brussel.

Bundes deutscher Buchbinder-Innungen, Keulen, 1922, Abb, 21, geeft een reproductie naar een ‘Niederrheinische Bilderrolle von einem Bande im Kölner Kunstgewerbe-Museum’: een zakpijper met dansende paren, anders geschikt dan bij de vijf boerendansfriezen op Vlaamsche boekbanden.

* * *

De Fransche stempelsnijders, die voor boekbinders en uitgevers werken in het begin van de 16e eeuw, hebben, hoewel zij gewoonlijk onderwerpen ontleenen aan de illustratie van gedrukte getijdenboeken(1), den dans der herders, den boerendans, niet in beeld gebracht; hadden zij het gedaan, zij zouden, naar deze toch zeldzame gravures, een stuk bandversiering hebben geleverd, dat opvallend zou verschillen met de Vlaamsche boerendansfriezen.

(1) Daarop heeft reeds gewezen L. Gruel, *Manuel de l'Amateur de Reliures*, I, 1887; bl. 14: ‘En France, les artistes (nl. de paneelstempelsnijders) reproduisaient souvent les magnifiques bordures et les miniatures dont les Vérard, Simon Vostre, les Petit, les Pigouchet, les Kerver, etc. composaient leurs Livres d'heures.’
G.D. Hobson, *Parisian Binding 1500-1525*, in *The Library*, 4th ser., XI, 393-434, heeft het ontleenen van Fransche paneelstempels aan Parijzer getijdenboekillustratie stuk voor stuk aangewezen.

De bibliotheek van St. Rikiers in de Middeleeuwen (VII^{de}-XII^{de} eeuw)(*)

door Dom Eligius Dekkers, O.S.B.

Niet heelemaal ten onrechte mag de oude abdij van St. Rikiers in Pikardie zich verheugen in een groeiende belangstelling vanwege het Nederlandsch publiek. Het is vooral te danken aan de studiën van E.P.A. Stracke, S.J. in 'Ons Geestelijk Erf' (sedert 1932), dat we weer hebben geleerd de frankische benediktijnerabdij van St. Rikiers te beschouwen als 'de voorpost van de Dietsche kultuur' in Noord Frankrijk (Van Bijleveld).

Als inleiding tot deze lezing over de kloosterbibliotheek van St. Rikiers in de Middeleeuwen zullen eenige korte woorden over de geschiedenis van de abdij zelf wellicht niet overbodig zijn.

St. Rikiers is gelegen even boven de monding van de Somme, ten Noord-Oosten van Abbeville, in het huidige Pikardie, aan de Westzijde dus van het groote land tusschen Loire en Rijn, van dit bloeiende land, waar het leven zoo bont en zoo fel was in de vormingsperiode der Middeleeuwen, het kernland en het brandpunt tevens van heel de West-Europeesche kultuurkring, het land waar germaansche en latijnsch-romaansche elementen elkaar bevruchtend ontmoetten. En juist op deze ontmoetingsgrens is St. Rikiers gelegen, in Marquenterre, het oude M a r k e n land, het grensgebied, dat de beide kulturen elkaar betwistten, dat in één periode romaansch kan genoemd worden, in een volgende weer germaansch.

De Westkant van dit gebied, waarin St. Rikiers gelegen is, lag tevens open voor angelsaksischen en iro-schotschen invloed van overzee. En St. Rikiers zelf was meer dan eenige andere plaats aan dezen invloed blootgesteld, daar het aan de kust lag,

(*) Lezing gehouden op het Zevende Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, Gent 1942.

in de nabijheid van de monding der Somme, welke rivier het tevens verbond met een der voornaamste iro-schotsche nederzettingen in Frankenland, met Perrona Schottorum, eenige kilometers verder stroomopwaarts.

Was St. Rikiers gelegen op dit kruispunt der kulturen, in de kultuurbeweging, die men de karolingische Renaissance pleegt te noemen, heeft het geen leidende rol gespeeld, zooals b.v. de nabijgelegen abdijen van Corbie en van St. Amands te Elno, waarvan de oudste ons bewaarde dietsche en romaansche teksten afkomstig zijn. Maar de bloei van de adellijke frankische abdij van St. Rikiers was echter zelf een eerste vrucht van deze beweging.

St. Rikiers dan werd gesticht midden in een periode van overwegend germaanschen invloed: 't was in de eerste helft der VII^{de} eeuw dat de vrije Frank Richarius, door Iersche zendelingen tot een volmaakter christelijk leven bekeerd, te Centula een parochie oprichtte. Na Richarius' dood te Forest Moustier, werden zijn relieken overgebracht naar Centula en rond deze relieken ontstond een klooster, dat zich weldra begon te noemen naar den naam van den heilige[(1)].

De eerste eeuw van het bestaan van Centula - St. Rikiers was er geen van grooten bloei; eerst met het abbatiaat van Angilbert wordt zij een der belangrijkste abdijen van het karolingische Rijk: in 790 werd St. Angilbert, vriend en vertrouweling van Karel den Groote, beleend met het stift St. Rikiers. In de eerste jaren van zijn abbatiaat heeft hij zich blijkbaar niet veel om zijn abdij bekommerd; dit veranderde echter na zijn 3de Rome-reis in 796; van toen af besteedde hij al zijn rijkdommen aan de verfraaiing van Centula. Hij bouwde er drie kerken, die in deze jaren de roem waren van de karolingische bouwwerken in het Westen[(2)]; hij vermeerderde de roerende en onroerende goederen van zijn abdij, bepaalde dat zij zou bewoond worden door 200 monniken en een schola voor 100 knapen zou besturen; tot in de kleine bizonderheden regelde hij de liturgische diensten, welke in het dubbele koor van de hoofdkerk moesten verricht worden

(1) *Vita Richarii* Ia, c. 6. Cfr A. Stracke, *De oudste Vita S. Richarii*, Ons Geestelijk Erf VI (1932), blz. 169.

(2) Cfr W. Effmann, *Centula-St. Riquier. Eine Untersuchung zur Geschichte der kirchlichen Baukunst in der Karolingerzeit*, Münster, 1912.

door verschillende elkaar opvolgende groepen van monniken en koorknapen, opdat de lof des Heeren te Centula nooit zou verstommen(3). In 800 kwam Keizer Karel de Groote zelf met heel zijn hof de Paaschfeesten vieren te St. Rikiers.

Met dit glorieuze feest begon de IX^{de} eeuw, waarin de abdij van Centula haar hoogsten bloei beleefde, maar die tevens voor haar zoo tragisch zou eindigen. Immers deze schitterende abdij, zoo dicht aan de zeekust gelegen, was een lokkende prooi voor de Noormannen, die haar dan ook in 881 ten gronde toe verwoestten. Eerst rond het midden der volgende eeuw werd het regelmatige kloosterleven opnieuw ingevoerd en van 1050 tot 1131 beleefde ze weer gelukkige en voorspoedige jaren en bracht zij den monnik voort, die haar een duurzamer monument zou schenken dan de prachtvolle kerken van Angilbert: Hariulf van Ponthieu, den schrijver van de '*Gesta Ecclesiae Centulensis*', volgens de woorden van Mabillon een *egregium sane bonae antiquitatis monumentum*, een voortreffelijk overblijfsel uit het schoone verleden. Maar nogmaals was de bloeiperiode van St. Rikiers van korten duur: reeds in 1131 viel de abdij ten offer aan een feodale veete en werd zij volledig platgebrand door Hugo Champdavaine, graaf van St. Pol.

Verder zal ons onderzoek zich niet uitstrekken; vermelden we hier alleen nog met een enkel woord het verdere verloop van haar geschiedenis: haast onmiddellijk uit haar asch verrezen, werd St. Rikiers een der tallooze middelmatige fransche abdijen, sloot zich in 1659 aan bij de Congregatie der Mauristen en werd onder de Fransche Omwenteling afgeschaft. Dit was de genadeslag(4).

Vestigen we thans onze aandacht op de bibliotheek van St. Rikiers.

Er zijn ons betrouwbare en uitvoerige gegevens over de geschiedenis van de boekerij van St. Rikiers overgeleverd door den kroniekschrijver Hariulf, die in het begin der XII^{de} eeuw zijn '*Gesta Ecclesiae Centulensis*' samenstelde. Bij dit werk maakte hij gebruik van de toen nog vrij talrijk bewaarde archiefstukken

(3) Over Angilbert, zie *Dict. d'Histoire et de Géogr. eccl.*, t. III, a.v. (P. Richard).

(4) Voor de geschiedenis van St. Rikiers, zie vooral Hénocque, *Histoire de l'abbaye et de la ville de Saint-Riquier,* Amiens, 1880-1888. 3 vol.

van zijn abdij; doch voor de eerste eeuw van het bestaan van St. Rikiers, vanaf de stichting tot het abbatiaat van Angilbert, dus voor het einde der VII^{de} en voor de VIII^{ste} eeuw, zijn echter zijn gegevens zeer fragmentarisch en niet altijd juist.

Toch is het mogelijk eenige verspreide bizonderheden bijeen te zoeken aangaande de boeken, die in de VIII^{ste} eeuw te St. Rikiers aangetroffen werden.

Alcuinus leert ons in de Voorrede van zijn Vita S. Richarii dat Centula toen reeds in bezit was van een oudere Vita van denzelfden heilige, een *libellus stilo simpliciore digestus*, welke door Angilbert aan zijn vriend Alcuinus voorgelegd werd met het verzoek haar *cultius adnotare*, d.w.z. de merovingische Vita om te werken naar den literairen smaak van den karolingischen intellektueel[(4bis)].

Verder zegt Alcuinus ons nog dat de monniken van Centula, buiten deze vrij beknopte Vita - *tam modico gestorum volumine* - nog een dikker boek bezaten over St. Richarius - *codicem grandioris quantitatis* -, en wel een over de mirakelen door den heilige verricht. Dit dikkere boek bevond zich in de abdij en bovendien waren ervan afschriften voorhanden in verschillende kerken van den omtrek. Deze *Liber miraculorum S. Richarii*, vóór 775 geschreven, bleef ons niet bewaard, maar Hariulf heeft hem in handen gehad en heeft er eenige zinnen uit overgenomen[(5)]. Alcuinus zegt ons dat de taal van dit boek al even weinig verzorgd was als deze van de oudste Vita: *simplex et minus polita locutio*, en bovendien - en dit is merkwaardig - *ad recitandum in populo aptior videbatur*, voor een sermoen voor het volk was taal en stijl, de locutio van het boek, zóó goed geschikt dat de monniken van Centula niet verlangden dat Alcuinus ook dit werk in een nieuw kleedje zou steken, *cultius adnotare,* zooals hij het deed voor de Vita van St. Richarius. Was misschien het Mirakelboek van vóór 775 in het nederfrankisch gesteld? Pater Stracke[(6)], overigens een optimist en strijdlustig voorstander

(4bis) Migne, *Patr. lat.* 101, c. 681. - Deze oudste Vita van den H. Richarius werd in 1903 uitgegeven door den bollandist A. Poncelet (Analecta Bolland. XXII, blz. 176-184) naar een hs. van Avranches uit de XIII^{de} eeuw. Cfr Analecta Bolland. XXVI (1907), blz. 45-51 over een ouder hs. (± 800) van dezelfde Vita uit Salzburg, thans te Weenen.

(5) A. Stracke, t.a.p., blz. 178 vlg.

(6) Ons Geestelijk Erf VII (1933), blz. 172 vlg.

van het bestaan in dien tijd van een oud-nederlandsche letterkunde, denkt van neen: de *Liber Miraculorum* was volgens hem - en de redenen, die hij opgeeft, zijn overtuigend - in het latijn gesteld, maar in een latijn, dat door zinsbouw en woordvorming nog zóózeer het frankische brein, waarin het ontstond, verraadde, dat het door de Centulensers uit de eerste jaren der karolingische Renaissance, die zelf nog wel meer vertrouwd waren met hun frankische moedertaal dan met de taal van Cicero, verkozen werd boven een boek in een meer beschaafd latijn - ten minste voor het praktische gebruik in de predikatie(7), welke toen in die streken in het nederfrankisch gehouden werd(8).

De reeds besproken oudste Vita S. Richarii leert ons nog een bizonderheid, die hier niet onvermeld mag blijven. Nogmaals was het de scherpzinnige speurzin van P. Stracke, die ze het eerst opmerkte(9).

We hebben reeds gezegd dat St. Richarius gestorven was te Forest Moustier, waar hij eenige jaren als kluizenaar had geleefd, samen met zijn vroegeren lijfeigene Sigobardus. Toen de heilige dan gestorven was, bleef Sigobardus alleen achter te Forest Moustier, en - zegt de Vita - terwijl hij waakte bij het lichaam van Richarius, las hij in het Evangelie. Kan het wel anders of de leek en lijfeigene uit Markenland, die Sigobardus was, las in een frankisch Evangelie? Zeker, dwingend is de bewijsvoering niet: evenals men (waarschijnlijk Richarius zelf) Sigobardus had leeren lezen, had men hem ook wel het latijn kunnen leeren. Maar de andere argumenten van P. Stracke voor het bestaan van nederfrankische geschriften in dien tijd maken het toch waarschijnlijk dat we hier staan voor een dietsche vertaling van het Evangelie, en dit in het jaar ± 645, het sterfjaar van St. Richarius. Dit is, meen ik, wel het oudste getuigenis omtrent een dietsche bijbelvertaling.

Voegen we hier nog aan toe dat de inventaris van gansch het bezit aan roerende en onroerende goederen van St Rikiers, die in 831 op last van Lodewijk den Vrome werd opgemaakt, ons

(7) Voor eigen gebruik en voor de lezing in het klooster, waarvoor de Vita van den H. Richarius bestemd was, gaven zij (of gaf Angilbert) de voorkeur aan een boek in een beter verzorgden stijl.
(8) Zie verder, blz. 249-250.
(9) T.a.p., blz. 48-49.

meldt dat er in de *cella* te Forest Moustier 51 boeken waren, welke echter niet bij name genoemd worden, zooals dit voor de andere afhankelijkheden van het hoofdklooster wel gedaan werd. Misschien werd er toen nog het Evangelie van Sigobardus bewaard. Ook is het mogelijk dat dit dietsche Evangelie - indien het ten minste toen nog bestond en in het bezit van St Rikiers was - vermeld wordt door den katalogus van 831 tusschen de boeken van de schola onder de hoofding: *Passio Domini in theodisco et in latino.*

Buiten deze enkele werken moet St Rikiers ook nog wel andere boeken bezeten hebben. In den reeds vermelden Inventaris van 831 lezen we dat Centula meerdere Bijbels, koorboeken, Regels van St Benediktus, enz. bezat. We kunnen met zekerheid veronderstellen dat dergelijke boeken ook in de eerste eeuw van haar bestaan te St Rikiers niet ontbroken hebben.

We kunnen de weinige bizonderheden, die we aangaande de boekerij van St Rikiers vóór het abbatiaat van Angilbert (790-814) hebben kunnen achterhalen, aldus samenvatten: we weten met zekerheid dat de abdij van Centula, buiten haar liturgische boeken, enz., een *Vita S. Richarii* bezat, waarvan de tekst ons is bewaard gebleven, en een *Liber Miraculorum* van denzelfden heilige, waarvan Hariulf ons enkele regels overgeleverd heeft; bovendien bezat de *cella* te Forest Moustier rond 645 een nederfrankisch Evangelie.

Met het abbatiaat van Angilbert betreden we vaster terrein: Hariulf[10] deelt ons een *libellus* van Angilbert zelf mede, waarin deze ons zegt dat hij aan de abdij een Evangelie *auro scriptum cum tabulis argenteis auro et lapidibus preciosis mirifice paratum*[11] schonk, en daarbuiten nog 200 *volumina* met andere werken. Na het moeizame begin is dit ineens een goede stap vooruit: rond de jaren 800, toen de grootste bibliotheken nauwelijks 'n 500 boeken bezaten[12] en er in gansch Frankenland wel-

(10) Voor de kroniek van Hariulf volgen we steeds de uitgave van F. Lot, *Hariulf. Chronique de l'abbaye de Saint-Riquier*, Paris, 1894.

(11) Lot, blz. 69.

(12) De berekening van D.J. Chapman *(Saint Benedict and the sixth Century*, London, 1929, blz. 92): Een 'monastery library must have been very large, if the monks were numerous... I suppose 150 monks would not possess less than 3,000-4,000 (sic!) volumes, small or large' is niet ernstig op te nemen, ook niet voor de VI^{de} eeuw in Italië.

licht niet zooveel boeken te vinden waren als thans in een middelmatige universiteitsbibliotheek, moet zoo'n geschenk iets overweldigends geweest zijn. Het is bij mijn weten wel de grootste gift in boeken, die voor deze jaren vermeld wordt[13]. De bibliotheek van St Rikiers heeft dus, evenals trouwens gansch de abdij, al haar luister en roem te danken aan het vorstelijk vermogen van Angilbert.

Angilbert zelf schijnt wel een verzamelaar van boeken geweest te zijn, maar een echt bibliophiel was hij niet. Zijn *libellus*, die ons door Hariulf werd overgeschreven, bevat wel een zeer gedetailleerde opsomming van de relieken, van het altaargeraad, enz. dat door hem geschonken werd; maar van de boeken wordt enkel het kostbare Evangeliarium afzonderlijk vermeld en beschreven, verder nog een ander Evangelieboek en dan *de aliis libris volumina ducenti*[14]. Angilbert, die het niet ontzag ettelijke bladzijden te vullen met den kataloog van de relieken - en welke relieken![15] - gaf zich de moeite niet om zijn boeken afzonderlijk op te noemen; enkel het kostbare Evangelieboek in goudschrift op purperperkament, in een band van zilver met gouden sieraden en edelgesteenten, leek hem het vermelden waard.

Toch kunnen we met eenige nauwkeurigheid opmaken welke boeken door Angilbert geschonken werden uit den reeds meermalen vernoemden Inventaris van 831. Hariulf heeft ons het grootste deel van dit eenige stuk bewaard, hetwelk o.m. een uitvoerige opgave bevat van alle boeken, welke toen in het bezit van het klooster waren, samen 256 *codices* (buiten deze, welke in de verschillende afhankelijkheden bewaard werden).

Als is het waarschijnlijk dat er sedert den dood van Angilbert in 814 wel eenige *volumina* van zijn verzameling zijn verloren

(13) De eenige gift, die met deze van Angilbert kan vergeleken worden, is deze van Odo van Cluny, die circa 909 met 'n honderdtal boeken binnentrad te Baume (Ph. Schmitz, *Hist. de l'Ordre de S. Benoît,* Maredsous, 1942, t. II, blz. 77).

(14) Lot, blz. 69.

(15) Deze lijst (Lot, blz. 63-67) is een van de grappigste van al de middeleeuwsche relieken-catalogi; we vinden o.m. een reliek *de lignis trium tabernaculorum*, die St. Petrus op den berg Thabor *wilde* oprichten. Bovendien zegt Angilbert uitdrukkelijk - en dit brengt ons weer terug zooniet naar de bibliotheek, dan toch naar de archievenkast - dat hij van àl deze relieken *breves,* authenticiteitsbewijzen heeft! (ibid., blz. 62).

gegaan, toch is het duidelijk dat het leeuwenaandeel van de 256 *codices* van 831 van hem afkomstig waren. Wanneer men nu den katalogus van 831 overloopt, kan men van sommige boeken met eenige zekerheid zeggen dat zij door Angilbert geschonken werden, van andere daarentegen dat zij eerst nà zijn dood aangeworven zijn.

Op de eerste plaats vermeldt de Inventaris, samen met de schatten van de sakristie, een *Evangelium auro scriptum unum cum capsa argentea, gemmis et lapidibus fabricata*(15bis). Dit is ongetwijfeld het weelde-exemplaar door Angilbert in zijn *libellus* vermeld en dat thans nog bewaard wordt, onder den naam van *Evangéliaire de Charlemagne*, in de stadsbibliotheek van Abbeville, waarvan het het schoonste sieraad uitmaakt, nadat het tot in de XVIII^{de} eeuw de roem was geweest van de bibliotheek van St Rikiers(16). Ook het handschrift van Homeros, dat de katalogus vermeldt, zal wel toebehoord hebben aan Angilbert, die omwille van zijn dichterlijk talent, in de humanistische kringen van zijn tijd, den bijnaam Homeros droeg.

Andere boeken zijn daarentegen zeker niet door Angilbert geschonken, b.v. een *bibliotheca integra*, een volledige Bijbel, welke door den katalogus het eerst van al genoemd wordt; ook dit handschrift bezitten we waarschijnlijk nog en het is gedagteekend van 822, dus 8 jaar na het overlijden van Angilbert(17). Tusschen de *libri grammaticorum* vermeldt de katalogus een *Versus Probae, et medietas Fortunati*, nogmaals een handschrift dat bewaard is gebleven(18), gedeeltelijk te Parijs (Bibl. Nat. 13.048) en gedeeltelijk te Petersburg (F XIV, 1); het bevat tevens het grafschrift van St. Caidocus *ab Angilberto abbate Centulensi confectum;* dit doet veronderstellen dat het eerst na 814 geschreven werd(19). Van het vierde nog bestaande handschrift

(15bis) Lot, blz. 88.

(16) Dit hs. werd uitvoerig beschreven door A. Ledieu in de Revue de l'Art Chrétien, XXIX (1886), blz. 37-48.

(17) Paris, Bibl. Nat. 11.504-11.505. - Cfr S. Berger, *Histoire de la Vulgate*, Paris, 1893, blz. 93-96.

(18) Ten minste volgens de meening van Traube en Lindsay en van D.A. Wilmart (Revue bénédict. XLII (1930), blz. 272), die echter niet gevolgd wordt door R.O. Dobiash, *Histoire de l'atelier graphique de Corbie*, Léningrad, 1934, blz. 158, welke schrijfster het genoemde hs. aanziet als afkomstig van Corbie.

(19) Van den anderen kant moet men veronderstellen dat ook Angilbert een hs. van Fortunatus bezeten heeft, daar zijn werken zoo zeer onder den invloed staan van den merovingischen dichter. Cfr G. Tardi, *Fortunat et Angilbert*, Bullet. Ducange II (1925), blz. 30-38.

uit den katalogus, het *De Doctrina christiana* van St. Augustinus[19bis], dat volgens W.M. Lindsay[20] te St Rikiers zelf geschreven werd tusschen 796 en 810, kan men niet zeggen of het aan Angilbert toebehoord heeft of niet.

Ook de 6 vermelde exemplaren van den Regel van St Benediktus zijn wel niet alle door Angilbert geschonken, evenmin de 7 psalterboeken, de 19 *Missales Gelasiani*, terwijl de *Missales Gregoriani tres* meer kans hebben van hem afkomstig te zijn[21]; ook het *Missalis gregorianus et gelasianus modernis temporibus ab Albino ordinatus I* en het *Lectionarius plenarius a supradicto Albino ordinatus I* zijn wel te Centula gekomen door toedoen van Angilbert, den persoonlijken vriend van Alcuinus, die de genoemde boeken *ordinavit.*

Meer bizonderheden over de schenking van Angilbert kan men moeilijk opmaken uit den katalogus van 831; over den toestand echter van de bibliotheek in het jaar zelf, waarin hij opgemaakt werd, leert hij ons nog heel wat. Laten we dus nog even dit gewichtige dokument overloopen[22].

Het verdeelt de boeken in verschillende kategorieën, waarvan de eerste, de *libri claustrales de divinitate*, veruit de grootste is: 196 *codices;* dan volgen twee reeksen schoolboeken: *libri grammaticorum* en *libri antiquorum qui de gestis regum vel situ terrarum scripserunt*, letterlijk boeken over taalkunde, geschiedenis en aardrijkskunde; en ten slotte de boeken van de sakristie, *libri sacrarii, qui ministerio altaris deserviunt.* De basis van deze indeeling is niet op de eerste plaats te zoeken in den inhoud van de boeken; immers, tusschen de *libri claustrales* ontmoeten we ook koorboeken, *psalteria VII;* tusschen de schoolboeken bevinden zich verschillende bundels sermoenen, een heiligenleven, enz. Eerder blijkt deze indeeling de trouwe weergave te zijn van wat

(19bis) Thans Bibl. Nat. 13.359.

(20) *Notae latinae*, Cambridge, 1915, blz. 476.

(21) Het Gregorianum is juist rond de jaren 790 naar Francia gekomen en zijn verspreiding werd door het karolingische hof ten zeerste in de hand gewerkt.

(22) Deze katalogus werd ook uitgegeven door G. Becker, *Catalogi bibliothecarum antiqui*, Bonn, 1895, blz. 24-29 en gedeeltelijk door L. Maitre, *Les Ecoles épiscopales et monastiques*, Ligugé, 1924, blz. 190-191.

aangetroffen werd op de verschillende plaatsen van het klooster, waar de boeken bewaard werden: de *libri claustrales*, voor de kommunauteit zelf bestemd, in de *armaria,* welke zich waarschijnlijk in het *scriptorium* bevonden; de schoolboeken in de lokalen van de schola, ten gerieve van de leeraren en van de 100 knapen, die er, volgens de stichting van Angilbert, moesten opgevoed worden; terwijl de koor- en kerkboeken zich in de sakristie bevonden.

De *libri claustrales* zijn verder onderverdeeld in *libri canonici* of bijbeluitgaven; de werken van de verschillende kerkvaders, waaronder Hieronymus en Augustinus het eerst vermeld worden en ook het best vertegenwoordigd zijn; dit is niets buitengewoons, maar zeldzamer is het aantal werken van deze beide kerkvaders, die te St Rikiers aangetroffen werden: een dertigtal van Hieronymus en wel 'n veertig van Augustinus(23); de laatste onderverdeeling van de *libri claustrales* zijn de boeken *de canonibus*, werken over kerkelijk recht; dit opschrift beantwoordt echter slechts ten deele aan den inhoud: men vindt hier heiligenlevens, koorboeken, Boethius' *De Consolatione Philosophiae*, en ‘elck wat wils.’

Ook ontmoeten we hier een *Collectarium scotaicum, ubi primus est de caritate, ultimus ita incipit: Curre ne parcas.* Dit en nog andere getuigenissen wijzen op een zekeren invloed van de Scotti te St Rikiers: St. Richarius zelf, we zegden het reeds, werd tot een volmaakter leven bekeerd door twee iersche zendelingen. Caidocus en Fricorus, welke te St Rikiers begraven werden en voor wien Angilbert een grafschrift dichtte; het hooger besproken handschrift van Fortunatus bevat tevens eenige teksten, welke op het vasteland slechts bekend werden door het iro-schotsche centrum in noord-west Francia, Perrona Scottorum, evenals St Rikiers aan de Somme gelegen(24).

Zeldzaamheden, die men in andere catalogi van den tijd niet aantreft, vinden we echter niet in den Inventaris van 831; ver-

(23) Eenige tijd later vindt men er nog meer vermeld, b.v. te Cluny, te Lorsch.

(24) Over den ierschen invloed te St Rikiers, zie E. Lesne, *Les livres, ‘scriptoria’ et bibliothèques du commencement du VIII*e *à la fin du XI*e *siècle,* Rijsel, 1938, blz. 48-49. - Over Perrona Scottorum, zie L. Traube, *Perrona Scottorum,* in Vorlesungen und Abhandlungen, III, München, 1920, blz. 95-119.

melden we enkel een *Evangelium in graeco et latino scriptum,* dat samen met de werken van S. Hieronymus genoemd wordt. Een grieksch boek was in het toenmalige Frankenland nog tamelijk zeldzaam; of was het grieksch-latijnsche Evangelie te St Rikiers misschien ook van overzeesche herkomst?

Doch in de dubbele reeks schoolboeken wordt er een werk vermeldt, dat wat meer bespreking zal vragen: de reeds vernoemde *Passio Domini in theodisco et latino.* Hierover opineert Mgr Lesne in zijn geleerd werk over 'Les livres, "scriptoria" et bibliothèques du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle'[(25)]: 'A Saint-Riquier, on a trouvé, en 831, une *Passio domini* en teuton. Il ne s'agissait évidemment pas de donner à l'école monastique d'un monastère occidental un enseignement grammatical de cette langue aux écoliers de l'intérieur ou de l'extérieur du cloître. Le livre était destiné sans doute à être communiqué à des étrangers de langue allemande séjournant au monastère' (p. 782-783). Dit is vrij simplicistisch voorgesteld. Vooreerst zal men zich afvragen waarom dit voor vreemdelingen bestemde boek zich tusschen de boeken van de schola bevond en niet in de abdijbibliotheek zelf, of in het gastenkwartier, in het *domus portarum,* zooals het in andere abdijen soms het geval was[(26)]. Bovendien is een boek *in theodisco et latino* wel geen *lees*boek, maar eerder een *leer*boek, met aan de eene zijde *theodisce,* aan de andere zijde latijn, en wel een leerboek om aan lieden, die *theodisce* kennen, latijn te leeren, een leerboek voor de frankische knapen, welke aan de door Angilbert gestichte abdijschool hun opleiding genoten. Indien Mgr. Lesne hier een boek vermoedt ten gerieve van de 'étrangers de langue allemande', die toevallig in de abdij zouden verblijven, is het enkel omdat hij niet nagedacht heeft over de taal, welke toen, in de IX^{de} eeuw, de omgangstaal was in de streken boven de Somme. Hierover hebben we echter een beslissend getuigenis uit dezelfde jaren als de inventaris van 831: van den H. Adelhard, in 826 gestorven als abt van Corbie[(27)], wordt ons door zijn biografen bericht dat hij bij de boeren in den omtrek bekend stond voor

(25) t. IV van zijn *Histoire de la propriété ecclésiastique de France.*
(26) B.v. te Cluny (Lesne, a.w., blz. 789).
(27) Eveneens aan de Somme gelegen, ten Zuid-Oosten van St Rikiers.

zijn schoone sermoenen *in linguam quam theudiscam dicunt*[28]. Indien er zelfs voor de boerenbevolking in de omstreken van Corbie moest gepredikt worden in het dietsch, dan is ook te St Rikiers, dat zijn meeste monniken rekruteerde uit den frankischen adel, het nederfrankisch, het dietsch, de omgangstaal geweest.

Tusschen de boeken van de schola vinden we nog de volgende eigenaardigheden: een *Genealogia Bibliothecae,* misschien de geslachtslijsten uit den Bijbel? 'n alphabetisch geordende namenlijst van bijbelsche personen, meent P. Stracke[29]; tusschen de boeken over geschiedenis een *Historia Homeri ubi Dictys (ubi dicit,* volgens een andere lezing); een *Bodanicum*[30].

Bezat St Rikiers in 831 nog andere boeken dan de 256 *codices* van den katalogus?

Jawel. De Inventaris vermeldt verder nog *libri LI* te *Foresti Cella,* Forest Moustier, waar St Richarius geleefd had en gestorven was, in 831 sedert lange jaren reeds een afhankelijkheid van St Rikiers; jammer genoeg worden deze 51 boeken niet bij name genoemd; in de *cellula quae vocatur Botritium* (thans Bourecq, Pas de Calais) *in pago Terragonensium* (Terwaan), bevonden zich een half dozijn koorboeken, welke allen genoemd worden; en in een *alia cella, quae vocatur Incra* (thans Albert, arrond. Péronne) bevond zich een onvolledig exemplaar van het Oude Testament, een missaal en 2 andere koorboeken. Nog andere werken moet Centula in 831 bezeten hebben b.v. de *Vita Richarii* van Alcuinus[30bis] en het oude mirakelboek, waarvan hooger reeds sprake was; beide boeken waren er immers nog op het einde der XI^{de} eeuw en werden door Hariulf gebruikt.

(28) Aangehaald door H. Van Bijleveld, *Nederland in Frankrijk*, Antwerpen, 1941, blz. 29.

(29) Ons Geestelijk Erf VII (1933), blz. 42.

(30) *Bodani cum partes Donati glossatae* volgens de lezing van d'Achery *(Spicilegium,* t. IV, Parisiis, 1661), die in den rand de nota bijvoegt *sive Bedae.* De werken van Beda werden echter reeds vroeger vernoemd.

(30bis) In zake hagiografie vermeldt de Inventaris enkel: *Vitae vel Passiones sanctorum apostolorum, martyrum, confessorum, virginum* en verder, tusschen de schoolboeken een *Vita Cosmae et Damiani metrica* (Lot, blz. 92 vlg). Of de oudere Vita nog bewaard werd te St Rikiers is wel waarschijnlijk, maar niet zeker; het leven van St. Richarius, dat door abt Gerwinus I (1045-1075) aangeworven werd, is echter wel dit van Alcuinus, daar Hariulf de oudere Vita niet schijnt gekend te hebben. Cfr A. Stracke, Ons Geestelijk Erf VI (1932), blz. 178 vlg.

Ook de verschillende werkjes en versjes van Angilbert werden er bewaard; Hariulf schreef immers zijn *Institutio de diversitate officiorum* over, evenals zijn *libellus* over den toestand der abdij en eenige gedichten(31).

Alvorens verder te gaan met de geschiedenis van de boekerij van Centula, moeten we nog een woordje zeggen over het getal der boeken, welke door den Inventaris opgesomd worden. Na heel den katalogus te hebben overgeschreven zegt Hariulf(32): alles samen zijn er 256 *codices*, maar moest men de *libri* afzonderlijk tellen, men zou tot boven de 500 komen, daar er dikwijls in een *codex* meerdere *libri* bevat zijn. Zoo schrijft Hariulf op het einde van de XI^{de} eeuw. De Inventaris van de IX^{de} eeuw spreekt echter nergens van *codices,* maar van *volumina,* die ook dikwijls meerdere *libri* bevatten(33); evenzoo de schenkingsakt van Angilbert: 200 volumes met boeken. Nu mag men de gegevens van den Inventaris optellen zooals men wil, men komt nooit tot de getallen van Hariulf: 256 *codices* met meer dan 500 *libri.* Verschillende onnauwkeurigheden moeten in den tekst van den Inventaris, zooals wij dien thans bezitten, binnengeslopen zijn, b.v. na 'n dertigtal titels van *libri* van St. Hieronymus volgt: *omnia haec in uno volumine*; dit nu is blijkbaar verkeerd: de genoemde werken zouden thans wel meerdere in 4°'s vullen, in de IX^{de} eeuw zal men ze dan wel moeilijk in één perkament-codex ondergebracht hebben.

Toch kunnen we niet zeggen dat Hariulf erg overdrijft, waar hij beweert dat de boeken *quingentorum copiam superarent* en dezen boekenschat met eenige emphase noemt: *Hae ergo divitiae claustrales, hae sunt opitulentiae caelestis vitae, dulcedine animam saginantes, per quas in Centulensibus impleta est illa salubris sententia: Ama scientiam Scripturarum, et vitia non amabis.* Dit

(31) Hariulf vond deze teksten in een hs. van Gorze, hetwelk door de voor de Noormannen vluchtende Centulensers naar deze lotharingsche abdij werd gebracht. Daar werd het door Gerwinus I teruggevonden en weer naar St Rikiers meegenomen. Van dit voor de geschiedenis van Centula zoo gewichtige hs. bezitten we een afschrift in het Vatic. Regin. 235 uit de XIIe eeuw (Lot, blz. XXIII vlg.).

(32) Lot, blz. 94.

(33) Slechts éénmaal spreekt de Inventaris van *codices,* nl. op het einde van het eerste deel: *omnes codices librorum claustralium de divinitate sunt* CXCV (Lat, blz. 92); wanneer men de voorafgaande gegevens optelt, komt men echter niet tot dit getal.

zijn de rijkdommen van het klooster, de hulpmiddelen tot het eeuwige leven, die hart en geest met zoetigheid voeden...

Immers 256 *codices* waren voor dien tijd, voor de IX^{de} eeuw, en - te Centula althans - misschien nog meer voor den tijd, waarin Hariulf schreef, een vrij mooie verzameling; al kon ze geen vergelijking doorstaan met de 'groote' boekendepôts van Fulda of Reichenau, St Gallen, Bobbio, of zelfs van het nabije Corbie, toch was het een boekerij die het gemiddelde van de gewone kloosterbibliotheken merkelijk overtrof.

In 831 en de eerstvolgende decennia beleefde de boekerij van Centula dan ook haar hoogsten bloei; doch haar verdere geschiedenis is haast niets anders dan het relaas van de omstandigheden, waarin deze boeken zijn verloren gegaan, op één na, de kostbare goud-purperen Evangeliekodex, die tot in de XVIII^{de} eeuw het sieraad was van de boekerij van het Mauristenklooster St Riquier(34). Doch over het 50-tal jaren van haar bloeiperiode zijn eerst nog eenige bizonderheden mede te deelen. Juist in dit tijdperk, het middenstuk van de IX^{de} eeuw, kan men in heel West-Europa een intense liefhebberij voor boeken waarnemen - denken we b.v. alleen maar aan Servatus Lupus van Ferrières - en ook St Rikiers bleef hierin niet ten achter. Er worden versjes gemaakt als inscriptie voor het scriptorium(35); op de lessenaars van de knapen prijken opschriften, die hen aanzetten om zich tot flinke scribenten te bekwamen(36); ook de versjes met klachten over de *ardua ars scriptorum* ontbreken niet(37); we zien den dichter en scholaster Mico schrijven naar een kollega, waarschijnlijk dien van Corbie, om een exemplaar van Fortunatus in bruikleen te krijgen, ten einde het onvolledige exemplaar, dat Centula bezit, bij te werken; ook verzoekt hij om een Claudianus Mamertus, om zijn eigen fautief exemplaar te kunnen verbeteren(38). Dezelfde Mico (of Odulphus) schreef in 864 een *Liber Miraculo-*

(34) (Martène et Durand), *Voyage littéraire de deux religieux bénédictins de la Congrégation de St-Maur,* Paris, 1717, t. II, p. 175.
(35) Dümmler & Traube, *Poetae latinae aevi Carolini*, Berlin, III, blz. 296.
(36) Ibid. 323.
(37) Ibid. 296, 298.
(38) Ibid. 363 en 335. De *medietas Fortunati* vinden we reeds in den katalogus van 831 vermeld en bestaat waarschijnlijk heden nog (zie hooger, n. 18); maar de Claudianus Mamertus ontbreekt er. is dus wel nà 831 aangeworven.

rum beati Patris Richarii, waarvan een afschrift uit de X^de^ of XI^de^ eeuw[39] ten tijde van Hariulf te Centula bewaard werd: *libellus... nostris armariis tenetur*'[40], en eenige gelegenheidsgedichten[41] en philologische werkjes[42], die te St Rikiers werden geschreven en dus ook wel de bibliotheek van de abdij zijn gaan verrijken.

Van de veel belangrijker geschriften van Nithardus, zoon van Angilbert en in 845 leeken-abt van St Rikiers, kunnen we dit laatste met meer zekerheid beweren. Immers een handschrift van de lotharingsche abdij van Gorze, dat van St Rikiers afkomstig was[43], bevatte een passus van de *Historiarum Libri IV* van Nithard[44]. De Vita Trudonis, welke onlangs aan Nithard toegeschreven werd door Dom J. Huyben[45], heeft echter geen spoor te St Rikiers nagelaten. Deze werken werden trouwens door Nithard niet te St Rikiers zelf geschreven, waarvan hij slechts enkele weken abt is geweest[46].

Voorts weten we nog dat Paschasius Radbertus (±790-±865), monnik en gedurende eenige jaren abt van Corbie, zijn Kommentaar op St. Mattheus opdroeg aan de monniken van St Rikiers; bovendien zegt Hariulf uitdrukkelijk dat Paschasius een exemplaar zond aan Guntland den Dikke, scholaster van St Rikiers in de tweede helft van de IX^de^ eeuw, om er zijn oordeel over te vragen[47]. Paschasius zelf verbleef trouwens ettelijke jaren te St Rikiers (na 851).

(39) Thans Vatic. Regin. 488. Uitg. Holder-Egger, MG. Script. 916-919.
(40) Lot, blz. 99.
(41) Dümmler & Traube, *Poetae latinae*, t. III.
(42) Cod. Rothomag. 1470. - Over Mico, zie Dümmler & Traube, a.w. en K. Strecker, *Studien zu Karolingischen Dichtern*, Neues Archiv. XLIII (1922), blz. 479-487. De aan Mico toegeschreven werkjes *De prima Syllaba* en *Epistola Censuum* werden onlangs opgeëischt door den Ier Dicuil (A. Van de Vijver, Revue belge de philologie et d'hist. XIV (1935), blz. 25-47).
(43) Lot, blz. XXV.
(44) Het bevat tevens uittreksels *ex libro vitae Domni Karoli Magni Augusti* van Einhard.
(45) Ons Geestelijk Erf I (1927), blz. 206.
(46) Hij stierf op 15 Mei 845, waarschijnlijk in een gevecht met de Noormannen. Cfr Fr. L. Ganshof. *Note critique sur la biographie de Nithard,* in Mélanges Paul Thomas, 1930, blz. 335-344.
(47) F. Lot is blijkbaar verstrooid geweest, wanneer hij bij het *Commentarius in Mattheum*, dat de Inventaris van 831 onder de werken van Hieronymus vermeldt, aanmerkt: 'Peut-être celui que Paschase Radbert envoya à Gollandus' (blz. 89, n. 1). Paschasius zond *zijn eigen* Mattheuskommentaar aan Guntland: 'Hic (Paschasius) ad nostri monasterii monachum scripsit expositionem super Evangelium Matthei, tanti pendens Centulenses, ut sua eis mitteret scripta, quatenus eorum judicio deberent cum auctoritate quaquaversum proferri' Hariulf, *Chron.*, lib. II, c. XI, Lot, blz. 75. Het was een ongelukkige gedachte van Mgr Lesne, F. Lot op dit dwaalspoor te volgen (a.w., blz. 225).

Dit zijn zoo wat alle gegevens over de boekerij van St Rikiers gedurende de jaren 830-880, welke men nog kan samenzoeken. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat er gedurende deze halve eeuw niet meer boeken werden aangeworven dan de enkele hier vernoemd, maar hierover bezitten we geen getuigenis. Trouwens heel groot zullen deze aanwinsten wel niet geweest zijn, ten minste indien we zóó Hariulf goed verstaan, die zegt dat in 880 de onroerende goederen van de abdij en haar kerkschatten *nimis valde* aangegroeid waren, maar van haar boekenbezit rept hij geen woord[(47bis)]. Dit is opvallend voor een boekenvriend als Hariulf, die elders nooit de gelegenheid laat voorbijgaan om de belangrijke aanwinsten van de bibliotheek te vermelden.

Zoo zien we dat, al bleef Centula niet vreemd aan het intellektueel leven van dien tijd, het er toch ook geen voorname rol speelde. Het was een abdij, die hoofdzakelijk in hofkringen rekruteerde, wier abten, waarvan verschillende aan de Karolingers verwant waren, meermalen tevens graven van Ponthieu waren; bovendien bedreigden de Noormannen meer dan eens de rust en het bestaan zelf van deze schatrijke en schitterende abdij, zoo dicht bij de zeekust en bij de monding van een stroom gelegen.

Was het in 845 en 865 bij een bedreiging gebleven, in 881 werden klooster en kerk verwoest, terwijl de monniken met relieken en kostbaarheden moesten vluchten naar Sens. En hun boeken? Ja, eenige ten minste werden meegenomen - *scripturae quae de sancto loco confectae erant,* zegt Hariulf. Dit schijnt eerder op archiefstukken, schenkingsoorkonden, enz. te wijzen dan op boeken -, maar het mocht niet baten: *scripturae per diversa loca deportatae sunt et dispersae*, gaat Hariulf verder, de boeken, die van de eene plaats naar de andere werden meegesleept, zijn verloren geraakt. Een dezer boeken zal later teruggevonden worden in de lotharingsche abdij van Gorze.

Over Centula op het einde der IX^{de} eeuw en in de eerste helft der X^{de} weten we weinig, en over haar boekerij in het geheel

(47bis) Lot, blz. 141.

niets. Wordt rond 950 het kloosterleven te St Rikiers hersteld en wordt het weer mogelijk een samenhangende geschiedenis ervan op te maken, voor gegevens over de boekerij moeten we nog wachten tot in de XI^{de} eeuw. Toch weten we dat eenige *codices* van de oude boekerij, die *deportae et dispersae* waren, na min of meer lange peregrinaties toch zijn teruggekeerd, b.v. het *Evangeliarium* van Karel den Groote, de werken van Angilbert en vooral verschillende archiefstukken (o.m. de kostbare Inventaris van 831), welke door Hariulf gebruikt werden.

Toch moest het grootste gedeelte van de verloren boeken opnieuw aangeschaft worden; dat hiermede reeds een begin gemaakt werd op het einde der X^{de} eeuw (of in het begin van de XI^{de}) weten we door het uit die jaren stammende afschrift van den *Liber miraculorum S. Richarii* door Mico (Odulphus), thans Vatic. Regin. 488.

Degenen echter die zich vooral verdienstelijk hebben gemaakt om de boekerij haar ouden luister terug te schenken zijn de abten Angelram (1022-1045) en Gerwinus I (1045-1075)[48].

De eerst genoemde, bijgenaamd de Wijze (*Sapiens*), leerling van Fulbert van Chartres, bracht het intellektueel leven te Centula weer tot bloei, en dit nieuwe begin wordt met blijde geestdrift door Hariulf beschreven: *profertur magnae scientiae praecipuum margaritum, reparantur libri, conscribuntur necdum conscripti, educantur pueri, dispertiuntur quamplurimi sapientiae thesauri...*'[49]. Zelf schreef Angelram menig boek in vers en proza, over St. Richarius en andere heiligen, over de geschiedenis van Centula, welke echter niet volledig tot ons zijn gekomen, maar die Hariulf nog een halve eeuw later in de boekenkast van de abdij aantrof[50]. Bovendien liet hij een leven van St. Richarius met een zilveren band versieren, evenals een Epistelboek, en 2 Evangeliaria (waaronder dit van Angilbert?).

Het aandeel van zijn opvolger, Gerwinus I, in het herstel van de boekerij is nog belangrijker: *inter caetera vero quae loco nostro contulit, multorum librorum copiam ad aedificationem ibi*

(48) En niet Gerwinus II (1075-1096), zooals Mgr Lesne ten onrechte schrijft (a.w., blz. 627).
(49) Lot, blz. 180.
(50) Ibid., blz. 202.

Dei servientium praeparavit[51], en Hariulf stelt hem als voorbeeld voor zijn opvolgers: *ut futuri horum incitentur exemplis.* Hariulf besteedt dan de twee volgende bladzijden van zijn kroniek aan het opsommen van deze *multorum copiam librorum,* alles samen 'n 100 tal boeken in 36 *volumina.*

In tegenstelling met den katalogus van 831 ontbreken hier alle profane schrijvers, die in de gift van Angilbert - vergeten we niet dat hij door zijn tijdgenooten Homeros genoemd werd - zoo goed vertegenwoordigd waren. Meer dan ⅓ van de hier genoemde boeken zijn van St. Augustinus; na hem is St. Ambrosius het best vertegenwoordigd, met 'n tiental werkjes; dan volgen Hieronymus, Joannes Chrysostomus, Gregorius van Nazianze, Gregorius de Groote, e.a., voorts een kodex '*de canonibus*', de *Historia ecclesiastica* van Eusebius, de *Historia tripartita;* de opsomming besluit met een vrij talrijke reeks heiligenlevens, waaronder één van St. Richarius, en van menig anderen heilige uit de bekeeringsgeschiedenis van Francia. Ook danken we nog aan den ijvervollen Gerwinus het voor de geschiedenis van Centula zoo kostbare handschrift, dat hij te Gorze aantrof en naar St Rikiers meebracht[52]. Het is één der *scripturae qui de sancto loco confectae erant* en die de monniken bij de vlucht in 881 hadden meegenomen. Dit hs. bezitten we thans niet meer, maar Hariulf heeft het meermalen gebruikt en het 2de gedeelte van het Vatic. Reg. 235 uit het einde der XII^{de} eeuw is er een min of meer getrouwe en volledige weergave van[53].

Over het abbatiaat van Gerwinus II (1075-1096), waarvan de laatste jaren - vanaf zijn wijding tot bisschop van Amiens tot zijn ontslag als abt van Centula, 1091-1096 - voor St Rikiers zoo onzalig waren, vinden we geen gegevens die ons onderwerp interesseeren.

Zoo bereiken we het einde der XI^{de} eeuw. Over den toestand der bibliotheek op dit tijdstip bezitten we nogmaals geen rechtstreeksche getuigenissen, maar Hariulf, die toen zijn kroniek schreef, welke ons reeds zooveel kostbare gegevens opleverde, geeft ons toch een idee van de boeken van geschiedkundigen aard,

(51) Ibid., blz. 262.
(52) Ibid., blz. 219.
(53) Ibid., blz. XXIII.

welke de abdij toen bezat; we mogen wel veronderstellen dat de meeste, zoo niet alle door hem gebruikte werken te Centula aanwezig waren.

De studie der bronnen van Hariulf werd op zorgvuldige wijze(54) verricht door F. Lot in de inleiding tot zijn uitgave van de '*Gesta Ecclesiae Centulensis*'(55). We kunnen deze lange lijst van 'n veertigtal nummers hier niet overschrijven: buiten de werken van lokaal belang, zooals deze van Angilbert(55bis), en andere die eerder archief- dan bibliotheekstukken zijn(56), is het trouwens niet veel: enkele *vitae*, de *Liber Historiae Francorum*(57), de *Genealogia domus Francorum*(58), een *Francorum Regum Historia*(59), het leven van Karel den Groote door Einhard.

Ook de werkjes, die Hariulf zelf als monnik van St Rikiers schreef, zijn de abdijbibliotheek gaan verrijken: zijn *Vita Madelgisili*, zijn *Elogium Anscheri*, zijn vriend en medebroeder te Centula, zijn *Libellus de miraculis S. Richarii*(60). En tenslotte het autograaf zelf van de '*Gesta ecclesiae Centulensis*' ging naar de kloosterbibliotheek bij het vertrek van Hariulf voor de abdij van Oudenburg, waar hij in 1105 tot abt benoemd was. Met een sierlijk versje draagt hij zijn kroniek, een *egregium bonae antiquitatis monumentum*(61) op aan *Centula mater:*

> Centula, diligo te, doctricis captus amore;
> ultima cum tibi do munuscula, mater, aveto;

(54) Zie nochtans een verbetering door P. Stracke voorgesteld, Ons Geestelijk Erf VI (1932), blz. 179.
(55) Blz. XIX-XXXIX.
(55bis) Over Saxowal, dien Hariulf zelf zijn voorganger noemt in de historiografie van Centula, weten we niets zekers (Lot, blz. XLVII vlg.).
(56) Vollediger dan een bronnenstudie het kan uitmaken, weten we precies welke charters te St Rikiers bewaard werden ten tijde van Hariulf uit een inventaris van het jaar 1098, welke door Mabillon (Annal. bened. t. V, Parisiis, 1713, blz. 663-664) en door Lot (Append. IX, blz. 314 vlg.) uitgegeven werd.
(57) Uit de jaren 727-736; edidit Br. Krusch, MG. Script. Rer. Mer. II, 241-273.
(58) Onder Lodewijk den Vrome samengesteld; ed. Pertz, MGH, Script., II, 304-314.
(59) ± 885; ed. Pertz, ibid., II, 324-327.
(60) Zie hierover Lot, Introduction, blz. IX vlg.
(61) Mabillon, *Acta SS. O.S.B., saec. IV*, t. I, p. 91.

Uit deze woorden blijkt, naast zijn liefde tot zijn abdij - *Toto corde meo, te, Centula mater, amavi... Gesta Patrum scribens, pro viribus ista paravi*, zegt hij in de slotkolophoon van zijn werk - ook zijn liefde voor boek en studie, die we reeds zoo menigmaal in zijn kroniek hebben kunnen waarnemen. Boven den dichter-scholaster Mico in de IX^{de} eeuw en verre boven Angilbert, den rijken boekenverzamelaar en grondlegger van de bibliotheek van Centula, is Hariulf de echtste bibliophiel, dien St Rikiers heeft voortgebracht(62), juist vóór dat een katastrofe kerk en klooster, bibliotheek en archieven geheel vernietigde: in 1131 werd St Rikiers belegerd door den graaf van St Pol, Hugo Camp d'Avesnes, die op den 28sten van Oogstmaand de abdij platbrandde. '*Nihil penitus remansit*', zegt de geschiedschrijver, tenzij de *sanctuaria et reliquiae*, die in de waterputten geworpen werden(63). Met deze katastrofe kunnen we dan ook ons onderzoek over de bibliotheek van St Rikiers afsluiten.

Geven we enkel nog eenige bizonderheden over de innerlijke organisatie van de bibliotheek van St Rikiers voor zooverre we deze kunnen opmaken uit de kroniek van Hariulf en uit de *Carmina Centulensia.*

We hebben reeds de inscriptie vermeld, door Mico voor het '*domus scriptorum*' samengesteld, evenals het versje op den lessenaar van den schoolknaap, dat hem dagelijks moest opwekken om zich vlijtig te bekwamen 'dans l'art ingénieux de peindre la parole et de parler aux yeux' (Brébeuf), en de klachten der scribenten over de *ardua scriptorum prae cunctibus artibus*(64).

Een grafschrift van een monnik van St Rikiers prijst hem als *scriba praecipuus* en *lector vivax*, 'n nauwgezet verbeteraar van 'drukproeven', aan wiens vlugge blik geen fout ontging(65).

(62) Over Hariulf, zie Em. Van Arenbergh, Biographie nationale, t. VIII, c. 728 vlg. en de inleiding van F. Lot. Toch doet men goed ook het artikel van J. Yernaux in de Annalen van de *Société d'Emulation de Bruges* (LXIII (1913), blz. 89-102): 'La charte de fondation de l'abbaye d'Oudenbourg', waar we Hariulf aan 't werk zien bij het opmaken van een valsche oorkonde, in overweging te nemen.

(63) Jean de la Chapelle, *Chronica abbreviata S. Richarii*, ed. Ern. Prarond, Paris, 1893, blz. 109.

(64) Lesne, a.w., blz. 350 n. 6.

(65) Grafschrift van Ermenricus, Dümmler-Traube, a.w., III, 319.

Ook Mico bevlijtigt zich om zijn foutief exemplaar van Claudianus Mamertus te verbeteren[66].

Over de verspreiding van de boeken op verschillende plaatsen, in het *claustrum* zelf, in de schola, in de sakristie, verder nog in de verschillende afhankelijkheden, spraken we reeds vroeger.

De bibliothekaris te St Rikiers droeg den titel van *librorum claviger*, hij was tevens archivaris en scriptor, *cartarum custos et earum scriptor*[67]. Dit doet vermoeden dat de boeken achter slot en grendel bewaard werden[68].

Verder vernemen we nog uit den Inventaris van 831 dat er in het stadje St Rikiers een *vicus scutariorum*[69] zich belastte met het leveren van het leder voor het inbinden van de boeken der abdij en met het inbinden zelf[70]. Dit werd dus niet in het klooster gedaan, zooals het elders wel de gewoonte was.

Dit is ongeveer alles wat de geschiedenisbronnen van Centula ons leeren aangaande de kloosterbibliotheek aldaar. Deze betrekkelijke overvloed van gegevens wijst er ons op dat de monniken te St Rikiers, al werd er ook, buiten de kroniek van Hariulf, geen enkel werk van eenig belang voortgebracht, toch voor boeken en bibliotheek een levendige belangstelling koesterden.

(66) Ibid., 335.
(67) Ibid., 321.
(68) In verschillende kasten of koffers: Hariulf spreekt van *nostra armaria* (Lot, blz. 99).
(69) *Scutarii* = wapenmakers. Waarschijnlijk waren zij met het inbinden in leder van de boeken der abdij gelast geworden, daar zij ook leder gebruikten om de schilden *(scuta)* te overtrekken. Zie Lesne, a.w., blz. 375, n. 1.
(70) Lot, Append., blz. 307.

Vanden drie blinde danssen
door Dr Gilb. Degroote

De Rederijkerspoëzie is bij ons wel niet een deemoedig navolgen of copiëeren geweest van wat de ‘lart de rethoricque’ en de Fransche ‘rethoricqueurs’ met een vaak breede golving van welluidende rijmen hadden bezongen.

De ‘Rhetorycke’ moge hier naar inhoud en vorm oorspronkelijk dikwijls bepaald geweest zijn door Fransche modellen, toch is ze de gevestigde en aangepaste traditie geworden der Bourgondische landen.

Men denke b.v. aan M. de Castelein, die op vrij zelfstandige wijze Jehan Molinet's ‘lart de rethoricque’ als bron heeft gebruikt voor zijn ‘Conste van Rhetoriken’ doch ook heel wat klassieke en wat eigene wijsheid in dezen poëtischen codex heeft verwerkt(1).

Doch vóór M. de Castelein vallen reeds enkele vertalingen of bewerkingen aan te stippen, die wellicht minder persoonlijk tegenover hun voorbeeld stonden: o.m. denken wij hier aan de Brusselsche school uit den Bourgondischen tijd. Werd daar niet de verdietsching bezorgd van Amé de Montgesoie's ‘Le Pas de la Mort’ door Colyn Caillieu?(2), Vertaalde Pertcheval niet ‘Le Chevalier délibéré’ van O. de la Marche als ‘Den Camp vander doot’?

Van Pierre Michault zijn ons twee vertalingen bekend: ‘Pieter Michiel Doctrinael des tijts’ (Fransche titel: Doctrinal

(1) Vgl. J. VAN LEEUWEN, *Matthys de Castelein en zijne Const van Rhetoriken,* Utrecht, 1894

(2) Vgl. ed. PROF. Dr P. DE KEYSER, *Colyn Caillieu's Dal sonder Wederkeeren of Pas der Doot*, Gent, 1936. (Uitg. Facult. Wijsbeg. en Lett., Universiteit). Nopens A. de Montgesoie, zie ‘Annales de Bourgogne’ 1930, facs. II.

du temps présent) en ‘vanden drie blinde danssen’ (La Danse aux Aveugles)[3].

De vertaler van beide gedichten is onbekend. Van het eerste gedicht konden wij, behalve bij Graesse, nergens een spoor of vermelding aantreffen.

* * *

‘vanden drie blinde danssen’ is een inkunabel die berust op de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen[4].

Dit even eigenaardig als interessant poëem - waarop wij hier even de aandacht willen vestigen - is een der zeldzame gedichten in het Nederlandsch dat, in een vrij harmonische afwisseling, poëzie en proza bevat[5]. Het is tevens karakteristiek voor een dichtsoort die wij zouden kunnen noemen ‘dansgedicht’.

Het begrip dans met betrekking tot de poëzie kennen wij uit de doodendansen, maar hier dansen de menschen niet alleen voor de allegorische voorstelling van Mors, maar eveneens voor deze van Cupido en Fortuna[6].

In een ‘liefdedans’ een ‘geluksdans’ en een ‘doodendans’ symboliseert de dichter voortreffelijk de drie dwingende en fatale machten waaraan ieder mensch offeren moet.

Het gansche gedicht speelt zich af in het kader van een droom[7], welke een gemakkelijk psychologisch middel is om

(3) GRAESSE nl. in zijn *Trésor de Livres Rares et Précieux* 1863, IV, p. 516, citeert het volgende nopens *Doctrinael des tijts*: ‘Il y en a (nl. van Michault's “Doctrinal du temps présent”) une traduction flamande restée inconnue à tous les bibliographes: Pieter Michiel Doctrinael des tyts (A la fin:) Dit boec is volendt tot haerlem in holla*n*t int iaer ons heren dusent vierhondert ses en*d*e tachtich opten vier en*d*e twintichsten dach in iulio (d. Jac Bellaert) in-4° (126 ff. à 128 1.)’

(4) Bevat 3059 versregels en werd in 1482 gedrukt te Gouda door den lateren Antwerpschen drukker: Geraert Leeu.

(5) Nopens dezen inkunabel, zie ook PROF. Dr P. DE KEYSER, *Het Vrou Aventure-drukkersmerk van Jan van Doesborch* (Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, I, 1934); voor het bibliographisch gedeelte: J.W. HOLTROP: *Monuments typographiques des Pays-Bas au 15*^{e} *siècle.* La Haye, Nyhoff, 1868.

(6) Over doodendansen, zie Dr J.F. VANDERHEYDEN, *Het Thema en de Uitbeelding van den Dood in de Poëzie der late Middeleeuwen en der vroege Renaissance in de Nederlanden* (Kon. VI. Academie, 1930), p. 334 en passim.

(7) Deze droom in Michault is wellicht niet vreemd aan den Roman de la Rose, welke trouwens steeds voor de Fransche Rederijkers een rijk, poëtisch arsenaal is geweest waaraan ze dankbaar hebben ontleend.

dingen te omringen of op te roepen, die anders bezwaarlijk kunnen gesuggereerd worden aan den gewonen lezer. Dit is b.v. het geval wanneer men de geheimen van een andere wereld, of het mysterievolle en het huiveringwekkende van den dood wenscht uit te beelden.

De Middeleeuwen hebben steeds belangstelling getoond voor stukken waarin de droom of het visioen frisch stuwt als een bekoorlijk-poëtische strooming, waarin zielsvervoering en geestes-verrukking gelukkig door elkaar vloeien(8).

Daar dit poëma niet uitgegeven werd veroorloven wij ons hier een korte uiteenzetting te geven van het verloop er van, waarbij we zooveel mogelijk den schrijver zelf aan het woord laten, met verwijzing naar den Franschen tekst; waarbij de verzen niet genummerd werden, en wat het proza betreft, doorloopend weergegeven werden om ruimte te sparen.

* * *

'vanden drie blinde danssen' doet aan als een 'disputatio' tusschen den dichter en zijn verstand, waarvan bij den aanvang, beknopt, de inhoud als volgt weergegeven wordt:

> 'Om dese materie die licht is te ve*r*stane
> Soe heeft zij vier capittelen 'Eerst
> drie elc van ene*n* dans. Den eersten
> van venus en*d*e cupido Den anderden van fortu
> ne oft auenture. ende den derden den dans der
> doot. Dat vierde capittel begrypt de reme

(8) Reeds in de 12de eeuw treft men droomverhalen aan: denk b.v. aan het debat tusschen 'Ziel en Lichaam'; aan 'De Planctu Naturae'; aan 'Dialogus inter Aquam et Vinum'; aan 'Altercatio Ganimedis et Naturae'... - Het dansen in het poëem gaat ook samen met het oproepen van alle standen, mannen en vrouwen, uit alle volkeren. Dit is de standrevue en aldus kan men dit gedicht ook inschakelen in den stroom leergedichten die reeds in de 12e eeuw begon te vloeien, waarbij de dichter zich richt tot iederen individueelen stand. Vgl. b.v. in dit opzicht K. STRECKER, *Moralisch satirische Gedichte Walters van Chatillon*, Heidelberg, 1929. - In de latere decennia ontwikkelde zich de standrevue, waarbij min of meer hiërarchisch geordend, de verschillende standen, van Paus tot bedelaar, optraden, elk met eigen deugden en gebreken, en waarbij iedere stand ten slotte enkele moreele raadgevingen meekreeg. Dit genre van de standrevue bloeide vooral in de 14de eeuw in Frankrijk met Deguilleville en Eust. Deschamps en in England met Gower. Op het einde van de Middeleeuwen vloeide deze strooming samen met de doodendansen.

dien up elc. Welcke materie half dicht half
prose gheordineert is In maniere van dyalo
gus dat is een tale ende andwoirden tusschen
twee persoenen. te weten tusschen den acteur
dat is den ghenen die twerc ghemaect heeft
ter eender zide ende sinen verstande ter ander side...'

Dit is niet terug te vinden in het Fransche gedicht dat wij onder oogen gehad hebben(9).

We zien hoe de dichter 'up een scoen auenstonde' zoo diep aan het nadenken is, dat hij in een wonderen droom geraakt. Zijn verstand verschijnt hem en openbaart hem dat al de menschen die dansen uit te voeren hebben in hun leven. (cf. afb. p. 265).

De 'acteur' wordt in een groote zaal gebracht:

om te anscouwen de scoene ghemeene
voirghenoemde dansen So volchde
ic mijn verstant alsoe ick alrenaest
mochte Soe langhe dat wij quamen in eene
langhe groote wide zale. In welcke na dat
mij dochte alle menschen sedert adams tijt
tot dat eynde der werelt hadden te samen moghen
staen. Welcke sale tripartijt. dat is te
segghen in drye groote parcken beschoten en
de ghedeylt was. Inden eersten van welke
parcken biden inganc ghemaect stont eenen
hoghen costeliken ende wel verchierden throon
Mit alle properheden van bloemen ende anders
sins In welken throon een ionc naect prinche
gheseten was mit eender croone op thooft

(9) Nl. *La Dance Aux Aveugles, et autres Poësies du XVe siècle, extraites de la Bibliothèque des Ducs de Bourgogne* se vend A Lille, chez A.J. Panckoucke, Libraire, MDCCXLVIII. - In het 'Avertissement de l'Editeur' schrijft deze: 'je trouvai La Dance aux Aveugles parmi d'autres Poësies manuscrites, dans un gros volume de la Bibliothèque des Ducs de Bourgogne' en het is 'sinon l'original, du moins une bonne copie...'
De tijdsomstandigheden verhinderen de hss. van dit gedicht te raadplegen. Nopens deze kan men lezen bij PETIT, *Le Pas de la Mort,* Bruxelles, 1869, Avertissement, L III.

Houtsnede die voorkomt op de titelbladzijde.

hebbende twee vloghelen an elcke sijde eenen
mit verbonden ooghen. in deen hant hebbende
eenen ghespanne*n* boghe. in die ander ee*n* trosse
oft ghebont cleyns ghescuts. Ter rechter ha*n*t
van welcken prinche eene vrouwen persoen
seer rikelic verchiert gheseten was houdende
in die stede van eenen ceptre oft coninclíken
stock eenen fackel oft brant vuers wyens
mantel besayt was mit vlammekijns Op elc
eynde van desen percke stonde*n* twee speelres
elck houdende een diuersch instrument som
mels ee*n* soet melodieux gheluyt gheuende die
een speelre was eens mans persoen houdende
eene sacpipe. Die andere was eender suuerli-
ker vrouwe persoen mit eender luyte. Al
dit parck was anderssijns vol volcs van
alrehande staten condicien lande conincrike*n*
en*d*e vreemde contreyen Also wel van mannen
als vrouwen persoenen wt indien. caldeen.
macedonien. syrien. en*d*e turkien. als duytsche
walsche. ouerlantsche. als nederlantsche tale...'(10)

* * *

In de eerste afdeeling dansen de menschen voor den geblinddoekten Cupido. 'Tverstant' verstrekt volgenden uitleg:

(10) Vgl. hiermede het Fransche:
'Pour voir donc ces belles communes dances, je suivoye Entendement le plus pres que povoye. Sy vinsmes en une Sale moult spacieuse, en laquelle a mon advis, pourroient bien tenir tous ceulx qui ont esté depuis Adam & seront jusques a la fin du monde. Et estoit ceste Sale trispartie, c'est a dire divisée en trois grans Pars. Et ou premier Parc pres de l'entrée, estoit ung hault trosne, moult bien preparé & aourné de toutes fleurs & mignoties, ouquel séoit ung jeune Prince, tout nus & estoit son chief coronné. Il avoit a ses deux costés deux esles a maniere d'ung Ange, les yeulx bendez; en sa main ung arc tendu & une grosse trousse de menus traicts. A sa destre seoit une Dame moult richement habillée, qui tenoit en sa main en lieu de sceptre, ung brandon de feu ardent, & son manteau royal estoit tout semmé de fleurons flamboyans. Sur les deux extremitez de ce Parc, estoient deux menestreux tenans deux instrumens, & souvent sonnans d'iceulx melodieusement. L'un estoit homme, & l'autre estoit une damoiselle moult mignote & gorgiasse. Tout ce Parc au demeurant estoit plain de gens de tous estas & de tous pays, regions, & contrées; & voire de nations moult estranges: & y estoient hommes & femes de pluseurs eages, tant Payens, Yndois, Caldées, Juifs, Turcs, Sarrasins qu'autres;...'

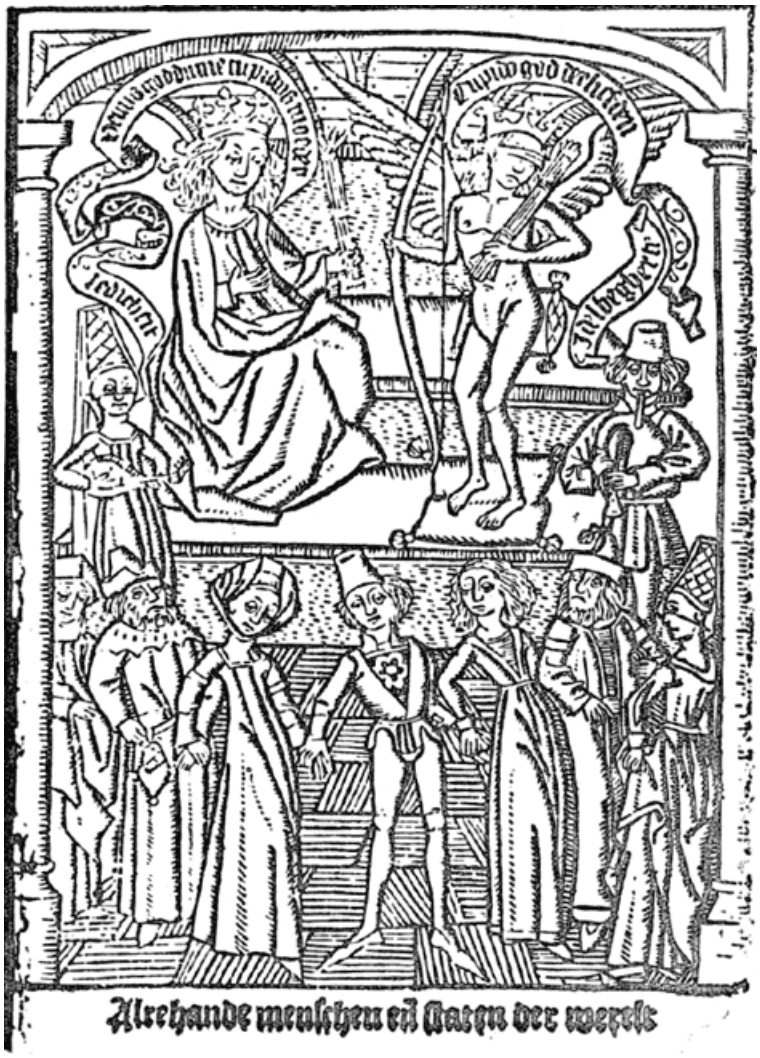
Cupido god der helden
Alrehande menschen eil Natyn der werelt

‘Die io*n*ghe prince sittende inde*n* throo*n* is ghenaemt cupido god der liefden De vrouwe houdende den barnenden fackel oft bra*n*t vuers ter rechter zide is venus goddinne syn moeder De speelder mans persoen is ydel begheerte De vrouwe persoen mitter luyte heet ledicheyt. Dit is te samen den dans vanden god der liefden’[11].

Dit alles vindt men terug op de houtsnede, afgebeeld op p. 267.

Wanneer, op een teeken van Cupido, de muziek tot zwijgen gebracht is, begint de god der liefde aldus te spreken:

> ‘Cupido ben ic wt myns selfs cracht
> Der mineurs god ee*n* prince va*n* macht
> Here der hertten die vriheit beghere*n*
> Onder mij so hebbict al ghebracht
> Niement en leeft bouen mij gheacht
> Ouer al strect mijn domineren
> Nature mach my qualic ontberen
> Hier o*m*me moet sij mi fauoriseren
> Want ic hoer kinderen doe verenighen
> Om generacie bet te menighen’[12]

* * *

In de tweede afdeeling wekt de muziek tot den dans voor de geblinddoekte Fortuna, welluidend als volgt beschreven:

> ‘Ende omme deswille dat tusschen den eersten ende den anderen percke luttel weechs was ende niet verre verscheyden en stonden Soe quamen wij ter stont inden inganc

(11) ‘Entendement.
Le Prince assis en ce trosne tenant le brandon, est Cupido; a sa destre est sa mere la Deesse Venus. Le menestrel masle, sonnant la musette est fol Appetit; & l'autre qui est damoiselle jouant du leut, est Oyseuse. Ainsi c'est la Dance du Dieu Damours.’

(12) ‘Cupido suis par mon tout seul povoir
Dieu des amans, prince de hault vouloir,
Seigneur des cuers qui desirent franchise
Qui de present a chascun fais savoir
Qu'il n'est vivant, qui sans moy puist valoir:
Car valeur est a mes destrois submise;
Dame Nature en ces fais m'auctorise;
Car je luy suis aidant en mainte guise,
Quant je lui fais ses enfans acoupler,
Pour se tousjours acroistre & mieux peupler.’

vanden voerscreuen anderen percke. Inden welcken eene ghecroonde conighinne sadt mit ee*n* ansicht half wit als crijt. ende die ander side swart ghelijc een kole het schee*n* dat sij lichtsinnich ende onghedverich was.(13)

hoir oegh*e**n* mede ghestopt als cupido. In hare rechterhant hielt si eenen coninckliken ceptre Ende in hoir slincke ha*n*t een radt altijts drayende by horen throon soe stont up eene*n* hoeghen pylaer eens mans persoen seer rikelijc verchiert. In sijnen handen ende anden monde hebbende een costelike silueren tro*m*pette Daer mede hij dicwijl trompte. beneden in eenen hoeck van welcken throone een ander mans persoen stont seer armelic ghecleet hebbende in sijn hant end oec anden mont eene houten ghereten ofte ghespleten oude pipe. daer mede hij alsoe langhe ghepepen hadde dat sij al versleten was ende de spleten ghebo*n*den mit snoeren. Dese twee trompetters mit hoiren spele. deden inder teghenwoirdicheyt van hoirer vrouwen danssen alsoe vele volcs als te voren inden voergaende percke ghedanst hadde. Ende dicwijl na tdanssen en*d*e te voren Soe quam aldaer eene seer scoene dienst ioncfrouwe. gheuende den danssers de prisen cleynooten cranssen ende ruykers als dat behoirt wt beuel van hoirer vrouwe*n* sonder te ansiene. verdienste bequaemheyt. duecht noch onduecht noch de qualiteyt der persoenen oft wie wel oft qualic danste.(14)

(13) ‘Et pour ce que la distance d'entre les deux Pars premier & second n'estoit point grande; incontinent fusmes devant l'entrée du second: auquel estoit une Royne coronnée, qui avoit le visage byparty; car l'une partie & droite moytié estoyt noire comme charbon, & l'autre partie blanche comme croye, & colorée a l'avenant, sans trop ne peu. Par sa façon elle sembloit bien estre instable;

(14) ou au moins tost muable & pareillement avoir les yeulx bendés comme le Dieu Cupido. En sa destre main elle avoit un ceptre royal, & a sa senestre une rouhe tournant continuellement. Sur ung pilier hault emprès son trosne estoit ung homme moult richement aourné, qui tenoit en sa main une trompete d'argent, de laquelle il sonnoit maintesfois. Et au plus bas du trosne estoit ung autre homme miserablement vestu, qui tenoit aussy une trompette; mais elle estoit de bois & de façon moult ancienne, & avoit desja si longuement servy, qu'elle estoit toute usée & fendue; mais renouée estoit elle en plusieurs lieux a cordelettes. Ces menestreux aux sons de leurs trompes assembloyent & faisoient dancer en la presence de leur Dame, autant ou plus de gens que j'en avoye veu ou Parc de Cupido: Et quant on avoit dancé une pièce, & maintesfois avant que l'on dançast, venoit une moult belle Damoiselle servante de ladicte Dame, qui livrait les pris & dons aux dançans: Et ce faisoit-elle a l'appetit de sa maitresse, sans aucunesfois aviser merites, vertus, qualitez ne vices, ne sans regart a bien ou mal dancer;

dit dede sij wt eenen ghepassioneerden ofte eenwillen moet recht ic wilt doen. Niet achtende begrijp noch murmuracie. Ende want ick voer dyer tijt van alsulcker vrouwe genoech hadde ghehoort segghen die welcke ick eendeels wt hoiren abite vercleedinghen manieren ende anderssijns ghenoech alsdan bekende Soe ne haeste ic hier of mijn verstant niet te vraghen maer bleef ym*m*aginerende in mij seluen mijn verstant dit anmerckende seyde aldus. Ghij arbeyt te vergheefs want hoe wel ghi eens deels ende wat vander vrouwe weten moecht Nochtans soe ne kendi alle hare condicien niet. Acteur Ic gheloefs wel. Mij dunct dat dauenture is. Omme deswille dat hoir anschijn van twee verwen is Ende sij een wiel oft een rat in hoiren handen heeft. Tverstant Dat is waer het is vrouwe auenture Acteur wie sijn de speelluyden mitten trompetten Tverstan*t* De hoichste op den pilaer alre rijckelijcst ghecleet staende is ghenaemt Gheluc Daer om*m*e heeft hij een silueren trompette Ende die an der scamel piper staende beneden inden hoeck mitter houten pipe is ghenaemt. Ongheluc Acteur Ende die ioncfrouwe gheuende den prijs oft danc hoe is die ghenaemt Tverstant Die heet destinacie oft toescickinghe.[15] Die de stede van hoirer vrouwen sommels bewaert Acteur Is sij van manyeren als hoer vrouwe ende meestersse Tverstant ya sij noch meer noch min. Sommels is sij vriendelick ghenoechlick ende soete sommels wreet spitich en*d*e stuer veel gheuenijnder dan eenighe slanghe Acteur De luyden van alsoe vreemde nacien hoe moeghen sij versamen in dit parc. Tverstant Biden trompers gheluc en*d*e ongheluc Acteur Het schijnt dan dat auenture groote

(15) & le tout faisoit comme d'une passionnée voulenté, non doubtant reprehension ou murmure. Et pource que par ouyr dire, paintures & autrement, j'avoye aucunement congnoissance du nom de la Dame, je n'en demandoye riens a Entendement; ains me perforçoye d'ymaginer sans lui, les noms & estas des autres personnaiges: Lors il, congnoissant mon abus, me dist. Tu labeures en vain; car posé tu saches le nom de ceste Dame, sy ne scez tu pas tous ses tours. L'Acteur. Je crois bien, mais je estime que c'est Fortune, parce qu'elle a visaige de deux coleurs & qu'elle tient une rouhe. Entendement. C'est Fortune voyrement. L'Acteur. Et qui sont ces menestreux tenans trompetes? Entendement. Le hault logié bien vestu est nommé Eur, pour ce tient il trompete d'argent; & l'autre a celle de bois, est Maleur. L'Acteur. Et celle fille qui donne ces pris? Entendement. C'est Destinée, qui aucunesfois est lieutenant de sa Dame.

> macht heeft □ Tverstant Ic ne wille hoire macht louen noch misprisen ghij sullet noch wel weten □ Acteur. Catho de poete en approbeert nochtans niet den staet der aue*n*tueren hij verbiet dat mense niet blint noeme*n* ne soude □ Tverstant ya in alsoe verre als de mensche van quaden regimente is. □ Acteur Daer staet ghescreuen dat de wijse beheren can alle constellacien oft alle gheneghentheyt der planeten Aldus soe ne mach auenture scaden noch baten □ Tverstant Het is een andere zake die inclineert oft gheneyghentheyt maect inden mensche. Dan ten is vander auenture. waerom*m*e ghij nv hooren sult van hoirrer macht □ Acteur Nae dese woorden soe began auentuere hoir proposicie aldus(16).

De houtsnede, afgebeeld op blz. 272, stelt alles samenvattend voor.

Ten slotte hebben we de beschrijving van den derden dans, nl. van den Dood, met een samenvattende voorstelling weer op een houtsnede:

> ‘Aldaer wij vele wonderlijeker saken saghen dan ye te voiren Ic sach aldaer tfautsoen eender creatueren twelcke bet een monstre inder natueren sceen da*n* eens mans of vrouwen persoen gheleeck. het en hadde noch vleesch noch bloet anders dan gebeente Dese naecte creatuere was gheseten op eenen osse lansem ende traechlic voortgaende hebbende anden hals een slapelaken. Ende de persoen op

(16) L'Acteur. Est elle ainsy condicionnée comme sa maistresse? Entendement. Certes ouy, ne plus ne mains; car aucunesfois tu la pourras appercevoir doulce, riant, & debonnaire: & a la fois s'elle est aigre, poignant & dangereuse en sa morsure, plus que aspic ne couleuvre. L'Acteur. Ces gens de sy diverses nations comme se peulent ils assembler a la dance de ce Parc? Entendement. Aux sons des trompes d'Eur & Maleur. L'Acteur. Il semble par tes dicts que Fortune a grant povoir. Entendement. Je ne vueil sa puissance louer ne blasmer; car assez en pourras savoir. L'Acteur. Toutesfois Cathon n'appreuve point l'estat de Fortune & deffent la nommer aveugle. Entendement. Voire en tant que l'homme est de fol gouvernement. L'Acteur. Il est escript que le saige dominera aux estoiles & vaincra les choses fayées; par ainsy Fortune ne peut grever, ne ayder. Entendement. Autre chose est Fortune, tu pourras congnoistre partié de sa puissance, laquelle par aventure tu ignores a present. L'Acteur. Doubtant de traveiller Entendement, je ne luy demanday autre chose celle fois. Mais Fortune qui avoit en sa presence sy merveilleuse congregacion de gens, qu'il n'est vivant qui les sceust nombrer, voulut sa puissance & auctorité intimer & publier d'elle mesme & commença en ce point.

Alle state ij menschē als soden hey dē eū kerstē
c iij

den seluen osse sittende hadde eenen langhen strael ende bloedich gescut in sijn hant sijn oeghen waren mede verbonden ghelijck cupido ende fortune hier te voren. Voer desen persoen stont een ioncfrouwe slechtelic ghehult ghecleet mit eenen bepluymden tabbaert ende eenen bleeken ansichte Dese vrouwe hadde in hoer hant een banniere van rooden syndale Daer inne mit grooten swarten letteren ghescreuen stont.

□ Antropos

Voer deser ioncfrouwen ghinc een oudt kael man mit eenen langhen baerde houdende in syn hant een bomme ende in sijnen mont een beenen fluyte Ende achter den voerscreue*n* osse ghinck een ander mans persoen. Niet al soe oudt int schijnen spelende op een hoirnken accorderende op den eersten speelman Den inganck des parcs was seer breet ende wijt. Maer den wtganck was nauwe[17] enghe ende smal Alle nacyen wt vreemde landen van alrehande ouderdom ende ghewasse quamen nae tgheluyt van den voerscreuen instrumenten danssen binnen den voerscreuen percke. Ende de ghene die in beyde voerseyde eerste percken ghedanst hadden quamen int eynde hoiren lesten dans ende rey doen in desen percke. Nye mensche eens ghecomen binnen desen voerscreue*n* percke en ghinc weder om wt den seluen ter dueren al daer hij inne quam dan alleenlic

(17) je vis une chose moult hydeuse, & de primeface pensoye que ce fust ung monstre: car c'estoit une forme de creature humaine, excepté qu'elle n'avoit ne char ne sang; ains seulement les os dressiez en composition d'homme ou de femme; & estoit toute nue assise sur un beuf, qui cheminoit moult lentement; ayant a son col entre ses cornes, & les premieres jambes, un linceul ou drap de lit, & la personne qui dessus séoit, tenoit en sa main ung drap ensanglanté, & avoit les yeux bendez a la maniere de Cupido & Fortune. Devant elle estoit une Damoiselle fort simplement atournée, vestue d'une robe toute emplumée; en sa teste ung coeuvrechief tout ront sans hault bonnet, son corps mal estraint & la face toute pale. Ceste Damoiselle pourtoit une banniere de sendal vermeil, en laquelle estoit escript en grosse lettre noyre ce mot ATROPOS. Devant la Damoiselle aloit ung homme tout chanu, ayant longue barbe, qui en sa main tenoit ung tamborin moult grant, & une fleuste d'os: Et derriere le beuf aloit ung autre homme, qui droitement ne ressembloit si vieux que le premier, & pourtoit la corne de laquelle il jouait, pour accorder avec le premier, & sonnoyent une mesme note. L'entrée du Parc estoit moult large & grande; mais l'issue estoit estroite

doir den nauwen wtganck. Int cruypen doir welcken ganghe die danssers wordden alsoe mat mismaket ende moede dat sij ommachtich ende impotent bleuen sonder lijf oft lit te mogen verroeren beroeft van alle inwendighe ende wtwendighe crachten. Dit ansiende so was ick ommatelijck seere veruaert verscrict ende als een verbaest mensche began ick te roepen aldus Och wat vreemder ende vreseliker gheual wyens oeghen souden moghen ansien ofte hertte ghedencken dese leelike afgriselike figuere Eylaes wie sal gheliden moghen die perssinghe vandien enghen ganghe. wye ist hij en sal tranen wtstorten suchten ende beuen. wie soude lachen die ouerdencket dat hij nae den dans doer alsulken nauwe*n* gancxken cruypen ende sijn lijf aldaer ommachtich ende ongheuoelick laeten moet...'[18].

Tverstant verstrekt verder volgenden uitleg:

'Siet de leelike figuere sittende op den osse Is de doot die op den traghen osse ende beeste sit. Nochtans soe en is ter werelt mensche beeste voghel noch gheenrehande ghedierte hoe snel van loope oft vlueghe ende hoe trachliken den osse voert gaet hij en scietse ende gheraectse mit sijnen strael die alsoe sterc is datter niet teghens en hout. want sij doet de voghelen wter lucht vallen de visschen wtter zee driuen. andere beesten wormen ende ghedierten wt hoiren nesten holen ende speloncken om*m*e altesamen te ghedien ende redigeren in airde □ Acteur wie sijn de twee pipers □

(18) a merveilles. Sy vernoyent toutes gens, & de tous eages indifferemment dancer en ce Parc aux sons des instrumens. Et mesmement ceulx qui avoient dancié es deux precedens Pars, finablement venoient la: ne jamais personne en toute la sale ne s'en partit par ou il entra; ains seulement vuydoient tous par l'estroite yssue de ce Parc. Et au partir d'iceluy estoient sy tres las & desconfis, qu'ils demeuroient là, sans puissance d'eulx mouvoir en maniere quelconque; mais estoient tous leurs membres & interiores & exteriores en defaillance & sans vigueur. Adonques en moult grande frayeur & comme anichillé de tout mon sentement, me prins a serrer Entendement, & ainsy que ung homme hors de lui & de sa memoire, commençay a escrier: Helas! quelle merveilleuse & monstrueuse aventure! Qui sont les yeulx qui pourront regarder, & le cuer qui pourra penser l'orreur de sy horrible figure? Helas! qui poura soustenir la pressure de sy angoisseux passaige? Qui sera celui, qui ne fondra en larmes, & qui ne gettera hydeux cris & gemissemens? Ou qui est il qui se peut esjoyr, ne sans plus gecter un ris, quant apres sa Dance, le fault sy estroitement yssir, que tout le corps est en impossibilité de sentement?...

Tverstant Den ouden caluwen is ghenoemt outheyt. Ende die ander blazende den hoiren is ghenaemt accident oft gheual. want dese twee sijn de principale speelres elcken bringhende an desen dansse. Acteur Die ghene die ghedanst hebben oft danssen anden twee voirleden danssen oft an eenige*n* van dien moeten sij al an desen dansse comen Tverstant Seker ia si. weder si ghedanst hebben oft niet sij moeten al te samen hier comen Daer omme draecht den osse een cleet twelc beteykent tgraf Acteur Hoe heet de vrouwe oft wye is sij die den sta*n*daert draecht daer inne ghescreuen staet dat woirt antropos Tverstant Het is de bode vander doot ghenaemt siecte de welcke in eene corte wile dicwijl den dans reet maect voir menighe*n* menschen ende voir de sommighe toeft sij[19] eenen sekeren tijt Ende twort antropos beteykent den naem van harer meestersse die deynde des leuens is Acteur Waerom*m*e en wederkeeren niet die da*n*ssers wt de*n* percke doer de groote poirte daer doire daer sij inne quamen sonder in alsulcker grooter armoede doir den nauwen wtganc te moeten cruypen. Tverstant Omme deswille dat de ruym*m*e poorte heet creacie oft gheboorte de menichfuldich is gelijc de poorte wijt is. Ende den wtganck ter contrarien heet corrupcie ofte verderffenisse beide dese moetmen ingaen sonder wederkeeren. Ende de twee pipers te weten ouderdom ende gheual hebben macht

(19) Entendement. Vez-la-cy. Celle chose tant defigurée assise sur ce beuf, c'est la Mort, qui siet sur lente monture: mais il n'est au monde creature ayant ame vivant, tant raisonnable comme brute; comme aussi oyseau ou poisson, qu'elle ne prengne en passant lentement, pas apres autre; & tout frappe de son dart qui tant est poignant, qu'il n'est chose qui se puist exempter d'elle; car elle fait cheoir les oyseaux de l'aer, les poissons yssir de la mer, les brutes & vermines hors de leurs cavernes & abismes, pour tout rediger en terre. L'Acteur. Et qui sont ces deux Menestreux? Entendement. Le Tamborin est nommé Eage & celui au cornet est Accident; car ces deux sont cause & moyen de faire venir toute chose vivant a ceste Dance. L'Acteur. Ceux qui dancent ou ont dancié aux deux premiers dances, ou a l'une d'elles, sont ils contrains de venir a ceste cy? Entendement. Ouy certainement, ayent dancié ou non, il fault finablement tout venir dancier icy; pour ce pourte le beuf ung linceuil qui signifie sepulture. L'Acteur. Et qui est celle Damoiselle a l'estendart, ouquel est ce terrible mot escript? Entendement. C'est une messagiere de la Mort, qui s'appelle Maladie, laquelle maintesfois fait abregier la Dance a pluseurs gens, & a aucuns

Alle staet dmenschē als geestelicē waerlic

alle de danssers voort te doen springen tot buten der dore van den voerscreuen enghen ganck[20]. (cf. afb. op blz. 276).

* * *

Na heel wat beschouwingen en raadgevingen in verband met de dansen en hun allegorische beteekenis, zien wij dat, aan het einde van het gedicht, de schrijver-vertaler zich noemt:[21]

'Dyn scamel scoelkint ende clercxken martijn'

Dit is ook alles wat wij over hem weten[22]. De wending herinnert aan het slotvers van Michault:

'Escolier & Disciple Michault'

* * *

Heeft dit beroemd gedicht van Michault invloed uitgeoefend?

Evenals de kerngedachte van 'Pas der doot' terug te vinden is in 'vanden drie blinde danssen' zoo ook lijkt ons Jan Van den Dale's 'de Wre vander doot' (Brussel, Thomas Van der Noot, ± 1516), eenige verwantschap te vertoonen met dit poëem. Wij willen hier niet onmiddellijk van bron gewagen daar het behandelen van gelijkaardige motieven wel meer voorkomt in de Rederijkerskunst. De Rederijkers hebben immers vaak gepoogd een min of meer nieuw geheel te scheppen uit reeds voorhanden zijnde bouwstoffen.

Of Van den Dale wellicht het Nederlandsch gedicht zou ge-

(20) elle la fait cesser pour aucun espace de temps, & le mot qui dit Atropos, signifie le nom de sa maistresse qui est ennemie, lymite, & fin de vie. L'Acteur. Pourquoy ne s'en revont ceulx qui ont dancié par ou ils sont venus, sans yssir par sy estroit passaige? Entendement. Pource que l'entrée s'appelle Creacion, & yssue s'appelle Corruption, & faut passer par toutes deux sans les povoir reiterer. Et en oultre Eage & Accident, les Menestreux sont privilegiez de les chasser & faire passer avant, jusques hors la posterne de l'estroite yssue.

(21) Hierbij weze opgemerkt dat het Nederlandsch gedicht uitvoeriger is dan ons Fransch origineel. Nu en dan komen hier strophen en versregels voor die men vruchteloos zoekt in *La Dance aux Aveugles*. De vertaling zelf blijkt tamelijk vrij te zijn en het proza - meer dan de poëzie - staat dicht bij het voorbeeld.

(22) De ontleding van de phonetische, morphologische en syntactische eigenaardigheden van de taal zou ongetwijfeld veel bijdragen tot het bepalen van het dialect van den vertaler-bewerker. Dit maakt het voorwerp uit van een afzonderlijke studie.

kend hebben, kan hier niet eens uitgemaakt worden, evenmin of hij iets afwist van Michault.[23]

Er zijn bij Van den Dale vele versregels die herinneren aan Michault, echter komt het daarbij slechts zelden tot een textueele overeenkomst.[24]

Het 'vergier' van Van den Dale, zoo vol frissche jeugd en overdadig leven en zoo typisch middeleeuwsch; de heerlijke genoegens en het stralend geluk, waarin hij zich bevindt, bij den aanvang van zijn gedicht, herinneren aan Michault.[25]

Een uitvoerige ontleding zou ons hier echter te ver leiden.

Er zijn ook talrijke en groote verschillen waar te nemen bij Van den Dale: er is bij hem geen afwisseling van poëzie en proza. Waar Michault nog grootendeels zijn gedachten en gevoelens omsluierd houdt met een weelde van allegorieën, hebben wij bij Van den Dale meer het onmiddellijk beleven, het rechtstreeksche voelen en denken.

Ook aesthetisch staat Van den Dale hooger. Nergens vertoont de vertaler van 'vanden drie blinde danssen' de lyrische vlucht van 'de Wre vander doot'; hij bereikt niet de strophische sierlijkheid van Van den Dale noch dezes beklemmende en pathetische wanhoop in het doodendansgedicht.

Ten slotte weze ook opgemerkt dat dit poëem 'vanden drie blinde danssen' ook belangwekkend is om de scenische mogelijkheden welke het biedt. Zelden was een kunst zoo nauw verbonden met het volk als deze der Rederijkers en ook hier zou ze zich makkelijk leenen tot een volksche voorstelling.[26]

(23) In dit verband kan men even de vraag stellen: was het uitgesloten dat veel dezer Bourgondische literatuur - zoowel Fransche als Nederlandschtalige - op een of andere wijze ter beschikking stond van onze wijze Retrozijnen? Staat men hier niet voor het gewoon verschijnsel dat de dan momenteel rijkere cultuur, in casu: de Fransche, de zwakkere woordkunst der wingewesten trachtte te beïnvloeden? Wanneer we b.v. denken aan de Souvereine Kamer, door Philips den Schoone opgericht, dan zien we dat ook in het artistieke, de centraliseerende Bourgondische staat er actief op aangestuurd heeft, het litterair leven met den eigenen geest te doordringen.

(24) Vooral het gedeelte van den doodendans in Michault is hier kenschetsend.

(25) Denk even aan de 'fleurs & mignoties...' - de 'instrumens' en de 'damoiselle moult mignote & gorgiasse...'

(26) Vgl. trouwens G. DOUTREPONT, *La Littérature Française à la Cour des Ducs de Bourgogne,* Paris, Champion, 1909, p. 362, waar hij schrijft dat in 1449 een 'Doodendans' te Brugge vertoond werd, in tegenwoordigheid van Philips den Goede.

Varia

Over het uithangteeken van 'n Antwerpschen drukker.

Waar een woord den lezer onverstaanbaar lijkt, komt deze er wel eens toe, hierover te conjectureeren en... den bal mis te slaan. Een koninklijk voorbeeld hiervan leverde eens God. Kurth in een kort, maar uiterst belangwekkend artikel, in een feestbundel verdoken en vergeten[1]. Daar leert men hoe Philips II, die uit zijn onmetelijke bezittingen het Brabantsch stadje Zoutleeuw of *Léau* niet eens bij naam kende, in verlegenheid geraakte bij 't lezen van Alva's schrijven, waarin volgende zinsnede voorkwam: ... *que por castigar el desacato que hizieron* los de Diste y Leo, *embio diez vanderas a alojar dentro...*

Bij den eersten aanblik noteerde de koninklijke lezer in margine:

Esta palabra Leo *no entiendo, ni hé oydo decir tal lugar.*

Later, na rijp overleg, kwam hij tot volgende conjectuur, welke den zin voor hem verstaanbaar maakte, maar Z o u t l e e u w wegschakelde, en waarvan hij zelf erkende, dat de klare, ondubbelzinnige schrijfwijze tegen zijn gissing indruischt:

Despues hé myrado mas y quiere decir y les embio, *sino que la* s *parece mas* o *que no* s.

'Cela vaut la peine, meende Kurth terecht, d'être un peu commenté'. Den weetgierigen lezer verwijs ik naar dezen commentaar en haast me 'n ander voorbeeld, van bibliographischen aard, er aan toe te voegen.

Onder de vermaardste Antwerpsche drukkers uit de eerste helft van de 16e eeuw bekleedt Jan van Doesborgh een eervolle plaats, alhoewel de Nederlandsche werken, die van zijn pers kwamen, zeer klein in aantal zijn. Olthoff kende er slechts een drietal en de eenige Engelsche werken, door hem gedrukt, zijn al even zeldzaam[2], maar zijn beknopte opsomming is onvolledig, zooals blijkt uit een overbekend, nooit te overschatten standaardwerk[3]. De vermaardheid van onzen Antwerpschen drukker werd heden ten dage nog verhoogd door een tweetal belangrijke herdrukken[4],

(1) G. KURTH, *Comment Philippe II travaillait,* in de *Mélanges Paul Frédéricq,* bl. 289-293. Brussel, 1904.

(2) Cf. FR. OLTHOFF, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen,* bl. 26. Antwerpen, 1891.

(3) Cf. W. NIJHOFF en M.E. KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540,* I, bl. 799 (met 28 verwijzingen); II, bl. 946 (met 15 verwijzingen). 's-Gravenhage, 1923 en 1936-1940.

(4) J. VAN DOESBORGH, *De Novo Mondo. Edited with transcription and translation of the Latin text and introduction by* M.E. KRONENBERG. The Hague, 1928. - COLIJN CALLIEU'S *Dal sonder wederkeeren of Pas der Doot,* door P. DE KEYSER. Antwerpen-Parijs-'s-Gravenhage, 1936 (Over een vroegeren herdruk van *Le Pas de la Mort,* door J. PETIT, Brussel, 1869, cf. P. DE KEYSER, *op. cit.*, bl. 13).

alsook door talrijke studies, elders opgesomd[5], waaronder een Engelsche monographie, hier nog eens afzonderlijk vermeld[6], door niemand minder als Willem De Vreese als ‘een fraai uitgevoerd, zeer verdienstelijk werk’ geloofd[7].

Dat de Engelsche schrijver, bij 't behandelen van zijn Antwerpsch onderwerp, ook wel eens op een voor hem onoplosbare moeilijkheid moest stuiten, wordt hier aangetoond.

Jan van Doesborgh woonde, zoo vernemen we bij Olthoff en elders, ‘eerst *aen d'ysere Waghe* en later (1518-1530) *op de Lombaerde veste*’. Een nadere bepaling betreffende zijn laatste woonplaats treffen we bij Proctor aan, waar men leest:

From December 1521 onwards J. van Doesborgh lived ‘op die Lombaerde veste, *inden aren van die vier evangelisten*’.

Op deze laatste bijzonderheid komt hij terug in zijn ‘Additions and Corrections’, om het woordje *aren*, dat hem onverstaanbaar leek, en dat hij volgenderwijs tracht te verklaren:

‘The meaning of the word *aren* seems doubtful. I owe to the kindness of a friend the suggestion that it = *eren*, the French *aire*, here ‘an open space’[8].

Spijtig is het voor Proctor, dat hij niet, in plaats van bij 'n vriend, bij Verdam of Oudemans te rade ging. Dan had hij immers geleerd, dat *aer, aren* of *aern* eenvoudigweg ‘arend’ beteekent. Als uithangteeken is de koning der vogelen te Antwerpen, net zooals elders[9], overbekend: in de ‘lijst der uithangborden’, als aanhangsel bij zijn repertorium gevoegd, citeert Olthoff er vier, 't zij ‘gulden’ of ‘swerten’[10]. Ook een evangelisten-arend is, sedert 't verblijf van den H. Joannes op 't eiland Pathmos, overbekend: een arend van v i e r evangelisten lijkt mij echter onverklaarbaar. Om hierbij niet in gebreke te blijven, zou 'n philoloog conjectureerend lezen en verstaan als: de arend van [een van] die vier evangelisten, terwijl een historicus zich misschien eerst zou afvragen of het zonderling uithangteeken, bij Proctor vermeld, niet apocrief is. Tegen deze stoutmoedige en ietwat voorbarige gissing pleit echter het feit, dat het uithangteeken eens

(5) Cf. AM. DERMUL en H.F. BOUCHERY, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers,* bl. 58-59. Antwerpen, 1938.

(6) R. PROCTOR, *Jan van Doesborgh, printer at Antwerp. An essay in bibliography.* London, 1894.

(7) In het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde,* N.R. VII (1896), bl. 278. (Met een ‘Naschrift’ op bl. 282, naar aanleiding van de aanvullende gegevens, door P. BERGMANS verzameld, in de *Bibliographie* van AM. DERMUL en H.F. BOUCHERY vermeld).

(8) R. PROCTOR, *op. cit.,* bl. 99.

(9) Cf. 't uitstekend werk van J. VAN LENNEP en J. TER GOUW, *De Uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd,* II, bl. 183-185. Leiden, z.j. - In Engeland was de ‘eagle’ als uithangbord tamelijk zeldzaam, volgens J. LARWOOD en J. CAMDEN HOTTEN, *The history of Signboards,* bl. 199. Londen, 1866.

(10) Cf. FR. OLTHOFF, *op. cit.,* bl. 123.

vermeld staat in het tweede deel van 't ongeëvenaard repertorium onzer postincunabelen, en wel onder n^{r} 3164: *Historie van Jason ende van Hercules,* gedrukt te Antwerpen in 1521 door Jan van Doesborch, wonende ‘op de Lombaerde veste, *in den Aren van die vier evangelisten*’[11].

Onbetwistbaar in zijn vorm is dus het zonderling Antwerpsch uithangteeken: de verklaring er van blijft nog achter. Daar ze bij 'n Antwerpschen vorscher moet gezocht worden, ben ik zoo vrij, deze moeilijkheid aan de lezers van den *Gulden Passer* voor te leggen.

Leuven.

J. GESSLER.

Een onbekend middeleeuwsch bewaarmiddel voor archief en bibliotheek.

Om de geschreven bewijzen van zijn voorrechten en bezittingen zorgvuldig te bewaren en tegen den tand des tijds en andere gevaren te behoeden, had een Luiker kapittel besloten, 'n commissie van twee of drie kanunniken in te stellen, welke jaarlijks de archiefstukken der collegiale kerk zou onderzoeken en de noodige maatregelen treffen, om hun behoud te verzekeren. En dit geschiedde - *mirabile dictu* - in de XIIIe eeuw. Van hoevele communauteiten, geestelijke en andere, zou men nu, helaas! kunnen getuigen: *Quantum mutatae ab illa...*

Onder de aanbevolen middelen, om in dit behoud te voorzien, wordt er ook een, in het kapittelbesluit van 13 October 1279, *nominatim* aangehaald. De tekst dienaangaande wordt hier afgedrukt, niet alleen om het belang, dat hij alle bibliophielen en historici zal inboezemen, doch ook wijl het me niet gelukt is, de juiste beteekenis van het benuttigde woord, aan Du Cange onbekend, op te sporen.

Est etiam ordinatum quod quolibet anno, in crastino beati Remigii, ante capitulum predictum, duo canonici qui electi fuerint ad hoc, vel tres, omnes cartas et privilegia ecclesie inspiciant et videant utrum bene sint conservata vel non, et ita faciant conservari, vel per v e r n a s a t u r a m *vel alio modo*[1].

Wie levert ons de verklaring van het geheimzinnig woord, of een gissing desaangaande?

Leuven.

J. GESSLER.

(11) Cf. NIJHOFF - KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie,* II, (door Mej. M.E. KRONENBERG), bl. 462. 's-Gravenhage, 1936-1940.

(1) Cf. ST. BORMANS, *Notice des cartulaires de la collégiale Saint-Denis à Liège,* in het *Bull. de la Comm. Roy. d'Histoire,* 3e reeks, XIV (1872), bl. 77.

Boek en prent

I.
C. Ledeganck: *De drie Zustersteden. Vaderlandsche trilogie.* (Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel N.V., 1941; 61 blz., 11 houtsneden, prijs: 125 frs).

‘Gy zyt niet meer, gelyk weleer...’

De spreekwoordelijk geworden aanhef van ‘De drie Zustersteden’ is ook toepasselijk op het Vlaamsche boek... in gunstigen zin genomen! Het bewijs daarvan levert deze bibliophielen-uitgave van Ledeganck's trilogie: zij is tot een waarachtig typographisch kunstwerkje uitgegroeid.

De lezer zal van ons wel niet verwachten dat wij hier den inhoud van dit overbekende gedicht bespreken: enkele zakelijke inlichtingen over den tijd waarin het ontstond, over de beteekenis er van en het onthaal dat het genoot, verstrekt F. Leytens in een bondige inleiding.

Het zijn vooral de typographische verzorging en de illustratie die den bibliophiel belang inboezemen. De tekst is gezet met een klassieke Bodoniletter, 14 punt, een passend type voor dit groote 4°-formaat. De druk werd toevertrouwd aan de firma V. Van Dieren en C^{o}, die zich voortreffelijk van haar taak kweet. De oplage bedraagt 207 exemplaren.

Het is een gelukkig idee van den uitgever geweest elk der drie lierzangen door een verschillend kunstenaar te laten illustreeren; daarbij werd - naar het ons toeschijnt - rekening gehouden met het eigen temperament van ieder medewerker: aan Désiré Acket werd Gent, aan Nelly Degouy Brugge en aan L. De Jaegher Antwerpen toevertrouwd.

Elk van hen had te zorgen voor één groote symbolische compositie en twee kleinere decoratieve tafereeltjes, die aanvang en slot van elken lierzang versieren.

Acket's verheerlijking van Gent - een met bloemen getooide maagd, aan weerszijden geflankeerd door drie boven elkaar geplaatste tafereeltjes, symboliseerend wapeneer en krijgsmoed, dood en liefde, arbeid aan het getouw en op het land - treft vooral door de gevoelige en beweeglijke, maar krachtig-golvende lijn. Deze harmonische compositie, geheel opgebouwd in forsch-gesneden trekken, suggereert uitstekend de imponeerende macht van ‘dat wydgeducht gemeenebest’, ‘dat leeuwennest’, ‘de trotsche wereldstad, die koningen deed beven’. Dezelfde adel en grootheid spreken uit de voorstelling van het Gravensteen, op de tweede plaat. Een van de gelukkigste houtsneden in dit boek lijkt ons het zuiver decoratief gehouden slotstuk van den eersten lierzang: de kunstenaar heeft hier, de groote traditie onzer Vlaamsche drukkunst indachtig, gestreefd naar een volkomen harmonie tusschen houtsnede-versiering en typographie. Alleen de initiale G, bij den aanhef, met den te zwaren achtergrond, waartegenover de letter zelf niet duidelijk genoeg uitkomt, maakt een ongunstigen indruk, vooral in vergelijking met de sierletters van den tweeden en den derden zang, die

zeer evenwichtig gecomponeerd en bovendien uitstekend aangepast zijn bij het karakter van den tekst dien zij inleiden.

In de symbolische voorstelling van Brugge had Nelly Degouy tot taak het vertolken van de getaande kleurenpracht en de droomerig-melancholische stemming van ‘Vlaendrens puiksieraed’:

> ‘O Langgevierde maegd der rykste van de steden!
> Nog draegt gy 't kenmerk van den adel om de leden,
> Nog zwerft om u een straal des luisters van weleer’

Een kostbaar uitgedoste jonkvrouw met een Gothiek Madonna-beeldje op den schoot, de Halle- en de O.L.V.-toren op den achter-, twee zwanen op den voorgrond, vormen de hoofdmotieven van deze compositie. Nelly Degouy heeft, door middel van kunstig getrokken arceeringen en door het vermijden van elke scherp-geaccentueerde lijn, alle expressie geconcentreerd in een spel van zacht genuanceerde overgangen, gevoelige modeleering en delicate kleurwerking: zij is er daardoor ongetwijfeld in geslaagd aan haar voorstelling van Brugge een bijzondere gracie en teederheid te verleenen, maar deze werkwijze heeft, naar het ons voorkomt, geschaad aan de hechtheid van de compositie en de gaafheid van haar houtsnijkunst, die toch in wezen gebonden is aan de zuivere lijn, eenigszins aangetast. In het tweede vignet - de voorstelling van ‘wie ooit een doode maget zag’ - en in het derde - de wedergeboorte van Brugge -, in denzelfden stijl gehouden, komt de lijn meer tot haar recht en is de compositie hechter.

De Barokstad Antwerpen heeft in L. De Jaegher een voortreffelijk vertolker gevonden. Zijn houtsneden, vooral de groote symbolische voorstelling van de havenstad, munten uit door een rijken en toch stevigen en klaren opbouw; een weelde van motieven: bruisende golven, zeegoden en -godinnen, dolfijnen, putti, karveelen en, op den achtergrond, de O.L.V.-toren, forsche, levensvolle figuren, rijkversierde ornamenten, - en toch, heldere proporties, groote evenwichtig-verdeelde lichte en donkere partijen:

> ‘Gy siert nog steeds de kruin met uw driedubble kroone
> Van kloekheid, rykdom en van kunst’.

Van De Jaegher's hand is ook de mooie plaat aan het slot van het boek, die zinnebeeldig den naam van de uitgeversfirma en de straat waar deze is gevestigd, voorstelt: wij betreuren alleen dat de typographische tekst, waarmee de cartouche's zijn gevuld, zoo slecht bij de gravure past en de eenheid van deze prent verbreekt.

Van Nelly Degouy, ten slotte, is de titelplaat, de drie Zustersteden voorstellend: een origineele compositie, die er vooral schijnt op berekend te zijn de aandacht te vestigen op de figuur van Antwerpen.

Wij stellen er prijs op kunstenaars en uitgever met deze bibliophielen-uitgave geluk te wenschen. Zij brengt ons het bewijs dat het Vlaamsche boek niet meer karakterloos en onbeduidend is - zooals wij het vóór korten tijd kenden -,

> ‘Maar schoon en levend als weleer!’

H.F. BOUCHERY.

II.
Jos Philippen en Frank van den Wijngaert: *Jan-Frans Cantré, Vlaamsche houtsnijder.* (Diest, Kunstuitgeverij 'Pro Arte', 1941; gr. in-f°, 183 blz., 150 afb.; prijs: op featherweight 600 frs, op opdikkend editie-papier 500 frs).

Dit luxueus album verschijnt ter gelegenheid van de tiende verjaring van Jan-Frans Cantré's overlijden (21 December 1931). Het doel van deze publicatie is - naar de uitgever Jos Philippen in zijn inleiding mededeelt - 'zijn nagedachtenis op waardige wijze te huldigen', door 'zijn kunst toe te lichten voor de breedere schare van ons volk en het een keur uit zijn werk aan te bieden'. Of dit peperdure, op slechts 500 exemplaren getrokken luxe-album tot het 'volk' doordringen zal, betwijfelen wij sterk, maar een Cantré waardig monument is het ongetwijfeld.

In zijn inleiding, getiteld 'Zijn kunst, zijn plaats en zijn verdienste', herinnert Philippen er aan hoe de XXe eeuw de wedergeboorte bracht van de houtsnede, die in de vorige eeuw, door de alles overwoekerende industrialisatie, haar kunstkarakter had verloren en tot een armzalige reproductietechniek was verworden. Ten onzent is het vooral na den vorigen oorlog dat

'de groep der vijf' - Frans Masereel, Jan-Frans en Jozef Cantré, Joris Minne en Henri van Straten - weer aanknoopte bij de oude, groote traditie der Vlaamsche xylographie. Volgens Philippen liggen de specifieke uitdrukkingsmogelijkheden der houtsnede in de 'harmonische samenstelling van witte en zwarte vlakken'. Wegens de beperktheid van de middelen waarover hij beschikt, is de houtsnijder genoodzaakt

‘meer het synthetisch ingekeerde dan het uitbundige, meer de uitdrukking der gedachte dan het bestreven der objektieve werkelijkheid [te] beoogen, zonder nochtans in wezen ontroering of werkelijkheid uit te scha-

kelen'. Een essentieel uitdrukkingsmiddel der xylographie, dat Philippen o.i. ten onrechte verwaarloost, is, naast de contrastwerking wit-zwart, de lijn: welk een hoogst belangrijke rol deze spelen kan, ervaart men bij den eersten oogopslag op Cantré's prenten uit zijn tweede periode. Wij kunnen het evenmin met den Schrijver eens zijn, waar hij beweert: 'Dit specifiek eigen wezen der houtsnijkunst kwam nooit zoozeer tot uiting als thans, omdat *nu pas* (wij cursiveeren) ontwerper en technisch uitvoerder één geworden zijn'. Bestond deze eenheid dan niet reeds in de XVe en XVIe eeuw?

Verder meent Philippen dat, naar den inhoud, Cantré's kunst gekarakteriseerd wordt door het begrip 'menschelijk', dat in zijn laatste periode zelfs 'volksch' is geworden. 'Zooals hij zijn menschen teekende in al hun doen en laten, in den bloei van hun jaren of in de deemstering hunner dagen, zoo ook heeft hij het Vlaamsche landschap in al zijn seizoenen en aspekten, steeds nieuw en steeds afwisselend, uitgebeeld. Andere bronnen van inspiratie waren voor hem onze oude volksverhalen en legenden, waaraan hij zich vooral tegen zijn levenseinde heeft gelaafd'. Daardoor neemt hij onder de moderne Vlaamsche xylografen een afzonderlijke en vooraanstaande plaats in.

Beschouwingen over de stijlkenmerken van Cantré's kunst geeft Philippen niet: deze taak werd voorbehouden aan Frank van den Wijngaert, die trouwens het leeuwenaandeel in het tot stand komen van dit album heeft gehad. Van zijn hand immers is de Catalogus van Cantré's houtsneden en hij ook heeft een keuze gedaan - kiesche opdracht, waarvan hij zich uitstekend heeft gekweten - onder de voor reproductie in aanmerking komende prenten.

In een woord vooraf wijst van den Wijngaert op de vele moeilijkheden aan dit catalogiseeren verbonden: eenerzijds zijn de bladen uit den vroegsten tijd uiterst zeldzaam geworden, anderzijds lijken de prenten uit de latere periode vaak zoozeer op elkaar 'dat haast de hulp van een geheugenwonder noodig bleek om de voor den katalogiseerder zoo afschrikwekkende klem: opteekening van een als zelfstandig werk beschouwd "dubbel" of verwarring met een schijnbaar reeds gezien origineel, te kunnen ontwijken'. Bovendien zijn de chronologische aanduidingen op de prenten en in een door Cantré zelf opgemaakten inventaris zóó hopeloos verward, dat van den Wijngaert zijn toevlucht heeft moeten nemen tot dateering op stijlcritischen grondslag.

In den catalogus, waarin de werken per jaar gegroepeerd zijn, worden, behalve den titel - die ook niet altijd eensluidend is op de verschillende afdrukken - nog vermeld: de afmetingen, de verzameling (en), waar de prent zich bevindt, met eventueel den oplage-noemer (ook onvast), den titel en den datum, zooals zij op het geraadpleegde exemplaar voorkomen, en de publicaties waarin afbeeldingen verschenen. 'Onderscheid, waarschuwt de auteur, tusschen hout- en lino-sneden wordt niet gemaakt, daar het op dit stuk niet steeds mogelijk was volstrekte zekerheid te bekomen, zelfs niet langs technisch-kritischen weg'. Toch ware het wellicht nuttig geweest het gebruikte materiaal aan te geven in dié gevallen, waar geen twijfel mogelijk is, d.w.z. waar het origineel blok bewaard is gebleven.

Van den Wijngaert heeft zich echter niet beperkt tot een eenvoudigen catalogus. ‘(Wij) oordeelden het nuttig aan onderhavigen katalogus ook nog een andere rol te doen vervullen, een rol dan van historisch inwijdenden en bijgevolg opvoedenden aard, al wijkt een dusdanige opvatting nog zoozeer van het geijkte schema af. Bezield door deze andere intentie lieten wij elke jaarperiode voorafgaan door een bondig kommentaar, waarin dan de voornaamste karakteristieken werden toegelicht, te bespeuren aan de werken vallend binnen dit tijdsbestek. Door deze schakels te verbinden wordt bijgevolg de mogelijkheid geboden zich een duidelijk beeld te vormen van Cantré's ontwikkelingsgang gedurende zijn dertienjaarlangen scheppingscyclus’.

Dit is een zeer gelukkig denkbeeld geweest, dat vooral vruchtbare resultaten oplevert dank zij de voortreffelijke ‘Keur uit zijn houtsneewerk in ontstaansorde’, de rijke verzameling afbeeldingen, die het den belangstellenden lezer mogelijk maakt Cantré's artistieke evolutie te volgen. Deze prenten, die het grootste deel van het album in beslag nemen en waarvan er vele - met een asterisque onderscheiden - van de origineele blokken werden getrokken, zijn op schitterende wijze gedrukt: de firma N.V. Vonksteen te Langemarck verdient allen lof voor deze prestatie. Minder enthusiast zijn wij over de ‘technische en artistieke leiding’, die een o.i. té zwaar lettertype voor de doorloopende teksten heeft uitgekozen - het voor den Catalogus gebruikte karakter, in eenigszins grooter formaat, had een gunstiger indruk gemaakt - en voor den band, door Robert Hasemeier ontworpen, te schrille kleuren heeft bedacht.

Maar in zijn geheel genomen is - wij herhalen het - deze publicatie, vooral dank zij van den Wijngaert's studie en het prachtige platenalbum, een de nagedachtenis van Jan-Frans Cantré waardig monument.

H.F. BOUCHERY.

III.
Dr H.F. Bouchery en Frank van den Wijngaert: *P.P. Rubens en het Plantijnsche Huis.* (Uitgave van het Museum Plantin-Moretus, Antwerpen, De Sikkel, Utrecht, W. De Haan, Maerlantbibliotheek IV, 1941, 162 pp. 110 ill.)

De driehonderdste verjaring van het overlijden van P.P. Rubens (30 Mei 1640) en van Balthasar I Moretus (8 Juli 1641) zou, onder vreedzamer omstandigheden, gevierd zijn geworden met den luister waarvan Antwerpen houdt, wanneer het zijn grootste zonen geldt. Nu is daarvan niet veel tot stand gekomen. Het bovenstaande werk is echter tegelijkertijd een levendige hulde voor de beide grootmeesters, en een belangwekkende bijdrage tot de kennis van de artistieke en geestelijke bedrijvigheid te Antwerpen in de XVIIe eeuw.

‘Kunstgeschichte als Geistesgeschichte’, het woord van Dvóràk, heeft Dr. Bouchery nagevolgd wanneer hij, in het eerste hoofdstuk, de geestelijke vorming van P.P. Rubens en Balthasar I Moretus onderzoekt. In hoeverre

heeft het humanisme de kunst van Rubens bepaald? In dien zin geeft schrijver heel wat betrouwbaar materiaal aan, dat de ideeën kan oriënteeren. Het sprookje dat Rubens een hoogontwikkeld humanist was, heeft langen tijd opgeld gemaakt, maar wordt door de vaststellingen van Dr. Bouchery aardig geschokt. Rubens ging slechts tot zijn dertiende jaar naar school, zijn latijn mist alle stijl- en spraakgevoel. Hij wordt in zijn kunst wellicht door humanistisch intellectualisme beïnvloed, maar zijn genie wordt niet door hooge ontwikkeling geleid, maar wel door de instinctieve krachten der vernieuwing, die het Barok ideaal naast het koele Humanisme kenmerkten.

Cultuurhistorisch lijkt dit mij een van de belangrijkste stellingen die Dr. Bouchery verdedigde. Naast Rubens stelt hij de figuur van Balthasar I Moretus, een zeer ontwikkeld man, vertegenwoordiger van het XVIe eeuwsche verleden. De woning van Rubens en het huis Plantijn zooals Balthazar I het liet verbouwen, zijn contrasten die de geestelijk verschillende atmosfeer waarin beide meesters leefden, belichamen. De betrekkingen van P.P. Rubens met de Officina Plantiniana werden onderzocht met groote nauwkeurigheid, waarbij veel gebruik werd gemaakt van de archieven van het huidige museum Plantin-Moretus en van de correspondentie van Rubens. Een van de merkwaardigste resultaten van de samenwerking Rubens - Balthasar Moretus is de schepping van het luisterrijke Barokboek. Maar de vriendschap tusschen beide stadgenooten uitte zich nog op andere wijze: Rubens licht Balthasar voor, wanneer deze moeilijkheden ondervindt bij het illustreeren van een boek. Balthasar maakt van zijn handelsbetrekkingen, o.a. in Spanje, gebruik om besprekingen te voeren voor den verkoop van Rubens' werken. Soms treedt Balthasar ook als bemiddelaar op tegenover derden, om leerlingen in de graveerkunst in Rubens' atelier te laten opnemen. Terloops wordt ook beider belangstelling voor de buitenlandsche politiek aangetoond, wat van beteekenis kan zijn voor de ontwikkeling van Rubens als diplomaat.

Het herstel van de oude Plantijnsche woning in 1620 gaat gepaard met een belangrijke bestelling van Balthasar I aan Rubens: twaalf portretten van zijn familieleden, van groote philosophen uit de oudheid en van vooraanstaande humanisten. De geschiedenis van deze schilderijen, voorzoover die bekend is, wordt nauwkeurig onderzocht.

Ook andere bestellingen worden nagegaan ditmaal van godsdienstige tafereelen zooals de ‘Verrijzenis Christi’ (1610-1612), een stap in de richting van 's meesters evolutie naar het streng-classicistische, waarvan de ‘Kruisafdoening’ de meest gelouterde uitdrukking zou zijn. In zijn besluit wijst schrijver op de groote beteekenis van de vriendschap tusschen Balthasar en Pieter-Pauwel. Balthasar was, door samenwerking met Rubens, in staat een typographisch kunstwerk te scheppen, dat aan den geest van zijn tijd beantwoordde. Rubens bood deze vriendschap gelegenheid tot ruimere verspreiding van zijn kunst en tot hoogere ontwikkeling van zijn persoonlijkheid. Zoo hebben beide verschillende naturen, de vooraanstaande Vlaamsche Barokmeester en de traditioneele internationale Humanist elkaar op gelukkige wijze beïnvloed en aangevuld.

Frank Van den Wijngaert onderzoekt Rubens' bedrijvigheid als boek-

verluchter van de Plantijnsche drukkerij. In een korte, maar duidelijke inleiding wijst schrijver op de kentering in den inhoud van het boek, na de inname van Antwerpen in 1585. Het cultuurideaal van de XVIe eeuw, de onbevangen Renaissance-gedachte, maakt plaats voor antiquiseerend dilletantisme. Het innerlijk gehalte van het boek daalt, maar dit tracht men te vergoeden door de verzorging van het uiterlijk. Geen veelvuldige verluchting maar concentratie van de illustratieve verzorging op de titelplaat. Dit hangt samen met den zin voor synthesis, eigen aan de Barok.

Schrijver onderzoekt uitvoerig het werk en de persoonlijkheid van de verschillende graveurs, die naar teekeningen van Rubens hebben gewerkt, in den dienst van de Plantijnsche uitgaven. Onder die graveurs vernoemt hij Cornelis Galle, die o.a. het, naar Rubens, op koper gesneden Plantiniaansch drukkersmerk vervaardigde, en Theodoor Galle. Deze werkten ook naar teekeningen van Abraham Van Diepenbeeck en Jan Van Boekhorst. Belangrijke werken waarin Rubens' teekeningen voorkwamen waren, het Breviarium Romanum met titelplaat en tien illustraties, en het Missale Romanum.

De meeste origineelen van de koperplaten bevinden zich nog in het Museum Plantin-Moretus. Ook Christoffel Jegher, van 1626 tot 1642, sneed Rubensteekeningen op hout. Door de speciale crediet-rekeningen van Balthasar Moretus voor Rubens aangelegd, kennen wij voor het grootste gedeelte de titelplaten en illustraties, die de schilder leverde. Rubens' illustratieteekeningen waren werk uit verloren oogenblikken, bondige, soms vluchtig met de pen geschetste lijncomplexen. Soms komt er Oost-Indische inkt, soms ophooging met wit bij. Slechts de algemeene trekken van de compositie worden aangegeven. Bij uitzondering werden olieverfschetsen in grauw voor illustratie ontworpen. De teekeningen van Erasmus Quellin naar de inventie van Rubens zijn van origineelen goed te onderscheiden.

Het handschrift is minder zuiver, de pentechniek meer gedetailleerd en er is overvloedig gebruik gemaakt van Oost-Indischen inkt. Bij de illustratie van Antiqua-typen werd gewoonlijk de burijn-gravure aangewend. Rubens leverde ook teekeningen aan andere drukkers, o.a. het drukkersmerk van Jan Van Meurs, dat in het bezit van de Moretussen is gekomen.

Schrijver eindigt met een onderzoek van Rubens' stijl in de illustraties. In zijn vroegste werken is hij classicistisch, statig, streng symmetrisch, rond 1615-1616 wordt de factuur levendiger, in 1623 wordt hij onstuimiger, tot hij in 1626 tot rust komt en voorliefde krijgt voor ellips-vormige gesloten schikking. Van 1623 af laat zich de vrij ruimtelijke Barokke compositie op doorslaande wijze gelden.

Dit belangwekkende geschrift, waar de beide schrijvers de vrucht van langen arbeid en het resultaat van veel geduldig zoeken hebben gegeven, is zóó opgesteld, dat het een algemeene cultureele beteekenis heeft, zoodat het niet alleen specialisten interesseeren zal, maar tevens allen die de geschiedenis van ons artistiek verleden op psychologische wijze willen doorgronden.

De uitgave van het boek is keurig, en het wordt zeer gelukkig aangevuld met 110 illustraties, die vooral archeologisch zeer interessant zijn, maar hier

en daar wel iets beter verzorgd konden worden. Aanteekeningen verzameld door Dr. Bouchery geven bij die afbeeldingen de noodige wetenschappelijke verklaring.

JAN L. BROECKX

Een italiaansch standaardwerk: de *Enciclopedia del libro.*

Net als 1789, in Frankrijk en in de landen die rechtstreeks onder den invloed ervan stonden, een nieuw tijdperk inluidde in de organisatie van het boek- en van het bibliotheekwezen(1), zoo bracht ook in Italië het fascistisch regime een gansche hernieuwing in zake boekerijwezen en bibliographie. Een panoramisch overzicht van wat op dit gebied in het land van licht en zon sedert 1925 verwezenlijkt werd, heeft Dr. Vittorio Camerani, bibliothecaris te Rome, een zevental jaren geleden gepubliceerd in het uitstekend, maar sedert midden 1939 helaas verdwenen Fransch vaktijdschrift *Archives et Bibliothèques*(2). Maar ook buiten de grenzen van het Italiaansche Koninkrijk kan men er zich gemakkelijk rekenschap van geven welk een groote belangstelling de wetenschap van het boek, in den breedsten zin genomen, bij het publiek aldaar geniet en in welke hooge mate deze wetenschap door de Openbare Besturen beschermd wordt en ook aangemoedigd. Daartoe dient men alleen te kijken naar twee groote serie-uitgaven, die onder de bescherming van officieele instanties voor het oogenblik aan het verschijnen zijn: de *Bibliografie del Ventennio,* gepubliceerd door het 'Istituto nazionale per le relazioni culturali con l'estero', waarvan de eerste reeks, 18 boekdeelen, reeds volledig verschenen is, en de *Enciclopedia del libro*, die sedert 1935 uitgegeven wordt onder de directie van het Secretariaat van de 'Partito Nazionale Fascista' en waarover wij hier meer meenen te moeten mededeelen.

Men weet welke schatten sedert eeuwen verzameld en geborgen werden in de groote en kleinere bibliotheken van de staatjes en steden, die eens tot één Rijk zouden worden samengebundeld onder den naam Italië; men weet ook in welke mate de geleerden en navorschers van de geheele wereld sedert de

(1) In den loop der laatste tien jaren van de XVIIIe eeuw werd inderdaad de grondslag gelegd van een geheel nieuw bibliotheekpolitiek in West-Europa. De groote boekenverzamelingen, voortaan beschouwd als gemeenschappelijk bezit van natie en menschdom, worden onteigend en openbaar gemaakt en, in principe althans, regionaal gegroepeerd. Ook het principe van een speciaal onderwijs in het boek- en bibliotheekwezen wordt gehuldigd en hier en daar, o.m. te Gent, kwam het zelfs tot een verwezenlijking. (Zie daarover o.m.: C. Debaive: *Gand et l'étude des sciences bibliographiques et bibliothéconomiques* in *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique,* Bruxelles 1937, t. 14, n° 2, p. 111-126, waar men ook verdere bibliographische aanwijzingen over dit vraagstuk zal vinden.)

(2) *Le Biblioteche italiane: storia e situazione attuale* in *Archives et Bibliothèques,* Paris, I^{e} ann. 1935, p. 178-185.

Renaissance aan deze onuitputtelijke bron der Italiaansche boekenverzamelingen zijn gaan putten. Het is insgelijks bekend dat in dit land - net als in al de Romaansche landen overigens - het volksbibliotheekwezen niet bijzonder ontwikkeld was. Wel had men in de jaren '60 de poging gehad van Antonio Bruni, om, naar het voorbeeld van Engeland, een volksboekerijenbeweging in het leven te roepen; vele tastbare resultaten leverde deze echter niet op, ondanks de eerste groote volksche en nationale beweging van rond het jaar '70. Een tweede maal leefde de volksboekerijenbeweging weer op, nl. in de eerste tien jaar van de XXe eeuw, toen in verschillende groote centra, zooals Milaan, Bologna, Turijn, instellingen tot stand kwamen die tot doel hadden de volkslectuur te bevorderen en te Rome, in 1908, zelfs een 'Federazione italiana delle Biblioteche popolari' gesticht werd. Maar, niettegenstaande dit alles, bleef het bibliotheekwezen in Italië overwegend, om niet te zeggen haast uitsluitend, naar den wetenschappelijken kant gericht en bleef er een kloof bestaan tusschen het boek en het volk. Deze kloof te vullen was de wensch van B. Mussolini, die in 'libro e moschetto' (niet 'moschetto e libro', maar toch 'e') 'le due armi per eccellenza' zag, 'le quali opportunamente, costamente, corragiosamente usate, portano il Paese alla vittoria'. In 1926 werden dan ook de bibliotheken van de 'Direzione dell' Istruzione Superiore' onafhankelijk gemaakt en een 'Direzione generale delle Biblioteche', die zich over geheel het gebied van het bibliotheekwezen uitstrekte, werd in het leven geroepen, met daarnaast, als raadgevend organisme, een 'Commissione centrale delle Biblioteche'. Men kon beginnen werken. Maar hoe het boek onder het volk verspreid en het volk tot het boek gebracht, wanneer het boek niet genoegzaam gekend is en wanneer de theorie over de behandeling ervan in de bibliotheek en over de wijze waarop het verspreid en gebruikt dient te worden gebrekkig is, verouderd en uitheemsch? Wel was de 'Direzione generale delle Biblioteche' er mee begonnen een eigen tijdschrift uit te geven, *Academia e Biblioteche d'Italia* (1927), maar wat aan Italië ontbrak waren goede, eigen handboeken over het vak; alleen over vertalingen van vreemde werken en over naïve compilaties konden de pioniers der beweging beschikken. Daarom besloot de 'Partito Nazionale Fascista', dat onder de leiding van haar secretaris, Achille Starace, bij de firma A. Mondadori te Milaan een reeks van handboeken zou verschijnen, die geheel het gebied van de wetenschap van het boek en van de bibliotheek zou bestrijken. Deze reeks zou den gezamenlijken titel dragen van *Enciclopedia del libro,* en een plan ervan werd in 1935 gepubliceerd. Dit plan voorzag niet minder dan een 60-tal handboeken, over de volgende vier groote rubrieken verdeeld:

I. *Bibliologia*, o storia e caratteri del libro;
II. *Bibliografia*, o descrizione del libro in sé e per sé e in rapporto al contenuto;
III. *Biblioteconomia*, o trattazione del come nasce, cresce, si ordina, si alimenta e funziona una Biblioteca;
IV. *Bibliotecografia*, o storia delle Biblioteche dalla origini a noi, seguendo il cammino stesso percorso dalla civiltà, e descrizione, elencazione, connessione e statistica delle maggiori biblioteche d'Italia e del mondo.

Een uitgebreid en volledig programma, zooals men ziet, met de verwezen-

lijking waarvan zonder dralen werd begonnen; want van de dertig handboeken die voorzien waren voor een eerste reeks van publicaties, waren er, midden 1938, reeds zeven verschenen:

één in afd. I: *I libri rari* door dr. Gaetano Burgada;

drie in afd. II: *Le bibliografie nazionale* door dr. Olga Pinto, *Notizie statistiche storiche bibliografiche delle Collezioni di Manoscritti oggi conservati nelle Biblioteche italiane* door dr. Giuseppe Gabrieli en *Bibliografia del Fascismo* door dr. Luigi Màdaro;

drie insgelijks in afd. III: *Le malattie del libro* door prof. Alf. Gallo, *La Biblioteca popolare* door dr. Alb. Squassi en *Codice delle Biblioteche italiane* door dr. Ugo Costa.

Dit tempo werd, ondanks de internationale gebeurtenissen, in de twee en half jaar die volgden, volgehouden; begin 1942 waren inderdaad reeds veertien van de ontworpen eerste reeks van dertig handboeken van de pers gekomen. Het waren, buiten die welke wij reeds vermeldden:

in afd. I: *Gli incunabuli* door dr. Dom. Fava en *Il commercio librario dai tempi antichi a noi* door dr. Umb. Dorini;

in afd. IV: *Guida alle Biblioteche italiane* door dr. Ett. Apolloni;

in afd. III: *Il catalogo per materie* door I. Fraschetti, *Le Biblioteche scolastiche* door dr. Guido Calcagno, *La sala di consultazione* door dr. Amalia Vago en *Uso pubblico delle Biblioteche* door dr. Vitt. Camerani.

Bij dit laatste werk, dat in April 1939 van de pers kwam, zouden wij even willen blijven stilstaan, omdat daaruit, speciaal voor ons land, menige nuttige aanwijzing te halen is door al wie zich aan het vraagstuk der bibliotheken interesseert.

Schrijver ervan, Vicedirettore della Biblioteca dell' Istituto Internazionale di Agricoltura te Rome, is voor de lezers van deze bladzijden geen onbekende meer; dr. Vittorio Camerani werd hier reeds hooger genoemd als de auteur van het in 1935 gepubliceerd artikel: *Le Biblioteche italiane, storia e situazione attuale.* In zijn boek: *L'Uso pubblico delle Biblioteche*, (189 blzz. 8°) behandelt dr. Camerani een stof, die zich niet beperkt tot één land, maar zich, boven de nationale grenzen uit, tot al diegenen richt die zich in de wereld in en rond de bibliotheek bewegen, vooral als personeel, maar ook wel als publiek; want het kan geen kwaad dat ook zij, die de bibliotheken bezoeken en gebruiken, in de groote lijnen weten hoe zulk een instelling ingericht is en werkt, wat zij bieden kan en wat niet, en welke haar plaats is in de moderne samenleving. Dit alles wordt met veel methode en in een klare en aangename taal uiteengezet in dit handboekje, dat, hoe beknopt ook, volledig mag heeten en waarvan het uiterlijke en de materieele uitvoering - wat trouwens voor de geheele verzameling geldt - uiterst verzorgd is, gaaf en aangenaam voor het oog.

In een eerste deel slaagt Schrijver er in ons in niet meer dan een twintigtal bladzijden een *Breve summario* te geven van de *storia delle biblioteche;* een samenvatting die nochtans aan volledigheid niets te wenschen overlaat en waarin hij vooral wijst op het evolueerend karakter der openbaarheid van de boekenverzamelingen door de eeuwen heen, vanaf Assurbanipal tot op onze dagen. In dit overzicht wordt Italië zeker niet benadeeld, maar toch niet ten

koste van andere landen, die er de plaats krijgen die hun toekomt.

Het tweede deel: *L'uso pubblico nei suoi vari aspetti* is geen geschiedenis meer, maar beschrijft de tegenwoordige toestand in tal van bibliotheken zoowel van Italië als van andere landen, vooral van Duitschland en van de Vereenigde Staten. Dit is de kern van het werk; en, over de 113 blz. die deze beslaat, handelt hier Dr. Camerani, na een paar bladzijden *Generalità*, achtereenvolgens over *L'orario delle biblioteche, La lettura in sede, La sale di lettura, Altri servizi relativi alla lettura in sede* (zooals de dienst der uitreiking der boeken, de rechtstreeksche raadpleging der katalogen door het publiek met *Signierdienst* en *Absignierdienst*, de aard en hoeveelheid der mede te deelen werken, de vrije toegang tot de boekenmagazijnen). Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de uitleening (*il prestito*); zoowel de verhouding van bibliotheek tot ontleener, als het leenen van boeken van bibliotheek tot bibliotheek en het internationaal verkeer worden hier behandeld.

De plaats ontbreekt ons om over elk dezer hoofdstukken uit te wijden. Wij zullen er ons dan ook toe beperken er op te wijzen dat elk vraagstuk eclectisch internationaal toegelicht wordt en dat de auteur de naar zijn meening beste oplossing wel durft warm aanbevelen, maar niet zonder voorafgaandelijk verwittigd te hebben dat: ‘in biblioteconomia è grave errore voler dare regole fisse per tutte le biblioteche’. Elke boekenverzameling bezit inderdaad haar eigenaardig karakter en blijft gebonden aan eigen oorsprong en ontwikkelingsgang (‘Non essiste una biblioteca typo’) en ook aan eigen bodem en kultuur blijven de bibliotheken en hunne inrichting gebonden; halen wij in dit verband volgende waarschuwende woorden aan, die zich niet noodzakelijkerwijs uitsluitend tot de amerikanisanten richten: ‘In America, schrijft Dr. Camerani, è stato possibile creare tutto ex novo perchè tutto mancava e anche le biblioteche sono sorte, per cosi dire, *a serie*; ma da noi (in Italië, maar ook wel in heel Europa!) questo è impossibile per la lunga tradizione storica e culturale che ha impresso alla nostra civiltà caratteri cosi diversi.’

In de twee laatste deelen van *L'uso pubblico delle Biblioteche* (III Servizi sussidiari offerti al pubblico; IV Propaganda e pubblicità. La Bibliotèca centro sociale) toont Schrijver aan welke plaats de bibliotheek in het moderne maatschappelijk leven dient te bekleeden en over welke middelen beschikt kan worden om haar die plaats te verzekeren. Hier is Dr. Camerani vooral op het Angel-Saksisch voorbeeld aangewezen, want op dit gebied is het - voor Italië, en voor andere Europeesche landen ook -, grootendeels de toekomst.

Veel zullen ongetwijfeld de bibliothecarissen en zij die over het lot der bibliotheken te waken hebben, uit het werk van Dr. Camerani kunnen leeren. Gegevens vindt men hier die wat overal verspreid waren in algemeene handboeken, in artikels, reglementen en verslagen, en ook in de ondervinding van velen. Schrijver heeft deze gegevens hier niet alleen samengebracht; hij heeft ze ook geordend en critisch onderzocht en elk zijner hoofdstukken heeft hij van een breedvoerige bibliographie voorzien.

Het werk van Dr. Camerani is een waardig onderdeel van deze *Enciclopedia del libro*, die - lezen wij in de prospectus - ‘sarà tale da costituire l'organismo piú ampio e piú complesso di quanti in tall campo esistano o siano

esistiti nelle altre nazioni'. Als het werk volledig zal zijn, dan zal het inderdaad zeker het meest uitgebreide en het volledigste van dien aard mogen heeten. Daartoe draagt het systeem der afzonderlijke handboeken - een nieuwe formule! - ongetwijfeld veel toe bij, alsook het feit dat hier, in één en de zelfde reeks, studies te vinden zijn over àl de soorten van bibliotheken, zoowel de wetenschappelijke als de 'popolare', de 'scolastiche' als de 'ecclesiastiche'. Zoo paste het trouwens in een land waar een onafhankelijk staande 'Direzione generale delle Biblioteche' door de Openbare Besturen in het leven werd geroepen en waar geheel het bibliotheekwezen, gegroepeerd, van deze 'Direzione' afhangt.

Dr. C. DEBAIVE

Gent, Juni 1942.

Druk en uitgave te Brussel in de XVIe eeuw.

In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel werd, in Mei-Juli 1942 een tentoonstelling gehouden, gewijd aan 'Druk en Uitgave te Brussel in de XVIe Eeuw'.

Deze tentoonstelling blonk uit, noch door haren omvang, noch door haar pracht. Enkel bij nader onderzoek begreep men haar belang, dat eerst volledig tot zijn recht kwam bij het doorloopen van den catalogus door den H. Auguste Vincent, conservator bij de Koninklijke Bibliotheek, uitgegeven. (Brussel, 1942, 106 blz., 8°).

Deze catalogus is een toonbeeld van nauwgezette documentatie. Op een flinke historische inleiding, met een uitgebreide algemeene bbiliografie, volgens chronologisch gerangschikt, de verschillende drukkers, uitgevers en boekhandelaars, te zamen twintig in getal.

Bij elken naam staan de meest typische biografische gegevens vermeld, alsmede de voornaamste geschriften die over hem of zijn werk verschenen zijn. Daar waar het mogelijk was, werd de activiteit der boekhandelaars en uitgevers niet verwaarloosd, doch heel veel viel er niet aan te stippen: er zijn zelfs uitgevers van wie geen enkele uitgave gekend is.

Voor ieder drukker bevat de catalogus de lijst van zijn gedrukte boekwerken, gevolgd door deze welke niet in onze nationale verzameling voorhanden zijn. Zoodoende wordt, na Polain en Nijhoff-Kronenberg, de Nederlandsche bibliografie weerom een stap verder gebracht: voor Brussel althans is een nieuwe periode, van 1541 tot 1600, bijgewerkt, zij het dan ook slechts gedeeltelijk. Deze laatste restrictie is te maken, vooreerst omdat de beschrijving der opgesomde drukken zeer bondig is, maar vooral omdat er wel naar volledigheid gestreefd werd in zake boeken, maar niet in zake ordonnantiën en plakkaten; daarvan werden, wegens plaatsgebrek, slechts enkele exemplaren opgenomen, maar in feite omvatten zij verreweg het groote percentage der Brusselsche drukkersactiviteit.

Het kan verwonderen dat onder de twintig vernoemde namen er slechts zes typografen aan te wijzen zijn; dit is te verklaren door de geringe plaats

die Brussel vóór 1560 ingenomen heeft in de drukkerswereld: gedurende de XV^{de} eeuw bezat de stad maar één drukkerij, van 1476 tot 1487; in 1508 komt de aantrekkelijke figuur van Thomas vander Noot opdoemen, maar na zijn verdwijnen rond 1523, moet men wachten tot 1557 eer Michiel van Hamont in het bezit was van een privilegie en door het oprichten van zijn drukkerij de onafgebroken rij der Brusselsche typografen inzette.

De eerste naam die in den catalogus voorkomt is deze van Willem Houtmart; het was een uitgever die achtereenvolgens verblijf hield te Antwerpen, Brussel en Leuven; uit zijn Brusselsche periode, in 1505-1506, kent men twee uitgaven, een *Passionael* en een *Diurnale ecclesie Trajectensis,* welke hij te Parijs bij Wolffgang Hopyl liet drukken. Van de andere uitgevers, schijnen alleen Marc Martens (1536-1542) en Jan Thimon (1573-1600) meerdere werken in het licht gezonden te hebben, de eerste vooral ordonnantiën.

Vijf van de zoo interessante als zeldzame drukken van Thomas van der Noot (1508-1523) zijn in het bezit van de Koninklijke Bibliotheek, o.a. *Tbouc van wondre,* en *Die legende van Sint Alena.*

De andere drukkers, - vijf in getal - die wij daarna vanaf 1557 ontmoeten, lieten allen een zeker aantal plakkaten na, vooral Michiel van Hamont, (1556-1585), Rutgert Velpius (1585-1614) en zijn schoonzoon Huybrecht Anthoon (1598-1630), die achtereenvolgens den titel van officieelen drukker droegen.

Geen enkele hunner bepaalde zich echter bij deze specialiteit, maar van allen bezitten wij nog meerdere drukken in het Nederlandsch, het Fransch, Latijn of Spaansch. Van Hamont schonk ons de zeldzame *Refereynen ende liedekens van diversche Rhetoricienen uut Brabant, Vlaenderen, Hollant en Zeelant,* (1563). Jan van Brecht (1586-1586) en ook Jan Mommaert (1585-1631) brachten ons werken van J.B. Houwaert, de tweede ook een *Cronica del cid*, terwijl van de Spaansche drukken van Velpius vooral zijn *Historia de Aurelio y Isabella,* en de *Floresta española* van Melchior de Santa Cruz te vernoemen zijn.

Maar niettegenstaande enkele interessante uitgaven en natuurlijk de persoonlijke figuur van van der Noot uitgeschakeld, moet men bekennen dat alles samengenomen, de zestiendeeuwsche Brusselsche typografie weinig voortgebracht heeft, dat uitblinkt door zijn technische kwaliteiten of zijn voornaam uitzicht. Alles stond op een zeer middelmatig peil, een productie van hoogstens tweeden rang, die verre in de schaduw bleef der schitterende Antwerpsche drukken uit ditzelfde tijdperk.

Doch de geringe glans van de toenmalige Brusselsche typographie, en aldus ook van deze tentoonstelling, vermindert geenszins de verdienste van den Heer A. Vincent, die met zijn grondige kennis van het behandelde tijdvak, ons door het uitgeven van dezen catalogus zulke degelijke en blijvende documentatie heeft geschonken.

Lijk altijd is volstrekte volledigheid niet te bereiken geweest. Voor de lezers die belang stellen in de Brusselsche bibliografie, laten wij hier nog enkele titels van drukken volgen, die wij aan den catalogus toevoegen kunnen:

A. Drukken die de Koninklijke Bibliotheek bezit:

Van Jan Mommaert:

1. *Breuis Enarratio eorum quae Bruxellae in adventu sereniss. Principis Alberti Maxaemiliani II. Imperatoris filii, Archiducis Austriae... ac Belgarum provinciarum Gubernatoris, edita fuere tertio Idus Februarii: Anno M.D.XCVI.* Bruxellae, Ioannes Mommaert, 1596, f°. - VH. 26690 C.

Van Rutgert Velpius:

1. SAINCT SIMON (Gaspar de). *Discours de la guerre spirituelle de entre l'Ame raisonnable, & les trois ennemis d'icelle, la Chair, le Monde, & le Diable.* Bruxelles, Ruger Velpius, 1593, 8°. - II. 47701. A.
2. *Proevve certaine, et véritable démonstration de la faulse confession de Pierre Panne natif d'Ypre, mise en lumière par les Rebelles de Holande, contre les Pères de la Société du nom de Iesus de la ville de Douay. Ensemble la sentence contre luy donnée par les Eschevins de la Ville de Leyden le iour de Iun* (sic) *1599.* Bruxelles, Rutger Velpius, 1598,8°. - II. 72313. A.
3. *Corte beschryvinghe vande entree der doorluchtigster coninghinne Margharita van Oostenrijck binnen Valenchen.* Brussel, Rutgert Velpius, 1599, 4°. - Plakkatenfonds.

B. - Drukken die de Koninklijke Bibliotheek niet bezit:

1. MATHIAS, AERTSBISSCHOP VAN MECHELEN. 9 van September 1598. *Bevelbrief.* Brussel, Rutgeert Velpius. 1598, fol°. - (Catalogue des livres imprimés de la Bibliothèque publique de la ville de Mons. Mons, 1852, 8°. D. II, n^r^ 5897.).
2. *La tres heureuse entree de la séréniss. royne d'Espaigne Marguerite d'Austrice, en la ville de Ferrare, le 13 de novembre.* Bruxelles, Rutger Velpius, 1598, 8°. (Catalogue des livres rares et précieux composant la bibliothèque de M.E.F.L. Ruggieri. Paris, 1893, 8°; n^r^ 743).
3. *Brief discours du voyage et entrées faictes par la royne d'Espagne en Italie, avec les triumphes et pompes exhibées tant en la ville de Ostie Ferrare, Mantoue, Crémone, Milan, que es autres bourgades et villettes d'Italie. - La relation du voyage faict par le sérénissime archiducq d'Austrice Albert en Allemagne.* Bruxelles, Rutger Velpius, 1598, ensemble 1 vol. in-4°. (Catalogue de livres anciens et modernes rares et curieux, composant la bibliothèque de feu M.D.-E.-F. Ruggieri. Paris, 1885, 8°, n^r^ 389).
4. *De l'heureuse victoire des chrestiens obtenue contre les Turqs en Hongrie avec la deffaicte de quelques mil des dits Turqs et prinse de leurs navires, argent et*

ammonition de guerre, sur la rivière de Danube, advenue en la vigile de S. Jean le 24 de juing 1599. Bruxelles, Rutger Velpius, s.d. 4°. (A. D'HERICOURT. *Le poète Guillaume de Poetou.* Bulletin du bibliophile belge, VIII, 1851, blz. 77.).

Dit werkje schijnt verschenen te zijn zonder jaartal, doch daar het een actualiteit geldt is het waarschijnlijk dat de drukker niet wachtte tot na 1600 om zijn druk in het licht te zenden, wat dan verrechtvaardigt het in deze lijst te vermelden.

Fr. SCHAUWERS

Plantiniana

I.

Voor de derde maal (Cf. De Gulden Passer 18 (1940) 87-141 en 19 (1941) 287-288) moeten wij de aandacht vestigen op het probleem van Plantin's houding op godsdienstig gebied: thans naar aanleiding van het artikel *De Geschriften van Hendrik Niclaes. Prolegomena eener bibliographie,* dat H. de la Fontaine Verwey in deel XXVI van 'Het Boek' (p. 161-221) liet verschijnen. Daarin komt herhaaldelijk de verhouding van Plantin tot den leider van het Huis der Liefde ter sprake; van belang zijn vooral de bladzijden 169-178. Zij leeren ons tal van belangwekkende bijzonderheden, o.m. dat Plantin omstreeks 1562 een tweeden druk bezorgde van den 'Spiegel der Gerechtigheid', die een eerste maal c. 1556 op zijn persen werd gedrukt. Ook de geheimzinnige episode van Augustijn van Hasselt's verhuizing naar Vianen en de rol die Plantin in deze verdachte geschiedenis speelde, worden uitvoerig besproken.

Belangwekkende gegevens worden ook verstrekt over de drukkersfamilie Van Bomberghen, inzonderheid over den weinig bekenden Niclas Bohmbargen die te Keulen drukte (p. 209 sqq.).

II.

In dezelfde aflevering van 'Het Boek' (p. 222) wordt door H. de la Fontaine Verwey het bewijs gebracht dat de beschuldiging door Plantin tegen zijn concurrent Silvius uitgebracht, als zou deze van een op Plantin's persen gedrukt boek misbruik hebben gemaakt om onrechtmatig den titel van Koninklijk Drukker te vermeesteren, op waarheid berust. Een door Mr. B. van 't Hoff ontdekte brief van Joachim Hopperus bewijst 'dat Silvius inderdaad in het einde van 1559 of het begin van 1560 zijn titel verkregen heeft en dat de eerste uitgave van het boek van het Gulden Vlies er de oorzaak van was, hoewel dit werk niet op zijn eigen drukkerij (zoo deze toen al bestond), maar op die van Plantijn (gelijk van Praet en Ruelens & de Backer hebben aangetoond) was gedrukt'.

III.

Van de negen borstbeelden, die de binnenplaats van het Museum Plantin-Moretus versieren, werden er drie in 1883 door copieën vervangen, nl. Balthasar I Moretus (1642) en Jan II Moretus (1644) door Artus Quellin, en Balthasar II Moretus (1683) door Peter Verbruggen den Jonge. Van beide laatste zijn de erg verweerde origineelen bewaard gebleven.

In den loop van den Zomer 1942 werden de door regen en vorst sterk gehavende beelden van Christoffel Plantin en Justus Lipsius, in 1621 door Hans van Mildert gebeeldhouwd, eveneens vervangen door copieën van de hand van Ernest Wijnants, Professor aan het Hooger Instituut voor Schoone

Kunsten te Antwerpen. De nieuwe beelden werden ter plaatse gemaakt. Te gelegener tijd zullen de origineelen, voor zoover dit noodzakelijk blijkt, gerestaureerd worden, om in de toekomst in een der lokalen van het Museum bewaard te worden.

De overige vier borstbeelden, - Jan I Moretus door Hans van Mildert (1621), Balthasar III Moretus door Joh.-Claudius de Cock (1700), Balthasar IV Moretus (1730) en Johannes-Jacobus Moretus (1757) - verkeeren nog in goeden staat en dienen voorloopig niet vervangen te worden.

B.

De ‘roode leeuw’ der Verdussen's

Boven den ingang van het werk- en woonhuis der Verdussen's in de Kammenstraat te Antwerpen prijkte eertijds als uithangbord en drukkersmerk het beeld van een leeuw, in roode bakaarde. Dit fraaie kunstwerk, toegeschreven aan Artus Quellin, behoorde tot vóór korten tijd aan een der laatste afstammelingen van het beroemde drukkersgeslacht, Mevrouw De Puydt. Het was opgesteld in den tuin van haar woning, in de Constitutiestraat te Antwerpen.

In Mei 1942 schonk Mevrouw De Puydt deze waardevolle relikwie aan het Museum Plantin-Moretus, aldus de schoone traditie huldigend, die wil dat al de overblijfselen van de eens zoo schitterende Antwerpsche typographie hun bestemming vinden in de eerbiedwaardige woning van Meester Plantin. Het Gemeentebestuur van Antwerpen heeft het edelmoedig gebaar van Mevrouw De Puydt ten zeerste op prijs gesteld.

De ‘Roode Leeuw’ wordt thans ontdaan van de ontelbare lagen verf, die hem ontsieren - maar hem gelukkig ook tegen het verweeren hebben beveiligd -, en hij zal na den oorlog een eereplaats krijgen in een der zalen van het Museum, gewijd aan de geschiedenis der Antwerpsche boekdrukkunst.

B.

Een nieuwe rubriek
Libri pretiosi
Verzameling van gegevens over kostbare boeken

Toen 'n heropflikkerende levensgeest den Gulden Passer *kwam bezielen en mij de eer te beurt viel, in het bestuur opgenomen te worden, verstoutte ik mij, een nieuwe rubriek voor te stellen, waaronder alle gegevens aangaande waardevolle boeken,* materialiter *opgevat, en aangaande vrijgevige bibliophielen uit vroeger eeuwen verzameld zouden worden.*

Dit voorstel werd gunstig onthaald en, om mij in de gelegenheid te stellen, het goede voorbeeld te geven, werd ik door den ijverigen bestuurder van ons bibliographisch tijdschrift uitgenoodigd, deze rubriek te openen en aldus op mijn eigen voorstel in te gaan.

Veel woorden, alhoewel ze spreekwoordelijk '*wekken*', *zal ik hier niet aan verspillen: liever kom ik nu reeds met enkele voorbeelden, die* '*trekken*', *te voorschijn. Het komt er namelijk op aan, alle gegevens over kostbare handschriften en boeken, in allerhande oorkonden en kronieken verspreid, te verzamelen en onder een rubriek opnieuw, als in 'n soort corpus, af te drukken. Een strikte volgorde, chronologisch of anders, wordt hier niet vereischt: alle gegevens kunnen van nu af aan den bestuurder van den* Gulden Passer *opgezonden worden, die ze dan later, plusminusve chronologisch geordend, naarmate de beschikbare ruimte, onder dezelfde rubriek zal laten verschijnen. Wenschelijk schijnt het echter, de later ingezonden gegevens - wijl op tal van medewerkers gerekend wordt - aangaande de geveterde boeken en den* '*Bücherfluch*', *volgens den titel van 'n welbekend opstel*[1], *voorloopig in te houden en deze dan later onder 'n afzonderlijke benaming, als van* Libri catenati *en van* Anathemata *te rangschikken. Dat dit ook niet strikt stelselmatig moet geschieden, blijkt uit het feit, dat nummer II van 't voorgenomen* Corpus *onder elk van beide afzonderlijke benamingen zou passen. Met 'n drietal belangwekkende bescheiden, uit testament en kroniek, wordt deze verzameling ingezet.*

J. GESSLER.

(1) Cf. G.A. CRUEWELL, *Der Bücherfluch. Seine Geschichte. Seine Bedeutung. Seine Ausläufer,* in de *Mitteilungen des Oesterreichischen Vereins für Bibliothekwesen,* VIII (1904), bl. 178-184; IX (1905), bl. 27-31, 96-101, 129-135.

I.
Uit de kloosterkroniek van Saint-Hubert: *cantatorium Sancti Huberti*

a) *Koninklijke gift van kostbare boeken (30 September 825 of 'n eeuw daarna)*[1] *en hunne latere lotgevallen.*

Cui [Ludovicus] etiam multa dona contulit regia largitione, que licet deperierint vel temporum vetustate vel vastatorum distractione, ex eis tamen quedam nostris adhuc temporibus supersunt ecclesie. Superest optimus sanctorum evangeliorum textus auro gemmisque paratus; superest psalterium auro scriptum, per denos psalmos capitalibus litteris distinctum; superest in uno volumine maximo super totum psalterium beati Augustini expositio; superest et liber ejusdem qui intitulatur *De Trinitate.* Supererant duo tocius anni omeliarii[2].

Quid de librorum dispersione vel distractione memorandum, cum et ipsum auro scriptum psalterium, quod Ludovici imperatoris fuerat proprium, ejus imagine in principio insignitum[3], apud urbem Tulhensem fuerat venditum, quasi in extera provincia securius ibi celandum? Divina tamen dispositio restituit illud ecclesie sue hoc modo, Mater domni pape Leonis noni venale illud inveniens emit, et eidem filio suo, tunc Brunoni, ut in eo psalmos addisceret dispensavit; sed cum in alio quolibet psalterio et plane legeret, et facile quod discebat redderet, in illo tantum incurrebat tales offensiones, ut nimio tedio a lectione videretur deficere. Nolebat enim Spiritus Sanctus, cujus electionis vas idem puer futurus erat, ne alicujus sacrilegii contactu, vel ignoranter contaminaretur. Mirante vero matre sic filium in psalterio adversari, audivit, vulgante fama, fuisse illud ecclesie beati Huberti, et

(1) De schrijver van de kloosterkroniek genoemd *Cantatorium* (over deze benaming, zie Inleiding, bl. 32-33 der laatste, meesterlijke uitgave van K. Hanquet), die zijn taak circa 1106 voltooide, heeft deze koninklijke, of juister keizerlijke schenking aan Lodewijk den Vrome (814 gekroond) toegeschreven; de grootmeester der Luiksche historiographie heeft echter bewezen, dat het Lotharius (954) geweest is. Cf. G. KURTH, *Les premiers siècles de l'abbaye de Saint-Hubert,* in *Bull. de la Comm. roy. d'hist. de Belgique,* 5e reeks, VIII (1898), bl. 48, noot 2.

(2) *La Chronique de Saint-Hubert dite Cantatorium,* heruitg. door K. HANQUET, bl. 9. Brussel, 1906.

(3) Hierbij teekent K. Hanquet het volgende aan (waarop ik in de eerste noot heb gewezen): 'Il s'agit du psautier offert par Lothaire Ier, et non par Louis le Pieux, comme le dit la *Chronique* ci-dessus et p. 9'. Opgemerkt dient echter dat 'ci-dessus' overbodig is, want in bovenstaanden tekst wordt niet meer van een schenking door Lodewijk den Vrome gewaagd; alleen wordt er medegedeeld, dat het (door Lotharius) geschonken psalter aan den vermelden keizer heeft toebehoord, en dat dit eigen bezit *(proprium)* door zijn beeltenis op 't eerste blad *(in principio)* als door 'n soort *ex libris*, stond aangeduid.

multiplici anathemate per diversas regiones publicam ejus questionem fieri. Nec diu morata ad locum properavit, puerumque secum deduxit, et absolutionem hujus sue ignorantie humiliter expostulans psalterium ecclesie reddidit. Obtulit etiam pro satisfactione librum unum sacramentorum(1).

b) *Bijbel in ruil voor patronaat. (1082).*

Domnus etiam Helinandus Laudunensis episcopus, ex consensu Fulcardi et Ebaldi archidiaconorum suorum, tocius quoque capituli ecclesie Laudunensis, altare matris ecclesie predicte ville... ad opus predicte contulit celle(2). Que omnia ratis et firmis privilegiis... habenda in perpetuum confirmavit beati Huberti ecclesie, in Arduenna site. Nec multo post reposita est ecclesie Laudunensi vicissitudo hujus donationis ab ecclesia beati Huberti, videlicet bibliotheca una tocius veteris et novi testamenti(3).

II.
Uit het testament van Renerus, scholaster van Tongeren *(31 Juli 1267).*

... In primis autem volo quod ambe domus mee vendantur...; item omnia supellectilia domus mee in ciphis argenteis et maserinis...; item omnes libri mei majores et minores vendantur, excepta nova *Summa* que dicitur *copiosa*, quam lego ecclesie Tungrensi post mortem meam, ita quod dicti magistri Johannes et Matheus ea utantur quamdiu vivant; ambobus vero sublatis

(1) K. HANQUET, *Chronique de Saint-Hubert,* bl. 52-53. - De restitutie van het psalter, door tusschenkomst van den H. Geest en na talrijke opzoekingen, in alle mogelijke landen onder menigvuldige bedreigingen en vermaledijdingen ingesteld *(multiplici anathemate... publicam ejus questionem),* bewijst ten volle de waarde toentertijd der boeken in 't algemeen, maar vooral van 'n bijbel of 'n psalter, uit eerbied voor den tekst kunst- en weelderijk uitgevoerd. Deze restitutie geschiedde van uit Toul in de eerste jaren der 11e eeuw, want paus Leo IX (1019-1054), vroeger, als bisschop van Toul, Bruno geheeten, werd in 1002 geboren.

(2) Bedoelde *cella* of priorij werd door Helinandus, bisschop van Laon (1052-1107) in zijn bisdom gesticht.

(3) K. HANQUET, *op. cit.*, bl. 35. Hierbij teekent de uitgever terecht aan (noot 8): 'Le détail ci-dessus de la *Chronique* révèle bien la rareté et la valeur des livres à cette époque'. Over de bijzondere beteekenis van *bibliotheca*: bijbel, cf. W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, bl. 152 vlg., Leipzig, 1896; J. GESSLER, *Critische Aanteekeningen op Latijnsche teksten uit en na de Middeleeuwen,* bl. 118-119. Leuven, 1941. Daar wordt het geestig puntdicht van Adrianus Valesius op een godgeleerde aangehaald, die buiten zijn bijbel geen enkel boek, en toch 'n bibliotheek had.

Biblia cum tibi sint, Doctor Sorbonice felix,
An dubitem, quin sit Bibliotheca tibi?

de medio, libere remaneat ecclesie et ponatur in sacrario ecclesie firma cathena et sera ligata; decanus vero et capitulum omni anno in capitulo generali post *Letare* excommunicent solempniter, candelis projectis, illum seu illos qui predictum librum amoverint ab ecclesia, vendiderint aut impignoraverint vel alio quovis titulo alienaverint, et illos qui consilium ad hoc dederint vel auxilium, vel qui sciverint et capitulo non revelaverint et istud in registro ecclesie conscribatur... Volo etiam quod biblia mea, que est in duobus voluminibus, vendatur incontinenti quanto carius poterit et pecunia inde recepta detur hospitali Tongrensi...(1).

III.
Uit 'n kroniek der kapittelkerk van Namen: *memoranda beatae Mariae namurcensis (16 September 1478).*

De emptione biblie in duobus voluminibus ecclesie predicte.

Anno XIIIIe LXXVIIIe, nocte Lamberti martiris in septembri fuit empta biblia ecclesie predicte perpulcra et sollempnis, in duobus voluminibus, erga dominum Michaelem de Angulo, capellanum ecclesie Sancte Gudile Bruxellensis, per sollicitationem magistri Johannis de Romont, canonici predicte ecclesie, pro somma centum et XXV florenorum renensium communium, et expense itineris eundo Bruxellam pro marchandisia facienda ac vectura predicte biblie fuit exposita per emptores, scilicet dominum Egidium de Sallez, decanum predicte ecclesie, dominos ac magistros dominum Godenulium Datien, magistrum Nicholaum Tamison ac magistrum Johannem de Romont predictum, somma V florenorum renensium communium, et clavi unius voluminis ac coopertura amborum corei de buffle comparati fuerunt pro III florenis.

Sic in toto, pro predicta biblia expositi fuerunt... VIxx XIII floreni renenses communes, et valebat tunc temporis florenus crucis Andree, XXVI aidans; leo, XL aidans; corone auree, XXXI aidans, etc.(2).

Et pro adjutorio emptionis predicte biblie dono dedit huic ecclesie dominus Lambertus de Lyvez, ecclesie predicte cappellanus, quinquaginta florenos crucis Andree in auro; reliquum captum fuit in archiviis capituli dicte ecclesie(3).

Leuven.

J. GESSLER

(1) Uit J. PAQUAY, *Cartulaire de Notre-Dame à Tongres*, I, bl. 200. Tongeren, 1909. Over den schenker, cf. CH.M.T. THYS, *Le Chapitre de Notre-Dame à Tongres*, in de *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 4e reeks, IV (1888), bl. 249-254.

(2) *Florenus renensis communis:* florin du Rhin, Rinsgulden of Rijnsche gulden; *aidans*: stuivers.

(3) Uit de *Memoranda beatae Mariae Namurcensis,* fol. 55, nu op 't Staatsarchief te Namen (Archives du Chapitre de Notre-Dame, n° 8). Uitgegeven, niet al te accuraat, met den catalogus der boekerij (1526), door J.B. (orgnet), in *Bull. du Bibliophile belge,* 2^{e} reeks, I (1854), bl. 163-168.

Bibliographische kroniek

De met een asterisque onderscheiden werken kunnen in het Museum Plantin-Moretus geraadpleegd worden; die met twee asterisquen in de Stadsbibliotheek te Antwerpen.

Uitvinding en eerste tijdperk der boekdrukkunst

* BEYER (Fritz). Nochmals: Gedanken um die Erfindung Gutenbergs. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 46-51.

Bibliographie (Internationale) des Buch- und Bibliothekwesen. XV. Jahrg., 1940. Leipzig, 1941.

Anhang: [Gutenbergs]-Jubiläum 1940, blz. 338-343. [Bevat eene lijst van in 1940 verschenen werken gewijd aan de viering van den 500^{en} verjaardag van de uitvinding der boekdrukkunst].

* BIRKENFELD (Günther). Die Erfindung Johann Gutenbergs. *Druck und Werbekunst* 1940, Heft 5, 141-144, met afb. en Fransche vertaling.

GROENENDAAL Jr (M.H.). Drukletters, hun ontstaan en hun gebruik. Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, De Technische Boekhandel H. Stam, 1941, 143 bl., afb.

Rec.: *Halcyon*, 1941, n° 5 door A.A.M. Stols.

* Gutenberg-Jahrbuch 1940. Festschrift zur Fünfhundert-Jahrfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst. Hrsg. von A. RUPPEL. Mainz, Gutenberg-Gesellschaft; Leipzig, Harrassowitz in Komm. 1940. 4°, 539 blz.

* HEROLD (Emil). Die Coburger Gutenbergfunde und ihre Bedeutung für die Gutenberg-Forschung. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 52-58, 3 afb.

* INDESTEGE (Luc). Drie dubbele bladen van een Nederlandsch Biblia-
** Pauperum-blokboek. *De Gulden Passer* XIX (1941), 165-173, 6 plt.

LENHART (J.M.). The origin of the invention of printing: its background. *The Catholic Historical Revieuw* XXV (1939), 287-308.

Volgens den schrijver van deze bijdrage is de uitvinding van de boekdrukkunst in 1445 te danken noch aan de goedkoope prijs van het papier, noch aan de humanistische beweging, maar veelmeer aan de intensieve vraag naar boeken vanwege de geschoolde standen der Rijnlandsche bevolking.

Mc MURTRIE (Douglas C.). Over de uitvinding van de boekdrukkunst. Haarlem, Joh. Enschedé en Zonen; Amsterdam, P. Proost & Zoon, 1940. 8°, 62 blz. afb.

Niet in den handel.

Rec.: *Halcyon* 1941, n° 5, door A.A.M. Stols.

MENN (W.) und SCHMIDT (Friedrich-Adolf). Gutenberg und seine Erfindung. Zwei Aufsätze. Greifswald, Bamberg. 1941. 8°, 59 blz. *(Aus den Schätzen der Universitätsbibliothek zu Greifswald, 16).*

* RUPPEL (Aloïs). Iohannes Gutenberg: sein Leben und sein Werk. ** Berlin, Mann. 1939. 8°, 224 blz.

RUPPEL (Aloïs). Die Technik Gutenbergs und ihre Vorstufen. Berlin, V D I-Verlag. 1940. 8°, 60 blz. *(Deutsches Museum. Abhandlungen und Berichte. Jahrg. 12, Heft 2).*

* SCHULTE (Alfred). Ueber das Feuchten des Papiers mit nassen Tüchern bei Johann Zainer und einigen anderen Frühdruckern. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 19-22.

* STEFAN. Die Buchdruckerpresse von Gutenberg bis Koenig. *Druck und Werbekunst* 1940, Heft 5, 146-155, met afb. en Engelsche vertaling.

STEINBERG (S.H.). Gutenberg's Germany: Its economic and cultural conditions. *Signature* 14 (1940).

* VELDE (A.J.J. Van de). De boekdrukkunst vijfhonderdjarig. *Versl. & ** Med. K. Vl. Ac.*, (1940), 445-505.

* WEHMER (Carl.). Gutenberg. Zur Fünfhundertjahrfeier der Erfindung ** des Buchdrucks. *Forsch. u. Fortschr.* XVI-18, 20 Juni 1940, 198-200.

G. ZEDLER. Zur halbtausendfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst. Limburg a.d. Lahn, Limburger Vereinsdruckerei.

Wiegedrukken

* Initialschmuck französischer Frühdrucke. 1011 Initialen des fünfzehnten ** Jahrhunderts. Z. p., Pantheon, Akademische Verlagsanstalt. Z.J. [1941], 16 blz. tekst, 117 pltn. In 8°.

* KARADJA (Constantin I.). Alte Bibliotheken der Siebenbürger Sachsen und ihre Wiegendrucke. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 196-207, 4 afb.

Küchenmeisterei, in Nürnberg von Peter Wagner um 1490 gedruckt. Faksimile nach dem Exemplar der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel. Eingeleitet von Hans WAGNER. Mit einem Glossar und einer Bibliographie. Mit 13 Abbildungen im Text. Leipzig, O. Harrasowitz. 1939, 8°, 32 pl., 23 blz. *(Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. Reihe B. Seltene Frühdrucke in Nachbildungen, III).*

L.A. Entdeckung zweier spanischer Wiegendrucke. *Der Schweizer Sammler - Le Collectionneur suisse.* XV (1941), 35-37.
* MORI (Gustav). Der Typen-Neudruck des 'Canon Missae' vom Jahre 1456-57. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 59-67, 3 afb.
* PREISENDANZ (Karl.). Der erste Wiegendruck der Bibliotheca Palatina. ** *Forsch u. Fortschr.*, XVII - 4-5, 1-10 Febr. 1941, 49-49.

Geschiedenis van de boekdrukkunst

Algemeen

ALDIS (H.G.). The printed book. 2nd edit. revised by J. CARTER and E.A. CRUTCHLEY. Cambridge, University Press. 1941. 8°, 152 blz.
** CAIN (Julien). La civilisation écrite. Paris, Soc. de gestion de l'Encyclopédie française. S. d. [1940]. 4°, afb. *(Encyclopédie française, t. XIV).*

I. Métiers et arts graphiques.
II. Le Livre.
III. La revue et le journal.
IV. Les bibliothèques.

* HAUSCHILD (Herbert). Romantische Typografie? *Druck und Werbekunst* 1941, Heft 9, 272-277, met afb. en Fransche vertaling.
* KANNENBERG (Richard). Wappen der Buchdrucker. *Druck und Werbekunst* 1940, Heft 5, 176-178, met afb.
LANGE (Wilhelm H.). Das Buch im Wandel der Zeiten. Mit 147 afb. Berlin, Büchergilde Gutenberg. (1941). 8°, 253 blz.
MEYHOFFER (Jean). La Bibliothèque de la Faculté de Théologie de l'Eglise libre du Canton de Vaud. Quelques-unes de ses raretés. *Vereinigung schweizericher Bibliothekare. Association des bibliothécaires suisses. Nachrichten-Nouvelles*, XVII (1941), 41-64.
* WOLF (W.H.). Gutenbergs Kunst im Briefmarkenbilde. *Druck und Werbekunst* 1940, Heft 5, 173-175, met afb.
Zum chinesischen Stempel- und Holztafeldruck. Nebst vermischten Beiträgen aus dem Gesamtgebiete der Schrift- und Buchgeschichte. Leipzig, Harrasowitz. 1940. 4°, 81 pl., 142 blz. *(Buch und Schrift. N.F., 3).*

Belgie

* BIEVRE (Joseph de). In 't kleine Vlaanderen, een kleine drukkerij... *Druck und Werbekunst* 1941, Heft 9, 287-294, met afb. en Duitsche vertaling
Handelt over de drukkerij De Bièvre, te Brasschaat.

* GARTE (Hansjörg). Christoph Plantin. 1514-1589. *Druck und Werbekunst* 1941, Heft 9, 264-271, met afb.
* GESSLER (Jan-Fr.). Van een vroom boekje op magistraatsbevel verminkt.
** Een historico-bibliographische schets. *De Gulden Passer* XIX (1941), 191-202, 1 plt.
Lotgevallen van het werkje van broeder Hendr. Jongen: Marianum Hasletum, 1660.
* NIJHOFF - KRONENBERG. Nederlandsche bibliographie van 1500 tot **
1540. Tweede deel, door M.E. KRONENBERG. Afl. 18 en 19. 's-Gravenhage, M. Nijhoff. 1940. 8°.
Rec.: *De Gulden Passer* XIX (1941), 305, door A. Vincent.

Denemarken

NIELSEN (L.). Den danske Bog. Forsög til en dansk Boghistorie fra den aeldste Tid til Nutiden. Köbenhavn, Gyldendal. 1941. 4°, VIII + 370 blz.

Duitschland

* CLEMEN (Otto). Beiträge zur Geschichte des Wittenberger Buchdrucks in der Reformationszeit. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 174-185, 4 afb.
* CLEMEN (Otto). Der Wormser Druck der Scherzrede 'De generibus **
ebriosorum' von c. 1550. *Zentralbl. für Bibliothekswesen*, LXVIII (1941), 241-244.
* CROUS (Ernst). Christoph Runge, der Erstdrucker von Neudamm. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 208-216, 6 afb.
* EICHLER (Ferd.) Eine Salzburger Prunkabschrift der von Johann Mentelin um 1466 gedruckten ersten deutschen Bibel. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 68-75, 2 afb.
* HUSUNG (Max Joseph). Die neun Musen des Zeichners und Formschneiders Jacob Lucius von 1579. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 163-173, 9 afb.
* KAZMEIER (Aug. Wilh.). Der Drucker der Melusine und Heinrich Coster. Ein Beitrag zu Lübecks frühester Druck- und Einbandkunst. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 98-117, 9 afb.
* KOCH (Herbert). Ernst von Gera, ein vergessener Jenaer Drucker. Ergänzungen und Berichtigungen. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 158-162.
* PREISENDANZ (Karl.). Kleine Commeliniana. Gutenberg-Jahrbuch 1941, 186-195.

** SCHRÖDER (Albert). Eine Leipziger Formschneider-, Drucker- und Verlegerfamilie des 16. und 17. Jahrhunderts. *Buch und Schrift*, N.F. Bd. IV (1941), 153-160, 3 pltn.
* THEELE (Josef). Die Drucke der Werkstätten der Stadt Halle (Burg Giebichenstein) und das Werk Herbert Posts. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 269-279, 1 afb.

Frankrijk

* STOCK (F.). Die ersten deutschen Buchdrucker in Paris um 1500. Freiburg i. Br., Herder. 1940. 8°, XVI + 159 blz. *(Volksdeutsche Quellen und Darstellungen, 1.)*

Groot Brittannie

L.A. Von dem Leben un den Werken des ersten englischen Druckers (William Caxton). *Der Schweizer Sammler - Le Collectionneur suisse*, Jahrg. XV (1941), 1-6.

Italie

* ALBERTI (Giuseppe). Incunabili Veneziani di Giovanni e Vindelino da Spira nella Biblioteca Civica di Sansepolcro. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 76-79, 3 afb.
ALMAGIA (Roberto). Un prezioso cemelio della cartografia italiana. Il planisfero di Urbano Monti. *La Bibliofilia*, XLIII (1941), 156-193.
AVANZI (Giannetto). Bibliografia storica dell'arte della stampa in Italia 1901-1940. *Maso Finiguerra*, IV (1939), fasc. 1-2.
BELLINI (Giuseppe). Storia della Tipografia del Seminario di Padova, 1684-1938. Padova. 1940.
BERTIERI (Raffaello). Il torchi tipografici di Leonardo da Vinci nel Codice Atlantico. *Risorgimento grafico*, anno 36, n° 6, 31 dicembre 1939, 206-216.
BOFFITO (Giuseppe). Battaglia di marche tipografiche di Stefano della Bella e l'ultima memoria scientifica dettata da Galileo Galilei. *La Bibliofilia,* XLIII (1941), 145-156.
Cenni biografici su Panfilo CASTALDI: Omaggio del Municipio di Feltre in occasione del raduno poligrafico italiano per il quinto Centenario della invenzione della stampa, Feltre 5 ottobre 1940-XVIII. Feltre, Stab. tip. 'P. Castaldi'. 1940. 8°, 18 blz.

* FAVA (Domenico). Un grande libraio-editore di Bologna del Quattrocento: Sigismondo dei Libri. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 80-97.
FINNO (Vittorino). Pietro e Tommaso PIASI tipografi cremonesi del Secolo XV. Notizie bio-bibliografiche, storico-giuridiche e genealogiche. *La Bibliofilia*, XLIII (1941), 86-110.
* J.H.M. De tweehonderdste geboortedag van Bodoni. *Drukkersweekblad* 30 (1940), 106.
* MARCHESINI (Cesare G.). Giambattista Bodoni. *Druck und Werbekunst* 1940, Heft 5, 164-166.
MESSINI (Angelo). Per la storia della tipografia di Emiliano ORFINI DI FOLIGNO (1470-74). *La Bibliofolia*, XLII (1940), 203-204.
NAI (Pietro). Panfilo CASTALDI, primo tipografico italiano. Nella solenne celebrazione del quinto Centeniaro della introduzione della stampa in Europa, 1440-1940. Feltre, a cura del Municipio e dello Stab, tip. 'P. Castaldi'. 1940. 4°, 36 blz., figg.
NUTI (Ruggero). Lettere di Giambattista Pasquali, libraio editore in Venezia. *La Bibliofilia*, XLIII (1941), 193-200.
* SERVOLINI (Alfredo). La tipografia a Livorno nei secoli XVII e XVIII. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 235-247, 5 afb.
* SERVOLINI (Luigi). I tipografi Forlivesi moderni. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 248-259, 9 afb.
VINCENTINI (F.). Notizie sulle stamperie pisane dalle origini al 1860. *Bollettino Storico Pisano*, VIII, N.S. 1939, 33-63.

Nederland

* NIJHOFF-KRONENBERG. Nederlandsche bibliographie van 1500 tot ** 1540. Tweede deel, door M.E. KRONENBERG. Afl. 18 en 18. 's-Gravenhage, M. Nijhoff. 1940. 8°
Rec.: *De Gulden Passer* XIX (1941), 305, door A. Vincent.

Spanje

* CUESTA GUTIERREZ (Luisa). Impresores y libreros en la Salamanca imperial del siglo XVI. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 126-154, 4 afb.
* RUBIO (Jordi). Ein in Barcelona gedruckter Kaiserlicher Brief von 1538. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 155-157, 1 afb.

Zweden

COLLIJN (Isak). Ett hittills okänt ettbladstryck av Andreas Gutterwitz Stockholm 1593. *Nordisk Tidskrift för bok- och bibliotheksväsen*, XXVIII (1941), 136-140.
Vertaling van den titel: *Een tot nu toe onbekend exemplaar van Andreas Gutterwitz, Stockholm 1593*'.

Zwitserland

BLASER (Fritz). Daten zur Geschichte des Buchdrucks und des graphischen Gewerbes in der Schweiz. *Der Schweizer Sammler - Le Collectionneur suisse,* XIV (1940), 2-4; 36-37; 105-111.
BLASER (Fritz). Daten zur Geschichte des Buchdrucks und des graphischen Gewerbes in der Schweiz. *Der Schweizer Sammler - Le Collectionneur suisse,* Jahrg. XV (1941), 8-11; 37-38; 75-77; 109-114.
* LEEMAN-VAN ELCK (Paul). Die Offizin Froschauer. Zürichs berühmte Druckerei im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Buchdruckerkunst anlässlich der Halbjahrtausendfeier ihrer Erfindung. Zürich, Orell Füssli. 1940. 215 blz., 92 ill.

Techniek

Attentie in druk. Uitg. door de Vakgroep voor drukkunst, bindkunst en leerbewerking van de V.A.N.K. Amsterdam, J.F. Duwaer & Zonen. 1940. 4°. III + 88 blz., pltn.
Rec.: *Halcyon* 1941, N^{r} 5, door A.A.M. Stols.
BENSON (Howard) & CAREY (Arthur Graham). The elements of lettering. Newport, R.I. 1940. 8°. 125 blz.
** BOCKWITZ (Hans H.). Die deutsche Papiergeschichtsforschung und die Forschungsstelle für Papiergeschichte. *Buch und Schrift*, N.F. Bd. IV (1941), 110-119.
Dictionary (The) of paper; including pulps, boards, paper properties and related papermaking terms, Publ. under the auspices and direction of the American Paper and Pulp Association. New York, The Association. 1940. 8°. 365 blz.
EBENBÖCK (Fr.), BRUGGER (A.) & PREIS (E.). Handbuch für Papier, Schrift, Druck. Berlin, Elsner Verlagsgesellschaft. 1941. gr. 8°, XVI + 627 blz., 377 afb.

* KEHRER (Siegfried). Entwicklung der Druckfarben. *Druck und Werbekunst* 1940, Heft 5, 180-181.
* KUNZE (Horst). Matthias Koops und die Erfindung des Strohpapiers. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 30-45, 2 afb.
** SCHULTE (Alfred). Die Papiermühle zu Söflingen bei Ulm um 1469. *Buch und Schrift*, N.F. Bd. IV (1941), 95-109, 1 afb.
* SICYNSKYJ (V.). Papierfabriken in der Ukraine im XVI.-XVIII. Jahrhundert. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 23-29, 6 afb.
SPAAN (J.B.). De glorie van het ambacht. Met een inl. van J. van der Waerden. Amsterdam, Em. Querido. 1941. 8°, 191 blz.
Hfdst. V handelt over boekdrukken en boekbinden.
** THIEL (Viktor). Die Anfänge der Papiererzeugung auf deutschem Boden. *Buch und Schrift*, N.F. Bd. IV (1941), 31-94.
** WEISS (Karl Theodor). Zur deutschen Papiergeschichte. *Buch und Schrift*, N.F. Bd. IV (1941), 1-30.

Illustratie

** BARGE (Hermann). Johann Friedrich Unger, der Erneuerer des deutschen Holzschnitts. *Buch und Schrift*, N.F. Bd. IV (1941), 120-152, 19 afb., 2 pltn.
* BECHTEL (Erwin de T.). Illustrated books of the Sixties. *Print, A quarterly Journal of the Graphic Arts* I (1940), afl. 1, 81-89, met afb.
* DOBBENBURGH (Aart van). Over de lithographie. *Halcyon* I (1940), afl. 2, 12 blz. met pltn.
* LA FONTAINE VERWEY (E. de). Jacob van der Schley, een Amsterdamsch graveur met Fransche leermeesters. *Halcyon* I (1940), afl. 1, 8 blzn. pltn.
* LANKES (J.J.) & KENT (Norman). Woodcuts and Wood engravings. *Print, A quarterly Journal of the Graphic Arts* I (1940), afl. 2, blzn. 65-87, met fig. en pltn.
* ORSINI. Les débuts de la lithographie en Belgique. *Druck und Werbekunst* 1941, Heft 9, 279-285, met afb. en Duitsche vertaling.
* TOTH (Ervin). Die geistigen und technischen Bestrebungen der graphischen Künste. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 260-268, 8 afb.
* TREVISANI (Piero). Un silografio italiano: Bruno da Osima. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 280-293, 12 afb.

* WRIGHT (John Buckland). Open letter to an editor. On wood engraving. *Halcyon* I (1940), afl. 1, 8 blzn., pltn.

Tijdschriften en dagbladen

ALLEN (J.E.). The modern newspaper, its typography and methods of news presentation. New York, Harper. 1940. 8°, 243 blz.
DRESLER (A.). Die italienische Presse. Ein Leitfaden. 3. Aufl. Würzburg, Triltsch. 1941. 8°, 90 blz. (*Studien zur Gesch. der ital. Presse*, 8).
Handbuch der Zeitungswissenschaft. Hrsg. von WALTHER HEIDE. Bearb. von ERNST HERBERT LEHMANN [u.a.]. Bd. I = Lfg. 1-4. Leipzig, Karl W. Hiersemann. 1940. 4°, XI blz., 1391 Kol.
Rec.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* 58 (1941), 288-290, door J. Kirchner.
* HAUSCHILD (Herbert). Der Zeitschriftenumbruch. *Druck und Werbekunst* 1940, Heft 5, 167-172, met afb.
** HUSUNG (M.J.). Die älteste gedruckte Zeitung. *Sankt Wiborada* 7 (1940) 103-104.
* MARCHESINI (G.). I due secoli di vita del più antico giornale italiano. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 217-225, 2 afb.
** MUTH (Frid). Deutschlands erste Zeitschrift. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* 58 (1941), 43-46.
** ROSENFELD (Hellmut). Um die älteste Zeitschrift. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* 58 (1941), 133-148.
SCHÖNE (W.), Die deutsche Zeitung im ersten Jahrhundert ihres Bestehens (1609-1700). I-III. Leipzig, O. Harrassowitz. 1940. 3 dln.

I. Der Aviso des Jahres 1609.
II. Die Relation des Jahres 1609.
III. Die deutsche Zeitung des siebzehnten Jahrhunderts in Abbildungen.

Wo erschien die älteste gedruckte Zeitung? Fünf Gutachten, bearb. von Dr. W. SCHÖNE, hrsg. von Dr. WALTHER HEIDE. Leipzig, O. Harrassowitz. 1940. 8°, 94 blz. (*Forschungsberichte zur Geschichte des Pressewesens. Heft 1*).
Rec.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* 58 (1941), 262-263, door J. Kirchner.

Boekbanden

* BOGENG (Gustav Adolf Erich). Der Bucheinband. Ein Handbuch für Buchbinder und Bücherfreunde. 2. veränderte Aufl. Halle (Saal), W. Knapp. 1940. 8°, VIII + 196 blz.
Cfr.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* 58 (1941), 65-66 en *Sankt Wiborada* 7 (1940), 113.
Bookbinding in America. Three essays. Edited by H. LEHMANN-HAUPT. Portland (Maine). 1941. 8°, 293 blz.
* FRISCH (Ernst von). Der vierte Salzburger Richenbach. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 308-313, 3 afb.
GIANNINI (G.G.). Il legatore di libri ad uso degli artigiani e dei dilettanti, con brevi cenni storici. 5 ed. Milano, Hoepli. 1941. 8° XXIV + 364 blz., 36 pltn.
KYRISS (Ernst). Nürnberger Klostereinbände der Jahre 1433-1525. Dissertation. Bamberg, J.M. Reindl. 1940. 8°, 87 blz., 12 pltn.
Rec.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* 58 (1941), 290-291, door Fr. Bock.
** PEETERS (Laurent). Het vergulden op leder voor den boekbinder. Antwerpen, P. Dirix. 1942. 8°, 128 blz., afb.
** SCHREIBER (Heinrich). Die alten Einbände der Gutenberg-Bibel. *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 57 (1940), Heft 11-12 (Nov.-Dec.), 511-523.
* VERHEYDEN (Prosper). Een Leuvensche renaissance paneelstempel. ** *Het Boek* XXVI (1941), 9-18, 1 plt.
* VERHEYDEN (Prosper). Het Sint-Janspaneel van de boekbinderij der ** Bossche fraters. *Het Boek* XXVI (1941), 41-48, 1 plt.
* VERHEYDEN (Prosper). Fortuna-paneelstempels op Vlaamsche boekbanden. ** *De Gulden Passer* XIX (1941), 115-140, 3 fig., 9 pltn.
* VERHEYDEN (Prosper). Transfiguratie-paneelstempels op Leuvensche ** boekbanden. *De Gulden Passer* XIX (1941), 203-216, 2 pltn.

Boekhandel

MENZ (G.). Der europäische Buchhandel seit dem Wiener Kongress. Würzburg, Triltsch. 1941. 8°, 164 blz. (*Das Buch im Kulturleben der Völker,* I).

* ROEMISCH (Bruno). Die deutschen Buchhändler im alten Dänemark. **
Forsch. u. Fortschr. 17 (1941), 95.
** STEMPLINGER (E.). De boekhandel in de oudheid. Vertaling van R.P. STERKENBURG. Maastricht, 1941, 8°, 65 blz. (Erasmus-Librye, I).

Bibliophilie

* LAGERSTRÖM (Hugo). Der künstlerische Wert des Buchdruckes. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 226-234.
CANNON (C.L.). American book collectors and collecting from colonial times to the present. New York, Wilson. 1941. 8°, XI + 391 blz.
LEEMAN-VLN ELCK (P.). Johann Kaspar Lavater als Bibliophile und Sammler. *Der Schweizer Sammler - Le Collectionneur suisse,* XV (1941), 97-108.
SCHWEIDLER (M.). Sammeln und Sichten. Eine praktische Graphikkunde. Innsbruck, Wagner. 1941. 8°, VIII + 211 blz., 50 pltn.

Ex-libris

AEBERHARDT (W.E.). Das Ex-libris-Werk von Ernst Geiger. *Der Schweizer Sammler - Le Collectionneur suisse.* XV (1941), 79-84.
* KALAB (Method). Das tschechische Buchzeichen im künstlerischen Holzschnitt. *Gutenberg-Jahrbuch* 1941, 294-301, 11 afb.
WANG (O.). Svenske Exlibris. Köbenhavn. 1941, 8°, 48 blz.

Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen

Verslag over de werkzaamheden der Vereeniging gedurende de jaren 1941 en 1942

Artikel 4 van de Statuten der Vereeniging bepaalt dat jaarlijks, in de maand Juni, een Statutaire Algemeene Vergadering zal gehouden worden, alwaar het Bestuur een verslag over zijn beheer gedurende het afgeloopen jaar aan haar goedkeuring zal onderwerpen. De tijdsomstandigheden beletten ons echter een dergelijke vergadering te beleggen. Daarom heeft het Bestuur besloten bedoeld verslag in 'De Gulden Passer' te publiceeren en het langs dien weg aan het oordeel der leden te onderwerpen.

Over de omstandigheden waarin, op het eind van het jaar 1940, de Vereeniging zich in een herleving mocht verheugen, over de reorganisatie die daarvan het gevolg was, de uitbreiding van haar werking over geheel Vlaanderen en de aanstelling van een nieuw Bestuur, werd uitvoerig gehandeld in 'De Gulden Passer' 19 (1941) 141-144. Wij veroorloven ons den lezer naar dat verslag te verwijzen.

Een ontwerp voor nieuwe *Statuten* der Vereeniging werd door het Bestuur gepubliceerd in denzelfden jaargang van ons tijdschrift, p. 142-143, met een paar wijzigingen en aanvullingen op p. 289. Aangezien geen enkel lid aan de uitnoodiging tot het inbrengen van bezwaren tegen dit ontwerp vóór 1 Februari 1942 gevolg heeft gegeven, worden deze Statuten als door de leden met eenparigheid van stemmen goedgekeurd en aanvaard beschouwd.

Het *ledental* is in de laatste twee jaren aanmerkelijk gestegen: van 63 tot 219. Als bijlage bij dit verslag worden, ter aanvulling van de vroeger gepubliceerde ledenlijsten (cf. De Gulden Passer 19 (1941) 145-148 en 291-292), de namen der inmiddels toegetreden personen medegedeeld. Wij hadden het overlijden te betreuren van een onzer trouwste leden: den heer L. Keusters, op 15 Januari 1942. Drie leden namen ontslag.

De belangrijke ledenaanwinst is grootendeels te danken aan het succes dat de uitgaven der Vereeniging hebben gekend en aan de actieve *propaganda* die, met de medewerking van de N.V. De Nederlandsche Boekhandel, werd gevoerd. Met de hulp van deze firma, waarmee in 1940 een overeenkomst betreffende de exploitatie der uitgaven van de Vereeniging werd gesloten, werd, nog in ditzelfde jaar, een keurig geïllustreerd prospectus uitgegeven, waarin een overzicht werd opgenomen van de artikels verschenen in de twee deelen van het 'Bulletijn van de Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen' (1877-1886) en in de eerste zeventien jaargangen (1923-1939) van 'De Gulden Passer', en waarin ook de lijst werd afgedrukt van de afzonderlijke uitgaven in boekvorm (van nr 1 tot nr 43). De Nederlandsche Boekhandel bezorgde ons ook nog inteekenbiljetten e.d. en vestigde de aandacht

op de publicaties der Vereeniging in eigen propagandadrukwerk en in een stand van de jaarlijksche Boekenbeurs. Door de Vereeniging zelf werden circulaires aan de leden gestuurd, hen aansporend tot het werven van nieuwe 'Antwerpsche Bibliophielen'. Ten slotte verleende ook de pers haar medewerking: in het bijzonder weze hier herinnerd aan het belangwekkend artikel van Dr. C. Debaive in 'Wetenschappelijke Tijdingen' (6 (1941) nrs 7 en 8): 'De "Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen" en haar orgaan "De Gulden Passer",'. (Cf. De Gulden Passer 19 (1941) p. 290).

De beste propaganda werd echter gevoerd met de uitgaven zelf der Vereeniging. In de eerste plaats met ons tijdschrift, '*De Gulden Passer*', dat thans zijn 20sten jaargang beleeft. Het volume van 1941 groeide uit tot een boekdeel van 308 bladzijden, met 26 buitentekstplaten en 3 illustraties in den tekst. De huidige jaargang belooft in alle opzichten den vorige waardig te zullen zijn.

Naast oorspronkelijke bijdragen van bekende medewerkers - waaronder ook meerdere nieuwe namen - treffen wij in deze beide jaargangen enkele innovaties aan:

1) *De* '*algemeene artikels*'. Dit zijn korte bijdragen - circa 16 bladzijden - waarin telkens een bepaald aspect van de geschiedenis van het boek, volgens de jongste gegevens, beknopt wordt uiteengezet: wetenschappelijk maar synthetisch. Elk artikel wordt geïllustreerd en voorzien van een korte bibliographie betreffende het behandelde onderwerp. Als eerste van de reeks verscheen 'De Boekencensuur' door Dr. F. Remy; thans komt aan de beurt 'De Incunabeltijd' door Dr. F. Schauwers. Andere onderwerpen zullen volgen. Er werd een algemeen plan ontworpen, waarin alle belangrijke problemen der bibliographie en der bibliophilie voorkomen, die achtereenvolgens door bevoegde medewerkers zullen behandeld worden. De bedoeling is aldus den 'candidaat-bibliophiel' in de wetenschap van het boek in te wijden. Het Bestuur denkt er zelfs aan deze bijdragen later te bundelen tot een soort 'Handboek van den Bibliophiel'.
2) *Prentkunst.* De lezer zal reeds gemerkt hebben dat in den jongsten jaargang van ons tijdschrift een ruimere plaats aan de prentkunst werd ingeruimd. Op voorstel van ons medelid, den Heer E. Bonnivert, heeft het Bestuur inderdaad besloten ook de talrijke iconophielen onder onze leden voldoening te schenken: er zal in de toekomst naar gestreefd worden artikels in verband met de geschiedenis der graphische kunsten in 'De Gulden Passer' te laten verschijnen, evenals recensies van nieuwe publicaties op dit gebied. Reeds werden de Heeren Prof. Dr. L. Lebeer, Conservator van het Prentencabinet der Kon. Bibliotheek en F. van den Wijngaert, Adjunct-conservator van het Stedelijk Prentencabinet te Antwerpen, bereid gevonden daartoe hun medewerking te verleenen. Samenwerking wordt ook betracht met het Iconographisch Instituut te Antwerpen, dat geregeld mededeelingen in ons tijdschrift kan laten verschijnen.
3) *Nieuwe rubrieken* werden voorzien. In de eerste plaats de '*Bibliographische Kroniek*', onder leiding van Prof. Dr. R. Apers, Am. Dermul en

Dr. F. Remy: daarvan was reeds sprake in den vorigen jaargang, p. 144. Verder de rubriek '*Varia*', die allerlei korte mededeelingen in verband met de geschiedenis van het boek - en thans ook van de prent - bevat. Ten slotte de rubriek '*Libri pretiosi*', die in het onderhavige nummer door Prof. Dr. J. Gessler wordt ingeleid.

Op dit oogenblik wordt door den Heer Am. Dermul, een *register* samengesteld, waarin alles, wat in de eerste 20 jaargangen van 'De Gulden Passer' verscheen, zal vermeld worden. Wij hopen dit register, dat bibliographen en historici ongetwijfeld groote diensten zal bewijzen, in het begin van volgend jaar te kunnen publiceeren.

Met het Bestuur van het *Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen* werd overeengekomen dat op de Congressen gehouden referaten, waarvan de inhoud past in het kader van onze werking, eerst in 'De Gulden Passer' zouden verschijnen, om daarna in de Handelingen van het Congres te worden opgenomen: krachtens deze regeling brachten wij bijdragen van S. Axters O.P., Dr. D. Burger, Prof. Dr. A.J.J. Vandevelde, G. Schmook, Dr. C. Sobry en Dom E. Dekker O.S.B.

Ondanks de moeilijke tijdsomstandigheden - inzonderheid de papierschaarschte en de stijging der prijzen -, konden wij tot nog toe het typographisch cachet van ons tijdschrift handhaven, dank zij de trouwe hulp van onze leden en abonnenten - de oplage bedraagt thans 350 exemplaren - en den zeer gewaardeerden *steun* dien wij *van staatswege* mochten ondervinden. De Directeur-Generaal van Schoone Kunsten bij het Departement van Openbaar Onderwijs stemde er in toe opnieuw 50 exemplaren van ons tijdschrift ten gerieve van even zooveel Openbare Bibliotheken in ons land door den Staat te laten aankoopen. Bijzonder gevoelig was het Bestuur - en wij zijn er van overtuigd, dat ook de leden het zijn - voor het blijk van waardeering ons geschonken door *de Universitaire Stichting van België,* die op 10 April 1942 besloot 'De Gulden Passer' een subsidie van 5.000 frs te verleenen. Daardoor werd niet alleen onze moeilijke financieele toestand aanmerkelijk verbeterd, maar tevens de waarde van ons tijdschrift door een der hoogste wetenschappelijke instanties in ons land erkend en bevestigd.

Een blijk van waardeering bracht ons ook de Kon. Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België, die er in toestemde haar *publicaties* tegen deze der Vereeniging te *ruilen.* Een gelijkaardige overeenkomst werd verder getroffen met de Gutenberg-Gesellschaft te Mainz, het tijdschrift 'De Gulden Winckel' te Amsterdam en 'Wetenschappelijke Tijdingen', het orgaan van de Vereeniging voor Wetenschap te Gent.

Van een waarachtig herleven der Vereeniging kon slechts sprake zijn als ook de *afzonderlijke uitgaven* opnieuw regelmatig zouden verschijnen. Met de medewerking van de N.V. De Nederlandsche Boekhandel is het Bestuur er in geslaagd in 1941 een facsimile-druk van den Antwerpschen incunabel '*Vander Dochtere van Syon*' (Gheraert Leeu, 1492), met een inleiding van Prof. Dr. J. Van Mierlo S.J., als nr 44 der uitgavenreeks op de markt te

brengen, - een keurig verzorgd boekje, dat den leden kosteloos werd aangeboden. Daarmee heeft het Bestuur een traditie ingeluid, die het hoopt in de toekomst te zullen kunnen getrouw blijven. Dit jaar, 1942, zullen de leden een even belangwekkend facsimile ontvangen van '*De VII Getiden*', in de eerste jaren der XVIe eeuw gedrukt door Thomas van der Noot, voorzien van een uitvoerige inleiding door Prof. Dr. P. De Keyser (nr 45 van de reeks).

Tevens wordt dit jaar een '*Tweede Reeks*' *in de uitgaven* der Vereeniging geopend met een studie over en de tekstuitgave van Dirck Buysero's gedicht '*Korte Beschrijvinge van Parys*' (1676), door Prof. Dr. R. Willemijns bezorgd. De boekdeelen, te verschijnen in deze tweede reeks, zullen door de leden bij voorafgaande inschrijving te verkrijgen zijn tegen sterk verminderden prijs, en, zoo mogelijk, zullen hun speciaal genummerde exemplaren ter beschikking gesteld worden.

In den vorigen jaargang van 'De Gulden Passer' (19 (1941) p. 144) werd de uitgave aangekondigd van een facsimile-druk van 'De Stove', een werkje van den bekenden Brusselschen Rederijker Jan Van den Dale (1528). Achteraf bleek dat dit plan bezwaarlijk uit te voeren was. Er werd echter besloten door Dr. G. Degroote een uitgave van *Van den Dale's Volledige Werken* te laten voorbereiden. Wij hopen deze voor de geschiedenis van de Vlaamsche letterkunde hoogst belangrijke studie volgend jaar op de markt te kunnen brengen.

Intusschen werden ook andere werken ter publicatie aangeboden, die het Bestuur, zeer tot zijn spijt, moest afwijzen bij gebrek aan fondsen; o.m. een prachtalbum met reproducties van schilderijen van Sandrart, met teksten van Vondel en Barlaeus, ingeleid door Dr. E. Van de Velde.

Tot nog toe beperkte zich de werkzaamheid van de Vereeniging tot de publicatie van tijdschrift en boeken. Op voorstel van den Heer L. Baekelmans besloot het Bestuur de mogelijkheid te onderzoeken om in verschillende steden van het Vlaamsche land enkele *voordrachten* in te richten gewijd aan de bibliophilie en het boekwezen, waarvan dan telkens een omstandig verslag in 'De Gulden Passer' zou verschijnen. De toekomst zal uitwijzen of dit plan kan verwezenlijkt worden.

De *bibliotheek* der Vereeniging werd thans ondergebracht in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, waar zij ter beschikking van de leden staat. Zij wordt gespijsd door ruildienst en geschenken. Dankbaar vermelden wij hier den naam van den Heer Ed. Laloire die in 1941 zijn prachtig werk 'Généalogie de la Maison Princière et Ducale d'Arenberg' schonk.

De heele werking der Vereeniging staat en valt natuurlijk met haar *financieelen toestand.* Schitterend is hij niet. Het boekjaar 1942 is nog niet afgesloten, maar hier volgt de balans van ontvangsten en uitgaven in het jaar 1941, medegedeeld door den Heer Am. Dermul, penningmeester:

Ontvangsten:

Batig saldo 1939/1940	10.431,77
Bijdragen der leden in 1941	9.147,15
Abonnementen	4.221,-
Verkoop van uitgaven in 1940 en 1941	6.221,35
Toelage van de Provincie voor 1941	1.000,-
Verschillende	517,45
	31.538,72

Uitgaven:

Uitgave van De Gulden Passer:		
	Drukkosten	11.561,95
	Illustratie	2.083,75
	Verzending	437,60
		14.083,30
Uitgave van Vander Dochtere van Syon		6,233,-
Afkorting op voorschot De Nederlandsche Boekhandel		6.221,35
Inning van de bijdragen der leden		102,75
Bestuursonkosten		713,60
		27.354,-
Batig saldo, over te dragen op 1942		4.184,72

Het resultaat is slechts in schijn gunstig, want wij mochten het jaar beginnen met een aanzienlijk batig saldo van 1939-1940. Van 1942 af zal de boekhouding van de Vereeniging gescheiden worden van deze van het tijdschrift.

Tering naar de nering: *hoe rijker inkomsten, hoe meer voordeelen voor de leden!* Daarom doet het Bestuur een dringend beroep op allen om nieuwe leden aan te werven: wij moeten de 300 bereiken!

Namens het Bestuur der Vereeniging, *de secretaris,*
H.F. BOUCHERY.

Onderhavig verslag werd door het Bestuur der Vereeniging goedgekeurd in zijn vergadering van 15 October 1942. De leden worden verzocht eventueele aanmerkingen en bezwaren vóór 1 Maart 1943 toe te sturen aan den secretaris der Vereeniging, Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt, 22, te Antwerpen. Indien op dien dag ten minste de helft der leden geen bezwaren tegen dit verslag heeft ingebracht, zal het als goedgekeurd en aanvaard worden beschouwd.

Nieuwe leden:

Asselbergs, Ir. C.J., Directeur van de N.V. Centrale Suiker Maatschappij, 1ste Muntstraat, 3, Breda.
Boelaerts, Jules, Eere-Beheerder, -Secretaris en -Bibliothecaris van het Kon. Vlaamsch Muziekconservatorium, Antoon Van Dyckstraat, 45, Antwerpen.
Cools, Z.E.H. Petrus J., Bibliothecaris, Missiehuis, Stein, Limburg (Nederl.)
Craps, Pierre. Valkerijlaan, 7, Boschvoorde.
Delen, K., Leeraar aan het Kon. Athenaeum, Vrijheidslaan, 26, Gent.
de Poorter, Dr. Albert, St. Pietersteenweg, 199, Brussel.
de Vocht, Prof. Dr. Kan. H., Naamsche vest, 60, Leuven.
Deschamps, Jan, Leeraar aan het Kon. Athenaeum, Tiensche straat, 177, Leuven.
Hendel, Dr. J., Belgiëlei, 120, Antwerpen.
Keusters, Paul, Minderbroedersrui, 9, Antwerpen.
Lambrechts, Dr. Pieter, Assistent aan de Rijksuniversiteit, Rozebroeckstraat, 53, Sint-Amandsberg (Gent).
Lissens, Dr. R.F., F. Lejeunestraat, 6, Elsene-Brussel.
Roersch, Prof. Dr. Alphonse, Tiensche vest, 56, Leuven.
Schoofs, Z.E.H. Jozef, Godsdienstleraar Middelbaar Onderwijs, Prins Albrechtlaan, 18, Sint-Truiden.
Strubbe, Prof. Dr. Eg. I., S. Gilliskerkstraat, 10, Brugge.
van Cutsem, Etienne, Advocaat, Isabellalei, 18, Antwerpen.
van de Perre, Hugo A.J., Ambtenaar, Galliërlaan, 22, Brussel IV.
Van Elslander, Antonin, Weidestraat, 46, Gent.
van Gils, Mgr. Dr. P.J.M., Zwartbroekstraat, Roermond.
Vosmaer, G.J.J.G., Directeur der St Lucas Society, Rapenburg, 83, Leiden.
Zielens, Lode, Letterkundige, Rolwagenstraat, 57, Antwerpen.
Bibliotheek der Katholieke Economische Hoogeschool te Tilburg.

Nieuwe leden, toegetreden na het afsluiten van bovenstaand verslag.

Beuckeleers-Donche, Em., Bouckenborg, Bredabaan, 561, Antwerpen-Merxem.
de Brouwer, Baron, Manoir du Relais, Ville-Pommeroeul, (Henegouwen).
De Leeuw, H., Meubelmaker, Eiermarkt, 18, Antwerpen.
Stalpaert, Hervé, Gistelsche steenweg, Brugge (Sint-Andries).
Van Roosbroeck, Joseph, Henri Hollevoetlaan, 17, Brussel.

Boekbespreking

Catalogus der kunsthistorische bibliotheek in het Rijksmuseum te Amsterdam. (Uitgegeven van wege het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Amsterdam, 1934-1936; 3 dln & 1 dl register, XIV & 709, XIX & 799. XVIII & 947, 281 blz.)

Al is het laatste deel van dezen Catalogus nu reeds zes jaar oud, toch gaan wij graag in op het vriendelijk verzoek van de Directie van het Rijksmuseum om de aandacht van onze leden op deze merkwaardige publicatie te vestigen.

Merkwaardig is deze catalogus inderdaad. Niet alleen beschikt het Rijksmuseum - niemand zal er zich over verbazen - over een ongemeen rijke kunstbibliotheek, maar bovendien is deze catalogus zóó opgevat, dat hij ook diegenen, die niet in de gelegenheid zijn van de Amsterdamsche bibliotheek gebruik te maken, groote diensten kan bewijzen. Want zoowel door de ontzaglijke literatuur die er in vermeld wordt, als door de wijze van voorstelling is deze catalogus uitgegroeid tot een ware bibliographie der kunstgeschiedenis en -wetenschap.

Een paar steekproeven hebben er ons van overtuigd dat deze kunstbibliotheek buitengewoon goed gedocumenteerd is, althans wat de West-Europeesche kunst betreft, - het zal immers geen verwondering baren dat in een instelling als het Rijksmuseum niet alle, zelfs niet eens de voornaamste werken over de kunst der Oudheid of deze der primitieve volkeren aanwezig zijn. Maar wat de kunst der Nederlanden aangaat - zoowel schilder-, beeldhouw-, bouw- als sierkunst - kan deze bibliotheek op volledigheid bogen: geen enkel werk van essentieele beteekenis ontbreekt en de specialist zal er zelfs heel veel detailstudies aantreffen; bovendien beschikt deze bibliotheek over een belangrijk fonds oude plaatwerken.

Een enkel voorbeeld: het portret. Deze rubriek omvat 33 bladzijden bibliographie, met gemiddeld een tiental werken per bladzijde! Zij is onderverdeeld in verschillende paragrafen: 1) het portret in het algemeen, 2) algemeene verzamelwerken van portretten (catalogussen en reproductiewerken), 3) verzamelingen van portretten (musea en particuliere collecties), 4) portretwerken van enkele standen en beroepen (pausen, keizers, gezanten, schilders, schrijvers enz.), 5) catalogussen van portretten en portretwerken van afzonderlijke landen. Bovendien wordt verwezen naar de werken over schilder- en beeldhouwkunst, waarin over portretten wordt gehandeld.

Het hier aangehaalde voorbeeld geeft reeds een idee van de wijze waarop deze catalogus is samengesteld. De indeeling er van is systematisch, volgens het behandelde onderwerp; zij is zoo logisch doordacht en overzichtelijk uitgewerkt, dat zelfs de oningewijde geen gevaar loopt op een dwaalspoor te worden geleid. Een overzicht van de groote indeelingen moge er den lezer van overtuigen:

I. Kunst in het algemeen. A. Bibliographie van de kunstwetenschap. B. Theo-

rie der kunst (Aesthetlca). C. Kunst in verband met andere gebieden der beschaving. D. Kunstonderwijs. E. Algemeene kunstgeschiedenis. F. Kunstgeschiedenis van enkele tijdperken. G. Iconographie (het onderwerp in de kunst).

II. Schilderkunst en teekenkunst (algemeene werken, o.m. over glas-, muur- en decoratieve schilderkunst, miniaturen).
III. Kunst (voornamelijk schilderkunst) in de verschillende landen.
IV. Beeldhouwkunst.
V. Prentkunst.
VI. Boekkunst.
VII. Kunstnijverheid.
VIII. Bouwkunst.
IX. Topographie.
X. Museographie.

Volgen daarop twee aanvullende rubrieken: XI. Staatkundige geschiedenis. XII. Beschavingsgeschiedenis (zeden en gewoonten), en een bibliographische afdeeling: XIII. Catalogussen van bibliotheken, woordenboeken en tijdschriften.

Het zal den bibliophiel ongetwijfeld interesseeren een woordje méér te hooren over de twee domeinen, die hem bijzonder ter harte gaan: boek- en prentkunst. De eerste rubriek bevat vooraf twee paragrafen, respectievelijk gewijd aan het papier en het geschrift (met een speciaal deel over calligraphie). Dan volgt de boekdrukkunst: achtereenvolgens tijdschriften en verzamelwerken, beschrijvingen van boeken (algemeene bibliographie) en bibliophilie, de aesthetica en de techniek van het boek, en de geschiedenis van het boek, onderverdeeld volgens de tijdperken, de soorten van boeken en de landen. Daarna de werken over boekbinderskunst en een zeer uitgebreide verzameling van geïllustreerde boeken. Deze bibliographie over de boekkunst omvat niet minder dan 213 bladzijden!

Nog omvangrijker is het deel gewijd aan de prentkunst: 239 bladzijden. Ook hier vinden wij ongeveer dezelfde indeeling terug: algemeene werken, tijdschriften en reproductieverzamelingen; de verschillende graphische technieken, en het verzamelen van prenten (verzamelaarsmerken, prijzen, restaureeren, openbare en particuliere collecties, tentoonstellingen), met daarna detailwerken over de geschiedenis der prentkunst (volgens tijdperk, onderwerp en land): dit alles nog overzichtelijker gemaakt door tal van onderverdeelingen.

Hoe voortreffelijk de systematische rangschikking van dezen catalogus ook weze, zijn samenstelling zou wellicht nog moeilijkheden opleveren, indien men niet beschikte over de merkwaardige indices, die heel het vierde volume in beslag nemen.

Eerst een register der onderwerpen: wie zoekt naar België vindt er, onder 26 titeltjes, alle domeinen vermeld (beeldhouwkunst, binnenhuiskunst en meubelen, boekdrukkunst, bouwkunst, caricaturen, etc.), die zijn belangstelling kunnen opwekken. Een greep uit de andere steekwoorden - b.v. allegorie,

dier in de kunst, doodendans, Heiligen, monogrammen - laat onmiddellijk den rijkdom van dezen index vermoeden.

Volgt dan de lijst der vermelde kunstenaars: een overvloedige bron van inlichtingen. In de derde plaats, een register van illustratoren: prentkunstenaars en teekenaars-ontwerpers, waarbij ook enkele andere kunstenaars, naar welke prenten zijn vervaardigd; deze naamlijst, die voor de liefhebbers van het oude boek een ware vraagbaak is, omvat zoo maar even 89 bladzijden, met gemiddeld 80 namen per bladzijde! Dan volgen een index van plaatsen en streken (onder Antwerpen wordt verwezen naar algemeene werken, Académie des Beaux-Arts, boekhandel en bibliotheken, geschiedenis, kunst en cultuur, Musea en collecties, tentoonstellingen), een index van verzamelaars en kunsthandelaars, en een index van de schrijvers, wier werken in den catalogus zijn opgenomen. Ten slotte, een lijst van anonieme geïllustreerde werken, en eene van de 350 tijdschriften, die in deze kunstbibliotheek voorhanden zijn.

Dit overzicht moge volstaan om den lezer de beteekenis duidelijk te maken van dezen catalogus, die veel méér biedt dan den inventaris van een bibliotheek, en als een waardevolle bibliographie thuis hoort onder het studiemateriaal van elken kunstminnenden biblio- en iconophiel. Wij hopen dat de Directie van het Rijksmuseum in de gelegenheid zijn zal de waarde van deze publicatie te bestendigen door geregeld supplementen te laten verschijnen.

H.F. BOUCHERY.

Prof. Dr. Jan Denuce: *De Geschiedenis van de Vlaamsche Kaartsnijkunst* (Antwerpen, N.V. De Nederlandsche Boekhandel, 1941, 'De Seizoenen' n^{r} 18; 96 blz., 18 afb. Prijs: 12 frs).

De auteur van het onvolprezen 'Oud-Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantijn', uitgegeven in 1912-1913 door de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen, heeft gepoogd den overvloed van gegevens, in die standaarduitgave verwerkt, te condenseeren binnen het bestek van een 'Seizoentje'. Periculeuze onderneming! Het resultaat van dergelijk opzet kón - naar het ons voorkomt - niet in alle opzichten bevredigend zijn. Dit boekje biedt den lezer dan ook niets méér dan een zeer schematisch en noodwendig onvolledig beeld van een zoo rijk en vruchtbaar studieterrein als de Vlaamsche cartographie, - en toch werkt het vermoeiend, wegens de opeenhooping van feiten en data en de overlading met details.

Dit belet evenwel niet dat dit werkje diensten zal bewijzen en den oningewijde leeren zal welke schitterende rol Vlaanderen, en vooral Antwerpen, in de XVIe eeuw, met Mercator, Ortelius, Geeraard de Jode en vele anderen, op het gebied van de Kaartsnijkunst hebben gespeeld.

B.

Dr. Eduard Stemplinger: *De Boekhandel in de Oudheid* (Maastricht, N.V. Leiter-Nypels, tweede druk [1941], 'Erasmus-Librye' n^{r} 1; 65 blz. Prijs: 12,50 frs).

'Ongetwijfeld gelukte het de antieke uitgeverij met haar straffe organisatie, met haar massa's ontwikkelde slaven, door de veeljarige praktijk en perfectie, binnen den kortsten tijd massale oplagen te vervaardigen'... 'Men bedenke, dat de Alexandrijnsche bibliotheek reeds ten tijde van Callimachos (in het midden van de 3^{e} eeuw) 500.000 deelen bevatte, die tot aan den brand onder Julius Caesar (47 v. Chr.) tot 700.000 rollen stegen'... 'Het grootste illustratiewerk van de Romeinen bracht... M. Terentius Varro met zijn portretwerk "Imagines": het bevatte 700 portretten van koningen, veldheeren, staatslieden, dichters, prozaschrijvers, kunstenaars uit Griekenland en Rome... Ook deze geïllustreerde werken werden in massa gereproduceerd'.

Vele lezers zullen met verbazing deze bijzonderheden vernemen: voor de meeste bibliophielen immers is de geschiedenis van het boek in de Oudheid een 'terra incognita'. Wij bevelen hun ten zeerste de lectuur aan van het werkje van Stemplinger, uit het Duitsch vertaald door Reinier P. Sterkenburg, en waarin gehandeld wordt over de productie van boeken-in-handschrift in Griekenland en te Rome, over openbare en particuliere bibliotheken, antiquaren en bibliophielen, over den beroepsboekhandel te Rome en in de provincies, de organisatie van het afschrijven, de prijzen der boeken, het gebruikte materiaal, papyrus en perkament, den boekvorm, de boekversiering, den boekband, de correctie der handschriften, de bezoldiging van de afschrijvers en het honorarium van den auteur, over het 'maecenaat', de censuur, de boekwinkels, etc. En wien het onderwerp zoozeer mocht hebben aangegrepen, dat hij zich met dit, trouwens voortreffelijk, algemeen overzicht niet meer tevreden stelt, hij moge te rade gaan bij het standaardwerk van W. Schubart: Das Buch bei den Griechen und Römern (2e uitg. 1921).

B.

Edmond Pilon: *La Vie de Famille au XVIIIe siècle.* Edition revue, augmentée et précédée d'une introduction par G. Lenotre (Paris, Albin Michel, [1941], 253 blz., 16 afb.).

Pilon's onderhoudende, populair-historische schetsen zijn bekend genoeg. Ook dit 'Familieleven in de XVIIIe eeuw' - hoofdzakelijk in Frankrijk - is een aardig boekje geworden. Uit litteraire werken - memoires, dagboeken, brieven, opvoedkundige tractaten, tooneelstukken -, uit archiefstukken, schilderijen, teekeningen en prenten put Schrijver tal van wetenswaardigheden over het huishouden, het huwelijk, het kinderleven en de opvoeding, de rol van de vrouw als moeder en huisvrouw, het landleven, enz.

Dergelijke werken hebben ongetwijfeld nut: zij verschaffen niet alleen een aangename en verpoozende lectuur, maar groepeeren, in een gemakkelijk te raadplegen verzameling, een groot aantal feiten, waarin de historicus

nuttige gegevens ter aanvulling van zijn documentatie vinden kan. Het komt ons zelfs voor dat juist door het samenstellen van dergelijke bundels anecdoten, geput uit moeilijk toegankelijke of locale bronnen, de liefhebbers-historici zich verdienstelijk kunnen maken, op voorwaarde dat zij nauwkeuriger dan E. Pilon hun bronnen aanduiden, en dat zij er zich voor wachten een vooropgezette stelling te willen verdedigen, - wat de auteur van het onderhavige werk wel doet: 'la patrie n'est qu'un composé de groupements familiaux et... sans ces groupements elle n'existerait pas. Jusqu'à la veille de la Révolution (ce livre en avance la preuve), cette conception devait se maintenir et, dans cette idée du souverain "père du peuple", se conserver aussi vivace qu'au temps des rois Louis IX et Louis XII' (p. 36). Bewijskracht heeft Pilon's werk niet, omdat de waarde van het materiaal niet getoetst wordt aan de criteria van de historische wetenschap.

B.

J. Gessler: *De mystieke Wijnpers te Aarschot en elders.* (Leuven, 1942. Tweede, bijgewerkte uitgave. Niet in den handel. Door de Firma Boon-Hecking aangeboden. 8º, 39 blz., 17 afb.)

Voor wie belang stelt in de iconographische thema's van schilder-, beeldhouw- en prentkunst is dit een belangwekkende studie. Prof. Gessler bespreekt een aantal voorstellingen der 'mystieke wijnpers', een weinig verspreid, maar niettemin belangrijk thema, dat nauw verband houdt met de 'levensbron' en de H. Eucharistie (dit laatste vooral van de XVIe eeuw af): Christus wordt 'geperst', hetzij door het Kruis, hetzij door een schroefpers, en het bloed dat uit zijn zijde (soms ook uit de vijf wonden) vloeit, wordt opgevangen in een wijnkuip en, meestal, van daar uit in een kelk.

Prof. Gessler onderscheidt verschillende stadia in de evolutie van deze voorstelling. Hij onderzoekt van naderbij tal van kunstwerken, waarop de mystieke wijnpers voorkomt: inzonderheid een anoniem schilderij uit het eerste kwart der XVIe eeuw in de Collegiale kerk te Aarschot, en twee penteekeningen die als voorstudie voor dit stuk hebben gediend; een relief in steen, uit het begin der XVIIIe eeuw, in de St. Germanuskerk te Tienen; een anoniem schilderij uit de XVIe eeuw in de collectie Nostitz te Praag, waarin de beide motieven der levensbron en der mystieke wijnpers worden gecombineerd; vroeg XVe eeuwsche (c. 1420) Duitsche en Vlaamsche houtsneden, en andere uit het eind van die eeuw, waarvan het prototype door den drukker Gheeraert Leeu uit Gouda werd geschapen; een houtsnede uit het Gulden Püchlein van 1450, waarop - een unicum - ook het motief van het Lam voortkomt; het grafmonument van Jacques de Saint-Genois te Husseignies (1583); een anoniem schilderij uit de verzameling Boon-Hecking te Leuven (eind XVIe - begin XVIIe eeuw), dat aansluit bij een schilderij uit de tweede helft der XVIe eeuw te Baralle; de gravures van Hier. Wiericx en Michiel Snyders; een bas-relief van Lod. Willemsen, uit de tweede helft der XVIIe eeuw, in de Cathedraal te Antwerpen en, ten slotte, een illustratie in houtsnee door D. Acket voor een gedicht van Guido Gezelle (1939).

Terloops komt ook het motief der mystieke wijnpers in de literatuur ter sprake: twee Vlaamsche teksten en twee boeken, waarvan één Fransch, van 1605: 'Le pressoir mystique' van Jean D'Intras, dat versierd is met een frontispice van Léonard Gaultier, dat het hier besproken thema voorstelt.

B.

J.-Fr. Gessler: *Nihilistenwerk op historico-philologisch gebied. Verzameld door...* (Leuven, 1942. - Herziene overdruk van Philologische Studiën 11-12 (1939-1941) 184-212).

Dit vervolg op zijn 'Critica Latina' opent Prof. Gessler met het vers van Desnoyer: 'Il est des morts qu'il faut qu'on tue...'. De 'moordenaars' zijn G. Kurth (I, 1), Dom G. Morin (I, 2), A. Van de Vijver (I, 4), Mgr. P.J.M. van Gils (I, 5), L. Serbat (I, 6), B. Hauréau (I, 8), L. Vanderkindere (I, 9), K. Preisendanz (I, 10), F. Lyna (I, 11), H. Hymans en J. Van den Gheyn (I, 12), H. Van der Linden (II), G. De Tervarent (III, 1), H. Delehaye (III, 2), E. Faral (III, 4) en Prof. Gessler zelf (I, 3 en 7).

De slachtoffers? Een aantal personages, die in werkelijkheid nooit hebben bestaan, maar die hun ontstaan te danken hebben aan de foutieve lectuur van een manuscript of de verkeerde interpretatie van een tekst. Zóó zagen een reeks pseudo's het licht, waarvan Prof. Gessler het tragisch einde navertelt, en waaronder wij hier als voorbeeld noemen: de pseudo-Aravatius, -Falcidius, -Fulicius, -Pedescus, -Eutychos, -Hengevinius, -Tomellus, en de pseudoheiligen Digna, Viar, Amphibalus, Napoleon.

Naast deze personages verdwijnen ook bibliotheken in het niet: nl. de 50 boeken tellende bibliotheek van het Sint-Blasius-Klooster te Brunswijk in de XIe eeuw, dank zij den speurzin van den uitgever der 'Monumenta', en de particuliere boekenschat van een monnik te Villers in de XIVe eeuw, - een 'ontdekking' van E. De Moreau, door Prof. Gessler naar het rijk der schimmen verbannen.

Tot slot vertelt de Schrijver nog eens 'in geuren en kleuren' de grandiooze mystificatie van René Chalon, archaeoloog en bibliograaf te Bergen, die in 1840 de heele bibliophielen-bent - niemand minder dan Baron De Reiffenberg, Hoofdconservator van de Kon. Bibliotheek te Brussel, liep in de val - in het ootje nam met de veiling van de geheel verzonnen collectie van Graaf Fortsas te Binche, uitsluitend samengesteld uit niet bestaande unicums, die hij zelfs in een merkwaardigen catalogus nauwkeurig beschreef!

B.

Desiderius Erasmus: *De Lof der Zotheid.* Vertaling Mr. Dr. J.B. Kan. Uitgegeven en van korte ophelderingen voorzien door Dr. A.H. Kan. Met penteekeningen van Hans Holbein den Jongere. Bandontwerp Alb. Hahn Jr. (Amsterdam, Wereldbibliotheek N.V., Zevende druk, 1941. Gr.-8°, 191 blz.)

Het is een gemeenplaats te zeggen dat Erasmus een vlijmscherp satiricus was: zijn ‘Lof der Zotheid’ is een grandioos monument in het letterkundig genre der satire. Erasmus was ook een moralist: zijn beroemde ‘Samenspraken’ brengen daarvan het evidente bewijs. Maar hij was bovenal en van nature een pessimist: zijn satire wordt niet getemperd door een mild gevoel van toegeeflijkheid en begrip voor de zwakheid van den mensch, zijn moraliseeren wordt hem niet ingegeven door de genereuze bedoeling zijn medemenschen te helpen in hun strijd tegen het kwade en hun op het pad der deugd de behulpzame hand te reiken. Met onbarmhartige gestrengheid en zelfs met een cynisch genoegen legt Erasmus de verdorvenheid, of - zooals hij het noemt - de zotheid van het menschdom bloot, hij snijdt en brandt de wonde, zonder er den weldoenden balsem van zijn medelijden over uit te spreiden.

Dit volstrekte pessimisme is de grondtoon geworden van Erasmus' levenshouding. In een pas verschenen studie ‘Erasme et l'amitié’ (Bull. de l'Acad. Roy. de Belg. Cl. d. Lett. 5e S. 28 (1942) 140-157) haalt Victor Tourneur een passus aan uit een brief van den humanist aan zijn vriend Ammonius, waarin hij zijn verbijsterend cynisme zonder den minsten schroom openbaart. Wij halen dezen tekst hier aan in de vertaling van Tourneur: ‘Pour ce qui est de bien arranger tes affaires présentement, tu me demandes conseil. Voyons, tu connais cela beaucoup mieux que moi, et je ne vais pas faire de la philosophie, ce que tu ne veux pas du reste. Tout d'abord, dépouille toute pudeur. Ensuite, mêle-toi des affaires de tout le monde. Déloge à coups de coude qui tu peux. N'aime ni ne hais personne par sentiment (ex animo), mais mesure tout à ton utilité. Que tout le calcul de ta vie tende vers ce but. Ne donne rien à moins que tu n'espères retirer de là un avantage et flatte tout le monde en tout’.

Erasmus verschijnt ons hier als de Machiavelli van de individueele moraal. En zooals ‘Il Principe’, is ook de ‘Lof der Zotheid’ verbazend actueel. Wie het nog niet deed, leze dit meesterwerk der wereldliteratuur in de voortreffelijke vertaling van J.B. Kan, waarvan de Wereldbibliotheek thans den zevenden druk bezorgt. Deze is keurig uitgegeven, en versierd met de zeer suggestieve illustraties, die Hans Holbein d. J. in de marges van zijn ‘Moriae Encomium’ van 1514 teekende. Vervelend is het, dat de verklarende aanteekeningen achteraan in het boek werden gebundeld: hun plaats is onderaan op de bladzijde, want zij zijn er toch om de lectuur te vergemakkelijken? En wanneer zal de Wereldbibliotheek er eens in slagen haar overigens smaakvolle uitgaven van passender, en minder barokke banden te voorzien?

Wie die heerlijke krabbels van Holbein bekijkt, zou ze in hun oorspronkelijk kader willen zien. Waarom van deze Nederlandsche vertaling niet eens een pseudo-facsimile-uitgave bezorgen, - met de oude karakters, den ouden bladspiegel, de oude lettrines? Of zou dat een ongeoorloofde phantasie zijn?

H.F. BOUCHERY.

Gerrit Kuiper: *Orbis Artium en Renaissance. I. Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als Bronnen van Coornhert* (Academisch Proefschrift Amsterdam. - Harderwijk, Drukkerij 'Flevo' v.h. Gebr. Mooij, 1941, - 8°, XX + 381 pp., portr.).

Het is een veel verspreide meening dat het Humanisme, het intensieve bestudeeren en de bewonderende navolging der antieke auteurs in het tijdperk dat men gemeenlijk de Renaissance noemt, een vrij kunstmatige cultuurbeweging is gebleven, beperkt tot een nauwen kring van Latijnschrijvende studiosi, die feitelijk buiten het 'leven' stonden en ook maar geringen invloed uitoefenen op het 'volk', dit volk - waarmee niet alleen de plebejers, maar ook de hoogere, ontwikkelde burgerij worden bedoeld - dat op den traditioneelen grondslag der Middeleeuwen een eigen cultuur opbouwde, waarin zich langzamerhand de Nieuwe Ideeën zelfstandig, los van het 'antiquiseerend' Humanisme, gevormd en ontwikkeld hebben. Deze 'natuurlijke' cultuurevolutie, in tegenstelling met het 'kunstmatig' Humanisme, zou eigen vorm en gestalte gekregen hebben in de literatuur-in-de-volkstaal. Slechts aan enkelen der allergrootsten, aan een Erasmus, aan een Vives, in veel mindere mate reeds aan een Lipsius, wordt ruime, bevruchtende invloed op het geestesleven toegekend. De overigen waren - zooals Heinrich Schaller ze (wel is waar in een ander verband) in zijn werk *Die Renaissance* (München, 1935) noemt - 'Die Humanisten im engeren Sinne, jene Philologen und Klassizisten, Nachahmer und Verehrer der Antike', die 'oft nur in bescheidenem Masze als schöpferische Geister und originale Charaktere anzusprechen sind', al wordt toegegeven dat zij 'ihre groszen Verdienste haben um die Erneuerung der antiken Sprache und Literaturen...': voor Schaller immers was de wedergeboorte der Oudheid 'nur eine Nebenerscheinung im europäischen Kulturleben'.

Dat de invloed van deze Humanisten veel vérstrekkender is geweest, dan deze en dergelijke uitspraken laten vermoeden, bewijst de studie van Dr. Kuiper.

Wordt de *Wellevenskunste* van Dirk Volckertsz. Coornhert niet beschouwd als een monument der XVIe eeuwsche Nederlandsche literatuur, waarvan de cultuurhistorische beteekenis ligt zoowel in het feit dat hier de Nieuwe Gedachten helder, scherp omlijnd en in een voor ieder bevattelijken vorm worden geformuleerd, en daardoor ook een diepgaanden, zelfs overwegenden invloed hebben uitgeoefend op het XVIIe eeuwsche geestesleven in Nederland, als in het feit dat in dit boek de Nederlandsche taal tot een volmaakt litterair instrument wordt gesmeed?

Welnu, Dr. Kuiper is na een nauwgezet bronnenonderzoek, waarvan de resultaten, dank zij zijn zeer scherpe argumentatie, als vaststaand mogen beschouwd worden, tot de navolgende conclusies gekomen:

De werken van twee Leuvensche Humanisten, de *Ethicae Descriptio* van Cornelius Valerius en het *Ethicae Compendium* van Sebastianus Foxius Morzillus, hebben 'aan Coornhert, afgezien van een paar afwijkingen, het schema en de verdere indeeling van zijn "hoofdwerk" (geleverd)'. Maar 'tot den bouw van de *Wellevenskunste* bleef de invloed van beider leerboeken niet

beperkt. Talrijke grootere en kleinere gedeelten werden voor een belangrijk deel eenvoudigweg vertaald... Ook wanneer men in acht neemt, dat imitatio in de literatuur dier tijden een belangrijke rol vervult, kan men toch moeilijk anders doen dan verklaren, dat Coornhert's werkwijze in verschillende deelen van de *Wellevenskunste* gelijk staat met het bedrijven van plagiaat... Bij de waardeering en karakteriseering van de *Wellevenskunste* zal in het vervolg in oogenschouw moeten worden genomen, dat een zeer belangrijk deel van het boek onoorspronkelijk is en dat er kans op bestaat, dat bij een nader onderzoek nog meer afhankelijkheid van anderen aan het licht zou kunnen treden. Op tal van uitspraken omtrent den aard en de waarde van Coornhert's "hoofdwerk" valt een merkwaardig licht. Ds. Morrees ontkende den invloed van het Latijn op Coornhert's stijl. Diens geest zou gevormd zijn, voor hij Latijn begon te leeren, waardoor hij Hollandsch bleef schrijven, als had hij met het Latijn niets te maken gehad... Een dergelijke meening treffen we aan in de *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* van Dr. J. ten Brink. Omtrent de *Wellevenskunste* schrijft deze: "Er zijn bladzijden b.v. onder de afdeeling Wijsheid, die, in geheel helderen Nederlandschen stijl, nog op dit oogenblik een allergunstigsten indruk maken..." Uit het voorgaande blijkt echter duidelijk, hoe vaak het Nederlandsch van Coornhert niet anders is dan min of meer letterlijk vertaald Latijn' (p. 342 sqq.). Naast Valerius en Foxius hebben zeer waarschijnlijk ook andere, Scholastieke of Humanistische werken Coornhert tot model gediend: een aantal bronnen moeten blijkbaar nog opgespoord en geïdentificeerd worden.

Behalve deze van de *Wellevenskunste,* heeft Dr. Kuiper ook de bronnen van een aantal andere werken in de volkstaal opgespoord. De resultaten van dit bijkomend onderzoek zet hij bondig uiteen in Bijlage III: de 'eerste Engelsche logica', de *Rule of Reason* van Thomas Wilson, blijkt 'op verschillende punten niet veel meer (te zijn) dan een vertaling, afwisselend uit Valerius' *Tabulae Dialectices* en Melanchthon's *Erotemata Dialectices*'; het *Ruygh Bewerp* van Spiegel is zoo goed als geheel een aaneenschakeling van vertalingen, afwisselend uit Johannes Rivius' *De Dialectica Libri Sex,* Valerius' *Tabulae Dialectices* en Rudolphus Agricola's *De Inventione Dialectica*; de *Rederyck-kunst* van den zelfden auteur 'is met uitzondering van slechts enkele gedeelten, niets anders dan een vrij sterk verkorte berijming van Valerius' *Bene Dicendi Tabula*' en ook Spiegel's *Twe-spraack* en *Kort Begrip des Redekavelings* staan sterk onder den invloed van Cornelius Valerius' Latijnsche werken.

Dr. Kuiper koestert trouwens het inzicht in een tweede deel van zijn *Orbis Artium en Renaissance* het onderzoek naar den invloed door Cornelius Valerius' Humanistische 'encyclopaedie' uitgeoefend, nog verder uit te breiden.

In een merkwaardige Inleiding (p. 1-34) vestigt S. de aandacht op het overwegend aandeel dat de Orbis Artium, en inzonderheid de eerste trap er van: het onderwijs in de grammatica, de dialectica en de rhetorica, bij de vorming van den Renaissance-mensch heeft gehad. 'Zou ook in ons land, waar de rhetorica in den Renaissancetijd een hoofdbestanddeel van

het onderwijs vormde en de practische en theoretische beoefening er van zulk een hoogtepunt bereikte, dat het buitenland er den invloed van onderging (denk aan Rudolf Agricola, Desiderius Erasmus, Georgius Macropedius, Gerardus Vossius, Cornelius Valerius), de kunst van het wel-zeggen geen nieuw licht werpen over het proza zoowel als over de poëzie, althans van de klassicistische periode?' Met het stellen van deze vraag wijst S. een ruim arbeidsveld aan, dat voor vele onderzoekers de mogelijkheid biedt een reeks verschijnselen te beschrijven, die ons wellicht een geheel nieuwen kijk kunnen geven, niet alleen op de geschiedenis van het Humanisme, maar ook op de cultuur van de Renaissance in het algemeen. 'De, ijverig door den humanist theoretisch zoowel als practisch beoefende, rhetorica is slechts een deel van het geheel... Wie de studiën van den laatsten tijd over Renaissancedichters als Vondel en Shakespeare nagaat, kan zien, hoe veelzijdig de invloed van de humanistische cultuur der Latijnschrijvende geleerden op de volkstaal-auteurs is geweest'.

Het zal wel overbodig wezen nog meerdere teksten aan te halen, om den lezer te overtuigen van het belang en de degelijkheid van Dr. Kuiper's werk, dat trouwens meer biedt dan de titel laat vermoeden en dan tot hiertoe uit onze bespreking bleek: het gedeelte, waarin de bronnen van Coornhert's *Wellevenskunste* en van de andere voornoemde werken worden opgespoord, beslaat slechts de bladzijden 240-367. Behalve de reeds vermelde Inleiding, handelend over het systeem der 'Artes' en de grondleggers er van in de periode van het Humanisme, worden ruim 200 bladzijden gewijd aan een biographie en een uitvoerige beschrijving der werken van Cornelius Valerius (1512-1578) en van zijn leerling Sebastianus Foxius Morzillus (c. 1527-1560). Hoe 'gefouilleerd' sommige onderdeelen hiervan ook wezen, volledigheid werd niet betracht: S. verklaart zelf dat hij zich zoo goed als geheel heeft onthouden van het onderzoeken van archivalia (p. 37) (b.v. het testament van Valerius in de Kon. Bibliotheek te Brussel en verschillende stukken betreffende dezen humanist in het Museum Plantin-Moretus; cf. p. 153).

Bibliographen zullen met vrucht dit werk raadplegen, waarin een nauwkeurige beschrijving gegeven wordt van al de edities der geschriften van Valerius en Foxius, waarop S. de hand heeft kunnen leggen; Bijlage II bevat een lijst van al de drukken van Valerius' werken, met hun vindplaatsen: daarin komen niet minder dan 54 Plantijnsche (naast talrijke andere Antwerpsche) uitgaven voor. Over Plantin worden trouwens tal van belangwekkende gegevens medegedeeld, o.m. over het aandeel dat hij heeft gehad 'in de pogingen van omstreeks het jaar 1580, om tot eenparigheid te komen wat betreft de op de scholen in Holland en Zeeland te gebruiken Latijnsche grammatica' (p. 176)[(1)].

Hoe rijk van inhoud het ook weze, wat plan en vorm betreft maakt dit boek niet altijd een gunstigen indruk. De Schrijver zelf heeft trouwens deze critiek voorzien: 'De lezer - heet het in het Voorbericht - zal in dit boek verschillende oneffenheden opmerken... Naar den vorm, evenals naar

(1) Bijlage I handelt over Georgius Macropedius, humanist te Utrecht.

den inhoud, draagt mijn werk den stempel van de zeer ongunstige omstandigheden waaronder het ontstond (o.m. de vóórmobilisatie!). Een veeleischende betrekking bij het onderwijs liet mij de gelegenheid niet, de sporen weg te werken van de wijze waarop deze studie grootendeels haar vorm verkreeg. Een uitstel tot die gelegenheid zou komen, leek niet gewenscht'. Waarom? 'Dat de resultaten van mijn onderzoek... aan verschillende instellingen bekend werden, terwijl de publicatie op zich wachten liet, was een ongewenschte toestand...'. Men begrijpt wat S. bedoelt. Het valt te betreuren dat om redenen van dién aard een merkwaardig boek als dat van Dr. Kuiper niet in alle opzichten gaaf en afgewerkt het licht mocht zien.

H.F. BOUCHERY.

De levende gedachten van Coornhert belicht door ROB LIMBURG (Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel [1941], 186 blz. Prijs: 30 frs).

Als nummer 13 van de bekende reeks 'Levende Gedachten' verscheen, van de hand van Rob Limburg, een bundeltje gewijd aan Dirck Volckertszoon Coornhert, 'grote en onvermoeibare kampioen voor de verdraagzaamheid en de gewetensvrijheid'.

Aan het bescheiden, vulgariseerende doel van deze serie beantwoordt dit boekje uitstekend.

Limburg is van oordeel dat: 'In het optreden van Coornhert op godsdienstig terrein... zijn eigenlijke en blijvende beteekenis gelegen [is]'. In een zaakrijke en heldere inleiding van een 40-tal bladzijden schetst hij de godsdienstige toestanden in de Nederlanden op het eind van de XVIe eeuw, en karakteriseert hij bondig de verschillende bewegingen van Lutheranen, Doopsgezinden en Calvinisten; daarna geeft hij een korte biographie van Coornhert, omlijnt de voornaamste kenmerken van dezes religieuze overtuiging en behandelt dan meer uitvoerig zijn strijd tegen het Calvinisme en tegen de dogmatici in het algemeen.

Daarop volgen enkele fragmenten uit Coornhert's werken, 'Wellevenskunst', 'Kruidhofken' en 'Brievenboek', jammer genoeg, overgezet in modern Nederlandsch, waardoor veel van de schoonheid van Coornhert's welluidend en kleurrijk proza verloren gaat.

B.

Initialschmuck französischer Frühdrucke. 1011 Initialen des fünfzehnten Jahrhunderts. Pantheon. Akademische Verlagsanstalt. Z. pl. Z. j.

Steeds meer en meer schijnt men geneigd te zijn de aandacht te vestigen op het initiaal als een der grondelementen der versiering van het oude boek. In een vorig nummer van dit tijdschrift waren we reeds in de gelegenheid een studie te bespreken van Dr. Gollob over initialen in Weensche inkunabelen

en post-inkunabelen. Thans wordt door een onbekend auteur gewezen op deversierde hoofdletters in Fransche wiegedrukken.

Dit fijn en verzorgd uitgegeven bundeltje is in de eerste plaats een kostelijk ‘Bilderbuch’, waarin, zooals de titel het reeds aanstipt, niet minder dan 1011 reprodukties naar kleine en groote, op hout gesneden, aanvangletters werden saamgebracht. Bij dit rijke materiaal achtte de samensteller het niet noodig een diepzinnig of geleerd kommentaar te schrijven. Een paar inleidende pagina's volstaan om zijn bedoelingen toe te lichten, die, in hoofdzaak, van objektief aanschouwelijken aard blijken te zijn. ‘Tatsache ist, leest men in dit bondig, maar kernachtig betoog, dass die sehr fortgeschrittene Wissenschaft vom Frühdruck an der Geschichte der Initiale und ihrem Schönheitswert bisher achtlos vorbeigegangen ist.’ Iets van het zijne bijdragen om te voorzien in dit tekort aan liefdevolle belangstelling, schijnt zijn eenige bekommernis te zijn geweest. En werkelijk, in zooverre het 't groepeeren van materiaal betreft in 't kader van den Franschen inkunabeldruk, werd hier reeds glansrijk werk verricht. Prat op volstrekte volledigheid gaat de auteur evenwel niet, maar anderzijds gelooft hij toch ‘ein einigermassen lückenlos Bild des behandelten Sondergebietes geboten zu haben’, waarmede wij het volmondig eens kunnen zijn.

Sommige dezer initialen zijn kleine wonderen van typisch Gothische fantastiek en rijk ornamenteele verbeeldingskracht. In hoofdzaak werden zij ontleend aan vermaarde Parijsche of Lyoneesche drukken, waaraan slechts één uit Besançon en twee uit Genève werden toegevoegd. Een bibliografische tafel brengt de afbeeldingen in verband met de werken waaraan zij ontleend werden, terwijl, op hun beurt, en in zooverre dit mogelijk was, deze werken volgens bestaande katalogen werden verantwoord.

Zoowel aan liefhebbers als historici van 't oude boek kan deze interessante publikatie met warmte aanbevolen worden.

FRANK VAN DEN WIJNGAERT.

In memoriam

Dr. August van Schevensteen

Op 22 Juli 1940 overleed te Esschen, in den ouderdom van 58 jaren, August Frans Constantijn Van Schevensteen, dokter in de Geneeskunde, bekende Antwerpsche ophtalmoloog en oudheidkundige. Hij werd geboren op 19 Januari 1882. Hij promoveerde aan de hoogeschool te Leuven en bezocht daarna de Universiteiten van Weenen, Parijs en Berlijn. Naar het voorbeeld van zijn vader, dokter Aug. Van Schevensteen senior, specialiseerde hij zich in de ophtalmologie. Te Antwerpen gevestigd, genoot hij aldaar zeer spoedig als bekwaam oogmeester buitengewoon aanzien en gezag.

Nauwelijks twee jaar na het bekomen van zijn doktersdiploma publiceerde hij in 1907 zijn eerste wetenschappelijke bijdrage in de *Archives d'Ophtalmologie* van Parijs. Tot in het jaar 1920 behandelde hij in een reeks artikelen, verspreid in Belgische en Fransche geneeskundige tijdschriften als *Les Archives médicales Belges, Annales de la Société médico-chirurgicale d'Anvers, Annales d'Oculistique, La Clinique ophtalmologique* van Parijs, enz., uitsluitend onderwerpen van specifiek geneeskundigen aard. In het jaar 1914 verscheen van hem het werkje *L'Hygiène oculaire de l'Enfant.* Een jaar te voren hield hij een voordracht op de Conferentie der Vlaamsche balie, waarin hij, handelend over *De veinzerij in de werkongevallen*, een eerste maal het strikt geneeskundig terrein verliet en een eersten stap waagde op dit der volksche gebruiken en handelingen. De folklore zou dan geruimen tijd het geliefkoosd voorwerp zijner studie worden. Tot in het jaar 1926 wijdde hij zijn publicaties hoofdzakelijk aan de folkloristische praktijken die de geneeskunde van weleer kenmerkten. Hij deelde de uitslagen zijner navorschingen mede o.m. in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*; *Janus*; *Yperman*; *De Gulden Passer*, enz.

Dr. A. Van Schevensteen werd een der inrichters en leiders der Congressen gewijd aan de Geschiedenis der Geneeskunde. Op het eerste congres van dien aard, dat gehouden werd te Antwerpen van 7 tot 12 Augustus 1920 en waarvan hij algemeen secretaris was, hield hij een lezing over populaire vooroordeelen en afdwalingen betreffende de oogziekten en eene over de godsdienstige gebruiken, die in België bij oogziekten in zwang zijn. Te Londen op het ‘Third international congres of te History of Medecine (1922)’ had hij het over de aan het menschelijk lichaam ontleende geneesmiddelen bij oogziekten. Te Brussel op het vijfde Internationaal Congres der Historische Wetenschappen (April 1923) sprak hij over ‘Rondreizende oogartsen van weleer’; te Genève op het vijfde Internationaal Congres voor Geschiedenis der Geneeskunde (1926) over ‘de Egerlander Amuletten’; te Leiden op het

zesde dezer congressen (1927) over ‘de ambuleerende kwakzalvers-oculisten der zestiende eeuw’.

Niettegenstaande de beslommeringen van een drukke praktijk en het waarnemen van den post van dienstoverste van het Ooglijdersgesticht der Stad Antwerpen, schonk hij, in nauwe verstandhouding met zijn ambtgenoten en geestverwanten Dr. Tricot-Royer, Dr. De Mets, Dr. von Lennep, apotheker Van Schoor en anderen, die zich te Antwerpen op het gebied van de folklore en van de geschiedenis buitengewoon verdienstelijk maakten, zijn trouwe medewerking aan alles wat in de Scheldestad en elders tot bevordering dezer beide wetenschappen ingericht werd. Hij was een der stichters van het Genootschap voor Antwerpsche Geschiedenis en was lid van de Academie voor Oudheidkunde van België, zoolang deze gevestigd bleef te Antwerpen, de stad waar ze gesticht werd en die ze nooit had mogen verlaten. Van hem verscheen te Aubenas in 1926 een herdruk van *Le Traité de l'Usage des Lunettes* door de Boudon in 1682 uitgegeven. In 1927 publiceerde hij, in *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique, Les prescriptions hygiéniques et médicales à Anvers entre 1439 et 1469*, de eerste uitgebreide studie, die hij, na een artikeltje van 8 bladzijden verschenen in *Janus* in 1927 en handelend over eene raadpleging der Leuvensche Faculteit van Geneeskunde in 't begin der 18e eeuw, niet meer uitsluitend aan de folklore, maar meer bepaald aan de eigenlijke geschiedenis der geneeskunde zou wijden. Deze studies werden opgenomen in *Mémoires couronnés et autres mémoires de l'Académie royale de Médecine de Belgique, Bulletin de la Société Française d'histoire de la Médecine, Het Antwerpsch Archievenblad, Bijdragen tot de Geschiedenis, Vlaamsch geneeskundig Tijdschrift*, enz. Deze bijdragen behandelden vooral de geschiedenis van de voormalige plaatselijke lepra- en pest-bestrijding en, in den laatsten tijd, meer den levensloop van bekende geneesheeren van voorheen, als Goropius Becanus en David van Mauden. Ook in zijn lezingen nam hij sinds 1927 met voorliefde tot onderwerp zuiver geschiedkundige vraagstukken. In 1927 trad hij te Middelburg op, in de voorjaarsvergadering der Vereeniging voor Geschiedenis der Genees-, Wis- en Natuurkunde met het historisch onderwerp: *De hygienische Maatregelen van het Magistraat van Antwerpen in de 15e eeuw.* Op 5 Juni 1932 sprak hij te Breda voor de leden derzelfde vereeniging over: *Pest-epidemieën te Antwerpen in vroeger tijden.* Te Brussel, op het tweede Nationaal Congres der Wetenschappen, 19-22 Juni 1935, deelde hij biographische bijzonderheden mede aangaande Joannes Goropius Becanus, geneesheer en taalkundige. Op 11 Oktober van het zelfde jaar hield hij te Antwerpen, in het Antwerpsch Genootschap tot Bevordering der Geneeskunde, eene lezing over denzelfden Goropius Becanus, en twee jaar later, op den tweeden landdag van Folklore, gehouden te Gent van 27 tot 28 November 1937, handelde hij over Geschiedenis en Folklore. De ‘Commission royale d'Histoire’ drukte van hem in 1931-32: *Documents pour servir à l'étude des maladies pestilentielles dans le marquisat d'Anvers jusqu'à la chute de l'ancien régime*; twee lijvige boekdeelen, waarin hij de uitkomsten mededeelde zijner onverpoosde opzoekingen in het Staats- en Stadsarchief van

Antwerpen en in het archief van de Commissie van Openbaren Onderstand dezer stad. Een buitengewoon aanzienlijk aantal andere excerpten uit de Privilegiekamer, de Vierschaar, de Rekenkamer en de Tresorij van het Antwerpsch Stadsarchief, die hij na het verschijnen der *Documents pour servir à l'histoire des maladies pestilentielles* nog verzamelde, bestemde hij voor een nieuwe studie, die hij volop aan 't voorbereiden was, toen de dood op zoo onverwachte wijze den duurbaren afgestorvene ontrukte aan den kring der door dit plotselinge heengaan diepgetroffen vrienden en medewerkers.

Trouw zullen dezen de gedachtenis bewaren van den door hen zoo zeer gewaardeerden dokter August Van Schevensteen, den betreurden geleerde, die in ongekunstelde gemeenzaamheid met de met hem vertrouwde geestverwanten, in alle oprechtheid, nauwgezetheid en rondborstigheid zijn denkwijze en de uitkomsten zijner navorschingen openbaarde.

L. PHILIPPEN

Bibliographie der publicaties van Dr. A. van Schevensteen

Hemianopsie incomplète ou anopsie en quadrant avec conservation des champs visuels maculaires à la suite d'un traumatisme grave du crâne. *Archives d'ophtalmologie. Paris. Mars 1907.* - Deux cas de filariose oculaire. *Annales de la société médico-chirurgicale d'Anvers. Anvers. Mai-Septembre 1908.* - A propos de deux cas de filariose oculaire. *Bulletin de la société médicale de l'Hôpital Louise Marie d'Anvers. Anvers 1909.* - Un cas d'enophtalmos traumatique. *Annales d'Oculistique. Paris, Décembre 1909.* - A propos d'oxycéphalie avec lésions oculaires. *Annales de la société de Médecine d'Anvers. Anvers mai-juin 1911.* - De Veinzerij in de Werkongevallen. *Annales de la société de Médecine d'Anvers. Anvers, septembre-octobre 1913.* - L'Hygiene oculaire de l'enfant. *Bruxelles 1914.* - Hémianopsie homonyme gauche traumatique incomplète ou anopsie en quadrant avec conservation des champs visuels maculaires et cécité verbale pure. *Annales d'Oculistique, Paris juin 1916.* - Considérations sur les conjonctivites provoquées. *La Clinique ophtalmologique. Paris octobre 1916.* - Ophtalmie sympathique. *Annales d'oculistique. Paris septembre 1917.* - Lésion particulière de la caroncule et de la conjonctivite tarsienne chez un ancien trachomateux. *Annales d'Oculistique. Paris octobre 1917.* - Un cas de complications rétinochoroïdiennes à l'occasion d'une atteinte de spirochétose ictéro-hémorragique. *Annales d'Oculistique. Paris décembre 1917.* - Les complications oculaires dans la neurofibromatose généralisée. *Annales d'Oculistique. Paris juillet 1918.* - Ophtalmie sympathique (2e communication). *Annales d'Oculistique. Paris août 1918.* - Considérations sur l'ophtalmie sympathique. *Archives médicales Belges. Bruxelles décembre 1918.* - Liber memorialis du 1er Congrès de

l'Art de guérir. (En collaboration avec le Dr Tricot-Royer. Anvers. 1921). - Les préjugés et autres erreurs populaires relatives à l'ophtalmologie. *Anvers 1921. (1*er *Congrès de l'Art de guérir).* - Les pratiques religieuses dans le folklore médical oculaire en Belgique. *Anvers 1921. (1*er *Congrès de l'Art de guérir).* - Over folklore der bedevaarten voor ooglijders in België. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde. Amsterdam 1921.* - Les plantes dans les maladies des yeux. Etude de folklore. *(II*e *Congrès de l'Histoire de la médecine. Paris 1921).* - Les remèdes d'origine humaine dans les maladies des yeux. Etude de folklore médical. *(III*e *Congrès de l'Histoire de la Médecine). Londres 1922.* - The use of remedies of human origin in eye diseases. A study in medical Folklore. *The Pharmaceutical Journal and Pharmacist. London 1922.* - Bijdrage tot de bibliographie der brillen. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde. Amsterdam 1923.* - A propos de traités d'ophtalmologie parus à Strasbourg au début de XVIe siècle. '*Janus*' *Leiden 1924.* - Répertoire des annonces médicales parues dans les journaux politiques dans les provinces belges aux XVIIe et XVIIJe siècles. *Yperman. Anvers 1923-24.* - Une famille d'oculistes ambulants: Les Schauwermans *(V*e *Congrès international des Sciences historiques). Anvers 1924.* - Un procès en contestation d'honoraires de l'oculiste Catharine Schouwermans. *Annales et Bulletin de la société de Médecine d'Anvers. Anvers 1924.* - Over kwakzalvers-strooibriefjes in de XVIe eeuw. *Gulden Passer. Antwerpen 1924.* - Les oculistes ambulants dans les provinces Belges aux XVIIe et XVIIIe siècles. *Recueil des Mémoires couronnés et autres mémoires de l'Académie royale de Médecine de Belgique. Bruxelles 1924.* - Contribution à l'iconographie des 'Egerländer Amuletten', Etude de folklore médico-religieuse. *V*e *Congrès international d'histoire de la Médecine. Genève 1925.* - Het Archief van het Chirurgijns en Barbiers ambacht. *Antwerpsch Archievenblad. Antwerpen 1926.* Les statuts du Collège de la Chirurgie à la fin de l'ancien régime et l'état de la Corporation des Chirurgiens-Barbiers d'Anvers en 1784. *Bulletin de la société Française d'Histoire de la médecine. Paris 1926.* - Traité de l'usage des Lunettes (de Boudon, 1682) Réimpression avec commentaire bibliographique. *Aubenas. 1926.* - De Leprozen en de stadsrekeningen van Antwerpen tot het einde van het oud regiem. *Bijdragen tot de Geschiedenis, Antwerpen 1927.* - De Reglementeering der Leproosdij te Antwerpen. *Antwerpsch Archievenblad, 1927.* - De hygiënische maatregelen van het Magistraat van Antwerpen in de XVe eeuw. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde. Amsterdam 1927.* - Une consultation de la Faculté de Médecine de Louvain au sujet de la lèpre à Anvers au début du XVIIIe siècle. *Janus. Leiden 1927.* - De rekeningen van het klooster Terzieken te Antwerpen. *Bijdragen tot de Geschiedenis. Antwerpen 1927.* - Les prescriptions hygiéniques et médicales à Anvers. *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique. Anvers 1927.* - Les chirurgiens de l'Hôpital Sainte-Elisabeth à Anvers à la fin de l'Ancien Régime. *Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale de Médecine de Belgique. Bruxelles 1927.* - De ontwikkeling van het klooster Terzieken te Antwerpen. *Antwerpsch Archievenblad. Antwerpen 1928.* -

De visitatie-protokollen der leprozen te Antwerpen. *Bijdragen tot de Geschiedenis. Antwerpen 1928.* - A propos de l'article du Dr Tricot-Royer. Un point d'histoire: quelles étaient les affections qualifieés de lépreuses dans l'ancien Duché de Brabant. *Janus, Leiden 1928.* - De ondergang van het klooster Terzieken binnen Antwerpen. *Bijdragen tot de Geschiedenis. Antwerpen 1928.* - Inventaire des comptes de l'Hôpital Sainte-Elisabeth à Anvers. *Bulletin de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique. Anvers 1928.* - De statuten van het klooster Terzieken te Antwerpen. *Antwerpsch Archievenblad. Antwerpen 1927.* - Het proces van Terzieken met de Aalmoezeniers van Antwerpen, omtrent eene Leproze (1727-1731). *Bijdragen tot de Geschiedenis. Antwerpen 1929.* - Un procès entre la supérieure de Terzieken et les doyens de la confrérie de Saint Lazare à Rumpst. *Janus. Leiden 1929.* - Le leprozerie van Dambrugge. *Antwerpsch Archievenblad, Antwerpen 1929.* - Een onderzoek over de Lepra op het einde der XVIIIe eeuw te Antwerpen. *Vlaamsch geneeskundig Tijdschrift. Gent 1929.* - Quelques oculistes ambulants à Anvers, à la fin du XVIe siècle. *(6e Congrès international d'Histoire de la Médecine. Anvers 1929).* - La Lépre dans le Marquisat d'Anvers aux temps passés. *Recueil des mémoires couronnés et autres mémoires de l'Académie royale de Médecine de Belgique. Bruxelles 1930.* - Bijdragen tot de Biographie van David van Mauden. *Vlaamsch geneeskundig tijdschrift. Gent 1930;* verscheen ook in het *Feestalbum Isidoor Teirlinck. Leuven 1931.* - Documents pour servir à l'étude des maladies pestilentielles dans le Marquisat d'Anvers jusqu'à la chute de l'ancien régime. *Commission royale d'Histoire, Bruxelles, 2 volumes, 1931-1932.* - Geschiedkundige snipperingen. *Vlaamsch geneeskundig tijdschrift. Gent. 1931.* - Les Traités de Pestilence publiés à Anvers. *Gulden Passer. 1931.* - Naamlijsten van Antwerpsche geneesheeren, chirurgijns enz. *Antwerpsch Archievenblad. Antwerpen 1932.* - Over pestepidemiën te Antwerpen in vroegere tijden. *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie voor Taal- en Letterkunde. Gent 1932.* - Un traité Anversois sur la Suette anglaise. *Gulden Passer 1932.* - Notes biographiques sur Joannes Goropius Becanus, médecin-philologue. *(IIe Congrès National des sciences Bruxelles 1935).* - Les Oculistes Ambulants. *Bulletins et Mémoires de la société Française d'Ophtalmologie. Paris 1937.* - Geneeskunde en Folklore. *Oost Vlaamsche Zanten. Gent 1938.* - Joannes Goropius Becanus, 1518-1573. *In* '*Honderd Groote Vlamingen*'. *Brussel 1941.*